THE LIBRARY OF CONGRESS

THE LIBRARY OF CONGRESS

MAGYAR LÁSZLÓ

DÉLAFRIKAI UTAZÁSAI

1849—57. ÉVEKBEN.

A MAGY. TUDOM. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SAJTÓ ALÁ EGYENGETTE ÉS JEGYZETEKKEL

ELLÁTTA

HUNFALVY JÁNOS,

M. T. AK. L. TAG.

ELSŐ KÖTET.

Egy földképpel s 8 kőiratú táblával.

PEST, 1859.

EGGENBERGER FERDINÁND AKADEMIAI, ÚGY GEIBEL, HARTLEBEN, KILIÁN EGYETEMI, LAMPEL, LAUFFER ÉS STOLP, PFEIFER, RÁTH PESTI, HAAS BÉCSI KÖNYVÁRUSOKNÁL.

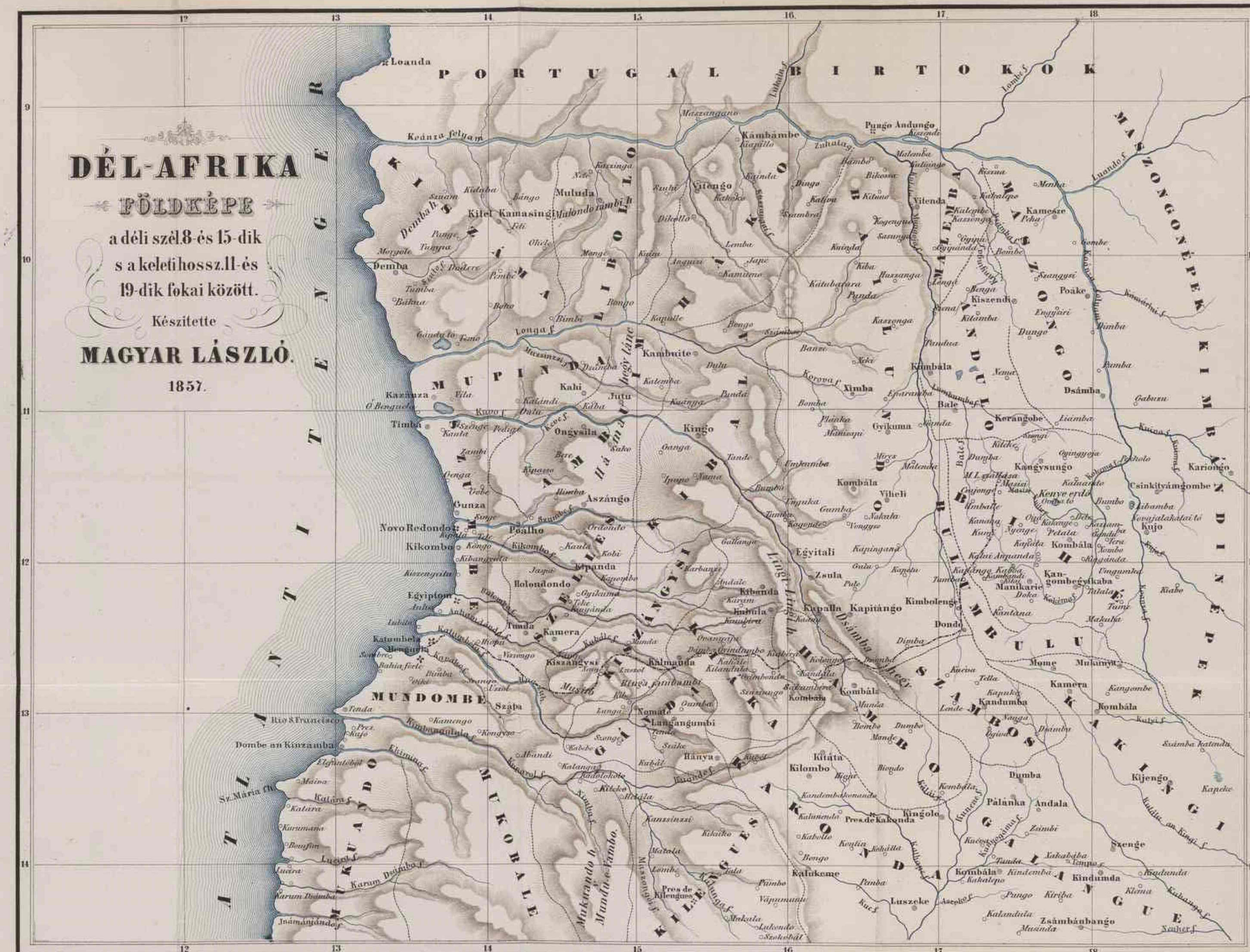
DÉL-AFRIKA
FÖLDKÉPE
a déli szél.8-és 15-dik
s a keleti hossz.11-és
19-dik fokai között.
Készitette
MAGYAR LÁSZLÓ.
1857.
PORTUGAL BIRTOKOK
MASZONGONÉPEK KIMBÁNDI NÉPEK
ATLANTI TENGER
MUNDOMBE
MUKOBALE
Loanda
Benguela
Novo Redondo
Greenwich-től keletre.
Nyomt. Rohn A. Pest. 1858.

MAGYAR LÁSZLÓ

DÉLAFRIKAI UTAZÁSAI

1849—57. ÉVEKBEN.

A MAGY. TUDOM. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SAJTÓ ALÁ EGYENGETTE ÉS JEGYZÉSEKKEL

ELLÁTTA

HUNFALVY JÁNOS,

M. T. AK. L. TAG.

ELSŐ KÖTET.

Egy földképpel s 8 kőiratú táblával.

SMITHSONIAN INSTITUTION

PEST, 1859.

EGGENBERGER FERDINÁND AKADEMIAI, ÚGY GEIBEL, HARTLEBEN, KILIÁN EGYETEMI, LAMPEL, LAUFFER ÉS STOLP, PFEIFER, RÁTH PESTI, HAAS BÉCSI KÖNYVÁRUSOKNÁL.

DI
731
.M22

EMICH GUSZTÁV NYOMTATÁSA.

ELŐSZÓ.

Miután Európa nemzetei a XV. és XVI. században, a portugalok nyomán, Afrika körvonalaival és partjaival megismerkedtek vala, csakhamar találkoztak utazók, kik a partszéleken itt ott rakott europai telepekből kiindulva a beljebb eső vidékekre kikirándultak. Déli Afrikát illetőleg legrégibb tudósitásaink, az első felfedezőktől vett híreken kivül Alsó-Guinea vagyis Angola, Kongo, Loango, a Kuanza és Záire folyók egyes vidékeiről s benszülött népeiről Lopez Eduardtól, 1578, s Battel Andrástól, 1590, azután Cavazzi, 1654, Guattini, Carli, 1666, Merolla, 1682, Zucchelli, 1697, s más kath. hithirdetőktől s végre a rabszolgakereskedőktől származnak. A keleti partvidékekről, a Zambezi folyó vagyis Szena és Tete vidékeiről Thomann Móric hithirdetőtől, 1757—1759, s HSalt enriktől, 1809—1810, vettük az első hitelesebb tudósitásokat; Pereira 1796-ban, Lacerda pedig 1798-ban Tetéből Lucendáig, Kazembe fővárosáig nyomultak elő.

A nyugati partokról da Silva Texeira Sándor 1795-ben Lobale országig utazott. A Fokföldet az Orániai folyóig, azután a kaffirok, hottentottok, damarák, namakuák és becsuanák földjeit s a Ngámi tó vidékeit, lassankint beljebb és beljebbnyomúlva, kikutatták: Kolbe Péter, 1705—1712, de la Caille Miklós, 1760, Sparrman András, 1772—1776, Thunberg Péter, 1772—1775, Patterson Vilmos, 1777—1778, Vaillant Ferenc, 1781—1781, Barrow János, 1797, Lichtenstein Henrik, 1803—1806, Burchell, 1812, Campbell, 1813—1820, Pringle, 1820—1822, Thompsou, 1823, Alexander, 1836—1837, Meyer, 1839, Cumming, 1843—1848, Oswell és Murray, 1849—1851, Gassiott, 1851, Galton, 1851, Andersson, 1851—1852. Graça Joakim Rodrik 1843-ban s a következő években Angolából kiindulván, Bihéig s odább éjszakkeletre a Muáta ja Nvó fővárosáig utazott.

Végre Livingstone Dávid, miután Oswell és Murray társaságában a Ngámi tó vidékét bejárta volt, tömérdek vesződséggel az egész afrikai szárazon utazott keresztül, egyik partjától a másikáig, mit ő előtte soha europai ember nem tett vala. Ekkép mind utazásai terjedelménél, mind sokoldalú vizsgálatainál fogva az összes eddigi afrikai utazókat felülmúlta, s munkája (Missionary Travels and Researches in

South Africa, etc. London, 1857), mely tizenhat évi utazás és kutatás eredményeit foglalja magában, kétségkivül a legalaposabb, melyet Déli Afrikáról bírunk.

Portugalok, hollandiak, angolok, németek, franciák, svédek, olaszok és spanyolok iparkodtak azon, hogy Afrikát, ama rejtélyes földrészt, kikutassák s föllepleszzék. Most hozzájok egyik hazánkfia, Magyar László is csatlakozott. Első közleményei 1852-ben a Magyar Hirlapban jelentek meg, ujabb leveleit s hosszabb utazási naplótöredékeit azután 1854-ben a Pesti Napló közlötte. Azon közleményeket s a Kongo folyamon tett felhajózását tárgyazó tudósitását 1857-ben a Magyar Akademia megbizásából külön röpiratban adtam ki, melyben az olvasó némely adatokat Magyar László előbbi életéről is talál. Hazánkfia azalatt utazásainak rendszeres kidolgozásához fogott, s beküldött első kötetét a Magyar Akadémia érdemesnek itélte, hogy saját költségén kiadja. De midőn Déli Afrikáról, mint az alább közlött jegyzék mutatja, már annyi munka jelent meg, nem felesleges dolog-e számukat még Magyar László munkájával szaporítani, s vajjon fog-e általa az europai tudomány s különösen Afrikáról való ismeretünk valamit nyerni?

Igaz, sok munka jelent meg Afrikáról,

mindazáltal ismereteink e földrészről még nagyon hiányosak, sőt vannak még most is igen terjedelmes vidékek, melyekről épen semmitsem tudunk. Külb pl. 1852-ben megjelent munkája (Länder und Völkerkunde in Biographien) negyedik kötetének 195-dik lapján igy szól: „A Fokgyarmat éjszaki határától fel a Feketefokig még a partnak körvonalai sincsenek szabatosan meghatározva, az éjszakibb vidékekről pedig az első felfedezők, a roszúl értesült hithirdetők s a nyomorult rabszolgakereskedők sovány tudósitásaival kell beérnünk.“ — A Zairétől délre való partvidékről, melyet szerinte már jobban ismerünk, azt írja, hogy az „a Feketefokig buja növényzettel borított síkság, mely befelé lassanként fölemelkedik s éjszakról délre csapó, magas hegységek által határoltatik, melyek nagyon hidegek s ittott hóval borítvák.“ Azután Zavilanda tóról beszél, mely a hegység tetején terülne el, s több mint száz óra járásnyi hosszuságu volna, s melyen hat napig lehetne egy irányban hajózni, annélkül hogy az ember partot látna. — Mennyi hiba van már ebben is! Ekkora tó sehol sincs azon vidéken, annál kevesbbé van ott havashegy. Oly kevessé ismertetnek még az ismereteseknek vélt partvidékek is, a belföldi tartományokról pedig legfelebb egyes zavart ada-

taink vannak. Hogy mily ismeretlen még a délafrikai belföld, arról a Kiepert által készitett s a weimari földirati intézetben 1857-ben megjelent földképre vetett egy pillantás győzhet meg bennünket. Az éjszaki szél. 10-dik fokától a déli szélesség 20-dik fokáig a belföldi terület csaknem egészen üres, kivevén Livingstone utját. Ezekből tehát kitetszik, hogy Magyar László munkája korántsem felesleges, föltéve, hogy a birálatot megállja s hiteles tudósitásokat nyujt.

Miután a Magyar Akadémia engemet tisztelt meg azon megbizással, hogy Magyar László kéziratát sajtó alá elkészítsem, kötelességemnek tartám, a kéziratot lelkiismeretesen megvizsgálni s azt, valamint a hozzácsatolt földképet is, más idevágó munkákkal egybevetni. Igy tehát meggyőződtem affelől, hogy Magyar László, általában véve, hitelt érdemel, noha egyes dolgokban hibázhatott, sőt egyben másban, mint jegyzeteimben kimutatom, valósággal hibázott. — Hogy minden tudományos igényt kielégitő munkát írni nem volt képes, ezt maga is érezte, s bevezetésében meg is vallja. Azért elég szerényen nyilatkozik s csak azon reményét fejezi ki, „hogy fáradsága és munkája teljesen hiábavaló még se lesz, s az ország- és néprajzot némileg mégis gyarapitani

fogja.“ Ebbeli reménye, úgy hiszem, teljesűlni fog; a tudomány az ő közléseinek Afrika ország- és néprajzában bizonyosan nagy hasznát fogja venni, jóllehet a helyek földirati fekvésének általa történt meghatározását föltétlen bizodalommal nem fogadhatja el. Mert Magyar a földirati fekvések meghatározásában nem eléggé szabatos, s noha azt állitja, hogy asztronomiai figyelések utján állapította meg, mindazáltal részletesebben nem mondja, micsoda eszközökkel rendelkezhetett s miféle figyeléseket tett. Mindaddig tehát, míg ezt meg nem mondja s az általa tett figyelések eredményét részletesen nem közli, s mindaddig, mig egész munkája, az igért összes földképekkel, nem lesz kezünkben, csak föltételesen bizhatunk földirati positióiban. Ebből ugyan, hogy Magyar földképe más földképektől eltér, még nem következik, hogy az övé egészen hibás; szorosabb vizsgálat folytán meggyőződhetünk, hogy Afrikára nézve a legelső tekintélyek is nagyon eltérnek egymástól, pl. Livingstone, ki tizenhat évet töltött Afrikában s számos asztronomiai figyelést tett, s Cooley, ki mint Pétermann mondja, tudásunkat Afrikáról ugyszólván monopolizálja. Ez onnan van, minthogy átalában véve Afrikában még igen kevés pont van szabatos csillagászati figyelések által meghatározva.

Cooley Livingstone-ra nézve, kinek érdemét senkisem fogja elvitatni, ezt mondja: „Földképein nem nehéz a tévedések gazdag forrását felfedezni.“ Más helyütt pedig ekkép nyilatkozik: „A tudományos nyomozó azon előnynyel bir vizsgálataiban, hogy sem idő sem tér által nincs korlátolva. Egészen különböző korokból való tanúkhoz folyamodhatik, egymásnak ellentmondó forrásokból való tudósitásokat vethet egybe s minden közléseiket egész nyugalommal vizsgálgathatja a természet törvényeihez s a józan ész követeléseihez való viszonyukban. . . Az utazó ösvénye okvetlenűl keskeny. Ösvénye mentében ugyan azon bizonyossággal bir, melyet a személyes látás nyujt, de mindarra nézve, mi ösvényén kivűl esik, meglehet, teljes sötétségben marad, s mindenkor ki van téve azon veszélynek, hogy mind tudósitói tudatlansága és szántszándéka, mind a szertelen bizalom által, melyet helyzetének előnyeibe vet, eltévesztetik.“ — Fölemlíthetjük azon nehézségeket is, melyekkel Burton kapitány szerint különösen az afrikai utazónak küzdeni kell. Burton 1857-ben Zanzibar felől akart a belföldre előnyomulni, de törekvése nem sikerült. Előszámlálja tehát a nehézségeket, melyek szándékát meghiusitották, s többi közt ekkép szól: „Az afrikai utazások valósá-

gos hadjáratok kicsinyben, az utas körül van szállva a barbár háborúnak minden bajai, fáradalmai és veszélyei által, annélkűl, hogy a fenyiték segedelmére számolhatna. A helyett hogy az ázalagokat és légsúlymérőt tanulmányozhatná, embereit kell etetnie, idomítania s arra oktatnia, hogyan kezeljék fegyvereiket s mikép vezessék a karaván̈t. Természettani eszköz láttára a vad ember azt hiszi, hogy a jövevény a napot letépi az égről, az esőt elűzi, halált és betegséget szerez s az országot sok évre megbabonázza. . . . Az éghajlat erélyétől s egészségétől fosztja meg az utast.“

Tehát a legszemesebb, legbuzgóbb s legalaposabb készültségű utas sem képes a tudomány minden követeléseit kielégiteni s igen gyakran tévedhet. Sőt legnagyobb csoda az volna, ha soha botlást nem követne el. De ép úgy tévedhet a tudós is, ki a különböző tanúk és adatok egybevetése által igyekszik az igazságot kisütni, s valamint Livingstone és Magyar egyben másban tévedtek, úgy bizonyosan a tudomány összes készletével rendelkező Cooley is ittott megbotlott.

Magyar nemcsak a földirati fekvések meghatározásában nem eléggé szabatos, s alkalmasint gyakrabban tévedett, de a természeti tárgyakat, a föld geologiai szerkezetét, a növé-

nyeket és állatokat sem tudja tudományosan leirni, s különösen az ismeretlen nemeket és fajokat nem képes meghatározni. Azonban ha közléseiben valamely növényről vagy állatról emlékezik, melyről más afrikai utazók nem szólnak, abból nem következik, hogy nem létező dologról beszél s tehát hitelt sem érdemel. Mert Afrika faunáját, különösen pedig floráját bizony még nagyon hiányosan ismerjük. Magyar László tudósitásai s bár hiányos leirásai tehát e tekintetben is becses adalékokat nyujtanak.

Végre még azt is meg kell jegyeznem, hogy Magyar a tulajdonnevek s átalában az idegen szók irásában sem eléggé következetes és szabatos, s gyakran nem tudjuk, melyik a helyesebb irás. Ilyenek pl. Kiákka és Kiáka, mabála és mabálla, mukuengye és mukuengyse, gángya és gángysa, kibanda és kibánda, Dámba-olo-mone és Dámba-jal'-omone, Gyimbondo és Kimbondo stb. Azonban helyesen teszi, hogy a tulajdonneveket és idegen szókat magyarosan írja s nem utánozza a portugalokat vagy angolokat, kik sok hangot ki sem tudnak fejezni.

Jóllehet tehát Magyar László munkája a tudomány minden igényeinek nem felel meg, mindazáltal megvagyok győződve, hogy általa nemcsak földirati munkákban hallatlanul sze-

gény irodalmunk, de az europai tudomány is nyerni fog; s azért óhajtom, bárcsak a hátralevő két kötetet is minél elébb megküldené, vagy, mi még jobb volna, személyesen elhozná, mint levelében igérte. Nemcsak én óhajtom azt, de a külföldi tudósok is nagy érdekkel viseltetnek utazó hazánkfia iránt. Még Cooley és Murchison is méltányosan itélnek róla. A londoni társulat évkönyveiben ismételve emlittetnek meg utazásai. Különösen Macqueen (The Journal of the Royal Geogr. Society 1856-ki vagyis XXVI. kötetében, 109—130 l.) nagyon dicsérőleg beszél róla. Macqueennek már tudomása volt Magyar Lászlónak a „Boletim e Annaes do Conselho Ultramarino“ cimű portugal folyóirat 1856-ki folyamában megjelent részletesebb tudósitásairól. — A német tudósok közül főleg Petermann, a Földirati közlemények jeles szerkesztője, a legmelegebb rokonszenvvel viseltetik utazó hazánkfia iránt s várva várja munkájának megjelenését.

Magyar tíz fejezetre osztotta munkája első kötetét; az elbeszélés folyamát megakasztó jegyzeteket az illető számok alatt a fejezetek végére tette. Én meghagytam e beosztást, s átalában az előadáson semmi lényeges változtatást nem tettem, sőt, a mennyiben lehetett, a

nyelvezetet is változatlanul hagytam. Jegyzeteimet, melyeket szükségeseknek vagy legalább nem feleslegeseknek véltem, †) alatt szintén a fejezetek végén igtattam be az illető helyen, vagy pedig, a rövidebbeket, *) alatt a lap aljára tettem. A mellékelt földképet az eredetinél kisebb méretben, de mind az átalános körvonalokra, mind a részletekre nézve teljes hűséggel másoltattam le.

Itt közlöm a Déli Afrikáról megjelent nevezetesb munkákat és értekezéseket:

Lopez tudósitása a Zaire vidékéről már nem igen kapható, de Brys 1624-ben Frankfurtban megjelent India Orientalis-ában kivonatot közöl belőle.

Dapper, Neukeurige Beschrivinge der Afrikan'sche Gewesten, Amsterdam, 1668.

P. Joanne Antonio Cavazzi de Montecucculo, Istorica Descrittione de Tre Regni, etc. Erről Cooley azt mondja: „Előtte volt felhalmozva a hithirdetőknek több mint egy századbeli tudósitása. De mind azon kötetek együtt véve alig nyujtanak húsz lapra való józan földirati tudósitást, mely valóságos vizsgálaton alapszik s ment a tulzástól.“ Cavazzi munkáját Labat franciára forditotta, de nem hiven. Németre is forditották e cim alatt: Historische Beschreibung der in dem untern occidentalischen Mohrenland liegenden drei Königreiche, Congo, Matamba und Angola und derjenigen Apostolischen Missionen, so von den P. P. Capucinern daselbst errichtet worden. München, 1694.

Leighton Wilson, Western Africa, etc. London, 1856. E munka csak annyiban tartozik ide, mennyiben Alsó-Guineát is tárgyalja, 293—401 l.

Rowdich, An account of the discoveries of the interior of Angola and Mozambique, London, 1824.

Cardozo, Memoria contendo a biographia do Vice Almirante Luiz da Motta Feo o Torres, o descripção geographico et politico dos Reinos de Angola e de Benguela, Paris, 1826.

Douville, Voyage à Congo, 3 k. Paris, 1832.

Douville, Esquisse des peuples nègres au sud de l'équateur. Bulletin de la Soc. de Géogr. XVI. 1831. p. 197.

Christian Frederic Damberger, Travels in the interior parts of Africa, from the Cape of Good Hope to Marocco, through Caffraria, the Kingdom of Mataman, Angola, Bahahara, etc. Translated from the German. London, 1801.

Lopes de Lima, Ensaios sobre a statistica dos possessoes portuguezas na Africa occidental e oriental, Lisboa, 1844—1846.

Omboni, Viaggi nell' Afrika occidentale (Angola), Milano, 1844.

Tams, Die portugiesischen Besitzungen in Südwest-Afrika. Ein Reisebericht, Hamburg, Kittler, 1845.

Narrative of an expedition to explore the river Zaire (Journal of science, V. 1818. p. 154.) Tuckey 1816-ban tett utazását tárgyalja.

Descripçao da Capitania de Benguelha, suas provincias, povos. (Annaes marit. IV. 1844. p. 147.).

W. Desborough Cooley, Inner Africa laid open, etc. London, 1852.

W. Desborough Cooley, The geography of Nyassi (Journ. of the R. Geogr. Society, XV. 1845. p. 185. XVI. p. 138.).

Macqueen, Notes on the present state of the geography of some parts of Africa. (Ugyanott, 1850, p. 235.).

Macqueen, Notes on the geography of Central Africa. (Ugyanott, 1856.).

Kunstmann, Africa vor den Entdeckungen der Portugiesen, München, 1853.

Exploraçoes dos Portuguezes no sertão d'Africa meridional (Annaes marit. IV. 1844. p. 286, 303, 334, 377, 425).

Peters, Nachrichten aus Angola (Verhandl. der Ges. für Erdkunde in Berlin. Neue Folge, I. 1844. p. 97.).

Peters, Briefliche Nachrichten aus Tete (Ugyanott, III, 1846, p. 97, 234.)

Peters, Naturwissenschaftliche Reisen nach Mosambique, 1842—1848. I. B. Saeugethiere, Berlin, 1852.

Külb, Länder- und Völkerkunde in Biographien, IV. B. Berlin, 1852.

Harnisch-Heinzelmann, Die Weltkunde, etc. X. B. Leipzig, 1852.

Krapf, Les langues et les peuples de la region maritime de l'Afrique australe (Annales des Voyages, 1849, IV. p. 285.)

Krapf értekezései a Szuaheli partról (Annales

des Voyages 1852, 1853, 1854, s Bulletin de la Soc. de Géogr. 1852, 1854.)

Cruttenden, On Eastern Afrika (Sofala), (Journal of the R. Geogr. Soc. XVIII. 1848. p. 136.).

Gamitto, O Muata Cazembe e os povos Maraves, etc. Ebből Peters a Zeitschrift für allgem. Erdkunde-ben, 1856, kivonatot közlött.

Moffat, Visit to Moselekatse (Journal of the R. G. S. XXVI. 1856.)

Moffat, Missionary Labours and Scenes in Southern Africa.

Galton, Narrativ of an Explorer in Tropical South Africa, London, 1853. Ugyanaz németül: Bericht über das tropische Südafrika (Neueste Mittheilungen über Afrika, I. B. Leipzig).

Andersson, Reisen in Südafrika, Lotzétól németre fordítva, 1858.

Livingstone, Travels and Researches, etc.

Ezeken kivül még kisebb nagyobb tudósitások a feljebb elöszámlált utazóktól; azután több igen jeles értekezés és rövidebb közlés Petermann földirati közleményeiben s Gumprecht „Zeitschrift für vergleichende Erdkunde“ cimü lapjában, stb.

Végre több nyelvészeti munka is megjelent, pl. Cannecattim, Diccionario da lingua Bunda ou Angolese, Lisboa, 1804; Wallmann, Die Formenlehre der Namaquasprache, Berlin, 1857; Hahn, Grundzüge einer Grammatik des Hereró, etc. Berlin, 1857; Krapf, Outline of the Elements of the Kisuaheli language; Appleyard Kaffir nyelvtana, stb.

HUNFALVY JÁNOS.

TARTALOM.

Lap.

BEVEZETÉS 1

I. Fejezet. Mulatásom Benguelában.
A város és környéke. A mundombék. A karaván. Készületeim az elutazásra 6

II. Fejezet. Elutazásom Afrika belsejébe.
A Katumbéla. Makángo. A kippambálák. Upa-an-Katumbéla. Musito. A kopálmézgaszedők. A marimba. A kibánda. Kiszángysi tartomány 43

III. Fejezet. Utazásom Kiákka országba.
Binga-jam-bámbi. Az oszole Kálmánda. A pakasza-vadászat. Dámba-jal-Omone. A sáskák. Káhále. Gyindumbu. Módok a karaván megtámadására. Gyimbondo. Az istenitélet. Kiákka tartomány . . . 82

IV. Fejezet. Utazásom Hámboországban.
A Lingi-Lingi. Kiabéra. A kiszondi. Kandála. Sakambéra. Az éjjeli tolvajok. Kolongo. Hámbo tartomány. . 136

V. Fejezet. Megérkezésem Bihébe.
A Dsámba. Az aranybányák. Dimba. A hadi tábor. Kutátu-an-Mungoja. Donde. Kimbolenge. Bulum-bulu. Tumba Bihé 162

VI. Fejezet. Letelepedésem Bihében.
A mulámbo. Házam és tagjai szerzése. Látogatásom a tartomány fejdelménél. Megnősülésem. Bihéország leirása 204

VII. Fejezet. A kimbunda nemzet és szokásainak leirása.
A nemzet eredete. A pakaszérók. A szómák vagy szóbák s választásuk és fölkenetésök. A kokáimba gyipundá. Az ouri-kongo. Politikai s egyéb intézmények. A pénz pótléka. A kereskedés. A földmívelés. A baromtenyésztés. A nép életmódja . . . 261

VIII. Fejezet. Folytatása az elébbi szakasznak.
Az adó. A bűntettek és büntetések. A bírák és törvénykezés. A végrehajtás. A vallás. A közoktatás. A lakosok anyagi és szellemi termete és öltözete. Az időszámítás. Az uralkodó betegségek és gyógyításuk. A halotti szertartások. 324

Lap.

IX. Fejezet. A kimbunda tartományok részletes leirása 358
Kiszáma 359
Mupinda 361
Szumbe 364
Gánda 370
Szelles 372
Ambuim vagy Ombe 374
Libollo 376
Háko vagy Oáko 377
Kibála 378
Bailundo 379
Kakonda 385
Galángue 390
Számbos 393
Kakingi vagy Kikúba 395
Kiszendi vagy Maszongo 398
Andulo 400
A kimbunda országok rovatos áttekin tete 404
Észrevételek a kimbunda országok folyóinak hajózhatásáról s népei lehető civilizálásáról 410
X. Fejezet. Jegyzetek a kimbunda népek nyelvéről 435
Függelék. Készületeim a belföldi utazásra 454
A mellékelt földképet illető jegyzet 461

MAGYAR LÁSZLÓ

DÉLAFRIKAI UTAZÁSAI.

I.

Bevezetés.

Miután az Argentini szövetségnek hajóhada, melyben mint tengeri hadnagy szolgáltam, a Banda oriental d'Uruguay köztársaság ellen folytatott háboruban, idegen hatalmasságok beavatkozása következtén, a La-platai vizeken megsemmisíttetett vala, s a dühös politikai felekezetektől alapjaiban megrendített és szüntelen forradalmaktól hányatott ország ügyei mind roszabbra fordultak: további ottmulatásomnak semmi jót, jövendőmnek semmi dicsőséget vagy hasznot többé nem igérheték, azért szolgálatomról lemondva, véget veték tengeri hadi pályámnak s Braziliába költözködém. Itt csaknem esztendeig tartózkodám kitüzött cél nélkül; végre az ismét fölébredt tett- és újságvágytól ösztönöztetve, Afrika nyugati partjaira hajózék. Két évig azok hosszában a parti hajózással foglalatoskodám, s ezalatt némely ismereteket szerzék magamnak a partvidékek fekvéséről, természeti viszonyairól, s az azokat lakó népekről. De a mostoha éghajlat egészségemet annyira megrongálá, hogy csak más égalj alatt remélhetém helyreállíthatni, miért is 15 fokot délre hajózván, 1848 dec. 9-dikén a Benguelai öbölben veték horgonyt.

A nagy vendégszeretetnél fogva, mellyel itt általában az idegenek fogadtatnak, csakhamar megis-

merkedém a város előkelő lakosaival, és pedig annál hamarább és könnyebben, mivel a portugal nyelvet és szokásokat tudván és ismervén, könnyen szerezheték magamnak elegendő tudomást az ügyek környülállásairól. A nyilt szellemű társalkodási körökben elég alkalmam volt arról értesülni, hogy az Afrika belsejében levő Bihéország népei, noha független pogányok, a többi belnépekkel való nagyon kiterjedt közlekedésök folytán némileg kosmopolitáik lettek, s az idegen jövevényt könnyen kebelökbe fogadják.

Természeti hajlandóságból eredt vágytól készttetve, már régóta nagy ohajtásom volt: Afrika belsejét kikutatni; de a gondolat, hogy e cél kivitelére vagyonomat sokkal meghaladó, tetemes költségek és áldozatok kivántatnak, lekötötte vala ebbéli vágyamat. Most azonban tapasztalt egyénektől hallám, hogy Bihébe az onnan rendes időközökben ide érkező karaván̈ok társaságában nemcsak meglehetös bátorsággal, de vagyonomhoz könnyen mérsékelhető költséggel is eljuthatnék, s hogy azután ott a magammal vitt europai árukkal cserekéresködést üzve szert tehetnék tetemes nyereségre, s ekkép az odább járó karaván̈ok kiséretében a beljebb levő tartományokat is bejárhatnám. Mindez nagyon inyemre volt, s meggyőződém, hogy anyagi akadály meg nem akaszthatja szándékom végrehajtását; de most másféle nehézségek gördültek utamba s késlelteték eltökélésemet.

Mit használhatok ez áldozatommal a mivelt világnak? Nem birok a kellő ismeretekkel és tudományos készültséggel, hogy a tapasztalt dolgokat,

kivált pedig a természettudományi tárgyakat tudományosan, alaposan leírhatnám, s így könnyen megeshetik, hogy fáradságaimnak semmi gyümölcsét se fogom látni! Azonban másfelől ismét azt gondolám magamban, jó szándékom: valami hasznos munkát tenni, olvasóimat majd részvétre és méltánylásra birja, s az emlitett hiányt földirati tapasztalásaimnak hü följegyzései némileg ki fogják pótolni; s végre készitendő munkám bármily hiányos és csekély értékü lesz is, mindazáltal közérdekü tárgyánál fogva teljesen hiábavaló mégse lesz, s az ország- és néprajzot némileg mégis gyarapitani fogja. A veszélyek, melyeknek utazásom alatt személyemet majd kiteszem, elhatározásomra döntő befolyást nem gyakorolhattak; sokszor és huzamosan veszélyeztettem volt már életemet csekély haszon, vagy mulandó dicsvágy miatt, mennyivel inkább tehetem azt ily nemes célért. Eltökéltem tehát magamban, hogy az első előfordulandó alkalommal Afrika belsejébe, Bihéországba fölmegyek, ott azután letelepedem s elébb a feketék között leginkább uralkodó nyelveket tanúlom és szokásaikkal ismerködöm meg, azután pedig további terveim végrehajtásához fogok. — Régi vágyamat ekkép sokkal nagyobb mértékben teljesitettem, mint magam is reméllettem vala.

Kilenc esztendei ittlétem alatt csaknem folytonosan utazgattam, részint rendes karaván ok, részint ide-oda költöző elefánt-vadászok és számos cselédem kiséretében, s igy Dél-Afrikát több irányban bejártam, különbféle belvidékein húzamosabban mulatva. A bejártam és kikutattam tartományok a déli szélesség 3-dik és 20-dik s a keleti hosszúság

12-dik és 27-dik (Greenwichtől) fokjai között terülnek el. Igaz, utazásaimat több anyagi, mint szellemi haszonnal tettem meg, mert csekély ismereteim miatt nem vagyok képes a tapasztalt dolgoknak alapos tudományos leirását adhatni. Nagyobb gyüjteményt sem szerezhettem a látott természeti tárgyakból, de az e miatt érhető vád súlya alul elegendőleg föl fog menteni azon körülmény, hogy költségem sem vala a gyüjtemény elszállitására a nagy kiterjedésü sivatagokon keresztül.

Nem lévén nálam utazási munka, mely Dél-Afrikát tárgyalja, csak tulajdon tapasztalásaimat igyekeztem mentül hivebben előadni, ugy a mint tudtam; utazásaimon különös gonddal a különbféle tartományok igazi neveit, s azoknak földirati fekvését kutatám ki s jegyezgetém föl, továbbá a különböző népek politikai és statistikai viszonyait, azoknak néprajzi felosztását, erkölcseiket és szokásaikat igyekvém megismerni, s ezt annál könnyebben tehetém, mivel nyelvöket tudom. Nagy gondot forditék a vizirati (hydrographiai) viszonyokra is, s tőlem kitelhető módon igyekeztem a folyók forrásait, futásuk irányát s torkolatukat földiratilag meghatározni, s mindezeket, a folyóknak emlitést érdemlő más tulajdonságaival együtt, följegyezni. Ittott légtünettani figyeléseket is tettem. Végre a különbféle népek nyelveinek ismertetésére szolgáló mutatványokat is közlök. Minden adataimat részint saját tapasztalásaimból, részint a benszülöttek tudósitásaiból meritem.

Munkám három részre van felosztva: az első a déli szélesség 8—15, s a keleti hosszuság (Greenwichtől) 11—19-dik fokjai között elterülő különb-

féle Kimbunda tartományok természeti, állami és társodalmi leirását foglalja magában, utazásom naplójával együtt; a második rész a szélesség 3—11 s a keleti hosszuság 19—27 fokjai között elterülő sokféle Mun-ganguella tartományokat; a harmadik végre az emlitett hosszúsági fokok között egész a 20-dik szélességi fokon tul kidülő sokféle nevezetű Mombuella sivatagokat tárgyalja.

Gyakran tapasztaltam, hogy a Dél-Afrikát tárgyazó földképek nagyon hiányosak, a tartományok nevei, földirati helyeztetései vagy teljesen hibáznak, vagy roszul vannak följegyezve; igy a folyóvizek is vagy még egészen ismeretlenek, vagy legalább futásuk nagyobb részét nem tudják megjelölni. Mindezen sokféle hiányok kipótlása, a hibák kiigazitása, s egyszersmind az olvasónak kellő tájékozhatása végett minden kötethez az abban leirt tartományokat tárgyazó teljesebb, s reméllem, helyesebb térképet készitettem.

Toldalékul a Záire vagy Kongo folyamon tett felhajózásom leirását fogom közleni. Ezen felhajózást belföldi utazásaim előtt tettem meg. Végre még részletes utazási tervet fogok közleni, mely szerint az Afrika belsejébe intézendő utazás legcélszerűbben eszközölhető. Ez jó útmutatásul szolgálhat oly expeditiónak, mely netán a jövendőben Afrika belsejének bővebb kikutatására készül.

A szerző.

I. FEJEZET.

Mulatásom Benguelában.

A város és környéke. A mundombék. A karaván. Készületeim az elutazásra.

Benguela városa; régenten Bahia das vaccas (Tehénöböl) és Bahia de Santo Antonio (Sz. Antal-öböl) nevezettel, 1617-ben a bátor da Cerveira Perreira Emanuel portugal hadi főnök által alapittatott. A déli szélesség 12^0 36′ 0″ s a keleti hosszuság 13^0 22′ 0″ *) alatt épült, az Atlanti tenger partján levő öbölnél, nagy sík teren. Fővárosa a hasonnevű kerületnek s székhelye a portugal kormányzónak, ki a Loandában székelő fökormányzónak van alávetve. Benguelának csinos, bár többnyire egyemeletü, cseréppel fedett házai vannak, melyek nemes külsőjök, s több emeletöknél fogva is kitünnek. Ilyenek: a kéttornyu templom (igreja), a kormányzó palotája (palacio), a vámház (alfandega), városháza (camera

---

*) Wappaeus szerint (Handbuch der Geographie und Statistik etc. II. köt. Lipcse, 1853) Benguela a déli szél. 12^0 17′ 30″ s a keleti hossz. 13^0 40′, Tams szerint pedig (Die portugiesischen Besitzungen in Sűd-West-Afrika, Hamburg, 1845) a déli szél. 12^0 34′ alatt fekszik. Petermann legujabb földképe szerint (Karte von Süd-Afrika zur Uebersicht der neuesten Entdeckungen von Livingstone, Moffat, Galton, Andersson etc. Mittheilungen aus Justus Perthes geographischer Anstalt etc. 1858. V. füzet) Benguela a déli szélesség 12^0 36′ s a keleti hossz. 13^0 20′, Cooley szerint (Inner-Africa etc.) a d. sz. 12^0 40′ s a k. h. 13^0 30′ alatt fekszik. H. J.

municipale) s némely magánházak. Utcáji nagyobbrészint rendes sarokban metszvék, egyenesek és szélesek, nincsenek kikövezve, mindazáltal tisztán tartatnak [1]), s akét oldalon ültetett incendéra és akazsufák (anacardium) nemcsak hűs árnyat terjesztenek, de valóban vidám és kellemes tekintetet is kölcsönöznek a városnak. A kilátást keletre és délre egymásra halmozott, magas és kopár hegyek határolják, ezek a több mfldnyi síkot, melyen a város épült, egészen befogják, s meredek oldalaikkal nemcsak a láthatárt rekesztik be, de, úgy látszik, az ismeretlen sivatagokba való feljárást is egészen megtiltani akarják.

A város népességét, mely néhány év óta a rabszolga-kereskedés eltörlése miatt tetemesen csökkent, 3000-re teszem, kiknek nagyobb része benszületett mundombe, kevés bennök a mulát (fehér apa és fekete anya ivadéka) s még kevesebb a fehér ember. A fehérek, néhány spanyolt és braziliait kivéve, mind Európából ide szakadt portugalok. Mindezeken kivül még vagy 1200 mindkét nembeli rabszolga van. *)

A mivelt és csinosult életnek itt kevés nyomát látjuk, az europai mivelt társasági körök ékességei, anők, itt egészen hibáznak, mert az itt megtelepült europaiak között a házasság nincs divatban, csak igen kevesen élnek törvényes házasságban (², tehát a családot többnyire csak a fekete rabnők egészitik ki, ezek pedig szorgosan elzárt háremekben tartat-

---

* W a p p a e u s szerint Benguela lakossága 2438 lélekre rúg, kik között csak 11 fehér van, T a m s szerint kürülbelől 3000-re, kik között 300 fehér s mintegy 600 mulát van. H. J.

nak, s egészen miveletlen állapotban maradnak, legfeljebb némely belső házi foglalatosságokra alkalmasok. †) A tudomány- és müvészettel itt senkisem gondol, a két nembeli ifjuság oktatása két közönséges elemi tanodában eszközöltetik. Az itt divatban levő némely kézmivességeket pl. az asztalos, kádár, ács, kőmives, szabó és csizmadia mivességeket egyedül a rabszolgák gyakorolják igen hanyagul. Azért a városban közönségesen puszta csend uralkodik, s ezt csak időrűl időre a belföldről érkező kisebb nagyobb karaván ok szakasztják meg, melyek az eladásra magokkal hozott árucikkekkel, milyenek az elefántcsont (marfim), viaszk (cera), kopálmézga (kokoto) és festőmoh (urzella), a benguelai külkereskedést még némileg fölélesztik. Azelőtt ez a nagy számmal kivitt rabszolgáknál fogva nagy értékű volt, de most már igen csekély és jelentéktelen [3]).

Ha a napközben uralkodó síri csenden a jövevény, ki a vidám külsejű várost először látja, erősen megdöbben, tehát estve a nyolc és kilenc óra között tökéletes sötétségbe borult városon el fog szörnyüködni: sehol emberi lényt nem lát, mind elhagyta az utcákat, melyeken csak a prédát kereső hiénák és sakálok fülhasitó ordításai s a tenger felől fuvó szél üvöltései hangzanak el; azt gondolná: valami egyiptomi nekropolisba (holtak városa), nem pedig élő emberektől lakott városba érkezett.

Az itt lakozó portugalok általában igen vendégszeretők, s az idegent bármikor, minden meghivás nélkül, a legnagyobb szivességgel fogadják, s nyílt készséggel ültetik az étkekkel bőven megrakott

asztalhoz. Igaz a vendégszeretet gyakorlását az élelmi szerek bősége nem kevéssé könnyíti.

Az europai mivelt életmód nem egészen általános a városban lakó emberek között. Azok, kik a mundombe népségtől származnak, noha külsőleg civilizált embereknek látszanak, az europaiaktól kölcsönzött szokásaik közé sok feltünőleg barbár, még őseiktől öröklött, szertartásokat kevernek. Tulajdonképen csak névvel keresztyének, családjaik körében pedig egészen pogány módra élnek. Sok barbár és erkölcstelen szokásaik közől csak egyet említek, mely elégséges világot fog vetni e tudatlan és fajtalan nép jellemére.

Gyakran láthatni az utcákon úgynevezett v á k u n g a csoportot, azaz egy csapat fiatal és öreg némbert, kik lobogó zászlókkal s csengők zajával egy fiatal, innepileg felcicomázott s arcán befátyolozott szüz leánykát, kit v o n g o l ó n a k neveznek, házrul házra kisérve szüzességét a legtöbbet igérőnek eladják. Ezt, mint értesültem, akkor teszik, mikor a leány szülői szegények s a lakodalmára szükséges költséget nem tudják elöteremteni. De a leány szüzességének, nyilvános árubabocsátása még nem elég, mert másnap reggel a részeg vákunga csoport visszatér a házhoz, hol azelőtt estve a vongolót hagyta. Most a megbecstelenített leányt kihozzák a házból s a vérfoltokkal mocskolt lepedőt hosszú póznára tüzvén, ocsmány kurjongatások között a város utcáin végig hordozzák, megnevezve a szerencsétlen áldozat nevét s dicsérve annak jó magaviseletét minden velök találkozó ismerős előtt. Ily menettel kisérik a megbecstelenített menyasszonyt a vőlegényhez, ki a vá-

kanga közbenjárását s az ily módon szerzett hozományt egy ökörrel és jókora mennyiségü égettborral viszonozza.

Benguelában az éghajlat felette egészségtelen. A beljebb való tartományokban rendes váltakozással beállani szokott száraz és esős évszakok itt nem igen tapasztalhatók, mert a szárazság mindig uralkodó s csak néhanéha vannak esőzések. Azonban itt is két különböző évszak van, melyekben nagyobb vagy kisebb forróság uralkodik s melyek bizonyos okoknál fogva jobb vagy roszabb befolyást gyakorolnak az ember egészségére. Május, junius, julius, augusztus és szeptember havakban, midőn a nap az éjszaki félgömbön mulat, a levegő a tengerpartok közelében, bizonyos szélességre kelet felé, nappal ködös, s ekkor a hévmérő ritkán mutat 20 R. foknál többet. Ellenben a többi hónapok alatt, midőn a nap a déli félgömbön mulat, s ide oda jártában kétszer függőlegesen lövelli sugárait a benguelai sík vidékre, oly roppant forróság uralkodik, hogy az csaknem kiállhatlan volna, ha a tenger felöl rendesen déltájban fuvó paszátszél (viraçāo) annak erejét nem mérsékelné; a hévmérő akkor 28, söt 34 R. fokot is mutat az árnyékban.

Csak ekkor, kivált marcius és aprilis havakban tapasztalják az europaiak az itteni éghajlat öldöklő befolyását, azért azon évszakot közönségesen „carneiradó"-nak azaz husnyuzónak nevezik. Ez évszak alatt minden testi mozgás és munka, az égető napsugároknak kitett helyeken, az europai emberre nézve nagyon veszélyes, azért az itt lakozó europaiak akkor ki sem járnak a házból, vagy könnyű szövet-

tel fedett macsillában (gyaloghintó) ülve hordoztatják magokat az utcán. Jaj annak, ki azon évszak alatt érkezik ide először! A csakhamar beköszöntő forróláz (febre maligna), ha jó ápolás, vagy inkább a betegnek szerencsés testalkotása azonnal erőt nem vesz a betegségen, három vagy négy nap múlva örökre megszabadítja az élet szenvedéseitől. *)

Bámulatra méltó a gyorsaság, mellyel e forró és ernyesztő éghajlat a mérsékelt égöv alatt született egyének életerejét fölemészti s az életkor különböző szakait megrövidíti. Egy 25 éves fiatal férfi, ki két évig itt mulatván, rendesen sok szenvedés után, végre az éghajlatot megszokta, 10 esztendőt emésztett föl életéből és 35 éves férfi alakját ölti magára; ha pedig nyolc vagy tiz esztendeig folyvást itt mulatott, többnyire mint testi és lelki erejét vesztette, egészen elaggott őszhajú, s fogai kihullta miatt, beesett arcu aggastyán tengödik. Saját tapasztalásomból tudom, hogy itt az europai nemzetség 10—12 év alatt rendesen elenyészik; 1848-ban több mint 60 europai ismerősöm volt Benguelában s most, nyolc év mulva, alig egy hatodrésze van még életben, s helyökbe újonnan érkezettek léptek, ugy hogy kilenc évi távollét

---

*) Livingstone munkája 417 l. azt irja: „Olykor a légkörny nedvessége minden látható ok nélkül nagyon növekedik: ekkor tetemes hideget érez az ember, jóllehet a hőmérő higanya nem száll alább. A légnek nagyobb nedvessége, jobb melegvezetőt nyujtván a test melegének kisugárzására, oly veszélyes, mint a hőmérő hirteleni alászállása; tetemes betegséget okoz a benszülöttek közt, s azért „carneiradó„-nak nevezik, mintha a betegség által mint juhok öletnének le, E változások évszaka, mely az europaiakra nézve legkedvezőbb, a benszülöttekre nézve legegészségtelenebb; s ez teljességgel nem oly éghajlat, mely alatt akár a benszülöttek, akár az europaiak büntetlenül kicsaponghatnának.“ H. J.

után alig remélhetek még egy két ismerősre akadhatni az egész városban. Nagyon hihető, hogy az elhúnytak számát én is növeltem volna, ha különös isteni gondviselés mellett az égészségesebb éghajlatu belsivatagokba nem kerültem volna.

Uralkodó nyavalyák: az emlitett forróláz, vérhas, süly és hydropesia (?). De a forróláz a legközönségesebb, ugy szólván, napi renden való betegség, melyet az orvosok a különböző kórjelek, és körülményekhez képest különbözőleg gyógyítanak. Én a betegség valódi okát s mivoltát nem ismerem, azért csak röviden említem meg, hogy mikép gyógyítám azt saját magamon. [4])

Mihelyt a láznak első kórjelét és nyilatkozását éreztem, azonnal a szobában nyugodtan maradva egy adag himbojolajt (ricinolajt) szedtem, melynek hatását a reá ismételve vett gyenge húslével mozdítám elő; másnap korán reggel egyszerre 12–16 szemer kinaszulfátot szedtem, négy óra mulva ismét nyolc, s végre négy szemert. Soha többet, vagy más orvosi szert nem használtam, kivévén holmi frisitő italt, de a szükséges diétát mindig szorosan követtem. Ez egyszerű móddal sikerült nekem eddigelé a nálam is sokszor beállott afrikai lázon erőt venni.

El lehet képzelni, hogy a függölegesen eső napsugároktól pörkölt, többnyire homokos és száraz földön a szemet gyönyörködtető virány csak nagyon szegény állapotban sínylik. Mindazonáltal a várostól kisebb nagyobb távolságra levő némely helyeken a két folyó által öntözött s munkás kéztől gyámolított föld kellemes zöld szőnyeggel van borítva. A városi lakosok veteményes kertjei a várost éjszak-

ra határoló, keletről nyugotra folyó, de az évnek legnagyobb része alatt vastag homokkal borított, Marimbombo, vagy, mint rendesen hivják, Kavako [5]) éjszaki partjain vannak. E kertekben az akazsu, *) narancs, citrom, gojába (Psidium pyriferum) **) fák árnyéka alatt az ananász, banána (musa), mamáo (Carica, dinnyefa) s egyéb forróövi gyümölcsök mellett az europai kerti zöldségek is jól teremnek, különösen a káposzta oly jól díszlik, hogy feje 25—30 fontot is nyom. Az ezen fáktól árnyékozott, zöldellő térség a városbeliek kedvenc sétahelye, de az europaiak, kik oda kijárnak, hogy roskadozó egészségöket helyreállítsák, gyakran még jobban megrongálják, mert ily alkalommal régi szokás szerint gyakran a mindíg készen álló, étkekkel és italokkal bőven megrakott asztalokhoz ülnek s dobzódnak s igy a mértékletlenség áldozatjaivá lesznek. ††)

A veteményes kertektől feljebb keletre, két óra járásnyira, a Bimba nevü tócsák terülnek el, szintén a Kavako közelében. E tócsák termékeny vidékén az említett gyümölcsökön kivül még maniokot (jatropha manihot) is termesztenek terjedelmes föl-

---

*) Az akazsufa (vesegyümölcsfa, cashew) mindig zöld, közép nagyságu fa, melynek kérge kivül szürkés, belül biborszinü. Gyümölcsszára körtealaku, 3—10-szer nagyobb mint maga a gyümölcs, mely dióalaku s melyben fehér, vesealakú magvak vannak. A gyümölcsszár savanyús izü s szintén eledelül szolgál, a magvak édesizüek s mind nyersen mind főzve eszik. A régibb fák kérgéből borostyánféle mézga (gomme d'acajou) szivárog ki. H. J.

**) A gojábafa (közönségesen guajava-nak irják) 12—25 láb magas fa, melynek bogyói akkorák, mint középszerü körte. E bogyók ize majd nem olyan mint a málnáé, mind nyersen, mind sokféleképen készitve eszik. H. J.

deken. De ott csak benszülött mundombék laknak, kik termesztményeiket naponkint a városba hordják s igy népe eltartására nem csekély szolgálatot tesznek.

Sokkal nagyobb távolságra, s már egészen a város környékén túl, mintegy 10 mfldre, a népes és nagy kiterjedésü Dombe-an-Kinzámba kerület van, hová felette száraz és kopár vidéken keresztül kell menni. Azon termékeny kerület puszta vulkáni hegyektől környeztetik s a sárgán fehérlő, leperzselt környezetből mint zöldellő oazis tünik ki. Nemcsak a városnak, de az ettől délre elnyuló egész vidéknek élelemtára, s azért megérdemli, hogy róla bővebben emlékezzünk. A rajta keresztül keletről nyugotra folyó Kuparol vagy Kubangulula (Rio-San Francisco) termékenyíti. E kristálytiszta vízü folyó a Kitátai hegyekről lezuhanván, a köves és forró Hányai pusztaságokon kigyódzik el, s a délkeletről jövő Kálunga, Hetála, Kongyso és több más folyóval egyesülvén, a Dombe lapályokat öntözi s azután egy szoros hegynyiláson általtörvén, a Luaso foknál a tengerbe ömlik.

Dombe-an Kinzámba több mint 10,000 mundombe lakói jól használják termékeny földjöket, szorgalmasan mivelik, s nagy mennyiségü maniok gyökeret termesztenek, melyből az úgynevezett farinha (liszt) készül, melyet a tengerpartok hosszában elterülő terméketlen vidékeken levő kereskedői szállásokra szállitanak mint jó értékü kereskedési cikket. Az említett folyók partjain legelésző számos marhacsordák kiegészitik a mundombék gazdagságát.

A körülfekvő hegyekben böven előfordul a réz, salétrom és kénkő, de e kincsek még mindeddig haszontalan hevernek és az uralkodó hanyagság mellett senkisem gondol kiaknázásukra. A termékeny vidéket a várostól elválasztó száraz és kopár felsík közepén, egy gulaalakú gránithegy aljában az úgynevezett Kipupa meleg kénköves forrás van s ez a több mfldnyi forró térségen az egyetlen forrás. Ettől három mfldre, a tengerparton, a természetes sóstavak (salinas) vannak, melyek minden mesterséges kezelés nélkül kimeríthetlen mennyiségü tiszta konyhasót szolgáltatnak. E tavak a kormány birtokában vannak, s ez a többet igérőnek rendesen három évre szokta bérbe adni.

A kerület közbátorságát egy várda biztosítja, melyben nehány álgyus 20 katona van, egy hadnagy parancsa alatt, de megtámadás esetében nagy hamarsággal 1500 benszülött polgári katonaságot lehet kiállítani. E termékeny kerületnek éghajlata szintén nagyon egészségtelen; az ezt egészen körülvevő magas hegyek a tenger felől jövő rendes passzátszelet felfogják s ekkép türhetlen forróságot okoznak, mely a nedvességgel böven ellátott völgyben különbféle veszedelmes járványokat tám aszt, milyenek a vérhas és süly, s ezekből eredő több más életrontó nyavalyák.

A mundombe népség a Katumbéla folyótól kezdve délre le egész a Fekete fokig (Cabo Negro), majdnem négy szélességi fok között elszórtan lakozik a tengerpartok közelében. E néptörzshöz a mukobálók, mu-kuandók, mu-kuiszek és mukorokkók is tartoznak [6]). Mint a Benguela tar-

tomány birtokosai sokáig véres csatákat vívtak a földjeiket megszálló portugalokkal, s tökéletesen csak 1847-ben hódoltattak meg, de a hegyekben tartózkodó nomád pásztorhordák még most is egészen függetlenek. A portugalok nem türhetvén tovább a makacs és álnok népségek szüntelen alkalmatlankodó megtámadásait, jól intézett hadviselés folytán nehány hónapi csatározásban több hadi főnökeiket (hámba) leöldösték, s ekkép végre sikerült nekik e népségeket meghódoltatni. Most a közöttük különbféle távolságokra felállított katonai telepek és várdák tökéletes csendben tartják öket.

Ezen népek egy része pásztorkodó, s a számos marhacsordákkal egyik helyről a másikra költözködő életet folytat, minden földmívelés nélkül. Mások mint földmivelők állandólag egy helyen maradnak s különösen maniokot, s kevés kukoricát és babot termesztenek. A maniok termesztése s annak lisztté készítése nálok következőleg történik.

A földet kapával felforgatván, három arasznyi átmérőjü, gyenge hajlású kerek gödröt ásnak, a földet a kör közepéről gyöngéden annak szélére huzván. Az igy készitett fészekbe azután két három maniokdugványt szúrnak. E dugvány körülbelől oly vastag mint a mutatóújj s két három arasz hosszú maniokágból töretik. Az ily ültetvényt, mert itt gyéren esik az eső, darab ideig öntözni kell, mígnem fölsarjadzó széles és sürü levelü ágai a már elegendő mélységre hatott gyökeret beárnyékozzák. Ezután az igy meggyökerezett és meglombosodott növéuy minden ápolás nélkül a legszárazabb évszakban is folyvást tenyészik, mignem 13—14 hónap mulva teljes ki-

fejlését eléri, mikoris törzsei részint karnyi vastagságuak és sok kis ágakkal és levelekkel sűrűn megrakva terebélyesen fölnyúlnak. A növénynek öt hat gyökere csaknem arasznyi átmérőjű s néha egy röfnyi hosszúságra nyúlik a földbe. E gyökérnek héja színre és alkatra a kolompér hajához hasonlít, a héj alatt, melyet le kell hámozni, hófehér s édes izű anyag van. A kiásott s meghámozott gyökeret megaprítják s nagy fa mozsárban (kimu) összetörik. Azután még kézzel gyöngéden összemorzsolják, végre nagy réz, vas, vagy cserép serpenyőben gyenge tüzön, de szüntelen keverve, tökéletesen megszárítják.

Ezen leírt mód, mellyel a feketék a maniokkisztet készítik, nem egészen célszerű, azért a lisztnek szine némileg barnás, szeme pedig egyenetlen és öreg s korántsem oly finom és fehér, mint az, melyet Braziliában a nagy ültetményeken készítenek. Éldelete azonban egészséges. †††)

A mundombe népségek a portugal kormánynak adóznak, különben magok által választott, kisebb nagyobb rangú hámbák (főnökök) patriarchális igazgatása alatt élnek. De bár mely nagy gondot fordít is a portugal kormány az ő kimivelésökre, mindeddig nem sokra mentek, s az europai civilizátiónak csak vétkeit fogadták el, de még egyetlenegy erényét sem. A külföldről behozott égettbornak mértékletlen élvezete általános levén közöttük, csak azért szánják magokat valamely dologra, hogy azon kedvenc italukat megszerezhessék, s midőn szert tettek reá, semmisem képes őket henye dobzódása-

iktól eltávoztatni. Oly restek és buták, hogy rajtok semmisem fog. Már egy pár század óta naponkint a fehérek között fordúlnak meg Benguelában, mindazáltal a szembeötlő miveltségnek legközönségesebb tárgyait sem méltatják legkisebb figyelmökre sem; ott látják a kényelmesebb lakó házakat, a ruhák használatát, de hiába koptatják a csinosan épült városi házak küszöbét, közel fekvő saját helységeiket most is csak úgy építik mint hajdan. Lakjaik földbe ásott karókból csinált és sárral betapasztott kerek gunyhók, melyek magassága és átmérője alig halad meg egy ölet; egy négy négyzet arasznyi lyuk ajtóul is kéményül is szolgál. S e szük és alacsony gunyhóban folyvást tüzelnek; képzelhetjük tehát magunknak, mily iszonyú melegséget képesek e pogányok kiállani, midőn még a forró égöv nagy hősége is hozzájárul.

Ruházatul a mundombék különbféle színű, europai szöveteket használnak; de az új szövetet soha fel nem öltik, hanemha elébb tehén vajjal, melybe veres takula festéket kevernek, jól bekenték. Testöket is mindig azzal szokták bemázolni. Hajokat a férfiak a takula festékkel kevert vajjal oly erősen bekenik s a fejhez tapasztják, hogy ez sárral betapasztott méhkaptárhoz hasonlít. A nők ellenben hajukat számtalan fürttekercsbe fonják, melyeket apró fehér kauri kagylókkal megraknak; azután a fürtöket különös gonddal a fej tetején karikákba tekerik. Végre kendőt is viselnek, melyet turbán alakjára kötnek fel. Nyakukat és derékukat nagy mennyiségü veres és fehér szinü, üveg és porcellán gyön-

gyökkel, különösen pedig sok dongo füzérekkel [7]) ékesítik.

Mind a férfiak mind a nők erős és szép testalkotásuak. Nyelvök az ábundának egy dialectusa.

A portugal kormánytól vett erős megfenyíttetés folytán kénytelenek voltak elébbeni rabló életmódjokkal felhagyni, mindazáltal még most is a lakatlan pusztaságok által tőlük elválasztott szomszéd népek birtokaiba rontva gyakran nagy számu szarvas marhát rablanak el. Csaknem hihetlen gyorsasággal teszik meg a 30—40 mfldnyi utat a köves és viztelen vidéken keresztül, lőfegyverrel, zagájjal (ölnyi hosszu vas dárda) és fa buzogánnyal fegyverkezve. Mikor a kijelölt vidéken megérkeztek, közönségesen hajnal hasadta előtt különös ügyességgel és gyorsasággal egy csapat szarvas marhát magok elé vesznek, s nagy sebességgel hegyen völgyön keresztül odább hajtják, szarvból készült tülkökkel késztetve azt az ügetésre. Ha út közben utoléretve megtámadtatnak, elszántan csatáznak a rablott zsákmányért, s csak a nagyobb erőnek engedve hagyják hátra, gyorsan eltünvén a pusztákba. Nagyon ügyes és vakmerő vadászok is; nem ritkán csak zagájjal kezökben a dühös oroszlányra támadnak, s többnyire elejtik, noha ritkán minden baj nélkül.

Vallásuk számtalan babonás véleményből áll. Haláluk után, azt hiszik, ismét föltámadnak s a más világon (kálunga) nemcsak itteni életmódjokat folytatják, de a földön még életben maradt atyjokfiai sorsában is részt vesznek; hiszik továbbá, hogy az életben maradt atyafiak az elhaltakat a másik világon oly mértékben boldogítják, a mint nekik kisebb

vagy nagyobb áldozatokat bemutatnak; ellenben ha róluk háladatlanságból megfeledkeznek, azoknak időről időre mitsem áldoznak: akkor az elhaltak boszúját vonják magokra, s ezek mindenféle roszat okozhatnak nekik, sőt halál által el is vihetik innen. Azért a mundombe népek vallási szertartásai csaknem egyedül az időnkint előforduló halotti áldozatokból (intámbe) állanak.

A kimbandák (jóslók) ügyesen tudják a nép babonáját kizsákmányolni, s az áldozó személy vagyonához képest nagyobb vagy kisebb értékű jószágnak, mely mindig szarvas marhából áll, jutnak birtokába.

A mundombék között általánosan uralkodik a soknejüség és környülmetélés. A házasodás csaknem minden szertartás nélkül történik. Kiskorukban a leányok szülőik házában maradnak, s „kandona“ (azaz: szüz leány) néven neveztetnek mindaddig, mignem férjhez mehetnek. Öltözetük csak egy arasz hosszú s vagy három hüvelyk széles börszeletből áll, melly szemérmöket takarja; különben meztelenek s testüket, még arcukat sem kivéve, fehér és veres csíkokkal mázolják be, nyakukon, karjukon és lábszárukon pedig lehéjazott, vékony fa vesszőkből font karikákat hordanak. A kiadó leányokat meg sem kérdezik s azon kérőnek adják oda, ki a kikötött bért megfizeti. A menyasszonyt kereső férfi csak az illető leány atyjafiaihoz fordúl, s ha ezeknek az egy vagy több szarvas marhából álló testi bért (a féta timba), melyet a leányért követelnek, megadja, ez utóbbinak pedig egy fazék tehén vajat, nehány porcellán és üveg gyöngy- és dongo (csiga) füzért ad s

egyszersmind europai szövetekkel felruházza: akkor akadály nélkül a leányt mint menyasszonyát (fekáná) haza viheti, hol számára külön lakást rendel. Mindjárt kapát is ad neki, mert a nők nemcsak minden házi foglalatosságot végeznek, de a földmivelés is az ő dolguk.

Az elválás igen ritkán szokott előfordulni; az afrikai nő megszokta a durva bánásmódot, könnyen eltüri és teljesíti otromba férje parancsait. Csak azon esetben válnak el a házasok, ha lakodalmok után két esztendő lefolyta alatt a nő nem lesz anyává; de ha nincs bebizonyítva, hogy a nő meddő, akkor a férj tartozik neki, vagyonához képest, bizonyos számu szarvas marhát adni, kárpótlásúl a tett szolgálatért. A férj a nő halálakor is tartozik az ő atyjafiainak bizonyos díjat adni, bármi okból halt legyen meg; ez a vérdíj (ta feta mangysetu).

A házasságtörés a megbántott férj tekintetéhez képest kisebb vagy nagyobb birsággal váltatik meg, de csak a vétkes férfi részéről, a nő ily vétségeért nem lakol.

A körülmetélés (fanál) rendesen következőleg történik: A környéken találkozó nyolc és tíz éves fiúk a száraz és hüvös évszak elején, leginkább junius havában, az ezen mütétben jártas kilombola nevü mesterekhez vitetnek; a körülmetélendő gyermekek száma sokszor 40-re s többre is rúg. A kilombolák azután magános, lakatlan vidékre viszik, messzire az erdőbe, hol valamely tó vagy patak mellett kerek tanyát (kilombo) vernek. Itt az operatio élesre köszörült késsel hajtatik végre, csak a kilombola és segédjei jelenlétében. A vérző sebet elébb parázson

égetett száraz marha ganéj gőzével füstölgetik meg, azután fa levélre kent balzsamféle orvosságot raknak rá, minek folytán a seb béheged. De a tulajdonképi orvoslás lassanként eszközöltetik, és pedig rendszeres vízgyógyitással; kétszer napjában vízbe ültetik a beteget s ekkép húzamos ideig folytatják az orvoslást, többnyire jó sikerrel.

A körülmetélt gyermekek 90 napig vannak a kilombola mesterek gondviselése alatt, szorosan elrekesztve még tulajdon szüléik látogatásától is, kik a szükséges élelmi szereket is nekik csak a kilombola segédek közbenjártával küldhetik meg. Különösen leány vagy asszony nem közeledhetik hozzájok, különben halállal lakol. Ugyancsak ezen alkalommal a táncban és dallásban is nyernek oktatást a fiúk, azért is, mihelyt a veszedelmen kivül vagynak, egész éjjel, nap nyugtától kezdve hajnal hasadtáig, együtt kötelesek danolni.

Végre a tökéletesen meggyógyúlt gyermekek, a mestertől kitűzött napon, visszavitetnek helységökbe, hol az üdvözlésökre összesereglett néptől nagy örvendő ujjongatással fogadtatnak; a gyermekek a kiállott műtétre vonatkozólag diadalmasan kiáltozzák: „ami jopo“ (itt vagyok), mire a sokaság helybenhagyólag válaszolja: „lume moine“ (bizony férfi vagy).

A táncvigalmak (dondolo) igen gyakran fordulnak elő, s mindég éjjel, tűz világánál, szabad ég alatt tartják; leányok és fiúk, asszonyok és férfiak minden rend nélkül összekeveredve hangos énekléssel, szüntelen tapsolva járják a fajtalan mozdulatokból álló táncot (pirouka), nagy fa dob szava mellett.

Egyszerű eleségöket a növény- és állatország nyujtja; legkedvesebb eledelök a marha és vad-hús melyet parázson sülve esznek, de soha sem főzik. A kenyér helyét a maniok lisztből készült tésztás pótolja, a tarhó is általános szokásban van. Italjok a „kapáta“, melyet a kukorica és maniok liszt keverékéből főznek. E serféle ital kellemes izű s hűsitő; de csak akkor élnek vele, mikor égettboruk nincs, melyet a fehérek közelében megszokván, jobban szeretnek. Az égettbortól okozott részegséget ugy tekintik, mint valami diszes tüneményt.

Az éhséget, szomjúságot, a testi fájdalmat s az élet minden bajait, zsenge koruktól fogva hozzátörődvén, könnyen eltürik, azért a hosszú élet példái nálok épen nem ritkák. A süly, szembetegségek, vérhas legközönségesebb nyavalyáik; a himlő ritkán fordúl elő, de ha köztük kitör, rettenetes pusztitást okoz, mert a beoltást nem ismerik. Midőn valaki magát roszul érzi, atyjafiai azonnal a kimbandához folyamodnak, ki künn az erdőn jelenlétökben végezi a nyavalya okát és gyógyitása módját kutató szertartásait. Maga elé a földre tágas nyilásu tök kabakot tesz, melyben különbféle vad állatokat ábrázoló, durván faragott fa vagy csont képek vannak; azután kavicscsal megtöltött más kabakot rázva énekszóval ama képekhez kérdéseit intézi a betegség okát és lehető gyógyitását tudakolván; kérdéseire a közelben elrejtett segédje válaszol, tettetett gyenge hangon, mintha az említett képektől eredne a válasz. A betegség orvoslására rendesen marhaáldozat kivántatik, a beteg vagyonához képest több vagy kevesebb darab marha, melyek természetesen a kim-

banda birtokába jutnak. A marha áldozathoz még némely más ajándékok is járulnak.

De ha a kimbanda kuruzsolásai ellenére a beteg mégis meghalálozik, ő azért közel sem veszti el hitelét vagy kenyerét, sőt ellenkezőleg újra kér és kap marhaáldozatot. Midőn t. i. az elhunytnak atyjafiai ismét hozzájárulnak a halálozás okát megtudandók, a kimbanda kénye szerint egy vagy más élő személyre fogja, rendesen azonban az elhúnytnak a más világon létező kilulujját (megholtak lelkei) mondja annak, ki halálát okozta, s hogy boszúja a még élőkre is ki ne terjedjen, szükségesnek állítja, haragját új marhaáldozattal megkérlelni, mit az elhunytnak atyjafiai csakugyan teljesítnek is.

A holttestet a közel rokonok az elhunytnak legjobb szöveteibe burkolják, s három egész nap és éjszaka a házban tartják, hol több siránkozó vén asszony környezi és siratja. Azután künn a szabad ég alatt dözsöléssel és dobzódással a halotti tort (intámbe) üllik, melynek végével a rokonok ismételve felhivják a halottat, hogy tudassa velök halálozása okát, miután ők magok semmi roszat sem tettek vele, több szép felesége is híven szolgálta stb. Végre gyékénybe takarják s kiviszik az erdőre, hol a sírba teszik. A sirhalomra az elhunytnak némely házi edényeit s több ökör szarvakat raknak.

A kisebb nagyobb karaván ok közül (ambákká), melyek Afrika belsejéből, különböző tájakról és utakon, a tengerpartokra érkeznek, kitűnik a bihéi karaván, nemcsak nagysága- és fegyveres ere-

jénél fogva, de a magával hozott árucikkek (elefántcsont, orrszarvú szarvai, viaszk) értéke miatt is. Azon bihéi karaván rendesen minden esztendöben kétszer érkezik meg Benguelában, hol a magával hozott árukért europai portékákat cserél be. Ily karaván gyakran 3000 személyből áll, kiknek legalább fele jól van fölfegyverezve; teherhordó állatokkal nem birván, minden árut, még a legtávolabb vidékekre is, emberek szállitanak. Délafrikában csak ily karaván társaságában lehet utazni, azért azt e helyen bövebben irom le.

Az előcsapat (engysálo) rendesen két három nappal megelőzi a karaván̈t, hogy hírt adjon közeledéséről a városban lakó kereskedöknek. Ezek azalatt a várt vendégek elfogadására készülnek, beszerzik a szükséges élelmi szereket és csere-árúkat. Azután a több, kisebb nagyobb csapatokra oszlott karaván érkezik meg; az egyes csapatok a magokkal hozott árukkal mindjárt ismerőseik házánál szállnak meg. Kik valamely árucikkeket hoztak eladásra, azok megérkeztök utáni első három nap alatt, tehetségök szerint, új ruhába öltözködnek s egyedül evéssel ivással töltik az időt. Azután következő hat napig a csere-vásár (gyipindi) tartatik, végre a becserélt árúkat bepakolják s felosztják a teherhordók közt.

Sok mindenféle árucikket szállitanak Afrika belsejébe, azért azoknak alkalmas elpakolása, hogy a hosszas utazás alatt, az esők és más viszontagságok miatt, meg ne rongáltassanak, s helyes felosztásuk az egyes teherhordók közt, nagy gyakorlatot és ügyességet kiván. Mert ha a teherhordókra a kellőnél nagyobb terhet raknak, könnyen megeshetik,

hogy a nagy teher alatt összeroskadnak s ott hagyják a pusztában. A bihéi teherhordó rendesen 64 fontnyi teherrel rakatik meg, saját élelmi s egyéb szerein kivül, milyenek: lőfegyvere, főző edénye, alvó gyékénye; összes terhe tehát 90—95 fontra rúg.

Minden teherhordónak (gámbá) az imbundero fa síkhéjából készült vékony kötele (mukolo) s félkarnyi vastagságu, egy és fél öl hosszú, erös fából való, de könnyü és sima két póznája (mángo) van. A hordásra átadott, bármily portékábul álló csomag a két pózna közé szoríttatik ugy, hogy a teher a póznák egy harmadrészén nyugszik, két harmadrészök pedig üres marad. A póznák két ága elől szorosan össze van kötve, hátul pedig a tehercsomagra szorítva. E hordókészület olyan, hogy a teherhordó megpihenhet, annélkül hogy a terhet a földre kellene lerakni, mert a póznák ágai valamely fához, vagy más magasabb tárgyhoz támaszthatja, s minden nagyobb erőködés nélkül ismét vállaira veheti.

Ha pedig oly portékát kell szállítani, mely az említett sulyt meghaladja, de szétosztani nem lehet, akkor hosszabb póznára kötik, s két egyén hordja, kik fél fizetéssel többet kapnak, minthogy a sürün benőtt erdők közt s a keskeny utakon az együtthordás nagyon bajos és fárasztó.

Mikor az árúkat elpakolják s felosztják, mindenek előtt a szöveteket rakják össze. Az itteni belkereskedésben ismeretes különbféle szinü és minőségü, többnyire pamut szövetekből 25 véget számitanak egyegy teherhordóra; ez azokat egy csomóba összerakja, hosszában három helyen kötelével jól összeszorítja, azután elsöben viaszkos takaróba bur-

kolja s végre még más durva szövetü takaróba varrja. Az ily csomag hosszúkás köbalakú s k u p á n a k neveztetik. Azok, kik a szövet-csomagokat vagyis köbalaku kupákat hordják, nagyobb díjat kapnak. Ez rendesen Benguelától Bihéországig, 30—42 napi járó föld távolságra, a következö értékekből áll:

10 röf zuarte (setétkék pamut szövet);

10 „ pintado (fehér virágos szövet);

10 lenços (azaz veres és fehér sávolyu keszkenő);

10 röf fazenda da ley (kockás pamut szövet);

4 „ garraz (keményített fehér pamut szövet);

2 üveg égettbor s rendesen még 6 röf szövet az élelmi szerek vásárlására.

A különféle porcellán és üveg edényeket vivök fizetésre nézve egy rangban állanak a kupahordókkal.

A második osztályba tartoznak azok, kik az égettbort, löport és fegyvereket szállitják. Az égettbort hosszukás gömbölyü, 50 itcét tartalmazó kis hordókban viszik; a löport is hordókba teszik, melyekbe mintegy 20 font fér. Három ily hordó egy terhet képez. Lőfegyvert nyolcat kötnek össze egy teherül. A gyöngyöket, réz karikákat, csengöket, stb. megmázsálják s az említett súly szerint osztják föl terhekre. A harmadik és utólsó osztályba azok tartoznak, kik sót szállitanak, mert ez kevés értékü portéka s kevés gondot kiván. A sószállitók rendesen csak fél annyi fizetést kapnak, mint a szövetszállitók. Némely terhek, mint a töltésekre felosztott lőpor, a házi poggyász és élelmi szer, mindig az illetőnek saját rabszolgái által vitetnek, s csak akkor

adatnak által a közönséges teherhordóknak, ha nincs rabszolgája.

Használni akarván a jó alkalmat, a bihéi karaván megérkezte után azonnal főnökét (szóm' ambákká) kerestem föl, ki szándékomat megtudván, nagy örömmel úti társaul fogadott, mert, mint később tapasztalám, a karaván't, melynek kiséretében egy vagy több europai utazik, a beljebb lakó népek nagyobb tiszteletben és félelemben tartják. Mindjárt megadá a szükséges utasitásokat a magammal viendő portékák elpakolása és felosztása iránt, egyszersmind megigéré, hogy biztos és általa jól ismert teherhordókat fog számomra szerezni.

Az idegennek, ki a karavánok társaságában utazni akar, kell, hogy több kevesebb saját cselédje legyen, mert a felfogadott idegen teherhordók némely szolgálatot semmi fizetésért se teljesítenek [8]). A cselédség (kikumba) nagyobb részt vásárlott rabszolgákból áll, de ezeken kivül elkerülhetlenül szükséges legalább két szabad, és a benszülötteknél tekintetben álló egyént, bizonyos meghatározott nevezet alatt, szolgálatba venni, vagyis jobban mondva, mintegy gyermekül fogadni (adoptálni). Ezek a hivataljokkal járó nagy haszon következtében az őket felfogadó jövevény sorsát magokévá tévén, annak mindenkor s minden ügyében bajában kész és hü segédei lesznek. Ezen különösen felfogadott egyének között fontos szerepénél fogva első a „kiszongo" (udvarmester, test- és vagyonőr), második a „kálei" (tolmács).

A kiszongo hüségétől és ügyességétől az idegennek egész bátorsága, élete és vagyona függ, mi-

dön ezen vadak között utazik, azért felfogadása ünnepélyes szertartásokkal történik. A felfogadó azon egyéntől, kit értelmes és jó magaviselete miatt neki kiszongóul ajánlanak, az ez alkalommal összehivott számos rokonai jelenlétében hangosan háromszor kérdezi: Akar-e a fehérnek (kindele) kiszongója lenni, öt híven szolgálni s ha kell, éltét is érette kockáztatni? Erre ő szintén háromszor igennel válaszol. Azután jelenlevő atyjafiai kezénél fogva a fehér emberhez vezetik s a következő szavakkal adják át neki: „Itt van fiunk, vagy testvérünk, mostantól fogva ő a tied, s te az övé vagy, hol véred ömlendik, ott neki is meg kell halnia; ha pedig téged a veszélyben gyáván elhagyna, ezzel fogjuk vétkét elmosni!“ (Ez utóbbi szavaknál a lábaihoz vetett töltényre mutatnak). Erre a kiszongo újra hűséget fogad esküvel s egy vérrel vagy veres takulával festett töltényt ad a felfogadó kezébe mondván: „Ha a veszélyben gyáván elhagylak s abban emberül veled együtt nem osztozom, itt van a véremmel már megfestett töltény, lődd azonnal keblemen keresztül.“ Végre felfogadó és felfogadott megölelik egymást, s fél kerek kabakból (gángya) égettbort, vagy ennek nemlétében, kukorica lisztből készitett sert (kimbombo) isznak egymásnak egészségére.

Ezek megtörténvén, a kiszongo új öltözetet, lőfegyvert és töltényekkel teli tokmányt kap, atyjafiai pedig holmi kelmékkel és három tölténnyel ajándékoztatnak meg, mind meg annyi jeléül a tett kötésnek. A kiszongo azontul már kizárólag a felfogadó szolgálatában marad, az elválás ritkán fordul elő; de ha bármely halállal a szolgálatban ki-

múlik, a felfogadó köteles atyjafiainak tetemes vérdijat adni, mely legalább két szarvas marhából, egy hordó löporból, egy hordó égettborból, s hat - nyolc, mindkét nemű rabszolgákból, vagy azokat megérő árukból áll. [9]) Ezenkivül a felfogadó köteles a netán fogságba esett kiszongót kiváltani, ugyszinte a neki beszámitott vétségekért járó birságot megfizetni, időrül időre pedig bizonyos mennyiségü szövetet tartozik neki adni. De jó és ügyes kiszongo meg is érdemli ez áldozatokat.

A kálei csak esküvel kötelezi magát a szolgálatra; hivatala nem oly fontos, azért sokkal kisebb tekintetben áll, mint a kiszongo.

A kiszongón és kálein kivül még három rabszolgát vettem, kiket Afrikában nem igen nélkülözhetni. — Célom volt, Bihéországban letelepedni s ott addig maradni, mignem az Afrika belsejében leginkább uralkodó nyelveket megtanulhatom s népeinek szokásaival megismerkedhetem, hogy tervezett utazásaimat annál nagyobb sikerrel tehessem. Azért tetemes mennyiség árut és élelmi szert vásároltam össze, részint a cserekereskedésre, részint saját magam használatára. [10]) Az árúkat és szereket kötegekre és csomagokra osztám, s ezeket kellőleg megbélyegzém s megszámozám. Az igy elkészitett csomagok a tanyafőknek (szekulu) adatnak által, a tüzhelyeknél találkozó teherhordók számához képest; a szekuluk neveit, tartózkodásuk helyét s a nekik általadott terhek számát és minőségét fel kell jegyezni, azután biztos lehet az utazó, hogy portékája el nem vész, mert gondját a kiszongo fő felügyelete mellett a szekulu viseli.

A déli Afrika belsejébe vezető utak, az egyenlítőtül kezdve a déli szélesség 20. fokáig nagyobbrészt alkalmatlanok a lovaglásra. Az ösvények keskenyek, kanyargók, csak a gyaloglók lábnyomától gyéren töröttek, s gyakran igen meredek és köves felhágásokon hirtelen visznek föl és le. A folyókon, híd nem levén, csak veszedelmes gázolással lehet átmenni, majd iszapos, majd felette meredek partjaikon föl kell mászni. Gyakran sürü erdőségekkel borított vidékekre érünk, hol gyalog is alig vergődhetünk keresztül a tüskés bozóton és sürű gazon; másutt meg feneketlen ingoványok terülnek. Azért az europai ember csak gyalog, vagy az ugynevezett rede- vagy tipojában (a benszülöttek „oandának“ nevezik) utazhatik.

A rede erős vitorla vászonból készült, egy ölnél hosszabb s mintegy fél öl széles lepedő, melynek két végin széltében vékony, de erős zsinórok vannak lyukakon áthuzva. E zsinórok két öl hosszú, elegendő erős, de könnyü fa rudra erősítvék, ugy hogy a rúdnak két végin elegendö hely marad, melylyel azt a teherhordók vállaikra vehetik. Ezek közzül az egyik elől, a másik hátul megyen; énekszóval egyenlő lépésben tartják magokat s apró, de szapora léptekkel járnak hordva a lepedöben ülöt. Természetes, hogy e hordás nagyon fárasztó, azért ha valaki nagyobb távolságra akar utazni, hat—nyolc teherhordót kell fogadnia, kik kettesével egymást felváltják. E gyaloghintóban ülve vagy elnyujtózva elég kényelmesen lehet utazni, de az utak nélküli sivatagokban, a meredek fel- és leházásokon, a sürün benött erdökben vagy ingoványos földön

gyalog kell menni. Saját tapasztalásombul mondhatom, hogy a belföldi nagy utazásokon, kivált a nehéz testű egyének ki nem kerülhetik a gyaloglást. Én több évig folytatott afrikai utazásaimnak három negyedrészét bizonyosan gyalog tettem meg.

---

1) A rabszolgakereskedés eltörlése jótékony befolyásának kell tulajdonítani a Benguela lakosai közt naponként gyarapodó mivelődést, s több hasznos intézvénynek kifejlődését. A jobb rendőrségi intézkedések folytán jelenleg még a halandóság is napról napra kevesedik. Azelőtt több ezer megvásárlott rabszolgát szoktak volt itt felhalmozva a Braziliából érkezendő hajók számára készen tartani; e szerencsétlenek közűl számosan naponkint elhaltak s az utálatos, nyereségvágyó tulajdonosok a megholt testek eltakarítását sem tartották kötelességöknek, hanem csak a városon kivüli gyepre hordatták ki, zsákmányul a ragadozó állatoknak. Már pedig az éjjelenkint rejtekeikből kibuvó hiénák és sakálok a széttépett holttestek darabjait a város utcáin keresztül hurcolták s azokat félig megrágván, szétszórták s ott hagyták, hol azután elrohadtak s a levegőt megrontották. Jelenleg a város délkeleti részén, emelkedett szellős helyen, magas falakkal kerített két temető van (kalundo); egyik kápolnával ékeskedik s a fehérek vagyis keresztyének, a másik pedig a rabszolgák és pogányok eltakaritására szolgál. Most már köz kórház is van (hospital de misericordia), melyben a szegény betegek ingyen vétetnek föl. (T a m s is megemlíti a két temetőt s megjegyzi, hogy az europaiak a holttestre oltatlan meszet hintenek s nehány üveg ecetet öntenek, hogy gyorsabban elrohadjon. A feketékről azt mondja, hogy halottjaikat nap nyugtakor takaritják el, s hogy a holttestet megégetik).

2) A tapasztalás tanusitja, hogy az itteni éghajlat különösen az europai nőkre nézve általában igen öldöklő; sokan, kik Európából ide szakadtak, kevés idő mulva meghaltak, mások legfölebb egy évig folytathaták nyalvalyás életöket. De még az europai férj- és benszülött nőtül nemzett gyermekek is csak nagy nehezen maradnak életben, többnyire már csecsemő korukban elhalnak, s legjobb esetben csak huzamos nyavalyáskodás után izmosodnak meg. (Tams szerint az europaiak kisded gyermekeiket a szomszéd Katumbelába viszik, s ott hagyják, mígnem hét éves korukat elérték, mert ezután már a benguelai éghajlatot is eltürik.)

†) Livingstone (Missionary Travels and Researches in South Africa etc. London 1857.) munkája 371. l. a Kaszandse helységben lakozó portugalokról azt mondja: „Egynek sincs portugal felesége. Rendesen csak a végett jőnek Afrikába, hogy kis pénzre tegyenek szert, s azután visszatérnek Lisszabonba. Azért ritkán hozzák magokkal feleségeiket, miért is soha sikeres gyarmatosítók nem lehetnek. De közönségesen benszülött nőktől vannak gyermekeik. Különösen jól esett nekem, ki a szines emberek elleni ostoba előitéletet jól ismertem volt, melyet kivált azok ápolnak, kik magok lúgszinűekké lettek, a nagylelkűséget látnom, mellyel a portugalok a szines nép iránt vannak. A déli tartományban (a Fokföldön) oly gyakori esetek, melyekben a vegyes házasságból született gyermekek elhagyatnak, itt nagyon ritkák. Itt az efféle gyermekeket az asztalhoz ültetik, s apáik úgy gondoskodnak róluk, mintha europai nőktől születtek volna. A kereskedők szines segédei minden tartózkodás nélkül főnökeikkel ugyanazon asztalnál esznek .... Sehol másutt Afrikában nincs annyi jó akarat az europaiak és benszülöttek közt, mint itt. Ha a gyarmatuk határszélén lakozó telepitvényesek bizonyosan tudnák, hogy őket kormányunk elbizott hatalmaskodásukban nem fogja gyámolítani, alkalmasint kevesebbet hallanánk a kafferek erőszakoskodásairól.“ H. J.

3) Egyremásra évenkint legalább 12,000 rabszolgát szállítottak innen Braziliába és az Antillákra, mindegyiknek árát legalább 120 pftra kell becsülni, miből látjuk, hogy a rabszolgakereskedés legalább 1,400,000 pftnyi pénz forgalmat eszközölt, miből két harmadrész a benguelai kereskedők tiszta nyereménye volt.

4) Minthogy Afrikába érkeztem előtt huzamosb ideig keleti és nyugoti Indiában tartózkodtam, azért könnyebben megszoktam az afrikai éghajlatot.

5) A Márimbombo vagyis Kavako folyó a keletre emelkedő Gándai hegyeken veszi eredetét, a honnét lezuhanva s a forró Makángó vidéken keresztültörve a síkságot éri, hol több apró, Bimba nevű tavakat képez, azután pedig a homokban elvész, ugyhogy csak a belföldön beálló időszakos esőzések alkalmával dagad meg annyira, hogy homoktól zavaros vize a tengert eléri. Különben csak a medrét boritó homok alatt szivárog el, mintegy bevájva magát, miért is a portugalok által Cavaco-nak (vájásnak) neveztetik. E forró égöv alatt minden folyó, mely kis távolságról a tenger felé folyik, a homok alatt tűnik el, mint a Cavaco, de noha medrökben ásva kisebb nagyobb mélységben szintén kristály tiszta vizet találunk mint a Cavaco medrében, mindazáltal azon viz többnyire sós vagy más ásványos izű.

††) Azt hisszük, mind érdekes, mind tanulságos, utazó hazánkfia közléseit más utazók elbeszélésével összevetnünk. Azért e helyen röviden előadjuk azt, mit Benguelára nézve Tams tudósításában találunk. „Először is a kormányzóhoz menénk, kinek palotája előtt egy mulát őrt állt. Ez fehér vászon ujjasban s ugyan afféle nadrágban, fején kopott ellenzőtlen katonasapkával, bal karjában ügyetlenül otromba puskát tartva, járt fel s alá az égető homokban; nehány szerecseny, kik tán messzeföldről jöttek vala, alázatos helyzetben a földön hevert, várva a pillanatot, hol ő kegyelmességének tetszeni fog csekély ügyük előterjesztését meghallgatni. A palló nélküli palota, vastag falaival, s min-

denütt iszonyúan piszkos voltával nálunk kocsiszínnek illenék be, de a kormányzó, ki azelőtt Portugalliában katonatiszt volt, s valami büntett miatt e partra küldetett, s ki most feleségét és gyermekeit Loandában hagyta, hogy Benguelában a rabszolgakereskedés alattomos előmozditása által annál gyorsabban meggazdagodjék, irántunk oly nyájas és előző volt, hogy nekem s a két természetvizsgálónak azonnal előre is megengedé, hogy, a hol csak tetszik, vadászhassunk. Azután megnézém a várost, mely sokkal terjedelmesebb, mint gondoltam volna; de a széles, egyenes és szabályosan rendezett útcákon majdnem több omladvány van mint ház, mert 5—6 év előtt szerecseny csorda meglepte s rommá változtatta a várost. De különben mindennek többé kevésbbé europai szine van, jóllehet a szerecsenyek lakai csak sárbul és pálmaágbul épitvék. Tulajdonképi szerecseny gunyhók, pálmalevélből vagy nádból, csak a város végin vannak. Felette szomorú látványt nyujtanak magában a városban azon utcák, melyeket mindkét oldalt a csak 10 láb magas kőfalak szegnek be, főleg ha tudjuk, hogy micsoda rendeltetésök van e falaknak. Ezek t. i. a rabszolgaszínek, azaz mintegy 60 láb hosszú s majdnem ugyanoly széles udvarok keritőfalai. Ily udvar mindig kettő vagy három van az europaiak lakásai mellett és mögött. Mindegyik udvar 150—200 szerecsenyt foglal magában, kik itt minden hajlék és födél nélkül a nap forró hevének, a harmat- és esőnek kitétetvék mindaddig mignem a hajóba szállittatnak, holott a sertések, kecskék s mindannak számára, mi azonkivül még az udvarokban tartózkodik, ernyőt épitenek. Ez udvarok urai, egykét olaszt kivéve, portugalok, kik csak a pénzt áhitják, s kik a rabszolgát csak árunak, de nem embernek tekintik. Soha fehér nő nem került ide, hogy a kemény férfi szivében emberségesb érzelmet költene. Ezen urak inasai mulátok, szolgálói feketék. Mit másutt napszámosok szoktak tenni, pl. a zöldségkertet gyomlálni, az ivóvizet a két három mfldre (legoa, 18=15 földirati mfld)

levő Katumbella folyóból elhozni, azt itt láncravert rabszolgák teszik a nap legnagyobb forrósága idején, mikor urok ki sem mehet a házból. Mert magok azon fehér emberek mintha nappal Isten rabjai volnának; büntetlenül ki nem mehetnek a verőfényre. Csak korán reggel, félhattól körülbelől nyolcig, mikoris a nap az ezen növényes posvány fölött naponkint borongó ködön jobban keresztül szokott törni, láthatni az utcán szomorú alakjaikat, de mintha a sírból kerültek volna — szavok elgyöngült, lélekzetök elfojtott, hasuk erősen felpuffadt az ismételve kiállott partiláztól. Mindnyájan lépdagadásban szenvednek folyvást s csak az úgynevezett „kis esőzés"-kor vannak ugy a hogy, de a „nagy esőzés"től s a nap hevétől ugy rettegnek mint a döghaláltól. Ha tehát a fehér ember egyszer világos nappal kénytelen kijárni, széles karimáju szalmakalapot vesz, mely még a vállat is beárnyékozza, vagy a városban teendő kisebb járások alkalmával az úgy nevezett tipoiában hordoztatja magát, a selyem vagy vászon födél alatt egész hosszában elnyújtózkodva. E tipoiában nagyobb kirándulásait is teszi s gyakran napjában öt s több mfldet halad a szerecsenyek vállán hordatva.

A légmérseklet ezen a tenger szinénél alacsonyabb völgyüstben, melyben Benguela épült, rendesen 27—28° R. az árnyékban, de gyakran 32°-ig is emelkedik. E mellett a nap sohasem egészen tiszta, hanem mindig ködös; de a levegő oly pillogó mozgásban van, hogy a szem nem igen tűri a világosság fényét. Maga a ragadozóállat e forróság alatt rejtekében marad, a kis csacska s az afrikai kolibri a legsűrűbb lomb közé rejtőzik, a növények levelei bágyadtan csüggnek alá s a síri csendbe egy szellőcske is alig fuval némi életet. Ekkor künn csak a rabszolgák lépteit hallani, kik vizet hoznak a Katumbellából, vagy árut hordanak a tenger partjára nyolcasan tizesen vagy tizenötösen egy lánchoz kapcsolva, benn pedig a rabszolgálók mozognak az asztal körül, nagy legyezővel a légy- vagy szúnyogsereget

üzve s hűsséget lengetve uroknak, ki ilyenkor a messzünnen hozott vizet is alig élvezheti büntetlenül. Rabszolgái ugyan s a nem épen szép 4—5 lábnyi szarvú tehenek, melyek a város közelében legelnek, ártalmas következés nélkül isszák a vizet, mely a minden udvaron lévő, csak nehány láb mély gödörben van; de a fehér ember a megszürt vizet is kénytelen égettborral vegyíteni és a szép gyümölcscsel is csak nagyon óvakodva élhet. Végre estve felé, midőn a nap heve már megenyhült, kijárhat, de a sebesen beköszöntő sötétséggel ismét haza kell sietnie, mert ekkor néha igen érezhető hideg támad. A fehér emberek e szomorú életével sajátságos ellentétben van a benszülöttek élete. Már részint igen csinos házikóik, melyek noha csak sárból és pálmaágbul, de mindazáltal europai módra épültek, tanúsitják, hogy a nyers természeti állapottal felhagytak. Miveltségök azonban mégis csak külső máz, belső alap nélkül. Mert a mily karban van a templom belseje, mely külsőleg az idegennek faragványai- és szentjeinél fogva felötlik, mig benne már évek óta semmi istentiszteletet nem tartottak, miután Loandából küldött három pap egy évben egymásután az éghajlat áldozata lett, ily karban van e feketék vallása, kik keresztyének nevét viselik. Hitök csak az ősi babonájok, mely a keresztben csak a fetisimádásnak más alakját látja. Oktatásról szó sincs, ugy is az csak a kathol. egyház szertartásainak tanitásábul állott, az egyház hanyatlása óta pedig teljesen megszünt. Portugalul csaknem mindnyájan tudnak, kik a városban laknak, s ebből, nehány orvosi kuruzsolásból s az europaiaktól kölcsönzött nehány szokásból áll az ő egész tudásuk. Természetnél fogva vidámak, a zene tánc és ének kedvelői; de búsméla dalaik tartalma, melyekkel a legerkölcstelenebb táncokat órákig kisérik, örökké csak ebből áll: „Benguela szép város s igen szép asszonyok laknak benne.“

A délután mind a fehér mind a fekete embernek tulajdonképi örömszaka. De éjjel senkisem hagyhatja el

házát fáklya vagy tűz nélkül, mert ekkor a ragadozó állatok rejtekeikből kibúván, a várost is ellepik.

Nagyobb élénkség uralkodik a városban, midőn a belföldi nagy karaván ok megérkeznek, melyek különösen rabszolgákat hoznak. 1838-ban egyedül Benguelából 20,000 rabszolga szállittatott el, s e szám bizonyosan mostanig sem csökkent. (A portugal kormany 1843-ban Angliával tett kötései nyomán keményebben megtiltá a rabszolgakereskedést, s azóta ez csakugyan csökkent, jóllehet egészen még koránsem szünt meg). H. J.

6) A mu-kobálók sok, kisebb nagyobb törzsre szakadnak, s a tenger-partoktól beljebb terülő, termékenyebb vidékeken laknak a déli szél. 14 és 17 fokjai között, csaknem a Kunéne folyóig. Számos marhacsordáikkal egy helyről a másikra költözködnek s egészen nomád életet élnek. Minden törzsnek saját hadi főnöke (hámba) van. Mindnyájan szálas, szép termetü emberek, de irgalmatlan tolvajok az elsőtől kezdve az utolsóig. — A mu-kuandók és mu-kuiszek a tengerpart hosszában délre huzódó kopár sziklahegyek üregeiben és barlangjaiban tanyáznak, s mint saját szememmel láttam, semmiféle kormánnyal nem birnak, minden család csak tulajdon főnökétől függ s ezzel együtt hegyről hegyre, s barlangról barlangra bujdosik. Nyomorult életöket csakis a tenger hullámai által kivetett halak, kagylók, rákok stb. által tengetik. Kivált a mu-kuiszek oly buták, hogy még a legegyszerübb fegyvereket, dárdát és nyilat, sem tudják készitени, melyek által vadászhatnának. Nagyonis alázatos és félénk emberek, az europaiakat mint természetfeletti lényeket rettegik és tisztelik. A mu-korokkók száma nagyon megfogyott, a közel mult években jókora részök az Ohila, Dsau és Gámba népei által elpusztíttatott. A megmaradtak Mossamedes körül s délre elszórva lakoznak, ide oda költözve marháikkal. Nehány év óta azok is részben a portugal kormánynak hódoltak meg s a fehérek között letelepedve földmiveléssel foglalkoznak.

†††) Livingsone munkája 425. lapján ezt mondja: „Meglepő dolog, hogy a földmivelésre nézve Angolában (e tartomány éjszakra esik Benguelától) oly kevés történt. Sohasem kisérlették meg buzát termeszteni vizesitès segitségével; soha ekét nem használnak; s az egyetlen gazdasági szerszám a honi kapa, melyet rabszolgák forgatnak. A termesztès főtárgya a maniok, mely nem tartalmaz elegendő táp-anyagot. A portugal vegyenceknek nincs annyi erélyök mint apáiknak. Főleg a maniokból élnek, s minthogy ezt meg lehet enni nyersen, pörkölve vagy forralva a mint a földből kikerül; vagy vizben erjesztve s azután az erjedès után pörkölve vagy száritva, s sütve vagy finom lisztté törve; vagy reszelve lisztté s főzve; vagy vajjal és cukorral becsinálva: azért meg nem unják oly hamar, mint gondolnók, midőn halljuk, hogy fő élelmök. Felforralt levelei jeles főzelèket szolgáltatnak az asztalra; s ha a kecskék eszik, tejök nagyon szaporodik. Fája jó tüzelőszer, és sok hamuzsirt ád. Ha száraz földbe ültettetik, két évre van szüksége, hogy teljesen megérjen, s ezen idő alatt csak egyszer kell megtisztittatnia a gyomtól. Jól kiállja a nedvességet, de soha össze nem zsugorodik, mint a többi növények, ha esőt nem kap. Ha alacsony áradmányi földbe ültettetik, mely vagy elegendő esőt kap, vagy évenkint elöntetik, akkor egy év, de sőt 10 hónap is elég neki, hogy megérjen. Ha a nyers gyökeret összereszelik s ruhadarabra teszik s kézzel dörzsölik mig vizet öntnek reá, akkor keményitős sikeres anyaga lefoly, melyet azután, mihelyt az edény fenekén leülepedett s a vizet leöntötték, a napon megszáritanak. Ez a tapioka. Hogy tökéletesen kiszáradjon, vas lemezre rakják s gyenge tűz felett tartják, miközben bottal folyvást keverik. Mikor teljesen száraz, apró golyócskákká van összeforradva, azaz olyan milyen a kereskedésben előforduló tapioka. —

A 397-dik lapon azt mondja: „A manioklisztet (mandioka, farinha vagy farina) ugy készitik: elébb jól

megmossák a gyökeret s összereszelik, azután fém lemezen lassan pörkölik tűz felett. Az ily lisztet hússal együtt eszik meg mint növényi eledelt. Nagyon hasonlít a fa forgácshoz, miért is „fa-lisztnek“ nevezik. Izetlen, de a ki megszokta, annak még akkor is jól esik, mikor Európába visszatért. (A maniok déli Amerikában is terem, s ott a lisztéből sütött kenyeret, „cassave“-nak nevezik.) H J.

7) A mundombék felette nagy becsben tartják a dongót. A velök éjszakra határos szelles népek készitik az országukban bőven találtató gyepi csigák héjából. A félhüvelyknyi átmérőjü karikák a közepén átfuratnak s zsinórra füzetnek; hat ily füzér egy ékességet képez, melyet „kirandá“-nak neveznek. E durva ékességet minden, innét délre eső népek, egész a szélesség 23. fokáig, nagyon szeretik, s a nők nyakukon és derékukon hordják egymásra halmozva. A kányamák országában két ily kiranda dongón egy nagy ökröt vásároltam. Vannak nők, kik ez ékességben több mint 12 darab szarvas marha értékét hordják testökön.

8) A szabad kimbundák vételnek tartják pl. mint szegődöttek idegen személy számára főzni, mert mint mondják, a felfogadó megbetegedhetik, s ekkor a kimbanda, azt állithatná, hogy betegsége az étek közé kevert méregtől ered. Továbbá semmi kincscsel se lehetne őket rábirni, hogy valamely idegen beteghez közeledjenek, annak orvosságot, vagy csak egy ital vizet is nyujtsanak, mert attól félnek, hogy ha a beteg meg találna halni, a kimbanda őket mint a halált okozó bűbájosokat (gángá) jelölhetné ki. Ha mivelt és europai módra élő ember valamely szegődött kimbundának megparancsolná, hogy a mosdó- vagy éjjeli edényt ürítse ki, már a puszta parancs következtében, a nélkül hogy az teljesittetnék, tetemes birságot (a feta milonga) tartoznék fizetni, mivel „érdemetlen, tisztátalan és rabszolgát illető dologra“ szólitotta fel a szabad embert.

9) Ha az elhúnyt kiszongo több évig hűségesen szolgált s jó

magaviseletének több példáját adta, urának vagyonát vagy életét is bizonyos veszélytől megmentette, akkor az emlitettnél sokkal nagyobb dijat kell érte atyjafiainak fizetni, s ezenkivül megvárják, hogy az elhunytnak közel rokonát fogadja fel kiszongóúl; mert e népek csaknem ugy tekintik a kiszongót, mintha az urával oly viszonyban volna mint feleség férjével.

10) A tehetségemhez képest összevásárolt s magammal vitt árucikkek a következők: 4 vég baeta, durva gyapju posztó, fele veres fele kék, mindenik vég 70 rőfnyi.

10 vég panno da costa, fehér veres és kék szinü, széles sávolyokkal csikozott, fényesre mángorolt pamut szövet, mindenike 50 rőfnyi.

6 vég verbut, manseszter, veres kék és zöld szinü, mindenike 30 rőfnyi.

20 darab lenços finos, élénk szinü, nagy virágokkal nyomott finom pamut keszkenő.

40 vég pintado, kék alapon fehér virágu, mindenike 20 rőfnyi.

120 darab lenços chador nagor, veres és fehér csikú keszkenő.

300 vég fazenda da ley, fehér veres és kék kockás ritka pamutszövet, mindenike 20 rőfnyi hosszú.

20 vég algodao, fehér sürü pamut szövet, mindenike 45 rőfnyi.

10 vég chita, élénk szinü finom pamut szövet, mindenike 35 rőfnyi.

20 vég garraz, fehér keményitett pamut szövet mindenike 18 rőfnyi.

20 darab cobertor, fehér szinü nagy gyapju pokrócok.

10 vég riscado americano, vékony kék csikú erős pamut szövet, mindenike 40 rőfnyi.

20 tucat carapuça, veres gyapju sapkák.

20 köteg korál, gömbölyü, hosszukás, öreg szemü gyöngy veres üvegből, minden köteg 4000 szemmel.

10 köteg almendilha, fehér, finom, veres virágok-

kal festett, az üveggyöngyhöz hasonló porcellán gyöngy, minden köteg 4000 szemmel.

100 maços missanga, különbféle szinü és szemü üveg és porcellán gyöngykötegek.

10 maços cassungo, több szinü igen apró porcellán-gyöngy, minden köteg 25 füzérből áll.

64 font burio, vagyis kaurinak nevezett apró kagyló.

300 font facas cabo de pezo — fa nyelű kések.

100 font facas de cabo branco — fehér csont nyelü kések.

1000 guizos — sárga réz csörgők.

100 campainhas — réz csengetyűk.

50 darab armas lazarinas — lőfegyverek.

20 hordó lőpor.

3000 darab pederneiras — tüzkövek.

10 rizma papel — töltényre való papiros.

20 hordó agoardente de canna, cukornádból égetett bor, hordója 50 itcével.

50 darab copos doirados, aranyos virágu üveg poharak.

200 darab espelhos, veres tokba foglalt kis tükrök.

50 nyaláb papel d'agulhas, varrótü.

4 ládácska közönséges porcellán edény.

640 font só.

Végre saját magam számára kávé, téa, cukor, kétszersült, bor, olaj, orvosiszerek, stb.

II. FEJEZET.

Elutazásom Afrika belsejébe.

Katumbéla. Makángó. Kippambálák. Upá-án-Katumbéla. Musito. A kopálmézgaszedők. A marimba. Kibánda. Kiszángysi.

1849. jan. 15-dikén bucsut vevén ösmerőseimtől könnyű szivvel, mitsem gondolva a veszélyekkel és veszödségekkel, melyek a vadonokban érhetnek, kiszongóm, tolmácsom, három rabszolgám s hat tipoja-hordóm kiséretében odahagyám Benguelát, s éjszakkeleti irányban haladva a Katumbéla folyónak tarték, hova a karaván már egy nappal elébb elutazott vala. A homokkal boritott Kavako folyón átkelve, az éjszaki partjain terülő zöldellő vidéken folytatám utamat, azon keresztül menvén, már fél óra mulva a tengerpart hosszában terülő homokos térségen haladék elöre. Lehetetlen a szomorú benyomást leírni, melyet a vándor azon őt itt környező pusztaság láttára érez. Bal felől a nagy tenger hullámai zúgnak, nagy erővel a kopár homokos partokon megtörödve, jobbra meztelen pusztaság, melyen a szem hiában keres valamely tárgyat, melynek láttára kissé felvidámulhatna. Mindenütt kisebb na-

gyobb, egymásra halmozott, mozgékony homokbuckák és torlatok, melyeknek sárgás felületén az égető napsugarak visszaverődtek s a parázsködök füstként lebegtek.'

A tenyészetnek az itt ott elszórt satnya alacsony tüskebokrokon s a körültök sinylődő gyér fűszálakon kivül más nyoma nem volt látható. Ugy látszik, még madár se téved e tájra, mert ott jártomban egyetlen egyet se láttam.

Mintegy két óráig haladtam volt az említett irányban, midőn messziről a fehérlő sík földön nagyobb bokrokat pillanték meg. Azon reményben, hogy alattuk árnyékot találok, hol kissé megpihenhetek, a bokrok telé irányzám lépteimet, de reményemben megcsalatkozám. A bokrok lombtalan száraz ágai semmi árnyékot se nyujtottak, s körösköríil csupa tüske hevert a földön: mindazáltal kénytelen valék leheveredni s megpihenni. A nap épen legforróbb sugarait lövellte a térségre, s a hévmérő 42 R. fokot mutatott. Az enyhítő tengeri szél, mely déltájban rendesen beállni szokott, most egészen elmaradt, legkisebb szellőcske se lengedezett, s azért az itt különben is uralkodó forróság még tikkasztóbb, kiállhatlanabb volt. Némán tekinték kísérőimre, kik gelenge (equus quagga) farkával legyezgették magukat felfelkiáltva: „Utányá jáluá moine!“ (bizony meleg nap van). Mosolyogva gondolám, ha már ezen feketék, kiket gyakran 30 R. foknyi melegben nyugodtan a tűz mellett kuporodva pipázni láttam vala, a napot melegnek találják, mit mondjak hát én, a mérsékelt égöv szülötte? Ivó vizem, melyet egyik rabszolgám cserép korsóban hordozott, a melegség-

től egészen langy volt, s szomjamat nem igen enyhítette. Azonban béketürésemtől inkább mintsem a nyugvástól megujulva talpra kelék s folytatám utamat gyalog, mert a forró naptól melegített tipojában az elrekedt levegő még kiállhatatlanabb volt.

Inkább keletnek tartván, a balra maradó tengerpartot mind meszebbre hagyám, lassankint egészen szem elül vesztém s csak morajlását hallám. Ez irányban haladva a föld szine észrevehetlenül alacsonyodni kezdett s a rajta már némileg zöldellő tüskés bokrok s itt ott látható bujább káli növények nagyobb nedvességre és termékenységre mutattak. A föld itt sárga agyagos homokból áll, sok salétromos részekkel. A jobb felül mindeddig emelkedő homokzátonyok és buckák itt eltüntek s helyettök nagyobb távolságban keletre az éjszakról délre elnyuló Bimba hegylánc kopár gerincei voltak láthatók.

Egy és fél órai tovább utazás után a már tetemesen alacsony föld és zöldelő növényzet a folyó közellétét tanusította, s már a partjait szegő, s kanyargós sort alkotó, setéten zöldelő magas fák is szemembe ötlöttek. Elátvány új erőt öntött a forróságtól és szomjtól eltikkadt testembe, s lépteimet gyorsítván, nemsokára akazsu (anacardium) erdöcskét érék el, melyen keresztül menvén, délután 4 óra tájban a meredek partok alatt kigyódzó Katumbéla folyó terült el szemem előtt.

Jan. 16. A folyó partjain a karaván̄t találám sok rendetlen csoportban, mely még az áruk átszállitásával foglalatoskodott. Ezt több bimbán tették elég bajjal, a folyó nagy sebessége miatt. A bimba igen könnyű bambusz fákból összekötött talp, me-

lyen egyszerre három négy személy poggyászával együtt kelhet át. Jóllehet több ily bimbán történt a karaván átszállitása, mégis számos egyénei a meredek és keskeny parti lejárásnál nagy tolongást okoztak, mert lehetetlen a buta és makacs feketék között bizonyos rendet fentartani; a tolongás az átkelést természetesen még inkább hátráltatta. Ezt látva s tudva, hogy jelenlétemmel jobb rendet nem eszközölhetek, fölvevém puskámat s a környéken kis vadászati kirándulást tevék.

A folyó torkolatjához közel, alacsony s a kiáradásoknak kitett déli partjai hosszában, tüskés bokrokkal kerített müvelt földekre akadék, melyek sürün árnyékozva voltak mango (Mangifera indica) *), akazsu (Anacardium), narancs, citrom, és gongo fáktól. A folyó partjait pedig sürü gojába erdö (Psidium pyriferum) fedé, melynek ágain különbféle madaraknak fület vidámitó zengicsélése volt hallható. Különösen kitüntek a kanári (Fringilla angolensis) és viuva (Fringilla paradensis) madarak változatos szép énekök által, melyet olykor olykor a sürüben tanyázó gyöngytyúkok (Numida meleagris) rekedt és kellemetlen kiabálása szakasztott meg; néhanéha pedig a csapatokban felrepülő perikitek (Psittacus passerinus) tüntek el élesen fütyentve a távolban.

A lapályon elszórt és élénk zöld rhexia náddal benött tócsák körül nyugodtan állottak a veres orrú kalános gémek (Platalea ajaja), a vadász közelgésé-

---

*) A mango fa mindig zöld, nagy fa, melynek törzse néha 18 lábnyi kerületü. Kérge vastag, érdes, repedezett, feketés; csontárgyümölcse akkora mint a lúdtojás, hosszúkás vesealakú, s rendesen sárga vagy vörhenyes színű, igen jó izű. H. J.

től ovakodó veres flamingók (Phoenicopterus ruber) szüntelen ide s tova sétálgattak, s mint látszott, minden mozdulatomra figyelve, mihelyt csak kissé közelebb mentem, legott fölkerekedve elszállottak. Azért felhagyék törekvésemmel azon szép, de gyanus madarakból egyet elejteni, s a közel tóban tanyázó vad kacsákhoz (Anas viduta) iparkodám közeledni. De a kacsák a bíbicek (Vanellus caiennensis) szünteleni kiáltozásától felrettenve a távolabb tócsákba vonultak, hová az ingoványos földeken keresztül csak nagy bajjal követhetém. A kacsák közül sem szerezhetvén magamnak pecsenyét, a réteken legelésző marha csordák között számosan fel s alá sétáló viola szinü pirólókon (Oriolus violaceus) *) s az ártatlan, veres orru veremevőkön (Croptophaga ani) töltém ki vadászboszúmat, s miután azokból többeket elejtettem vala, végre a közelemben falkáson elrepülő pézsma kacsákból (Anas moschata) is sikerült egyet lelőnöm. E már nem várt szerencsén örvendve megfordulék s visszatérék annál is inkább, mivel a folyó torkolatához, melyet elérni akartam vala, az ingoványos mocsárok miatt nem juthaték. Könnyü teherrel, de jól elfáradva érék tanyámra öt órai vadászat után.

A folyó két partján elterülve Katumbéla helység van, melynek körülbelől 100 alacsony s többnyire náddal fedett házai közül kitünnek az igazgató (regencia) s még egy két magános birtokos lakjai, melyek csinos külsőjüek s cserép zsindellyel fedvék. A lakosok nagyobb része benszülött,

*) Rigóféle madár. H. J.

mundombe és mulát; europai csak kevés van köztük, ezek leginkább az Afrika belsejéből lejáró s e réven átkelő kisebb nagyobb karavánokkal üzött kereskedésből élnek, de termesztéssel is foglalkoznak s a folyó áradásai által termékenyített földeken különbféle kerti veteményeken kivül maniokot, kukoricát, közönséges burgonyát, édes burgonyát (kará), sok és jó izü banánát, s ananászt termesztenek.

A folyó déli partján a révnél kúpdad dombon épült s hat álgyuval fölszerelt várda van, mely a helységet s kelőt a rablást kedvellő szomszéd népek megtámadásai ellen védi. [1]) Jóllehet e népek valami 90 mfldnyi távolságra vannak, mégis gyakran alkalmatlankodnak. Az éjszaki parton levő révház a kormány tulajdona, melyet rendesen a többet igérőnek haszonbérbe adnak, a haszonbérlő köteles, az általjárásra szükséges bimbákat elegendő számmal készen tartani, s az utazókat és podgyászaikat bizonyos fizetésért átszállítani.

A Katumbéla folyó meglehetősen széles és mély, innét délkeletre az úgynevezett Kitáta hegyes vidéken veszi eredetét, mintegy 60 földirati mfldnyi távolságra, a honnét lezuhanva, s nagyobb részt hegyes és köves, lakatlan tartományokon keresztül folyva több hegyi patakkal egyesül s közép rendű folyóvá alakul, mely azonban az időszakos esőzésekkor tetemesen megdagad, s kiárad. Éjszaknyugoti futásában több vizezést képez, s keletről nyugotra a gánda és kiszángysi független népek tartományát a portugal birtokoktól választja el. Itt meredek és köves medrén elfolyván, szoros hegynyiláson tör át s a szép Upa vizezést képezi, azután 12 órai futással

a tengert éri, hol az esős időszakban sok ágaival kis deltát képez. Hajózásra az évnek egy szakában sem alkalmas, torkolatját homokzátony rekeszti el, odább pedig köves medrében nagy robajjal zuhog el.

Jan. 17. Sok zürzavarral, de minden egyéb baj nélkül végre déltájban az egész karaván át volt szállitva. Tehát én is átkelék s a tulsó parton levő révházban a bélyegemmel megjegyzett portékáimért és hordóimért járó bért megfizetvén, a karaván után menék, melyet csekély távolságra vad figefáktól jól árnyékozott térségen rendetlen csoportokban letelepedve találtam.

Lehetetlen képzelni s igazán leirni a benyomást, melyet ily nagy számu fekete ember csapat láttára a hozzá még nem szokott europai ember érez. Nagy területen a legváltozatosabb csoportokat látjuk; itt a legszembeötlőbb, veres, zöld, sárga vagy más élénk szinü új kelmébe öltözött, fekete s a zsírtól csillogó, gyapjas hajú egyének, kiknek vékony hajfonadékai sok fehér és veres szinü üveg gyöngygyel ékesítvék, sétálnak nagy kevélyen föl s alá; amott csaknem egészen meztelen, vagy holmi vad állat kopott bőrével felruházott csapatok kukorodnak terheik mellett, némán rágódva valami félig sült, szárított halfalaton. Ezek nem voltak képesek a városban ruhára szert tenni, azért teherhordásra szegődtek, s csak ha majd honukba visszatérnek, remélhetik, hogy a teherhordási béren ruhát szerezhetnek. Odább mások erősen civakodnak a földön elszórt szövetek körül, mert a közösen eladott árucikkekért kapott portékán osztoznak; mindegyik számtalanszor megvizsgálja s megtapogatja a kapott szövetet, mignem

belenyugszik. Sokszor az osztozás jó móddal meg sem történhetik s a heves szóváltás után derekas verekedésre kerül a dolog, annál is inkább, mert égettboruk még el nem fogyott. Ilyenkor aztán az övükben levő rövid fa buzogányhoz (hunya) kapnak, s ezzel csakhamar egymásnak fején a gyapjas fürtökbe font üveg gyöngyöket tapogatják meg. De az ily összekocódások ritkán kerülnek egynek vagy másnak életébe, mert a környezők közbenjárása csakhamar véget vet a verekedésnek. Mig ezek civódás- vagy ütlegekkel osztozkodnak, addig mások a városból magokkal hozott, parázson félig sült szárított halat költik el egész kényelemmel, gyakran csókolgatva a pálinkával telt kabak száját, mignem neki hevülnek s minden zene kiséret nélkül erősen tapsolva s hangosan dalolva fajtalan táncukat járják.

Ott megint teherhordókat látunk, kik málháikat szétbontották, hogy máskép összerakják s az által magoknak könnyebbséget szerezzenek. S mind ezen sokféle, rendetlen, tolongó csoportok között itt ott föltünnek büszkélkedve a sokszinü gyöngyökkel felpiperézett, bő lobogó, kirivó szinü ruhába öltözött s derékukon hosszu, fehér övvel feszesen szorított kéjleányok (káféku), kik a karaván kisérve az áruterhek tulajdonosait mosolygó arccal köszöntgetik s előforduló alkalommal jó szolgálatra ajánlkoznak. Az emberek zsibongása közé az állatok zajgása, a sertvések röfögése, a kecskék bégetése, a tyúkok kodácsolása vegyül, melyeket mindenfelé leöldösnek s husukat a számtalan tüzek mellett sütik. Valóban az ily letelepedett karaván semmi máshoz, hanemha cigánytáborhoz lehet hasonlítani.

Innét keletre sziklás és kopár hegyvidék terül, melyen forrást nem találni, s az iható víz ide valami 12 földirati mfldre van. A karaván azért e helyről délutáni 3 és 4 óra között szokott fölkerekedni s utját egész éjjel folytatni, hogy másnap déltájban a kopár magaslaton túl a vizzel ellátott helyet elérhesse. E száraz és kopár vidéket, mely a tengerpartoktól keletre bizonyos szélességben terül, Makángó-nak nevezik a benszülöttek. Nemcsak itt, de odább is éjszakról délre egész a Jóreménység foka közeléig huzódik el a kopár hegyöv, egyenközüleg a tengerpartokkal s nyugatról keletre változó szélességben; hegygerincei hol meredekebbek, hol lankásabbak, de mindenütt nagyon sziklások. Rajtok keresztül menve elérjük az első felsíkot, melyet a délnyugotról jövő tengeri szél már el nem ér, s tehát a belföldről jövő felhőket sem oszlatja el, miért is ott az illető évszakokban az esőzések nem hibáznak. Azon felsíkon tehát a föld zöldellő növényzettel van borítva, az éghajlat is sokkal mérsékeltebb és egészségesebb mint a tenger partján.

Magamat a szükséges ivóvízzel ellátván, a fölkerekedett karaván követém s könnyü léptekkel felkapaszkodám az első magasodásra, ösztönöztetve a vágytól, mentől elébb a hegygerincről láthatáromat kitágithatni s a beltartományokba pillanthatni. De midőn az első hegyfokozatra felérék, csakis a messzire elnyúló s mély völgyekkel hasított kopár hegygerinceket láthatám, s csak az itt ott különbféle alakokban feltornyosúló hegycsucsok kölcsönöztek némi változatosságot a terméketlen vad tájéknak. A meredek hegyeken és mély völgyeken fel és levivő

keskeny ösvény rakva van apró gömbölyü s az ember lába alatt megmegmozduló kövekkel, miért is az utazás nagyon bajos és fárasztó, gyakran pedig, kivált a leháǵásokon, veszedelmes is. Azért a karaván sereg csak lassan, egyenkint s egymás után lépdelve s több mint két mfldnyi hosszú vonalban elnyulva haladhatott előre, s minden lépten új meg új akadály hátráltatá előremenetelét. Ha valaki elől megbotlott vagy elesett, az utána következők mindjárt kénytelenek voltak megállapodni, mert a mindkét oldalról tátongó feneketlenségek lehetetlenné tettek minden kikerűlést, annál is inkább, mivel a teherhordók hosszú mangójok száraival összebonyolódtak s csak előre mehettek, de sem oldalra sem hátra ki nem térhettek.

E lassu, ácsorgással teljes utazás nekem kiállhatlan volt, s nyíltabb tért keresve az ösvényt környező magasságok meredekjein át nagy üggyel bajjal a karaván eleibe kerülni igyekvém. Haszontalan törekedés volt, célomat el nem érhetém, sőt még nagyobb alkalmatlanságoknak tevém ki magamat. Szikláról sziklára mászva hátra hagyám a keskeny úton ballagókat, nem ügyelve arra, vajjon rabszolgáim az élelmi szerekkel és ivó vizzel követnek-e. Több mint egy órai utat tettem ily módon, a nélkül hogy alattam a tolongást a keskeny ösvényen kisebbnek találtam volna, s látván, hogy nem birok a karaván elejébe kerülni, ismét leszállék s az úton lassan gyalogló sokaság közé elegyedém. De az ivó vizzel telt edényemet vivő rabszolgám hátra maradt, s a tikkasztó szomjuság nagyon kinoza. Hiába kértem azoktól, kik közelemben voltak, fizetésért egy

ital vizet, csak azon feleletet kaptam, hogy nincs; a nagyon hátra maradt rabszolgát bevárni nem vala béketürésem, tehát szomjan előre ballagék. A vulkanikus kőzetekből álló hegyeket elválasztó keskeny, de mély völgyekben az esős évszak alatt rohanó hegyi patakok támadnak, de a száraz évszak alatt sehol vizet nem találni. Hiába keresünk némi kis árnyékot is, csak egyes félig elszáradt tüskebokrokat s kaszonéra tőkéket (áloeféle növény) találunk itt ott, az ösvény szélén pedig elszórt embercsontok fehérlenek, melyek borzasztólag mutatják, mi sors várja a szerencsétlent, ki a szomjtól és fáradságtól eltikkadva hátra marad.

Végre a forró nap lehanyatlék s a hives estve álla be, az utazás most türhetőbb lett volna, ha a csakhamar bekövetkező sötétség a keskeny és egyenetlen úton való előrehaladást még lassubbá és bajosabbá nem teszi vala. Az előbbi békételen, erőteljes tettvágyam a melegségtől megnyitott pórusaimon lassankint elpárologván, most már némán és egész csendességgel követém az előttem lépdelő teherhordókat, kik vigyázva és zajtalanul mászának előre; az általános csendet csak olykor szakitá meg egyegy helyéből kimozdult s a mély völgybe hömpölygő könek döbörgése, vagy megbotlott s elesett teherhordónak káromkodása.

Több mély és keskeny s a sötétség miatt borzasztónak látszó völgyen keresztülhaladván, éjféltájban magaslatra érék, melyről az alattam szélesen elterülő Dámba jal viszongi völgyben pihenésre letelepedett karaván nak elszórt tüzeit pillanám meg. Azon völgy tüskés bokrokkal van benőve,

s az arra járó utazóknak egy két órai pihenésre szolgál, noha ivó vize nincsen.

Éhségtől s még inkább szomjúságtól gyötretvén, a málháimmal előre ment kiszongóm után tudakozódám, mert nem remélhetém, hogy az élelmi szereket vivő rabszolgáimat, kik hátra maradtak vala, megtalálom. De kiki csak magával s tulajdon bajával volt elfoglalva, kérdezősködésemre senkisem válaszolt; s jó móddal egy ital vizet sem kaphaték. Azért széttekinték s közelemben a tüz körül alvó emberek mellett viz kabakot pillantván meg, azonnal mint tigris prédáját, megragadám a kabakot s enyhítém szomjamat, kevés vizet hagyva a tulajdonosnak, azután odább állék s a most már kevés gyaloglótól járt úton tovább haladék.

Az út mellett találkozó tüzek körül lehevered dett emberektől kiszongóm holléte felűl kérdezősködém, de még nem jól tudván nyelvöket, hosszú válaszukat nem igen érthetém meg. Azért már szokásból is nagyon gyakran ismételgetém a portugal kérdő szót „Como“, azaz „micsoda“, s végre a feketék a tőlem oly sokszor hallott szót hangos kacagással szájról szájra ismételék, s csak hamar az egész táborban általános lön a felkiáltás: „Enganna Komo va pita“‘ azaz „A Komo úr itt megy“. Igazi nevemet még nem tudták, azért a véletlen eset által rám fogott nevet [2]) csakhamar átalánosan elfogadák, s azután bármennyire igyekvém is igazi nevemet nekik megmagyarázni s keletbe hozni, mint hasztalan volt, Afrika belsejében most is csak Enganna Komo néven ismernek.

Még jó darab ideig botorkálék a sötétben, míg

végre több tűz körül letelepedett csoporthoz érkezve, kiszongómat teherhordóimmal együtt megtalálám, kik nem kis bámulatomra szintén az „Enganna Komo“ névvel üdvözlének.

A karaván főnöke Mursza, ki szintén e helyen tanyázott, azonnal több falatot raka elémbe, s étvágyomat kielégítvén, csakhamar elnyújtózkodám a földön s mély álomba merülék, melyből csak kiszongóm durva kiáltása: „Kuvátya pita!“ (hajnallik) vere föl. Álom és fáradságtól tántorogva folytatám utamat; az utánam jövő teherhordók mentől elébb az ivó vízhez iparkodtak jutni, s hátamba ütődő mángójok által szüntelen zaklattak s gyakran majdnem fölfordítottak. Végre a meghasadt hajnal eloszlatá a sötétséget, s az út is lapályosabb lett, azért tipojámba ülék s igy nyugodtan nézdelhetém az előttem terülő kopár vidéket.

Most az út mellett lőfegyverrel s zagájjal (öl hosszú vas dárda) fegyverzett emberek voltak észrevehetők, kik minden más poggyász nélkül, csak bőr zsákot s kabakot hordva oldalukon, a közelökben elhaladó karaván bámulák. Azok, mint értesültem, kippambálák, félelmes útonálló zsiványok, kik a Makángókkal határos Gánda, Kiszángysi és Szelles tartományokból a karavánoktól járt utak közelébe huzódnak s zsákmány után ólálkodnak. Ha nincs módjuk, a karaván, látván annak fegyveres erejét, nyíltan megtámadni, bizonyos távolságról követik, s a gondatlanságból vagy fáradságból elmaradozókat összefogdossák s mint rabszolgákat elhurcolják. Ha pedig jó sikert várhatnak, az egész karaván is megtámadják, minden oldalról kö-

rűlfogják, ki ellentáll, levagdalják, s ki gyors futással meg nem menekülhet, elfogják s összekötözve mint rabszolgát elhajtják.

Később volt alkalmam tapasztalni, hogy talán egy nap se mult el, a nélkül hogy utamba a népesebb vidékeken zsivány csoportra ne akadtam volna; azért az árucikkek Afrika belsejébe csak elegendő fegyveres erő kiséretében szállittathatnak.

Utamat folytatva most már a délkeletre elnyúló Gándai hegyláncoknak a távolban kékellő tömegeit láthatám, melyek mint hatalmas erősségek határolják keletről a sivatag Makángókat, s melyeknek felsíkján már emberektől lakott vidékek vannak.

Öt órai utazás után végre kiértem a köves terméketlen vidékből s rövid, de meredek lejtőn lemenve, hosszú de keskeny völgybe juték, melyet éjszakról délkeletre magas gránit hegyek határolnak, déli oldalán pedig a Katumbéla folydogál, alacsony, de sürű cseplesz között, sziklás medrében nagy robajjal elzuhogva. Dél felé az Upa zuhataghoz jutánk, hol az incendera (plátánféle) fák árnyékában a karaván letelepedék. Kiváncsilag azonnal a keskeny erdőn át a folyóhoz sieték. Ez gyönyörű látványt szolgáltat e helyen. Mindkét partját magas incendera fák árnyékozzák s az 50 öl széles folyó az egymással szembe álló két szikla által egyszerre négy ölnyi keskenyre szorittatik össze, három ölyni magasságról félkerek alakban zuhan alá, s azután az eséstől tajtékzó hullámai nagy sebességgel tovább rohannak a meredek sziklás mederben, számos kis vizeséseket képezve. A folyó zugása kellemesen szakasztja meg az itt uralkodó puszta csendességet s

komoly érzelmeket költ a lélekben. A partjain elnyúló, szépen zöldellő erdők eleven zöldjét a környező kopár vidék meztelensége még inkább növeli, s az Upa zuhatag környéke a Makángók közepette paradicsomnak tetszik.

Azalatt hogy a zuhatagot szemlélgetém, lassanként teherhordóim is beérkezének s az árnyékon vert tanyám közepén összehalmozák málháimat, melyeket a városból történt kiindulásom óta most először veheték számba; mindent rendén és hiba nélkül találtam.

Csakhamar a lakatlan pusztaságot a sürgő forgó emberek zsibongása éleszté föl. Körös-körül tüzek lobogának fel s nemsokára az orrot mindenfelől a pörkölődő hús és hal szagja üté meg. Én is kielégitém étvágyamat a Benguelából magammal hozott eleséggel s hozzá nehány pohár portói bort hajték fel, mely az éjjeli utazás fáradalmait hamar elfeledteté velem.

A vidék, hol most letelepedénk, mint már említettem, hosszu, de csak valami ¼ mfld széles völgy volt, melyet éjszakról keletre magas hegylánc környez, délre pedig a Katumbéla folyó a Makángóktól választ el. Homok és veres agyag keveretű földjét macska körméhez hasonlitó tüskékkel megrakott bokrok és fák fedik. A völgyet körülvevő magaslatok kopár lejtőin csak fehérlő gnájsz sziklatömegek látszottak, melyeknek meredekjein keresztül kellett utunknak vinni. Azért már előre tapogatám lábszáramat, mintegy kétkedve, vajjon képes leszek-e majd a meredek lejtőkön felkapaszkodni. De azon gondolat, hogy a hova a 90 fonttal terhelt ember fel tud

mászni, oda csak én is feljutok, midőn könnyen vagyok öltözve, s mindössze csak két pisztolylyal s egy vadászkéssel megterhelve, — kiveré fejemből az aggodalmat, s ismét a kies zuhataghoz vevém magamat, hol örömtelve legeltetém szememet a felszálló vizködökben megtört napsugárok sokszinü szivárványain, melyeknek szineivel csak az ide oda repkedő gyönyörü pillangók vetekednek vala.

A hévmérő itt az árnyékban 26 R. fokot mutatott, az árnyéktalan sziklás Makángókban pedig 35 R. fokra is felszállt.

Jan. 19. Már korán reggel fölkerekedék a karaván előcsapata, s utána ballagának a teherhordók, minden rend nélkül, egymást taszigálva s megkerülve, hol előre sietve, hol hátra maradva. Hogy a keskeny felhágásokon egyenkint történő felkapaszkodással járó sok ácsorgást kikerüljem, kiszongóm tanácsára tanyámon hátra maradék, s csak dél felé indulék el a karaván utóhadát követve, számos mukuengye [3]) fegyveres kiséretében, kik csekély adományokért egész Bihé országig testőreimmé szegődtek vala.

Egy órai utazás után, jobbra hagyva a Katumbélát, egy e folyót egészen megközelítő hegyoldalon mászám fel, s azután az éjszakról délre, egymással egyenközüleg elnyúló két hegy által képezett Musito hegyszorosba juték, melyet eleddig észre sem vettem vala. Itt az ösvény éjszakra fordul a hegyek oldalán keresztül majd fel majd le menve. Miután e bajos, sziklárol sziklára föl és levivő úton valami 3 óráig haladtam vala, az addiglan keskeny hegytorok mindinkább szélesedni kezdett s itt ott az egyik hegytől

a másikig elnyúló magasb sziklanyúlványok által volt elrekesztve, melyeken mint lépcsőkön kellett fölmászni. Itt már az alacsony cseplesz mind dusabb és változatosabb volt, s a tüskés bokrok közöl kaktus, agave s másféle növények is feltüntek. A völgy nemsokára még inkább kitágult s mind dusabb növényzettel volt borítva. Utam most az ember magasságát meghaladó szabále fü között vitt előre, melynek kétélü, fínom, hosszú és hajlékony levelei az archoz ütödve ezt könnyen megsebesítik, miért is bottal könnyeden félre kell fordítani. E füves vidékből kiérvén, a napsugarakat egészen elfogó sürü szüz ős erdőbe (musito) juték, melyről alkalmasint az említett hegytorok is elneveztetett.

A nap már hanyatlott, s a völgyet nyugotról kerítő magas hegy egészen elállta sugarait, miért is a völgy sürü erdejében már esti homály sötétlett s a tárgyakat sötétzöld fátyol burkolta be. A levegőt az éjjeli szállásra elülő, különbféle éneklő madarak zenéje töltötte el, időről időre különösen a lappantyú (caprimulgus) egyszerü felkiáltásai voltak hallhatók. Egy mély, árokforma mederben lassan elfolyó patak hosszában, ősi tölgyek körül telepedék le a karaván, s a fellobogó tüzek mellől nemsokára a viszángysi hangszer vastollainak pengetése hallatszék, mely sajátságos zene késő éjjelig tartott.

Jan. 20. A karaván korán reggel talpon volt s a sík földön futó keskeny úton halada előre. Vidáman követém utócsapatát az éjjeli böv harmattól csepegő faágak alatt menve s élvezve a sokféle virágokból áradozó balzsamos illatot. A sokféle lombozattal fedett, roppant, ősi fákon számtalan kúszó növények futottak fel egészen felső ágaikig, azokat mintegy

megkötözve; itt a széles ágakról a szakállalakú, szőke tillandsia füvek csüngtek alá nagy csomókban; ott a ledőlt, örök árnyékban levő, nedves s már félig elrothadt fatuskók repedéseiben mindenféle cryptogámiák tenyésztek; az ágak és tuskók körül arum, calalídum, dracontium, epidendrum, passiflora, agave s más növények voltak, mig az árnyékban mint égő fáklyák a harangforma, veres lantána, heliconia és bromelia virágok viritottak.

Europai ember, ki nem látta, képzelni sem tudja magának a forró égöv alatt nedves földön tenyésző erdei növényzet erőteljes gazdagságát. De Afrikában igen hamar változnak a jelenetek, a legdusabb növényzet szomszédjában gyakran a legkopárabb vidék terül, a szerint a mint a föld nedves vagy száraz. Ez volt itt is az eset. A legdúsabb növényzetü völgyet környező hegyeken már csak alacsony és silány külsejü cseplesz terem.

A verőfényes ágak tetején a nagyorrú tukánok (Ramphastos dicolorus) *) enyelegtek ágról ágra repkedve; gyönyörü, narancsszinü, fényes feketével szegett nyaktollaik a verőfényben pompásan tündököltek. De rájok lönöm nem volt szabad, mert a karavánok törvénye szerint senki fontos ok nélkül útközben nem löhet, minden lövés veszély jelének vétetvén [4]), azért a szép madaraknak látásával kelle beérnem.

Déltájban kiérénk a sürü Musito erdőből, sík térre jutánk, melyet itt ott egyes roppant imbondero fák [5]) árnyékoztak be. E helyen a karaván kis pihe-

---

*) E madárról azt hitték, hogy csak déli Braziliában fordúl elő. H. J.

nés (uhima) végett letelepedék. E síkságot keletről határoló hegy alatt elfolyó patak mellett fa gallyakból épült és száraz fűvel fedett több gunyhót (singe) vevék észre, melyek előtt emberek ácsorogtak. Ezek kopálmézga (kokoto) szedők voltak.

A hegyeken elterült erdőségek bővölködnek a kopálmézgát izzadó fákkal, s minthogy azon mézga most fontos kereskedelmi cikk, azért számos benszülöttek foglalkoznak szedésével. Kisebb nagyobb csoportokban érkeznek ide a szomszéd népes vidékekről, kapával s az itt mulatásuk alatt szükséges élelmi szerekkel. Éjszakára az említett singékbe vonulnak meg, nappal pedig künn az erdőn vannak s mézgát szednek. Ez rendesen következőleg történik:

A mézgafa (Acacia nilotica) derekán és gallyain találkozó kisebb nagyobb domborodások repedésein szivárog ki a mézganedv, mely cseppekben a földre hullván, lassankint két három ölnyi (tán lábnyi?) mélységre behat, hol azután tökéletesen megsűrűsödik s szine pár év mulva egészen sárgává lesz. Ily állapotban ásatik ki a földből, néha több font nehéz darabokban; de nem mindig oly tiszta, mert gyakran igen földes s átlátszatlan szürke, söt fekete szinű, kivált akkor, mikor lecsepegése után hamar ásatik ki, s tehát elég ideje nem volt a szükséges mélységre hatni s ott a földes részektől megtisztulni. Azért a kopálmézgának a vásárpiacon különböző minőségéhez képest nagyon különböző ára van. Minthogy pedig már húzamos idő óta nagyszámu szedők foglalatoskodnak szedésével, a magától lehullott nedv már nem elégséges, miért is a fa tőkéjén baltával sok vágást tesznek, melyeken a nedv csakhamar böven

kiszívárog, folytonosan mintegy 3 hónapig, azután berekednek a nyilások s a fa egészen elszárad. De mindeddig hiányt nem tapasztalnak, oly bőven terem e vidéken az említett akácfa. Ez közép nagyságu, kérge szürkés szinü, széles ágainak levelei kerek alakuak, sima tapintatúak, haragos zöld szinüek.

A mindinkább szélesedő völgyben minden hátráltatás nélkül folytatá utját a karaván, s tipojámból kiszállva én is gyaloglék. A völgyet kanyarogva hasitó, az esőzési áradásoktól mélyen kivájt több patakon átkelve délutáni 5 és 6 óra között több mély vizmosások által barázdált síkságon éjjeli szállásra települénk, de sokan, kivált a teherhordók, előre sietének s éjjel is folytaták utazásukat, hogy mentől előbb a lakott vidéket elérjék, hol eleséget szerezhetnek, melynek már fogyatékán voltak [6]).

Jan. 21. Már hajnal hasadta előtt talpra kele a karaván, s szapora léptekkel siete előre a népes helyek felé. Csaknem hihetetlen a gyorsaság, mellyel a 90 fontnyi teherrel megrakott azon emberek huzamosan gyalogolni képesek, kivált midőn félelem vagy újságvágy sietésre sarkalja. Tudják, hogy a már közel levő lakott vidékeken a karaván jöttének híre bizonyosan elterjedt, s hogy ott az élelmi és frisitő szerekkel, (hús, bab, kukorica, maniokliszt, s mi a kimbunda nemzetre legingerlőbben s legkedvesebben hat, — az ugynevezett kimbombo [7]), már készen várják, ez s másfelől a félelem, nehogy az előrehaladottak a készletet megérkeztök előtt fölemészszék sietteté lépteiket oly annyira, hogy én csak tipojámban elnyujtózkodva követhetém őket.

A völgyszorost képező, egyenközűleg huzódó

magas hegygerincek hátra felé lassankint eltűntek, de szemközt egyik nyugoti, másik keleti irányban kinyulván, ott éjszakról jövő több hegyágakkal egyesültek, melyek között szélesen kiterjedt magas síkság terült. Most már mindenütt gazdag növényzet ékesitette a földet, mellyel a magas hegyek gerincein látható, rendetlen tömegekben egymásra halmozott gránit és gnájsz sziklák szembetünő ellentétet képeztek.

Heliconia- és bignoniákkal sürün benött erdőcskéken s ezekkel váltakozó, szabále füvel borított, térségeken keresztül haladván, némi távolságra élénk szinü kelmével ruházott emberek nagy csoportját pillantám meg, kik közül némelyek hosszú és vékony póznára tüzött zászlót lobogtattak magasan. Azonnal észrevevém, hogy azon emberek nem tartoznak a karaván személyzetéhez, mert ünnepiesen voltak öltözve; de kik legyenek, azt meg nem tudhatám. Látám, hogy a karaványhoz tartozó emberek is feles számmal körültök foglalnak helyet. Midőn feléjök közeledém, egyszerre erős zene szólala meg, melynek bögő hangjai nem épen kellemetlenül hatottak reám. Csak most tudám meg, hogy ez több marimbamüvésznek rögtönzött hangversenye. Megérezték t. i. az europai vendég pálinkás hordóinak szagját, s jónak vélték kedélyét már az úton is zenéjökkel földeríteni, mert ekkép könnyebben számot tarthatnak bökezüségére. A zenészek kiséröi azonnal körbe állának s táncra kerekedének, egyszersmind erős hangon a hevenyében készitett következő üdvözlő dalt énekelék.

Á b u n d á u l.	M a g y a r u l.
Enganna Komo je já	Komo ur megérkezett most
Vá pita olo feka	Közzénk és földünkre
Vá tunda Kombákká [8])	Elhagya a várost
Vá pita lumbiri	Könnyen léptetve előre
Olo kuszenge olo manda	Hegyen erdőn keresztül
Ámbátá v'álenti,	Hozva nekünk égett bort,
Nánga olo fundánga.	Szöveteket és lőport.
Tutyiszole inéne néne	Nagyon jól jött (üdvöz) legyenö
Sonange takula tyivua vua.	Isten ótalmában élendő.

Tipojámból kiszállva a tetszés jelével, legalább szinleg, hallgatám a dicséretemre költött afrikai dalt, s némi aggodalommal olvasám meg a zenész- és énekeskar tagjainak számát, mert ehhez kell majd ezen különös megtiszteltetésem díjaul az égettbor üvegek számát mérném. Jó alkalmam volt ismét tapasztalni Virgilius e versének: „Fama malum quo non aliud velocius ullum“, stb, igazságát mert én még azt sem tudtam, hova érkezem majd, midőn éjjeli botorkálásom alkalmával rám ragadt új nevem a sivatag Makángókat s a hosszú Musito hegyszorost megfutván, s engemet megelőzvén, már a népes vidékeken is elterjedett.

A m a r i m b a általában minden délafrikai népnél nagyon divatozó hangszer, s minden egyéb hangszernél jobban kedveltetik. A főnökök és vagyonosabb emberek udvaruknál néha több marimbaverőt vagyis „e m b e n d u t“ tartanak. A marimba félkerek, egymástól arasznyira szétálló két fa abroncsból áll, melyekre vad állat nyers bőrébül hasított két keskeny szíj van feszítve. Erre aztán valami 30, csak arasznyi hosszú, vékony fa táblácska

van erősitve, minden táblácska közt egyegy hüvelyknyi köz maradván. A fa táblácskák alatt s az említett két abroncs között valami 30, fokonkint kisebb meg kisebb, igen rendes hosszukás gömbölyü, felül nyitott kabakok vannak kötve, ezek oldalán fél hüvelyknyi lyuk van, mely erős szövetű, fehér szinü selyem hálóval van befedve. A kabakok legnagyobbika mintegy 5 hüvelyknyi átmérőjü s másfél araszszynyi hosszú, legkisebbike pedig 2 hüvelyknyi átmérőjü s alig fél araszszynyi hosszú.

Azon különös szerkezetü hangszer félölnyi s kerek alakú, inkább alkalmatlan mint nehéz a hordásra; börszíjon függ a vállról s elől a hasra nehezedik, ekkor a fa táblácskák vízszintes irányban vannak s ezeket verik dobütőkhöz hasonló botocskákkal, olyformán mint a cimbalom hurjait. A táblácskák hangja a kabakoktól visszaveretve hat fel, s bátor némileg tompa, mindazáltal a nagy fokozat miatt, melyet annak adhatni, nem épen kellemetlen, kivált ha ügyes kéz pengeti. A ganguellák között igen ügyes marimbaverőkre találtam. †)

Jó darabig hallgatám az ügyességöket mindenkép mutatni akaró müvészeket, végre hátat fordíték nekik s utamat folytatám. De az embenduk sarkon követének, mert az égettbort csak akkor remélhetik vala, ha majd a tanyára érkezünk.

Egy órai gyaloglás után meredek lejtőn leszállva egészen kiértünk a hegyszorosból s tiszta vizü patakon átkelve rengeteg erdökkel környezett sík térre jutánk, melyet szép zöld növényzet ékesített. A síkságot környező hegyek oldalain mint sas fészkek voltak láthatók az ott épült kisebb na-

gyobb helységek házai, melyek a síkságból szelíden emelkedő hegyeknek regényes színt kölcsönöztek. A sürű bambuszligeten túl már a letelepedett karaván zajgása volt hallható, s délután 3 és 4 óra közt én is megérkezém az új tanyán. Meg voltam lepve a jó rendnek s az eddigelé utamon nem tapasztalt módnak [9]) látásán, mellyel itt a karaván letelepült s elhelyezkedett. Az egész tábor két felekezetre volt osztva, s köztük elfolyó patak választotta el egymástól.

Kiszongóm már teherhordóim segitségével gunyhót készitett volt számomra. Mihelyt észrevön, azonnal felém jöve s elvezete házamhoz. Ez 3 öl magas s ugyancsak 3 ölnyi átmérőjü volt, s annyival inkább meg voltam vele elégedve, mivel beléptemmel már ott találám ágyamat, melyet földbe vert alacsony ágasokra keresztbe rakott megsimított gallyakból, s az ezekre böven halmozott szénából készitettek volt számomra. Mindjárt le is heveredém s igy könnyen elfelejtém a 8 órai gyaloglás fáradalmait, mert tipojámba ritkán ültem vala.

Innen tova befelé már egészen más rendtartást követnek az utazásban, mint idáig. A kimbunda nemzet ezen utazási módja igen célszerü, s csaknem mindig és mindenütt azt követik. Azért e helyen bővebben irom le.

Estve felé Mursza, a karaván főnöke, kiszongóm s nehány más előkelő személy kiséretében gunyhómba lépvén, tudtomra adá, hogy ő az europai fehér ember (kindele tyá potu) társaságában többé nem jelenhet meg mint főnök a különbféle, utunkba eső tartományok fejdelmei, vagy küldöttjeik előtt, azért a többi

vének (szekulu) köz megegyezésével rám ruházza az ő rangját; hozzátevé, hogy szükség esetében tanácsával majd segítségemre lesz. E föltétellel elfogadám a rám ruházott méltóságot.

Másnap a karaván élelmi szerek beszerzésével s másféle készületekkel volt elfoglalva. Reggeli 8 óra tájban az előbbkelő utazók ünnepies ruhában s fegyverrel [10]) megjelenének a kilombo közepén elterült téren, s körben leülének a földre, rám várakozandók. Azután én is megjelenék köztük s a rabszolga által mindig utánam hordott, négylábu alacsony széken (tyialo) foglalék helyet; mellém üle egy felül a kiszongóm, másfelül a káleim (tolmács). Erre egyik a vének közül kétszer tapsolván, kiszongómhoz fordulva háromszor ismételve mondá: „Bokuetu!“ (békesség veled). Azután erős tagjártatással mondott beszédben előadá, hogy mi módon kelljen a nagyobb bátorság okáért a rabló népek földjén keresztül utazni, s különösen kiemelé, hogy az utunkban találkozó sokféle főnököknek járó s rangjokhoz mért kibándát [11]) helyesen kell elintézni, hogy azok panaszra ne találjanak okot, s népeik a szükséges élelmi szert a karavántól meg ne tagadják; végre megemlíté, hogy az utazók birtokában levő kimbángókat [12]) helyesen kell felosztani a karaván hosszában, s a karaván fegyveres előcsapatát (engysálo) is felfogadni.

Minden utazó karaván a rendtartás és bátorság végett több kevesebb fegyveres embert tart, kik az előhadat képezik s minden estve az éjjeli szálláson (kilombo) megjelennek, hogy ott az estvénkint tartott gyülésen (kuszikáma) közösen elhatározott uta-

sitásokat vegyék: mily léptekkel, szaporábban vagy lassabban kelljen a karaványt vezetniök, hol s mikép üssenek éjjeli tanyát (kilombo), s ha netán valami megtámadási veszélyt gyanítanak, micsoda jelekkel tudassák a karaványnal, stb. Azon fegyveres erő mindig elől jár s a karaván tagjainak nem szabad őket megelőzni; hol ők megállanak, azonnal mindenkinek helyben kell maradni, ellenkező esetben tüsténti megbüntettetik, vagyonához képest kisebb nagyobb birsággal. Minden ily fegyveres (engysálo) innét Bihé országig 8 rőfnyi pamut szövetet s 20 töltést kap, s ha húsznál többen vannak, még egy ökröt is kapnak közösen, ha pedig kevesebben vannak, egy vagy több sertvést.

A feljebb leirt beiktatásom s a fegyveres erő fölfogadása után, már mint a karaván főnöke, a különbféle tulajdonosok málháit iparkodám számba venni, hogy a közösen fizetendő kibándát meghatározhassam. Szokás minden szövetmálhától (kupa) innét Bihéig 3 rőfnyi szövetet, minden hordócska (akó, ancoreta) égettbortól két üveg pálinkát s minden hordócska löportól 2 font löport a közös kibánda fizetésére kiszolgáltatni. Másféle portékától nem jár kibánda. De ha az igy összetett összeg valami váratlan esemény miatt nem volna elegendő, akkor új kivetés történik.

Csak nagy bajjal sikerült az egyes tulajdonosok portékáit annyira mennyire számba vennem, mert a fösvényebbek minden módon igyekeztek azoknak részét eltitkolni, hogy kevesebb adóval rovassanak meg; mit látván, végre is irgalom nélkül felbontatám málháikat, hogy a portékák mennyiségét számba

vehessem. E kellemetlen foglalkozás elég sokáig tartott, de el nem mulaszthattam, különben majd magamnak kellett volna tulajdon portékáimból a hiányzó kibandát kipótolni. Ennek elvégezte után az engysálókat fogadtam föl, kiknek bére szintén azon csekély adóztatásból kerül ki. Csak az ökröt, mely nekik kijár, (mert húszan voltak), s melyet a feleúton szoktak kapni, rendesen a karaván főnöke szokta nekik ajándékozni, mert kötelességök szerint az úton a kijelölt kilombo helyén ők szokták gúnyhóját (singéjét) felállitani.

Jan. 23. Még mindig a szükséges élelmi szerek összeszerzésével foglalatoskodánk s helyben maradánk. Reggel 9 és 10 óra között a Kiszángysi tartomány főnökének (szóba *) küldöttjei érkezének meg az őt illető kibánda beszedésére. Számra négyen voltak, jól termett, izmos testalkotásu emberek, puskákkal fegyverezve. A karaván hoz a szóba nevében hosszú üdvözlő beszédet intéztek, nékem pedig mint új vendégnek ökröt hozának ajándékul, hozzátevén, hogy urok használni akarja a jó alkalmat velem ismeretséget és barátságot vetni, miért is ezennel meghivat, látogassam meg libátájában. [13]) (Alkalmasint tudta, hogy 20 hordócska pálinkám van). Megköszönvén a kitünő ajándékot [14]), megigérém nekik, hogy majd velük együtt elmegyek főnökükhöz s személyesen megviszem neki a kibándát. E látogatásom, tekintve személyem állását, mint a karaván fejeét s europai emberét, merőben ellenkezett az utazó karaván törvényeivel, mert az álnokság és tettetés

---

*) Mások szová-nak irják. H. J.

kitünö jellemvonásai a feketéknek, s ily alkalomma a közéjök érkezett jövevényt bármi csekély okból fogollyá szokták tenni, s szabadságaért sok idöhalasztással tetemes váltságdíjt követelni. Azért több mint 100 önkénytes fegyveres ember s az általuk jól ösmert Mursza kiséretében kelék útra.

Utunk felváltva sürü cseplyeseken s nyilt síkságokon vitt keresztül. Több mint órai járás után a Lu-szol patakhoz érkezénk, mely ide nem messze a Kubále folyóba ömlik; a pataknak félig már beszakadt hídján átkelvén, a parton elterült keskeuy erdöbe jutánk, mely bromeliákal s mindenféle kúszó növényekkel sürün volt beszönyegezve; az erdöböl kiérvén, meredek hegyen kapaszkodánk fel. A gnájsz sziklákkal megrakott lejtön felmászván, felsíkra jutánk, honnan a fejdelem székhelyét láthatók. Nagyobb házát sok kerék, náddal fedett sárgunyhó környezte, melyek messziről alig ütöttek el az itt ott elszórt sziklaszálaktól. De a kilátás felséges volt.

Lábunk alatt valami 3 mfldnyi átmérőjü síkság terült el, melyen keresztül a Kubále és Luszol folyóvizek kigyództak, ezek kanyargós partjait sürü setétzöld növényzet ékesitette, melyből itt ott a folyók ezüst szalagjai csillogtak fel. Odább a karaván számos tüzeinek füstoszlopai gomolyogtak magasra. A majdnem kerek síkságot a Musito hegytorkot képező hegyágak környezik, melyek egyike nyugotról éjszakkeletre, másika pedig keletre kanyarodik. A hegységek kopár gerinceiből itt ott gulaalakú csucsok nyulnak föl, melyek szürkés szine meglepő ellentétet képez a völgyben s a hegyek oldalain tenyésző buja növényzettel. Végre a meredek lejtön még

kis vizezést is lehetett kivenni. Miután a festésre érdemes tájékot megnéztem vala, a főnök székhelyének tartánk. Oda érkeztünkkor a kiváncsi sokaság már a gunyhók előtt ácsorga, hogy különösen engemet megbámuljon, a fiúk és leányok pedig közelembűl elfutva kiáltozák: „Kindele, kindele moine!“ (Bizony fehér ember). Tágas udvarba menénk, hol a fejedelem több feleségével együtt már rám várakozott; a fejedelem kis négylábú széken ült, a környező népsokaság pedig a földön guggola rakásra.

A kiszángysibeliek jó testalkotásu emberek, hajokat számos vékony fürtbe fonják, melyek alálógnak, öltözetül holmi europai pamutszöveteket használnak, melyekbe mint lepedőbe burkolódznak, azonkívül mind a két nembeliek sok fehér meg veres gyöngygyel ékesítik magokat, s kivált a némberek derékukat vastag dongofüzérekkel övezik.

Nángolo, ez a főnök neve, valami 45 éves, szállas, izmos ember, durva arcvonásainak kellemetlen benyomását nyiltan fénylő szeme némileg enyhíti. Hosszú, veres, ezüst paszomántokkal megrakott kabátba volt öltözve, fején kopott tábornoki süveg ült, s ekkép nagyon hasonlitott parádéba öltözött svájci kapushoz, annál is inkább minthogy kezében hosszú fehér érc gombos bot is volt.

Azonnal a főnök közelében foglalék helyet; keveset vártatva a szokásos „bokuetu“-val (békesség veled) üdvözle háromszor egymás után, erre magam és kisérőim számára kimbombo itallal tölt sok korsót hozata. Kisérőim legott hozzálátának az iváshoz s nemsokára kiüriték a korsókat. Azután a főnök ünnepélyes szertartással hosszú beszédet intéze hoz-

zám, melyben előadá: hogy közte s a tartományán keresztül utazó karaván ok közt régóta barátságos viszony áll fenn, mely soha meg nem háborittatott, s hogy annak folytán velem is barátságot akar vetni, miért is jónak vélte, azt személyesen tudtomra adni. Beszédjét végezve kétszer tapsola, mit az egész gyülekezet utána ismétle egyegy fejhajtással, s mondókáját azzal rekeszté be: „Kámuri jo tu bángysa“ (nincs több mondani valóm).

Megköszönvén a szives fogadtatást, kölcsönös baratságot igérék neki jövendőre, s azután engedelmet kérék a kibanda és részemről neki különösen szánt ajándék átadására. Rangjához képest régi szokásból a következő kibanda járt neki:

10 röf sötétkék pamutszövet, ugyanannyi kék alapon fehér virágu kelme, ugyanannyi élénk szinű virágos szövet, 30 röf fehér és kék kockás szövet, 6 font lőpor, 40 levél papiros töltvényekre, 10 üveg égettbor. Saját ajándékom, melyet neki adtam, legalább két árát érte meg a tőle kapott ökörnek.

Mindezen tárgyakat kitárák a főnök előtt a földön, azután egyik tisztviselője egyenkint megvizsgálá és megméré. Az égettbor palackokból elébb kiszongóm hörpente egyet s csak azután adá át a főnöknek, ki szónélkül maga elé a földre raká; kis vártatva a főnök a kibandán és ajándékon való megelégedését nyilatkoztatá ki, mit az egybegyültek hangosan tapsolva ismételének. Azután ismét több edény kimbombo osztaték ki, s az ivás elsőségeért civakodók zaja közé csakhamar az erősen vert marimbák hangjai is vegyülének. Erre az eddigi komoly jelenet rögtön kicsapongó vigadalom által vál-

taték föl, mert a természetöknél fogva táncra nagyon hajlandó feketék kedvelt muzsikájok hallatára felszökének ülőhelyeikből s hangos dalolásra és táncra kerekedének. Ezt látván, minden bucsuzás nélkül [15]) ott hagyám őket s kisérőimmel együtt visszamenék a kilombóra, hova későn dél után megérkezém, s hol nagy megelégedésemre mindent készen találék a holnapi elutazásra.

Kiszángysi tartomány az éjszakról déli irányban elnyúló hegylánc hátán, a tengerpartoktól keletre mintegy 20 mfldnyi távolságra terül el s egymástól részint igen messzire elszórt helységekből áll. Lakosságának összes számát 125,000-re becsülöm ide értve az éjszakra tanyázó mu-szelles és a délre lakozó gánda népeket is, kik, ámbátor tulajdon független főnökeik alatt élnek, nyelvök- és szokásaiknál fogva méltán a kiszángysibeli népekhez számittathatnak. A mundombe és kimbunda néptörzsek közt lakoznak, miért is azoknak kevert nyelvével és szokásaival élnek. Igen kegyetlen indulatu rablók, gyakran becsapnak a szomszéd tartományokba, melyeket az ő tartományuktól több napi járó lakatlan vidék választ el, sőt több izben már a tengerpartokon alapitott portugal helységeket is megtámadták s mindent elpusztítottak tüzzel és vassal. A portugal kormány nagy áldozatokkal mindent elkövetett, [16]) hogy azon félelmes zsiványokat megzabolázza, vagy legalább békeségesebb viszonyba hozza, de még eddig minden törekvése hasztalan volt, mert a természettől jól erősített, hegyes sziklás tartományukban a legjobban vezetett hadi erővel is sike-

resen dacolhatnak. Kivált a férfiak igen izmos és magas testalkotásuak; fegyvereik: hosszucsövü puska zagája és fa buzogány.

A magas hegyektől minden irányban borított tartomány éghajlata egészséges, a hegyek közt elnyúló és számos patakkal öntözött völgyek igen termékenyek s alkalmasak a földmivelésre. Termesztenek különösen maniokot, knkoricát, édes kolompért, mandubit (olajtadó növény), dohányt, dinnyét, babot, tököt. A földmivelés itt is, mint a többi délafrikai népeknél, kizárólag a némberek dolga, a férfiak csak vadászattal és rablással foglalkoznak.

A házi állatokból meglehetősen sok szarvas marhát, juhot, sertvést és tyúkot bírnak; a rengeteg erdőkben sok vadállat tanyáz: oroszlány leopárd, többféle onka (felis pardalis *), hiéna, sakál, elefánt pakasza (bos cafer), gelenge (equus quagga), zebra s többféle antilop. A ragadozó madarakból háromféle keselyü (vultur urubu, vultur aura, vultur papa), több tündöklő szinekkel felruházott csacska, a zsaroly (muscicapa), s több kolibri **) faj fordul elő a Kiszángysi tartományban; továbbá a csuszómászók közül a nagy gyík (lacerta teguixin), a roppant boa constrictor, s a rettenetes csörgő kigyó (crotalus horridus), melyet a benszülöttek „andále"-nak nevezznek. ***

---

*) A „felis pardalis" t o c e l o t-nak hivják, az onka pedig felis onza= jaguar. H. J.

**) Vannak, kik kétségbevonják, hogy Afrikában k o l i b r i k volnának, de nem csak M a g y a r említi, hanem T a m s is, midőn azt mondja: „A tamarindfák ágainak hegyein a szövőzenér fészkeinek hihetlen sokasága függött s nagy fálkái az afrikai k o l i b r i k n a k fölrettenve kirepültek árnyékos lakjaikból." H. J.

***) A c s ö r g ő k i g y ó t, tudtomra, más afrikai utazó nem említi meg. H. J.

A magas hegyek s az alacsony nedves völgyek kölönböző viránya bő aratást nyujthatna a fürkésző füvésznek; az erdei fák között előfordul a szapukája (Lecythis Ollaria, fazékfa) melynek kellemes gyümölcse van, többféle zsakaranda (mimosa), a vinhatiko (cedrus), a hasznos kopál mézgafa (acacia nilotica), mely felette nagy mennyiségben terem.

Az ásványországot illetőleg hihető, hogy a Kiszángysi tartomány hegyeinek gyomrában többféle érc van, de még eddig senkisem kutatta ki, a tudatlan benszülöttek csak a vasat keresik, melyet gazdasági eszközeik s fegyvereik készitésére szükségelnek, s melyet nagy könnyeden nyernek, midön, úgy szólván a földszinén szedik föl. [17])

---

1) Nagyon tévednek, kik azt vélik, hogy a folyó egyetlen kelője mellett, valami 4 év előtt épitett várda Benguelát is megótalmazhatja a vad népek megrohanásai ellen, kiknek földjét a Katumbéla választja el a portugal birtokoktól. Mert a várdától keletre mintegy 8 mfldre az Upa zuhatagot képező sziklás hegyeknek szemben álló két nyulványa a folyó szélességét négy ölnyire szoritja össze, ugyhogy ott könnyen lehet hidat verni, mit a kiszángysi és gánda népek valósággal már régóta tettek is, mert az által útjokat a városba nagyon megröviditik s egyszersmind a vámtól is megszabadulnak, melyet személyeik- és málháiktól fizetniök kell, ha a kelőn költöznek át. Ebből kitetszik, hogy a rabló népeknek, ha Benguelát meg akarják támadni, nem kell a várda mellett átkelni a folyón, mert az Upán könnyen átkelhetnek; a száraz hónapokban pedig bárhol gázolhatnak át a megapadt folyón s a lakatlan Makángo vidéken át észrevétlenül száll-

hatnak a város alá, mely keleti oldalán egészen pusztán áll, s így könnyen meglephetik s feldulhatják.

2) A délafrikai népek minden idegennek, ki először érkezik közéjök, magok által kigondolt nevet szoktak adni, mely rendesen a jövevény külső tulajdoságaitól kölcsönöztetik; pl. a szakállas arcu europait „Enganna Kárungysel"-nek (Szakállas úrnak), az alacsony vaskos testalkotásut „Enganna Kábombulu"-nak (Kurta úrnak) nevezik; hasonló nevek: „Enganna Kándimba" (nyúl úr), „Enganna Gyikokoméla (gagyogó úr), stb. Livingstone Dávidot a messze belföldön csak „Enganna Munári" (misszionárius úr) neve alatt ismerik.

3) Mukuengyéknek a karavánokkal utazó azon egyének neveztetnek, kik több kevesebb portéka tulajdonosai levén, málháikat vagy tulajdon rabszolgáik vagy szegődött teherhordók által vitetik, magok pedig csak fegyvert viselnek s rendesen a karaván utócsapatát képezik.

4) Csak a több napi járó földre kiterjedő lakatlan pusztaságokon szoktak vadászatot tartani, a közösen megállapitott időszakban, egyszersmind a vadászandó vadnak nemét is előre meghatározzák. Ilyenkor az utazó karaván helyben marad tanyáján, vagy csak lassan halad előre s bizonyos távolságban megvárja a vadászokat. Ezenkivül a lakatlan vidékeken az úgynevezett gyipindák (vadászmesterek) naponkint szoktak vadászni, kik a karaván ösvényétől bizonyos távolságig félre vonulnak, s több csapatra feloszolva vadásznak s egyúttal előre is mennek lépést tartva a karaván nal. Másnak az úton nem szabad lődöznie, mivel a lövés hallatára a több mint mfldnyi vonalon elnyuló karaván ban nagy zűrzavar támadna.

5) Az imbondero (Adansónia digitata, baobab vagy majomkenyérfa), igen hasznos fa. Általánosan van elterjedve Délafrikában s bizonyos földmagasodáson, a tengerpartoktól befelé, mindenütt előfordul mint jellemzezetes növény, de csak bizonyos szélességig. Mert ha fel-

jebb megyünk s a magasabb földfokozaton átkelve a magas felsíkokra jutunk, hol a téli hónapok alatt igen hűvös idő jár, ott már nem találjuk. A déli szélesség 17 és 23 fokjai között az afrikai szárazföld legmagasabb síkjain is terem az imbondero, de sokkal gyérebben, mint az alacsonyabb és melegebb helyeken; különösen előfordul Okanyáma és Okongári országok belsejében is, mint magam tapasztaltam. (Más utazók szerint a baobáb legdélibb képviselői nem messze a Znga folyó és Ngámi-tó összefolyásától s éjszakra a Ntvetve sósvidéktől a déli szél. 20° 22′ alatt már 70—85 lábnyi kerületűek. Anderssona Ngámi tó délnyugati végén látta az első majomkenyérfát, Moffat egyet a déli szél. 22° 20′ alatt délre a Lobalavölgytől talált. Damara- és Ovampo-országban, ugy látszik, nem fordul elő, ugy a keleti partokon sem. Éjszaki Afrikában szintén terem, pl. Bornuban, lásd Barth utazásait a Budapesti Szemlében. H. J.) E fa valódi áldás az afrikai népekre; gyümölcse másfél arasz hosszú s aránylag vastag, érett korában sárga zöld, tapintásra bársony szövethez hasonló, finom borítékkal fedett kemény héjtokba van zárva, fehér szinű, mogyorónyi szemekből áll, melyek egymástól finom hártyával vannak elválasztva, kissé savanyús ize van, s e forró éghajlat alatt egészséges és kellemes eledelt szolgáltat. A magvakból készült ital a süly ellen is hatalmas szer. A fa derekának kerülete gyakran a 10 ölet is meghaladja, kérge alatt finom rostu héj van, melyből a ruhára alkalmas kinyánga szövetet készitik; a gyökerek héjából pedig erős és tartós kötelet vernek. Gyümölcsének külső kemény héja házi edényül szolgál. A levelek élénk zöldek, gyöngéd tapintásuak, s három nagy csipkéjök van.

6) A feketék nem igen előrelátók s hamar elköltik, mit több napra kellene felosztaniok, mert közmondásuk azt tartja: „Du vaiszukáina gyiri momela hátyova, szándo pándolo kuffa! (Adj a szájnak enni eleget, mert holnap azt tenni a halál megtilthatja). Igaz, ha nincs mit en-

niök, könnyen beérik egy két kanál kukoricával vagy manioklisztel több napra is s folytatják utjokat, de ha sokáig koplalnak, természetesen elernyednek s ellankadva hátra maradoznak, s ott halnak meg, vagy pedig a zsákmányt leső s a karaván nyomban követő kippambálák kezébe esnek terheikkel együtt. Mert az ily kiéhezett s elcsigázott teherhordót többnyire még saját atyjafiai is elhagyják, attól tartva, hogy magok is kifogynak az élelemből.

7) A „k i m b o m b o“ kukorica és maniok darábul főzött ser, mely 48 óráig erjedvén, igen kellemes, enyhitő szeszes italt szolgáltat. Gyakran a dara közé i n g o n d i t, azaz édes gyökeret kevernek, mi az italnak édes izt ad. Azon italt a kimbundák annyira szeretik, hogy megszerzésére minden áldozatot képesek megtenni; nagy mértékben élnek vele, gyakran több nap és éjszaka egymásután iddogálják csaknem minden eledel nélkül.

8) A feketék az europaiaktól lakott minden tengerparti helységet és telepet „K o m b á k k á“-nak neveznek, de az azon helységekre járó karaván is igy hivják; pl. Kombákká an Bihé,“ azaz a Benguelába járó bihéi karaván; „kombákka an Loanda„- a Loandába járó karaván.

†) T a m s a marimbát máskép irja le, azt mondja t. i. hogy 19 vas hangrudacskából áll, melyek finoman faragott deszkán két keresztbot felett ugy feszitvék, hogy felálló hosszabb végeik a hüvelykújjal rezgő mozgásba hozathassanak oly formán mint doromb nyelve, miáltal 2 ½ hangrovatra terjedő kellemes zene idéztethetik elő. — Úgy látszik tehát, hogy más hangszerről beszél, tán a viszángysiról, melyet hibásan nevez marimbának. M a g y a r nemcsak leírja, de rajzát is közli a marimbának. H. J.

8) A délafrikai népek közől csak a kimbunda nemzetnél tapasztaltam a szokást, melynél fogva az illető helyeken a karaván személyzetéhez képest több kevesebb kerek házikót raknak a fa tuskókkal kerített éjjeli tanyákon (kílombo). Az ily kílombo gyakran több mint 600,

egymás mellé épűlt s a tanya keritéséhez támasztott gunyhóbul áll. Minden ilyen gunyhóban rendesen 2 személy foglal helyet, kiknek fekvőhelye között a tűzhely van. A kerités mellett körben épült gunyhók által képezett nyilt térnek közepén az előkelőbbek tágasabb singéi vannak s egyszersmind a málhák is ott halmoztatnak össze fatuskókból rakott aljazaton, s aztán szárazfűvel befedik. A kilombo keritésében egy vagy több nyilás hagyatik, melyek bejárásul szolgálnak s melyek éjjel gondosan berakatnak. Nemis képzelhetjük magunknak, mi ügyesen és szaporán készül az ily kilombo. Mihelyt a karaván, rendesen délutáni 3 és 4 óra között a kitűzött helyen, melyet mindig a mennyire lehet ott választanak, hol elég fa, fű és viz vagyon, megérkezik, azonnal számtalan fejsze (diábite) zuhogása hallik a szomszéd erdőn; mig némelyek a fát vágják, mások összehordják a kijelölt helyre. Azután a készitendő singék vagy gunyhók nagyságához képest rövidebb hoszszabb, s végökön ágasba kifutó fa szálakat összeállitják, és pedig hajlottan, felűl vékony leveles gallyakkal (biszápa) befedik; s meg van a gunyhó. Ha esős idők járnak, a gallyakra még füvet raknak, melyen a legnagyobb zápor sem hat keresztül, mert a fedélnek nagy hajlottsága miatt sebesen lecsurog. Azután belül alvóhelyet készitenek, mi végett a földet kapával felforgatják s felhalmozzák, a halmot felűl megegyengetik s gyenge falombokat vagy füvet raknak rá, erre pedig gyékényt terítenek, melyet mindig magokkal visznek. Azon emberek oly nagyon hozzá vannak szokva az ily módon készült kilombóhoz, hogy, mint alkalmam volt tapasztalni, a legnagyobb esőben is fölépitik a singéket, s e szokás a mindig utazó nemzetnek igen dicséretes tulajdona.

10) Azon népek minden tanácskozási gyülésre (kuszikáma) ünnepies ruhában és fegyverrel szoktak megjelenni, s a gyülés sokkal jobb renddel, (s mondhatom, egész ko-

molysággal) megy véghez, mint ily vad indulatu emberektől várnunk lehetne.

11) Kibándának neveztetik az adó vagy vám, melyet a karaván ok az általok keresztüljárt tartományok fejdelmeinek fizetni tartoznak. Ez adó a fejdelem rangjához, a karaván népességéhez s a szállított portékák mennyiségéhez képest van megszabva. De gyakran megtörténik, hogy valamely kapzsi fejdelem önkényesen szabja meg a kibandát, mitsem ügyelve az említett körülményekre; s ha ilyenkor a karaván tulajdon fegyveres erejébe nem bizhatik, nagyobb veszedelem elhárítása végett a tulcsigázott adót is megfizeti, különben könnyen harcra kerül a dolog s ha meggyőzetik, bizonyosan megraboltatik.

12) A „kimbángo“ hosszukás négyszögletü bőrtáska, melyben rendesen 1200 töltvény van; két teherhordó viszi póznán. Utazás közben több ily kimbángo van a karaván hosszában elosztva, rendes távolságokra. Az éjjeli tanyákon a nyilt tér közepén a leszúrt zászló körül fa ágasokra egymás mellé rakják a kimbángókat.

13) „Libátá“-nak, a család fejétől kezdve a fejdelemig, minden rendü főnök lakhelye neveztetik; ez a tulajdonos vagyona- és népszerüségéhez képest nagyobb vagy kisebb, sokszor több mint 800 házat foglal magában, melyekben a tulajdonos (szekulu) hatalmát elismerő atyafiak, védencek és rabszolgák laknak. Ily libáta népessége tehát 80 lélektől kezdve néha több ezerre rúg. A libáta rendesen magas, vastag, a földbe ásott fa karókkal (gángyu) van kerítve s e karózatot kivülről még mély árkolat (kimpákká) futja körül. A fejdelem székvárosát rendesen Kombálának nevezik, s megkülönböztetésül hozzáteszik a tartomány nevét, igy pl. „Kombála an Hámbo,-Kombála an Bailundo, Kombála an Bihé“ (a hámbói, bailundói, bihéi fejdelem székes s az illető tartományok fő városa).

14) Ezen népek az ökör-ajándékot (vitereka ongombe) kitünő megtiszteltetésnek tartják; azért ezt csak főnökök

vagy más előkelők szoktak adni, de mindig csak oly személyeknek, kik részökről is hasonló ajándékot tenni képesek; europai embertől pedig megvárják, hogy az ajándékba kapott ökör árát legalább kétszer megérő ajándékkal viszonozza.

15) Látogatások alkalmával mindig a ház ura köszönti elébb a vendéget, s ez minden bucsuvétel nélkül szokott eltávozni.

16) A benguelai kormányzó, Jose Coelho Rodriguez d'Amaral 1853-ban az ottani kereskedők szorgalmazása s a hadi költségekre bőven tett adakozásai által indíttatva meg akará fékezni a zsivány népeket, melyek már több izben a tengerparti kereskedő telepeket is feldulták vala. Bailundo harcias népeit is segédre hivá, s ezek csak ugyan Kaluáma vezérlete alatt 10,000 fegyveres embert küldének, kik a Benguelából kiindult portugal hadhoz csatlakozának. Egyesült erővel berontának a rablók tartományába, de több mint 4 hónapig minden siker nélkül harcolának. Végre Kaluáma és hadserege csúfosan megszalasztaték s az egész hadjárás eredmény nélkül marada.

17) A vas Afrika belsejében csaknem mindenütt fordúl elő. A benszülöttek rendesen a mocsárok körül szedegetik a vasércet s igen egyszerü módon készitik el. Kibokue országban a legfinomabb s a svédországinál nem alábbvaló vas fordul elő.

III. FEJEZET.

Utazásom Kiákka országba.

Bínga jám bámbi. Oszole. Kálmánda. A pakasza-vadászat. Dámba *) jal'omone. A sáskák. Káhále. Gyindumbu. Módok a karaván megtámadására. Gyimbondo. Istenitélet. Kiákka.

Jan. 24. Jókor reggel az engysálók hangos kiáltozására: „Kuvátya pita!“ (hajnallik) fölkerekedék a karaván s útra kelvén, éjszakkeletnek tarta. A kilombótól nem messze új sírhantokra találék, a földbe szúrt hosszú póznán levő fehér lobogó tanúsitotta, hogy nem régen hányattak; kisérőimtől megtudám, hogy az ott nyugvók a karaványhoz tartoztak, s az úton megbetegedvén, többnyire a makacs vérhasban haltak el. 1)

A mult éjjel kis eső esett, azért a reggeli levegő igen tiszta és fris volt. A körülfekvő hegyek mintegy közelebb jöttek s az oldalaikat borító erdőség fái egész nagyságukban mutatkoztak. Itt ott az erdőből nedves ködök szálltak fel, megmelegülve a felkelő nap sugáraitól, s felhőként lebegtek a magasban; szőke szinezetöktől igen kellemesen elütött az alattok levő erdőség sötétzöldje.

---

*) M. L. eredeti kéziratában e helyen „Dsámba“ áll, de utóbb mindig: Dámba. H. J.

Több mint egy óráig járván, a Lu-szol folyón gázolánk át, nem messze azon helytől, hol a Kubáléval egyesül. A vidék, melyen most utazánk, homokos és köves volt és sürün benöve alacsony tüskés cseplyessel, mely a láthatárt egészen elfedte, a keskeny úton keresztülnyúló ágakról, a legkisebb érintetésre, az éjjeli esőtől megmaradt víz sürü cseppekben csurgott reánk, s ruháim csakhamar átáztak; a kellemetlen nedvességtől végre csak a feljebb meg feljebb emelkedő nap sugarai szabadítottak meg.

Most délről éjszakkeleti irányban elnyúló hegyághoz közeledénk, s nemsokára hegyszorosba jutánk, melyet azon hegyág s nyugotról szintén éjszakkeletre vonúló más hegység képez. E hegyszoroson végig foly, sürü gojába fák között, a Kubále folyó, mely a Kiákkai hegyek közt veszi eredetét s nyugotra futván, több hegyi patakkal egyesül, azután lakatlan s rengeteg erdökön keresztül a Kiszángysi földre ér, hol a Lu-szol folyóval egyesül, s mindig nyugotnak tartva az utjában álló sziklás hegyeken keresztül több kisebb vizesésen zuhog le s végre az Anha partoknál a tengerbe szakad, hol Anhámdanda nevén ismerik. †)

Utunk mindenütt e folyó bal partja s a jobbról emelkedő meredek hegység között vonult el, követve a folyó kanyarodásait. A nedves, s a folyótól gyakran elöntött földön a növényzet igen buja és változatos, s az ember magasságát jóval meghaladó szabále fűvön csak nagy nehezen lehetett keresztül vergődni; a hosszu durva fűnek indái folyvást arcunkat sebezték. Midön a fütérekből kiérénk, mind-

járt a napsugarakat egészen felfogó sürű erdőbe jutánk, melyen az összevissza kuszált gallyak és ágak s a minden rést kitöltő kuszónövények miatt gyakran csak megkukorodva lehett keresztül vergődni; kivált a teherhordók csak igen lassan nyomulhattak előre, hosszú mángóik minduntalan a sürű gallyazatba akadván.

Mintegy 3 óráig járánk a tillandziákkal, bromeliákkal, bignoniákkal és kaktusokkal díszesített rengeteg erdőben, a kanyargó folyót hol egészen megközelítve, hol tőle ismét eltávozva; végre balra hagyván a völgyet és folyót, a jobbra huzódó hegy mérsékeltebb lejtőjén vezetett fel utunk, mely bátor köves, itt ott meredek is volt, mindazáltal kevesebb veszödséggel járhatánk rajta, mert csak magas fákkal volt benöve. A gyorsan emelkedő hegyoldalon a vidék hova tovább regényesebb lett. A magas erdőséggel környezctt mély völgyekből a sebesen rohanó hegyi patakoknak fület gyönyörködtető zugása volt hallható, s körösközül számtalan hegycsoportok meglepő változatosságban tüntek fel. Hozzájárult a vízben és növényekben bővelkedő, tetemes magasságu vidék mérsékelt levegője. Mindezeknél fogva nem hogy belefáradtam s beleúntam volna az utazásba inkább mentől kivánatosbnak s érdekesbnek találám.

Magasabb felsíkra jutván, azonnal szembe ötlék egymás mellett álló, obeliszkhoz teljesen hasonlitó két roppant gránit szikla, melyek az egymásra halmozott hegytömegek gerincéből magasra felnyulva azokon mint roppant bástyák uralkodni látszottak. „Binga jám bámbi!“ (a gazella szarvak) kiálták kisérőim. Ezen sziklacsúcsok tövében

szokott a karaván éjjelre megszállni. Több alázuhanó hegyi patakon átkelvén, mindinkább a Binga jám bámbi kopár sziklafalakhoz közeledénk, mocskosan fehér szinök mind jobban tünt ki; végre délutáni 3 óra tájban már az erdőből a fejszeütések zuhogása hangzott felém, s a márványsima sziklafenéken elsietö, alig arasznyi mély Binga jám bámbi patakon átkelvén, a kilombo helyére érkezém.

A tengerpartokkal egyenközüleg éjszakról délre elnyúló hegyeknek több felé kidüledö ágai e helyen egy csomóba futnak össze, s legnagyobb magasságukat a Binga jám bámbi sziklacsucsokban érik el, melyek 30 mfldnyire vannak a tenger partjától s 3500 lábnyira emelkednek a tenger szine fölött. Innét keletre az elsö felsík vagyis fokozat terül, mely keletre fokozatosan feljebb emelkedik s az elsö hegysorral egyenlö irányban elnyúló hegyek altal határoltatik meg; ezeken tul azután a második hegyfokozat vagyis felsík terül, mely magasabb az elsönél, s melyen az Atlanti tengerbe ömlö több folyó ered. A felsíkon az évszakos esözések rendesen állanak be, a föld azért mindenütt zöld növényzettel van borítva s a levegö sokkal mérsékeltebb mint a tengerparton, azért is ott általában egészséges éghajlat van.

Estve erös villámlással és mennydörgéssel nagy zápor állott be, mely azután csendesen permetezö esövé változott, mitöl a levegö egészen felfrisült, ugy hogy éjjel a hévmérö 19 R. fokot mutatott.

Jan. 25. Utunk köves, darabos s mély vájások által megszaggatott földön vitt keresztül, mely veres szinü agyagból állott. Az éjjeli esötöl felázott agyag igen sikamlós volt, úgy hogy csak nagy baj-

jal és vigyázattal lehetett előremenni. Gyakran hallatszának itt is ott is az elcsúszott s elesett teherhordók káromkodásai, melyeket a szomszédok hangos tréfákkal és kacagással kisérének. A földből sürün kipárolgó gőzök mindent ködbe burkoltak, s még a tengerpartok közelében uralkodó forrósághoz levén szokva, nagyon hivesnek találám a reggelt, mignem a 9 óra tájban kisütő nap a természetet vidám alakba öltözteté s didergő tagjaimat is megelevenité.

Három órai gyaloglással kijutánk a darabos, szaggatott hegyvidékből, az őszült Binga jám bámbi csucsok lassankint hátrább vonultak, s előttünk szelíden alacsonyodó hullámzattal végtelen síkság terült, gazdagon benöve zöld füvel; alacsonyabb mélyedésein sötétebbzöld növényzet a rajta elkigyódzó vizerek ágyait jelölte. Örömmel telt el kebelem, midön szememet a természet azon új jelenetén legeltettem, annál is inkább, mivel eddig utunk zord hegyeken és völgyeken vitt keresztül, hol a láthatár mentől szükebb volt, ugy hogy a szabad kilátást elrekesztő hegyeket már nagyon is megúntam vala. Az éjszakkeletről erősen fuvó szél a levegőt még inkább megtisztitotta, tagjaim rugalmassága nöttön nött, kedélyemet még jobban vidámitotta az énekelve magasra felszálló pacsirták vig dala, mely messze hazám virágos réteit juttatta eszembe.

Már jó darabot haladtunk vala a sík mezőségen, midön messziről széles árkolat tünt szemembe, melyet itt ott alacsony fák szegélyeztek. Megint a Kubále folyóhoz jutánk, mely itt mély mederben hömpölygeti vizét, mely az esőtül megáradt s egészen zavaros volt. Nagy szerencsénkre a rajta vert hidat

épségben találtuk, s igy időveszteség s minden baj nélkül az egész karaván átkelt, alig telvén bele egy óra. Mindig keletnek tartva lassankint a sikságot azon oldalról határoló erdők sötét szegélyéhez közeledénk. Messzíről különbféle vad állatot: zebrát, pakaszát (bos cafer), gelengét és palánkát (antilop) láték az erdő szélén legelészni, de a karaván zajától csakhamar felriadtak, darabig magasra kinyujtott fejjel ránk bámultak, azután pedig hirtelen az erdőbe menekültek.

Ez erdőség egészen más volt mint azok, melyeket eddig láttam vala. A hosszú törzsökü, szép sugár fáknak csaknem vizszintesen kinyuló ágai ott fenn egymásba fogództak s lombos bolthajtást képeztek, alul pedig a föld zöld bársonyhoz hasonló gyöngéd füvel volt benöve, de minden bokor és alacsony cseples nélkül, ugy hogy rajta messzire láthatott el a szem, mig fenn a zöld boltozaton keresztül nem hathatott. A meleg nedves földet jellemző kúszó növények, a bromelia, kaktusz, epidendrum, drakontium, tillandzia, stb. itt nem találkoztak, helyöket sugár tövön álló, fehér veres kék sárga virágokkal ékesitett növények, a prothea, erica, diosma, stapelia, calendula, indigofera, oxalis, iris, stb. foglalták el, melyeknek kellemes illatja kipótolta a bromeliák pompás, de szagtalan virágjait. Az erdei fák között leginkább feltünt: a muszámba, magas sugár derekával, keskeny hegyes élénk zöld leveleivel; az omia gömbölyü, vastag, sötétzöld leveleivel; a vingolo keskeny hosszukás, finom tapintásu veres levelekkel; a vas keménységü máko (mimoza) keskeny, hegyes fehérlő leveleivel, s az omone magas

karcsu derekával, s fent vizszíntesen kinyúló ágai- és gömbölyü apró leveleivel.

A veres agyagú, itt ott köves síkságon, mely rendesen egyegy mfldnyi távolságra szelíden alá-ereszkedett, szélesen kiterjedt erdők fáktól egészen ment, kisebb nagyobb kiterjedésü füves rétekkel váltakoztak, melyek többnyire keskenyek, de a kigyódzó patakok mentében hosszan elnyúlók voltak.

Ily virágos zöld réten végigkigyódzó patakon átkelvén, csakhamar ismét erdőbe juték, hol kis távolságra a fákhoz támasztott málhákat s veszteg ácsorgó ember csoportof pillanték meg. Ebben rosz jelt gyaníték s kisérőimet, kik velem együtt mindig a karaván utóhadában voltak, otthagyva, előresieték a veszteglés okát megtudandó. (A karaván főnöke mindig az utócsapatban tartozik járni). Csakhamar Mursza találkozék velem s mosolyogva nem messze álló fára mutata e szókkal: „Enganna Komo, bángysa l'oszole! (Komo úr, nézd az oszolét). Oda tekintvén, merre mutatott, s honnan az egymásután ismételt rekedt „kerr! kerr!“ hangot hallám, verébnél valamivel nagyobb, rozsdás szinü madarat 2) pillanték meg.

Komo! mondá egyik jelenvolt teherhordóm, te már többször pálinkával tartottál bennünket, most meg én mézzel fogok neked szolgálni. A mézmadarat (oszole) én pillantottam meg első, azért a találandó méz az enyim; ha itt meg akarsz várni, mig a madarat követve a méhesre akadunk s azt kiszedjük, a méznek egy részét neked adom. A többiek, kik mitsem láttak, hadd menjenek csak előre, elegen vagyunk itt s szükség esetében megvédelmez-

hetjük magunkat, ha netalán a kippambálák meg akarnának támadni.“

E megkeresésnek annál inkább engedék, mert meg akarék győződni, mi igaz vagy babona van abban, mit a mézmadárról hallottam, s mit addig inkább csak mesének tartottam volt. A karaván tömegétől elszakadt emberek két harmadrésze a málhák mellett maradt, a többiek pedig velem együtt baltával és puskával fegyverezve, a mindig közelünkben kiáltozó madár után indultak. Ez valahányszor közelébe jöttünk, még erősebben kerrezett, aztán fölrepült s odább szállt, s bizonyos távolságra ismét egy ágra ült, mintegy ránk várakozva. De mihelyt feléje közeledtünk, újra odább szállt. Mármár megbántam, hogy a feketéknek oly könnyen hitelt adtam, s mindinkább kételkedtem benne, hogy a madarat utolérhessük vagy pedig repülését követve mézre találhassunk. Aggódni is kezdtem, hogy nagyon elmaradunk a karavántól, s könnyen valami baj érhet. Azért ismételve felhivám a feketéket, hagyjanak fel az úgyis hihetőleg haszontalan kereséssel; de hiában! ök nem hallgattak rám, s kénytelen valék, akaratom ellenére is, velök menni. Miután az apránként tovább tovább szállongó madarat több mint félóráig követtük vala, magas fát pillantánk meg, melyet a madár több izben repülve megkerült s azután egy ágra telepedett. Tapasztalt kisérőim legott az ekkép megjelölt fa alá sietének; egyikök csakhamar száraz gazzal tüzet csinált, s azután az egész fát aljától tetejéig sürü füstfellegbe boriták; ekkép kifüstölték a méheket, azután baltáikkal (diábite)

ledönték a fát s ott, hol a méhek bejárásaul szolgáló nyilás volt, könnyeden felhasiták azt.

Hazámban láttam ugyan mézzel egészen megtöltött kaptárokat felbontani, de azon kaptárok tartalma annyi mint semmi azon mézmennyiséghez, melyet itt a fa odvában találtunk. Kisérőim fekete kezéről csak ugy csurgott a legszebb szín-méz, mindnyájan jól laktak s még nyolc nagy kabakot töltöttek tele a viaszostul kivett mézzel, pedig nagyon gondatlanul szedték ki s igen sokat elpocsékoltak. A legszebb lépet a fa tuskójára tették a jótékony madár számára.

Málháinkhoz visszatérve megrakodtak, s azután az előre ment karaván után sieténk az erdőkkel és ingoványos rétekkel váltakozó vidéken. Két óráig haladtunk már, s egyetlen egy lelket se találtunk, ki a karavánból ránk várakozott volna; annyira csak magok dolgaival vannak elfoglalva azon utazó emberek, s hihető, az előrementek közül egysem gyanította, hogy több mint 30 úti társok hátra maradt s köztük a „Kindele jetu“ (a mi fehérünk) is, kit oly édes hizelgö hangon neveztek ekkép. (Tudom, csak a köztük gyakrabban kiosztott pálinka miatt). Azért nemis csoda, hogy rendesen minden utazó karavánból többen eltünnek, annélkül hogy valaki tudná, hol s mikép. 3)

Az erdős vidékből kiérvén, csak félmérföldnyi széles, de igen hosszú síkságra jutánk, melyen ritka apró fü termett, de annál több „o n g o t e.“ E növény arasznyi magos, gyenge hajlékony ágait apró tojásdad, haragos zöld, húsos levelek takarják, ágas bogas gyökerei mínden irányban elterjednek s görcsös

tökéi a föld szinén egy két hűvelyknyi magasságban ágadzanak el, ugy hogy a keskeny úton gyalogló minduntalan beléjök botlik. Ez alkalmatlan növény leginkább az erdőtelen síkságokon fordúl elő a tengerparttól mintegy 50 mfldre keletre, s a hol tenyészik, ott a hasznosabb fünemeket csaknem egészen elfojtja.

Nemsokára a Kálmánda folyóhoz érkezénk, mely a Kiákkai hegyeken támad s délről éjszaknyugotra folyván, innét nem messze a keletről jövő Balombo folyóval egyesül. A folyón tul az erdő szélén a karaván̈t már letelepedve találók s az újonnan készitett pallón átkelve délutáni 4 és 5 óra között a kilombóba érkezénk.

Estve felé keletre sürü felhök tornyosultak fel, s szapora villámlás és erős mennydörgés állott be. Azért a singéket és felhalmazott málhákat gazzal és füvel jól befedék. Singémbe vonulva várám az esőt, mely csakhamar be is következett oly erővel s oly égiháborúval, mint csak az egyenlitő közelében tapasztalható. Minden pillanatban azt véltem, a dühös szélvész és árviz házikóstul elvisz. De már egy óra mulva csak lassu cseppekben hullott az eső, mire csakhamar mély álomba merülék.

Jan. 26. A reggel ködös és nedves volt, s az erdő szélén haladván, keleti irányban, egészen átáztam a lehulló cseppektől s annyira fáztam, hogy a tengerparton annyira rettegett napnak melegitő sugarait nagyon is megkivántam. De ezek csak 9 és 10 óra között voltak képesek a ködöt eloszlatni.

Az erdő itt minden tekintetben még dusabb alakban tünt fel. A tegnap oly böven talált „muszámba“

és „omia“ fákhoz itt még a magas sugár s kerek koronáju „losa“ 4) és tekka fák járultak, az ezen magas fák alatti hézagot pedig különbféle alacsonyabb, többnyire széles gömbölyü levelekkel ékesitett plátánféle fák töltötték ki, melyek itt ott a felfutó bignonia és tagetes (bársonyvirág) növények segítségével sok lomblugast képeztek. Sokszor felsohajtva gondoltam magamban, mennyit adnának hazám gazdag birtokosai azért, ha a természettől alkotott, sokféle virágokkal ékesitett ily ligetet a maga lugasaival kertjeikbe várazsolhatnának.

Több mély vizmosáson keresztül mindig az erdő szélén vezetett utunk. A hosszan elnyult karaván egyes csoportokra oszlott, az ismerősök jobban egymáshoz huzódtak, hogy beszélgetéssel és tréfákkal töltsék az időt. Ily beszélgetésekből néha érdekes dolgokat tanulhat az ember, ki figyelmére méltatja; mert ámbár azon feketék, közös szokásaik szerint, az elbeszélt dolgoknak körülményeit mindig nagyítva s többnyire vastag hazugságokkal keverve szokták előadni, mégis azon kokolmányok és nagyitásokban is lelkök és jellemök tükrözödik. Például közlöm a közelemben tartott párbeszédet, mely, némi földirati adalékokat is tartalmazván, figyelmemet jobban lekötötte.

‚Lumbo! micsoda árukat vittél magaddal ez alkalommal Benguelába?“

„Két kombakaszát 5)“

‚Sokat nyertél-e rajta, mikor eladtad?‘

„Nagyon keveset, mert a ravasz fehér (sikahumba kindele) a vásárlás előtt sok égettbort adott s miután már félig el voltam ázva, akkor tettem vele

az alkut, azért gondolom, hogy elefántcsontom (binga) értékének legalább is felében megcsalt.“

‚Miért voltál hát oly bárgyu (vátopa), nem tudod, hogy a fehérek nagyon cselesek? De mond csak, miféle árut viszesz most magaddal?‘

„Nyolc vég szövetet s félhordó löport.

‚Annyit viszek én is, azért majd hazulról együtt mehetünk el a zambuellák 6) földére viaszt vásárlani, mi sokkal hamarabb eszközölhető mint az elefántcsont megszerzése.‘

„Én részemről soha oda többé nem megyek,“ válaszolá Lumbo, s mondhatom, eliszonyodom ha csak rágondolok azon földre.“

‚No ugyan miért?‘

„Hát nem tudod, hogy a mult esztendőben az átkozott zambuellák minden portékámat elrabolták, s hogy a magam börét is alig tudtam megmenteni?“

‚Erről valóban még semmitsem hallottam, beszéld el hát Lumbo!“ Nem követhetem szóról szóra Lumbo előadását, mert a feketék felette hosszadalmasan s minden legcsekélyebb mellékes körülményre is kiterjeszkedve szoktak elbeszélni; csak röviden közlöm tehát a hosszas elbeszélés tartalmát.

Az esőzések kezdetével (Oktober elején), midőn az „.omia“ és „enteate“ fák már újra fakadnak s gyenge veres levelekbe ruházkodnak, Káhombo sógorom s több más szomszéd társaságában (összesen valami huszan voltunk) szövetekkel és löporral megrakodva elindulánk Bihéből,s délkeletnek tartva, a Kokéma folyón átkelve, s a Koánza forrását megkerülve tizenkét napi utazással a zambuellák földjére érkezénk, hol a Kuitu folyó tulsó partján fekvő

Bángo-á-Kánutu helység mellett tanyát verénk. Megadván a mananganá-nak 7) kijáró kibandát, véle és népeivel legott barátságos viszonyba léptünk. Soha jobb dolgunk nem volt mint akkor, bő nyereségünk vala a vásárból s azonfelül még naponkint „bingundit 8) s vad húst kaptunk ajándékba. A manangána (főnök) azonban valami más szomszéd manangána által irigységből már régólta meg volt babonázva 9), s annak következtében fél lába nyomorék vala és sokat szenvede. Többször beszélgete velünk nyavalyája felől s jó fizetést igére, ha valamelyikünk meg tudná gyógyitani. Egyszer a kilombónkban tartott estvéli tanácskozásaink alkalmával Káhombo sógorom előadá, hogy könnyen sok jó viasznak juthatnánk birtokába; a főnök ugyanis tegnap ismét orvosságot kért tőle lába gyógyitására, ha tehát magát értelmes kimbandának (jósló) adná ki s mint ilyen szolgálatját neki felajánlaná, bizonyosan gazdag adományt kapna, melyet aztán velünk megosztana. Azért hát eziránt tanácsot kére tőlünk. Mi nagy megelégedéssel fogadók s helybenhagyók sógorom tervét s már előre is a nyerendő viasz mennyiségét mázsálgatók s elhordása módjáról tanakodánk. Ezen beszélgetésünk után Káhombo idejének nagyobb részét a főnök libátájában tölté s valahányszor onnan visszajött, mindannyiszor nehány bungét (mintegy 5 fontnyi viasz golyót) hozott magával. Ez mintegy félhónapig tartott igy.

De a zambuellák alkalmasint megirigylették tőlünk a kapott ajándékokat s a főnököt újra megbabonázták, ugy hogy barátságos indulatja egyszerre ellenséges indulattá változék irántunk. Egyszer ko-

rán reggel többen közülök nyilakkal és dárdákkal fegyverkezve kilombónkba rontának s bennünket megragadva, s megkötözve a manangána elé hurcolának. Ez nagy késsel (mukuállo) kezében azzal fenyegetődzék, hogy nyakunkat elmetszi, ha azonnal ki nem valljuk, melyikünk az igazi bübájos (gánga), mert nyavalyája nem hogy meggyógyult volna, inkább mérgesebb lett. Megrémülve s könyeket hullatva esküdözénk, hogy ártatlanok vagyunk, s sógorom még hozzáveté, ha orvosságai nem használnak, azt bizonyosan valamely zambuella bübájos káros befolyásának kell tulajdonítani. Alig ejté ki e szókat, azonnal dühösen ránk kiálták: „hazudság, hazudság! a bihéiek mind bübájosok!“ — Erre a főnök igy szóla hozzánk: „Mindjárt egész bizonyossággal megtudom, vajjon bübájosok vagy ártatlan emberek vagytok-e? Menjünk a Kuitu partjaira!“

E szavak hallatára hajam borzadva felálla, mert ügyünknek semmi jó kimenetelét nem várhattam. Hiában kérők, adassa nekünk a bulongót (istenitéleti italt, melyről alább bővebben), mely ártatlanságunkat meg fogja bizonyítani; ő erre hidegen csak azt válaszolá: „sok időbe telik, s nem várhat oly sokáig.“ Tehát hátrakötött kezekkel, a mint voltunk, a folyóhoz vivének.

Oda érkezvén, a manangána megparancsolá, hogy gyékényt teritsének a víz szinére. Azután felénk fordulva ezt mondá: „Most ti mindnyájan e gyékényre fogtok állani, s ha ez alattatok el nem merül, jele, hogy ártatlanok vagytok, ha pedig elmerül, akkor bizonyos, hogy bübájosok vagytok.“ — Hiába szabadkozánk, hogy ez nem törvényes

próba, s hogy semmiképp a kivánt célra nem vezethet, miértis egyikünk sem mozdula helyéből, egyikünk sem akara a gyékényre állani. Ekkor mindnyájan ránk kiáltozák: „gánga, gánga!“ bűbájosok! s csufolódásokkal a közel hídra hurcolának s onnan egyenkint a mély folyóba taszitának.

Mi lett társaimból, nem tudom, alkalmasint a „gándu“k (krokodílok) falták fel; nekem sikerüle a víz alatt kezemet a kötelekből kifejteni s a tulsó partra uszni, hol a sürü nád közzé menekülék. Itt késő éjjelig elrejtve maradék, dideregve a hidegtől, s minden pillanatban attól rettegve, hogy valami éhes krokodil elkap. Végre kimászám s a csillagok állásából itélve Bihének tarték. Sok vesződséggel, (mert csak éjjel folytathatám utamat, nappal valami sürüségben lappangék) kiszabadultam a zambuellák országából, s a mézmadár utmutatásából talált mézzel táplálkozva, nyolc napi bujdosás után honomba érkezém. De itt semmim sem vala, mivel magamat s öt feleségemet felruházhattam volna 10), tehát ismerős kimbandához folyamodám, a zambuellák földén odaveszett Káhombo sógorom halálának tulajdonképi okozóját tudakolandó. Ez nángombója (kabakban rejtett, fa- és csontból durván faragott, sokféle állatokat ábrázoló apró darabok, melyeket a jósló különbféleképen hányogat, hogy mozdulataikból az adandó választ következtesse), segítségével megnevezé a halált okozta bümestert, ki egy vidékünkön lakó szomszédom volt. Én legott a bulongóra hivám fel, s ekkép kisült az ő vétke, s tehát a birság fejében tőle egy ökröt s négy rabszolgát kaptam. Az ökröt s egy rabszolgát a kimbandának

adtam, a többi 3 rabszolga árán pedig ruhát szerzék magam és családom számára, s azonfelül még a kereskedés (gyipindi) folytatására két kombakaszát vevék, melyeket Benguelába vittem, hol, mint tudod, a fehérek már nem akarnak rabszolgát venni, hanem csak viaszt és elefántcsontot vásárolnak.

Ez Lumbo elbeszélése, mely többi közt a feketék nyereségvágyát hiven jellemzi; ennek kielégitésére mindent képesek elkövetni, az atya eladja gyermekét, a gyermek szüléit, a testvérek egymást adják el, de elébb bübájosoknak itéltetik el öket.

Jó darabig figyelmeztem vala Lumbo hosszas előadására, ugy hogy észre sem vevém, hogy az erdőt már elhagytuk, s nyilt gyepre értünk, hol megint az „ongote“ kiálló görcsös gyökerei és tökéi alkalmatlankodnak vala lábamnak. A térségen számtalan magas fehérhangya-boly volt látható, mint valamely nagy kiterjedésü városnak omladékai. Bámulatos e hangyák nagy száma és szorgalma, mellyel több mfldre terjedő téreket dombokkal borítanak el.

Messze távolban feltünt a nyugotról keletre húzódó Dámba olomone hegylánc, a hullámos partokon pedig hellyel közzel sötétlő erdők látszottak. Nemsokára mindinkább alacsonyodó mélyedésbe jutánk, hol mély mederben, sürü bambusz nád között egy patak hömpölygette zavaros duzzadt vizét éjszakra. E patak mellett az egész karaván letelepedék, mert a gyibindák (a karaván vadászai) a patak mentiben nem nagy távolságra legelésző pakaszá [11]) csordát találának, s minthogy a karaván hús készlete már fogyatékán volt, engedelmet kérének tőlem a vadászatra. Még eddig csak nagy távolról lát-

tam volt egyes vad állatokat legelészni, mert a karaván utazása nagy zajjal történik s a vadakat már messziről elriasztja. Később midőn csak nehány elefántvadásszal utaztam, elég alkalmam volt, naponkint nagy falkákat látni. A kért engedelmet nemcsak megadám, de magam is a vadászokhoz csatlakozám, mitsem ügyelve kiszongóm és Mursza ellenvetéseire, kik az ilyféle vadászatot felette veszedelmesnek állíták.

A patak közelében elterjedt magas csáté között lassanlassan előrehaladván, több mint félórai távolságra a helyben maradt karavántól, a patakkal oldalt összeérkező, fűvel gazdagon benőtt, teknyő alaku, nedves süppedős mélyedésben jó falka pakaszára találánk, melyek részint legelésztek részint a földön hevertek. A pakaszáknak igen éles szaglásuk van, azért csak szél ellenében lehet hozzájok közeledni. Tehát a magas csalit között rejtezkedve megkerülők őket, annélkül hogy bennünket észrevettek volna, azután, több mint 40 puskások levén, célszerűn eloszolva közelebb vonulánk hozzájok.

Ekkor felütvén fejemet, megpillantám az izmos, felette vad és ijesztő külsejü állatokat, s egyszerre minden vadászi kedvemet elvesztém. Ösztönileg már előre csak magam védelmére gondolék; visszafoldulnom többé nem lehetett, tehát a környéken bőven emelkedő, gúlaalakú termeszdombok (szaláke) egyikére menekülék. Midőn vadásztársaim ezt észrevevék, eleget intének, menjek le onnan a domb tetejéről, mert a pakaszák még puskalövésen tul vannak s máris meglátván engemet, fejöket felütik s ijesztőleg tüszögnek. Én erre nem hajték. Ők tehát

csakhamar az állatok közzé durrogtaták fegyvereiket, erre némelyek összerogyának, a többiek pedig lesütött fejjel, dühösen tüszögve s farkukat magasan csóválva villámsebességgel felém rohanának. Most több oldalról ezt hallám kiáltozni: „Enganna Komo, áipá! áipá!“ (Komo úr, lödd agyon, lödd agyon!). De az ijedelem megbénitott, a puskát sem birtam kezembe fogni. Mert először látván ezen rettenetes állatokat, orrukon lepatakzó tajtékkal s villámsebességgel felém rohanni, eszméletemet is csaknem elvesztém. Szerencsésen mellettem rohantak el, s az ismételt puskalövésekre lassankint felocsúdám félelmemből. Most látám, hogy társaim is a termeszdombokra menekültek fel, hogy a dühösen elrohanó pakaszáktól el ne gázoltassanak. Hetet elejtettek, a többit részint megsebesitve elszalasztották. Én egyetlen lövést se tehettem vala, s hogy ne maradjak szégyenben a feketék előtt, kik minden europait bátor és ügyes embernek tartanak, cselhez folyamodám; t. i. fegyverem sárkányából kivevén a tűzkövet, ezt kiáltám az egybegyülekező vadászoknak: „Gyikola, utári jánge ápeszere etári“ (rosz eset, fegyverem elvesztette a tűzkövet). „Gyikola! gyikola!“ kiálták utánam, s a magyar vitézség mentve volt az együgyü afrikai feketék előtt. — Sok lövés egyszerre történt, tehát sok szóváltással kiki az elejtett vadakat a maga jól célzott golyójának tulajdonitá. Én egyedül lehettem bizonyos a munkám sikeréről.

Csakhamar hozzánk érkezék számos segéd, kik az elejtett vadak igen vastag bőrét lenyúzák, a húst darabokra vagdalák s a karaván hoz vitték. Az ily alkalmakkor divatozó szokás szerint a hús a kara-

ván elöljárói (szekulu) között osztaték fel, s nekem is jutott egy hátulsó negyed. A pakaszahús, bár jól megfőzve is kemény s némileg kesernyes izű, de a testmozgás okozta erös étvágyam mellett, jóizünek találtam.

A patakon átkelvén, mely, mint értesültem, csak az esős évszakban egyesül a Balombo folyóval, a tulsó parton elterülő erdök közt folytatók utunkat, darabos és gyakran köves földön. Estve nem messze a már reggel óta látott Dámbajál' omone hegység tövében telepedék le a karaván, nem messze csalittal benött tavaktól s körösköríil erdökkel környezve.

Jan. 27. Keletnek tartva s a délkeleti irányban elhuzódó hegyágat jobb kézre hagyva magas erdök közt folytatók utunkat, darabos s nagyrészt sziklás halmos vidéken, hol itt ott sömlékes rétek tüntek fel, melyeket a roppant ongaje [12]) és páko [13]) fák szegélyeztek. A jobbra maradó hegyek felöl jövő s az esötöl megáradt mély medrü több patakokon átgázolván, délelötti 10 óra tájban oda érkezénk, hol az út kétfelé ágazik. A balra, éjszakkeleti irányban menő út a Bailundók országába, a jobbra, keletnek tartó út pedig Hámbo tartományba visz. Mi az utóbbikat követök. Azon helyet, hol az út elágazik, Oványáhá-nak nevezik. Választott utunk a jobbra maradó hegy közelében kanyarodott el, több meredek kaptatón keresztül, hol a gyaloglás elég fárasztó volt.

Déltájban egyszerre méhraj zugásához hasonlitó tompa dongás és moraj üté meg fülemet, csakhamar a fejünk felett elszárnyaló milliárdnyi sáskase-

reg sötét fellege tünt fel; számtalanan a földre hullottak mint szapora esöcseppek. Azonnal nagy lárma és zürzavar támadta karaván̈ban, a teherhordók a fákhoz támaszták terheiket s elszéledének. A mindenünnen hallható lárma örömzaj volt, kiki örült a váratlan szerencsének. (Hazámban is zaj támad a sáskafelhő láttára, de nem örömből, mint itten). Örege apraja a lehullott sáska szedéséhez fogott, mert igy könnyü szerrel úti élelmet szerezhetének. A teherhordók csakhamar tele szedték fahéjból készült táskáikat s batúik fölé kötözve folytaták útjokat. ††).

Az említett hegyoldal hosszában haladván, utunk hova tovább kövesebb és egyenetlenebb lett, a halmokat egymástól elválasztó lapályokat sürü erdők borították, melyeken keresztül csak nehezen nyomúlhatánk előre. Elömenetelünket még inkább akadályozta azon körülmény, hogy az ellenkező irányból jövő számos emberrel találkozánk, kik nagy bör zsákokkal terhelve élelmi szereket vittek az eladásra; mások meg kopálmézgaszedésre mentek. A kitérés ugyanis a sürün benött erdő közepett igen bajos volt.

Ily összetalálkozások alkalmával a feketék soha el nem mulasztják, a háromszor ismételt „bokuetu“ (békesség veled) után, egymást a hallott és tapasztalt eseményekről körülményesen tudósitani. [14])

Utunkat a mindinkább emelkedő vidéken folytatván, dél után keletre sok elágazott hegységet látánk, melyek a közöttük elterülő lapályt egészen környezni látszottak. Odább haladván, nyiltabb ma-

gaslatrajutánk, honnan kúpalakú hegy tetején mintegy 300 házból álló helységet pillanték meg. Ez Kához, a kiákkai fejdelem birtoka volt. Utunk e helység közelében vonult el s nem messze tőle a hasonnevü, közép rendbeli folyó mellett, mely délről futva a Balombo folyóba ömlik, a már kész kilombóban megszállánk; a levegőt csakhamar a parázson sülő sáskák kellemetlen szaga tölté el.

Jan. 28. Korán reggel megjelentek a helység elöljárójának (szekulu) küldöttjei, nékem két kosár (ginda) kukorica lisztet (széma) s egy sertvést hozva ajándékul, melyet 20 rőfnyi szövettel s két palack égettborral viszonozék. Kevés élelmi szert találván itten, nemsokára tovább indulánk az ide egy napi járó földre levő Gyindumbu helységek felé.

A tegnapi utunkat oldalozó hegység itt déli irányból jövő több hegyágakkal egyesül s a vidéket már egészen hegyessé teszi. Messze távolban az éjszaknyugotról keletre vonúló Bailundói hegyeknek kékellő gerincei is látszanak, ezek a szemközt kelet felé magosan feltornyosuló hegycsomóban összeszögellenek s a vidéket félkörben veszik körül. E bekerített tájéknak kellemes hullámzatu völgyeit sötéten zöldellő erdők borítják, a nyilt magaslatokon pedig több népes helység látszott. Mindezek az átlátszó reggeli légben szemlélve gyönyörü, regényes körlátványt nyujtottak.

Nemsokára a Nyánya nevü széles, alacsony és mivelt lapályra érkezénk, melynek feketés agyagos földje oly termékeny, hogy Kiákka élelmi tárának tekintetik. A kukorica itt két ember magasságát éri el, a maniok, kolompér, dohány, bab és tök

is igen buján terem. Utunk egyenest a veteményeken keresztül vitt. A mivelt föld látása örömmel tölté el keblemet, mert a lakatlan puszta vidékek, bármi vonzók és változatosak legyenek is, szomorú érzést költenek az utazó keblében, mint ezt a négy napig tartó lakatlan vidékeken tett utazásomon tapasztaltam. Később is mindig nagy örömre gerjedtem, mikor tiz és több napig folyvást lakatlan rengetegeken keresztül utazván, végre népes vidékre jutottam.

A termékeny és jól mivelt lapályt a délről éjszakra folyó Nyánya hasítja, mely ide nem messze a Balombo folyóba ömlik. A Nyánya most igen mély volt, s nem lehetett rajta átgázolni. Azért hidat kellett verni. Csakhamar számosan a tulsó partra uszтak, baltákkal kezökben, hogy a hídra szükséges fákat a közel erdőben vágják. Érdekes volt látni, mi ügyesek a folyóban uszkáló feketék a hidverésben. Ez ügyességet csakis hosszas gyakorlat által szerezhették magoknak szélesen kiterjedt utazásaikon. Némelyek a víz sebtével erősen küzködve a keresztfák alá szolgáló ágasokat ügyekvének a folyóban felállitani, mások a keresztfákat rakták az ágasokra s fa héjból készitett kötelekkel erösiték meg; ily móddal a folyó szélességét rendes távolságokra felosztván, azt ágasokkal tölték el, az ezekre tett keresztfák hosszában pedig véknyabb farudakat raktak, melyeket szintén fahéj kötelekkel erösitének meg. Karfául a hid jobb oldalán vastagabbra tekert fahéj kötelet feszitének ki a hidból itt ott kiálló karókra. Az ily libegő és himbálódzó hidhoz nem szokott europai ember csak lassan és félelemmel kel át

rajta, mint pl. velem történt, de a feketék nehéz batuikkal vállaikon s azok alatt keresztbe tett puskáikkal bámulásra méltó egyensullyal és sebességgel kelnek át. A hid verése s az egész karaván átkelése csak mintegy két órába került. A folyón átkelvén, a mivelt földről letérénk s egészen a jobbra emelkedő hegy aljának tartánk. Ennek hosszában veres agyagos, egyenetlen, s alacsony „enteate“ [15]) cseplessel sürün benött földön haladánk elöre. A nyilt magaslatokon mindenütt népes helységeket látánk. Gyakran mély vizárkokon keresztül menve mintegy 3 óráig utazánk, midön emelkedett, erdötelen kis téren europai módra épült, sárral betapasztott s náddal fedett házat pillanték meg, melyet már kiszongóm s több fegyveres a karavánból körülállott, rám várakozva. Elbeszélék, hogy e házban két évvel azelőtt az úton meghalálozott europai fehér (kindele tyá potu) sírja van, s engedelmet kértek, hogy hasonfele barátom emlékének a szokott lövésekkel [16]) áldozhassanak. A házon levő nyiláshoz közeledvén, abban csakugyan sirt láték s a sír előtt álló fa kereszten kifeszitett fehérszövetdarabon a következő siriratot olvastam:

Francisco Pacheco Ozorio
Morreo no Anno de 1848
Vindo da sua viagem das Moluvas
Seu Amigo e companheiro
Antonio Francisco Ferreira da Silva Porto poz.

(Pacheco Ferenc a moluvák országából visszajövet 1848-ban itt meghalálozott, emlékének barátja és úti társa Ferreira da Silva Porto Antal Ferenc állitotta.)

Sokáig némán s komoly gondolatokba merűlve nézém az örök álmot alvó ismeretlen bajtársam sirhalmát; ki tudja, gondolám magamban, ha az afrikai nagy sivatagokat, hová már utban vagyok, sok szenvedést és veszélyt kiállva bejárandom s azután a viszontlátás öröme szárnyain honom felé fordulandok, — nem fog-e engemet is útközben a mindig készen álló halál lesujtani, hogy senkitől sem siratva a sirba szálljak? — Forró könyek gördülének arcaimra, s úgy látszék, a velem volt feketék is el valának érzékenyülve, mozdulatlanul s a tisztelet minden jelével állnak vala a sírhalmot fedő ház körül. Százegy töltényt oszték ki köztük, hogy a halott tiszteletére löjjék el.

Megtévén a felebaráti tisztességet, utunkat azonnal folytatók; egy órai gyaloglással kijutánk az alacsony onuntula erdőből (neme a nyárfának), s legott több helység tünék szemembe a fával gyéren, de mezőséggel gazdagon borított, szelid hullámzatu téren. A karaván egyik helység közelében huzódék el s a kitóduló és bámuló népsokaságtól hangos tapsolással és háromszoros „bokuetu ámbákká“ (békesség veled karaván) kiáltással üdvözölteték. A helységektől nem messze délutáni 4 óra tájban letelepedénk a már készen talált kilombóban. Az e környéken elszórt helységek Gyindumbu nevezete alatt foglaltatnak össze, lakosaik a kiákkai fejdelem alattvalói, kinek székhelye, Kombála an Kiákka, ide másfél napi járó távolságra van.

Jan. 29. Az ötnapi utazáson elfogyván az eleség, a karaván kénytelen volt itt maradni, hogy élelmi szereket vásárolhasson össze. Déltájban átadám a kiákkai

fejdelem itt tartózkodó helytartójának (szomá kátito) az annak járó kibándát, mely 42 rőf különbféle szövetből, 10 palack égettborból, 6 font löpor-, 30 levél papiros- és 100 tűzkőbül állott. A helységek mindkét nembeli lakosai számosan jöttek tanyánkra hozva kukorica lisztet, babot, kimbombót, dohányt, juhot és sertvést, mely élelmi szereket általában olcsón cseréltek ki europai árukért, nevezetesen szövetekért, veres gömbölyű hosszukás, nagy szemű üveg gyöngyökért és löporért. De mindazáltal az adás vevés felette sok alkudozással és lármával esik meg, olyformán mint a magyarországi helységekben tartott heti vásárokon.

Délutáni 2 és 3 óra között valami 20 idegen fegyveres jelene meg tanyánk előtt s kis távolságra árnyékos helyen a földre ülve várakozék. [17]) Mindnyájan fiatal, szálas és szép termetű emberek voltak, veres kék és fehér csikos szövetekbe öltözve, vállaikra kék pamut szövet volt vetve mint könynyü köpeny olyformán, hogy izmos mezítelen karjok több mint félig kilátszott. Fedetlen fejökön a haj a dragonyos sisakhoz egészen hasonló taréjba volt összefonva, (t. i. a haj alá az általok ugy nevezett „epunta“t teszik, félkerek csúmaszt, melyre aztán keresztbe fonják a hajat; e hajviselet csak a vitézlöket illeti), füleik felől vékony fonadékok lógtak alá, melyek veres és fehér porcellán gyöngyökkel voltak megrakva, mig a taréj teteje apró fényes fehér kauri kagylókkal volt diszesítve. Fegyvereik: hosszú csövü puska, zagáj, rövid fa buzogány, s fehér csont nyelü hosszú kés, melyet övükben hordtak. Mindezen készület nemcsak harcias, de a maga

nemében eredeti, szép külsőt is kölcsönzött azon embereknek.

Jó darab ideig szótlanul ülének, végre a karaván főnökének neve iránt tudakozódának. Most kiszongóm, a kálei s több szekulu hozzájok közeledének s tőlük némi távolságra lekukorodának, azután kétszer tapsolván, a szokott „bokuetu-"t háromszor ismételék; de az idegenek, embereink nagy álmélkodására, a köszöntést nem viszonozák. Azonnal moraj futá végig egész táborunkat, mert abból, hogy a békeüdvözletet nem viszonozták, azt következtették embereink, vogy valami ellenséges indulatu fejdelemnek küldöttei, vagy már utunkban álló fegyveres csapatnak hirnökei. „Olo zsángo! " (a tanácsra) kiáltozák sokan, mire azonnal a karaván népei puskákkal és dárdákkal fegyverkezve csoportosan a kimbángók előtt feltüzött zászló [18]) köré sereglének, hol a földön letelepedve a tanácskozás megnyitását várák, mely ilyenkor mindig nagy komolysággal szokott megtörténni.

Közöttük én is helyet fogtam, s mellém a szokott módon kíszongóm és káleim is letelepedének. Az idegenek külön csoportot képezve, némi távolságban foglaltak helyet. Azután egyikök töltéstartójából pecsételt levelet vön ki, hogy kiszongómnak átnyujtsa, ki aztán nekem adá. E levelen, portugal nyelven, következő felirás volt: „A bihéi karaván főnökének"; a levélnek foglalatja pedig, szintén portugal nyelven, körülbelöl igy szólott: Mintegy három esztendeje, hogy europai árukkal terhelt több emberem egy arra járó bihéi karaván társaságában a Ganguellák földjére ment elefántcsontért, de mind-

eddig egyíkök sem jött meg, tehát kétségkivül mindnyáját a bihéi lakosok gyilkolták meg s az árukat is ők rabolták el. Azért felhivom a jelen karaván, hogy a földiei által kiontott vér, s az általuk okozott egyéb károk megtéritése végett az itt alább előszámlált árukat haladék nélkül szolgáltassa ki, ellenkező esetben a már készen álló fegyveres erömmel tizszeresen veszem meg rajta, s embereinek egy részét rabszíjra fűzöm.

A váltság fejében követelt áruk jegyzéke:

20 kupa (málha) szövet, (500 vég különbféle szinü pamut szövet); 10 hordó égettbor, (500 itcze); 10 hordó lőpor, (200 font); 10 puska; 2 rizma papir; 500 tüzkő.

Alá volt irva: Kindángysi, szóba an Kubála (A Kubála tartomány főnöke). Alíg hogy tolmácsom a levél foglalatját a karaván népeinek megmagyarázta vala, azonnal sokan fegyvereiket felnyujtva erős hangon felkiálták: „Vákemba!“ (hazugság) „gyimunu moine“ (bizonyosan zsiványok). Ez általános lelkesedés nagyon inyemre volt, mert ha a karaván meghunnyászkodik s békésen intézi el a dolgot, nekem mint főnöknek két annyit kellett volna adnom a követelt birságra. De minthogy az ily alkalommal követendő eljárást még kellőképen nem ismertem, fölkérém Murszát, a volt főnököt, hogy ő tegye meg nevemben a teendőket. Erre Mursza felálla s hangosan ezt kiáltá a gyülekezetnek: „Mánu kiabiteku!“ (népek hallgassatok), mire tüsténT a szokott rend és csendesség álla be a gyülekezetben. Azután több kérdést intéze a jövevényekhez, mely kérdések az ezen feketék között divatozó szokásbeli

törvényeken alapultak, s melyekkel az idegeneket, mint ügyes ügyvéd egészen megzavarta. Csakhamar kitetszett, hogy ők álnok ravaszságra épitve igyekeztek a fenyegető levélre netán megrettenendő karavántól minél többet kicsikarni.

Murszának az idegenekhez íntézett kérdései némileg megismertetnek a délafrikai népek között divatozó törvényes szokásokkal, azért röviden előadom azokat.

‚Mond meg „mukombe“ (vendég), kérdezé Mursza, hányan voltak az állitólag elveszett emberek?‘

„Nyolcan“ felelének azok.

‚Hol és kinek adattak át az „impembával“ [19]) együtt?‘

„Azt Kindángysi szóba nekünk meg nem mondta“.

‚Tehát ő ezt roszul tette, mert minden bizonnyal a szóba „impemba“nélkül nem eresztette utnak az ő rabszolgáit, de a bihéi karaván sem fogadta volna el impemba nélkül uti társakul, mert csak igy felelhettek meg a küldöttek élete és vagyona bátorságaért. Azért menjetek vissza uratokhoz, az egyén nevét megtudakolandók, ki a kérdéses s állitólag elveszett emberekkel együtt az impembát vette át fejdelmetektől, s nagyobb bizonyságára a dolognak hozzátok el magatokkal az impemba tétele alkalmával leölt „bikásze“ (áldozati állat) vérével bemázolt szövetet is. Mert ekkép megfogunk győződni ügyetek valóságáról s akkor megfizetjük a követelt bírságot és váltságot a földieink által elkövetett gonosztettekért‘.

„Sok ideje már annak hogy urunk Kindángysi az ő rabszolgáit földieitek társaságában elküldötte,

azért alkalmasint már nemis emlékezik az akkor tett bikásze jeléről [20]).'

‚Annál roszabb az ügyére nézve, mert nem teljesitette kötelességét azon módon, melyet szokásaink rendelnek. [21]) Mindenki tudja, hogy a ki innen indul ki, könnyen elmehet a Ganguellák földére s meg vissza is térhet egy év alatt, s igyis az esztendönek csaknem fele megmarad kereskedési ügyei elintézésére. Tehát uratok az említett időszak eltelte után, ha rabszolgái vissza nem tértek s hirt sem adtak magokról, mindjárt közölhette volna az ügyet az itt évenkint kétszer elmenö bihéi karaván nal, s megmutatván a bikásze áldozat jelét mindjárt követelhette volna a váltság diját. Akkor a bajnak hire csakhamar országunkba is eljutván, kiki ügyekezett volna a közveszedelem elháritására [22]) a vétkeseket kipuhatolni s a szóba elé állitani, hogy ez rajtok a váltság diját megvegye, vagy pedig öket családjaikkal együtt megkötözve mint rabszolgákat hozzátok küldje. Mindezekre felelj meg, mukombe, ha barátunk akarsz lenni, vagy szakasszd el a töltényt [23]) s aztán majd meglátjuk, ki lesz ember a csatatéren.'

Mursza alig ejté ki az utolsó szavait, midön egyikök két felé szakasztott töltényt doba lábamhoz. Azután fölkerekedének s minden szó nélkül szaporán eltávozának, mitsem ügyelve a sebes lépteiket gyülekezetünkből kisérö fityentésekre s kiáltásokra „olo fundánga! olo utá!“ (kész a lőpor, kész a fegyver!).

A mennyire a környülállások kipuhatolhatók voltak, a félelemre nem volt okunk, mert a karaván fegyveres emberei összesen a 2000-ret halad-

ták meg, kik legalább is 50 ezer tölténnyel birtak, ily fegyveres erő bátran szembeszállhat oly kis rangú főnökkel, milyen Kindángysi; de a megtámadás esetében a rablásra mindig kész kiákkai népek is bizonyosan hozzája állottak volna [24]), s igy az ütközet véres és reánk nézve veszedelmes lehetett volna a sok poggyász és árumálha miatt, mellyel a karaván népei nagyrészt megrakodva voltak. Azért a közel erdőben azonnal nagy mennyiségü fát vágtak ki, hogy ezzel a már ugyis bekerített kilombót még jobban megerösítsék, s egy két óra mulva kilombónk csakugyan megerösitett fa várhoz hasonlított Egész éjjel örök vigyáztak a tábor körül, de ellenség nem mutatkozott.

Déltájban a hévmérő az árnyékban 26 R. fokott mutatott.

Jan. 30. Bár a szükséges élelmi szerek elegendő mennyisegben még nem voltak bevásárolva mégis korán reggel fölkerekedénk, attól tartva, hogy az ide nem messze tanyázó kubálai főnöknek sikerül a gyindumbûi népeket ellenünk fellázitani s hogy azután ezekkel együtt ránk támad. Az élelmi hiányt az ide egy napi járó földre eső Gyimbondói helységeknél reméltük kipótolhatni. A szokott móddal, de szorosabban összetartva folytatá utját a karaván, le nem zárt kimbángókkal [25]) s hadi rendben.

Utunk a jobbra emelkedő s nyugotról keletre huzódó hegy aljában vonúlt el, darabos, dombos, s veres agyagkeveretü földön, mely az alacsony „katinga“ fákkal s a cecropia, kaktus, és bignonia növényekkel volt benöve. Az éjjel böven hullott esötöl felázott agyagos föld igen sikamlós volt, mindazál-

tal gyorsan és jó renddel haladánk előre a sürü erdőn keresztül, hol ellenséges megtámadás bizonyosan nagy zavart okozott volna köztünk.

Ez alkalommal gyakran látám a tetemesen megterhelt embereket, a mint egyik a másik után időről időre az utból kitérve s málháikat a fákhoz támasztva puskájok serpenyőjét megmegvizsgálák, s ha rajta port nem láttak, azonnal rendbe hozták; a tehertelen mukuengyék pedig a karaván vonal két oldalán bizonyos távolságra jártak, időről időre hangos fütyentéssel jelt adva azokról, a miket észrevettek. [26])

Ekkép valami négy óráig haladtunk előre; ekkor utunk lassankint a jobbra maradó hegytől eltérvén tetemesen aláereszkedett, s a veres agyagot most fekete föld váltotta fel. Itt erdő helyett a magas szabále fű borította a földet, mely minden kilátást elrekesztett s melyen csak bajjal lehetett keresztül nyomúlni. Hozzájárult az esőtül felázott föld, úgy hogy bokáig érő sárban kellett gázolnunk. Déltájban sürű bambusz nádashoz jutánk, mely a keskeny, de mély és sebesen futó Kimbondo folyó partját fedte. Szerencsénkre a hidat jó karban találtuk, s minden baj és idővesztegetés nélkül átkelhettünk. A folyó tulsó partján a föld ismét emelkedett, s mi megszabadultunk a sártól és a hosszú fütől.

A mind magasabbra emelkedő síkon szabad kilátást nyervén, a szemközt nem messze álló Lingi-Lingi magas hegytömeget bámulhattam, melynek felhő fedte tetején, mint láthattam, utunknak keresztül kellett vezetni, s melyhez a jobbról és balról utunkkal egyenközüleg futó hegyláncok mint ha-

talmas oszlophoz támaszkodtak. Több népes, ugynevezett Kimbondói helység mellett elvonulván, délutáni 4 óra tájban kis hegyi patakon kelénk át s az annak közelében készen talált kilombóban megszállánk. Alig hogy elhelyezkedtünk, már is a magos Lingi-Lingi csucsokon feltornyosúló fekete fellegek nagy hirtelenséggel az egész láthatárt boriták el, s éjjeli sötétséget okoztak, melyet csak a mindjárt minden oldalról fellobogó villámok szemfényvesztő tüze szakasztott meg. A villámlást iszonyú mennydörgés kisérte, mely a legbátrabb keblet is megrendítette. A zúgó széltől hordott zápor az egész természetet megsemmisitéssel fenyegette, de kevés idő mulva csendesen permetező esővé változott, s nemsokára az is elállt. Most a nyugot felé tiszta láthatáron lenyugvó nap sugárai gyönyörű veres zöld szivárványokat idéztek elő az éjszakkeletre oszló felhőkben.

Jan. 31. Az útra még szükséges élelmi szerek bevásárlása végett a karaván helyben maradt. Csakugyan a közel helységekből nagy bővségben hozták az eladni valókat, annál is inkább, hogy a környék elöljárójának (szekulu) jó kedvét nagyobb kibandával megnyertem, ugy hogy azután alattvalóit felhívta, vigyenek táborunkba eladni való élelmi szereket; egyszersmind azt is megüzente nekünk, hogy a Kubálai szóba nevében köztünk megjelent egyének koránsem annak küldöttjei, hanem csalfa ámitók [27]) voltak.

A tanyánkra élelmi szerekkel jövő egyénektől megtudám, hogy déltájban, ide nem messze, istenitélet és végrehajtás fog tartatni. Nagyon óhajtottam

e dolognak szemtanúja lenni, s látván, hogy a benszülöttek nem ellenzik, több szintén kiváncsi fegyveres ember kiséretében a kijelölt helyre sieték. Ez hegyi patak szélén terülő s erdövel környezett síkság volt. Ott már körben álló számos fegyverest találék. A kör közepén tűz volt, mellette fazék, melynek tartalmát különös módra öltözött ember hosszú fa kanállal keveri vala. Azon ember több kis vadállat (enzsui=vadmacska, sakál, bámbi=gasella pygarga) böreibe volt öltözve, mely börök övvel voltak a derekán leszorítva, s alácsüngve testének csak alrészét fogták körül; nyakáról keskeny szíjon több apró gazella szarv függött, keverve oroszlány és leopárd körmeivel; fejét különbféle madarak tollaiból készitett nagy csomóbokréta fedte; testének meztelen részei, valamint arca is fehér és veres csíkokkal voltak befestve. E szembeötlő személy közelében nehány hosszu antilop szarv volt feltűzve.

Mindezekből könnyen következtethetém, hogy e személy a következendő jelenetben nagy szerepet fog vinni, s nemis csalatkozám. Kiszongóm csakhamar megmagyarázá nekem, hogy a fazékban a bulongo italt [28]) főzik, s az, ki főzi, a kimbánda, vagyis jósló. A vádló és vádlott s a szertartásra megjelenendő nép még meg nem érkeztek vala.

Kis vártatva számos csengő hangja üté meg fülemet, s csakhamar a közel erdőbül, többnyire puskával fegyverzett csapat tünt elő. Ezek a síkra érkezve, két elkülönzött csoportra oszlának, melyek mintegy 50 lépésre maradtak egymástól. A két csoport közötti téren legott, fazekával együtt, a jósló foga helyet, ki azután a vádlót és vádlottat nevöknél

fogva erős hangon felhivá, álljanak elő. Erre csakhamar mindenik csoportból egyegy fegyvertelen ember válék kis lépe a középre; arcukon két ellenkező indulat volt kifejezve s a vizsga szem azonnal megláthatá, melyik lesz a nyertes. A bal csoportból kilépett egyén (hol a környék szekuluja is jelen volt), nyilt arccal s félelem nélkül közelíte az italt folyvást keverő s érthetlenül mormogó kimbandához, a másik ellenben, t. i. a vádlott, lassan s aggodalmasan körültekintgetve közelge feléje. Azalatt az egész gyülekezetben nagy csendesség uralkodik vala, s minden szem a kimbandára volt függesztve. Ez most a kabakot rázogatva érthetlen szavakat mormoga.

Még nem tudtam, micsoda ügy szolgáltatott alkalmat a perlekedésre, azért sürgetém kiszongómat, járjon utána, s tudja meg a jelenlevőktől. Kiszongóm tehát a következő értesitést kapta;

Sakipera és Kimbiri szomszédok valami 20 nap előtt a Dámba olo mone lakatlan erdőre menének mézet keresni. Az erdőn elválának egymástól, s külön külön irányban indulának a méz keresésére. Mert szokásuk szerint előbb a méznek helyét keresik föl s nézik, hogy menynyi van, azután haza mennek rokonaikért, s ezek segítségével szedik ki s hordják haza. Sakipera tán ügyesebb ember volt, vagy pedig csak esetleg történt, elég hozzá, ő mézzel telt négy nagy fát (kilombo an nyimi) talált, Kimbiri ellenben csak egy ily fát fedezhete föl. Ezek után mindkettő haza ment. Itt Kimbiri sokat panaszkodék övéi előtt, hogy oly szerencsétlenül járt, holott szomszédjának a szerencse oly nagyon kedvezett. Sákipera pedig legott rokonait magával vevén, visszafordula,

hogy a megtalált mézet kiszedje. De éjjel oroszlány által megtámadtaték s szétszaggattaték, mig társai fára mászva megmenekülének.

A gyászos eseten felindult atyafiak azonnal a kimbandához menének, Sákipera halálának tulajdonképi okozóját megtudakolandók. A kimbanda több izben megforgatván rángombóját végre kijelenté: hogy Kimbiri megirigyelvén szomszédjától a gazdag mézszüretet, boszujában „kandumbává“ varázsolta [29]) magát s tehát ő az, ki Sákiperát szétté pte.. A jósló ezen itélete a kiákkai szóba elé került, s ez azt rendelte, hogy az ügy, miután a vádlott a neki tulajdonított vétket erösen tagadja, a perlekedök tartózkodása helyén a bulongo ital által döntessék el.

A kimbanda kiszólitása folytán előállott felek a két csoportozat közti téren egymással szembe a földre ülének s nyugodtan nézék s hallgaták a nevetséges mozdulatokkal ugráló s folyton folyvást dunnyogó kimbandát; ez végre mindegyikének egyegy kis fél kabakot (gángysa) nyujta oda, melyeket a fazékban főzött folyadékkal töltött vala meg. Azután az égnek négy fő tája felé kezével négy vágást tön a levegöben, s erre hangos szóval ezt ismétlé háromszor: „Okási lu longá, ovihembá jánge, velekukondi, szapaila! — Tambulu, otyunyu!“ (A ki vétkes, még ideje van, vallja meg bünét, mert italom mindenesetre megöli! — Vegyétek, igyátok!“ Erre a felek szájokhoz vevék a félkabakot s megiván a benne levő folyadékot, ferfordítva magok elé a földre tevék. A gyülekezet mindvégig a legnagyobb csendességben maradt.

Mintegy 10 perc múlva az egyik minden nagy erőködés nélkül erősen hányni kezde [30]), a másik ellenben mindinkább erőködve, izzadozva, erős vonaglások között s nagy fájdalom jelével, száján habozva, igyekvék a gyomrát duló mérges italt kiokádni. Mind hiába! végre a kimbanda hozzálépve felszólitá, vallja meg bűnét, mit a vad babonának halállal küzködő áldozatja csakugyan meg is tőn. Erre a jósló más kabakban oly italt ada neki, mely azonnal erős hányásra készté. Ekkép megmenekült ugyan a haláltól, de mit használt neki az életmentő ital, midőn reája, mint most már elismert bübájosra (gánga), még rettenetesb halál várakozott?

Alig hogy t. i. a szerencsétlen az erős hányástól kissé megépült s szomorun maga körül tekinte, azonnal az eddig csendességben volt gyülekezet dühösen kiáltozni kezdé: „Gánga! gánga!“ (bübájos). Azután megragadák s közel álló fához kötözék, s most az eddig inkább furcsa és nevetséges jelenet borzasztó tragoediává változék. Egyik a legdühösebbek közül baltájával a megkötözöttnek nyakán erős vágást tőn, erre az egész gyülekezet megrohaná, mint dühös farkas csapat, s a mit csak vad, kegyetlen, bőszült nép roszat elkövethet, mindazt megtevék a halálra szánt áldozaton. Némelyek fa buzogányokkal fejét törék be, mások a vérző sebekbe a jósló tüzéről vett égő parászt szórának, még mások egész testét keresztül kasul metélék. [31])

Tovább nem nézhetém a vérengző kannibálok iszonyatos munkáját, borzadva hagyám el az ártatlan vérrel mocskolt helyet, hol kéréseim mitsem eszközölhettek a tett meggátlására; keserűn sajnál-

kozám a barbár babona járma alatt nyögő népek balvéleményei rettenetes következményein, s egyszersmind megbánám, hogy kiváncsiságom kielégitésére azon jelenetet választottam vala, melynek szomorú benyomása egyszerre eloszlatá Afrika belsejét illető vidám képzeleteimet. Bosszúságomat kiszongóm és többi kisérőimmek a fájdalommal sokféle módon küzködő áldozat vég vonaglásain való hangos kacagásai még inkább növelék, s haragosan lehordám őket. De erre nyugodtan csak azt felelék: „Gyáposzoka gángá moine!“ Nagyon jól esett neki, mert ő bizony bűbájos). Mit tehet a józan ész babonás véleményekkel telt fej ellenében! †††)

Késő délután érkezém a kilombóba, bús gondolatokba merülve vevém magamat singémbe, mig körűltem a legnagyobb vigalom és megelégedés uralkodék.

A hévmérő délutáni 4 és 5 óra között 23 R. fokot mutatott.

A kilombónk közelében elhuzódó hegyek aljában Kiákka tartomány keleti határvonala fut el, azért, mielőtt odább mennénk, azon tartományról teszek nehány szót.

Kiákka kiterjedésére és népességére másodrendű kimbunda ország, s a déli szel. 12 és 13, a keleti hossz. 15 és 16 fokjai között terül. Éjszakra a Bailundók országával határos, nyugotra a Dámba olo mone lakatlan rengetegek a kiszángysi birtokoktól választják el, délre a Kitáta és Kokonda tartományok, végre keletre a magas Lingi-Lingi határolják; az utóbbi hegység Hámbo tartománytól választja el. Összes népességét 75 ezerre becsülöm,

kik mérsékelt hatalmat gyakorló saját fejedelem(szóba) uralkodása alatt élnek. A kiákaiak általában szép magas termetű emberek, de büszke, vérengző s felette harcias indulatúak, kik szomszédjaikkal szövetkezve, ezekkel együtt több ezer főre menő fegyveres erőt képesek talpra állitani s a tőlük délre messze terülő, szarvas marhában bővelkedő Mombuero tartományokba szoktak becsapni, s mindent tűzzel vassal elpusztitva nagy számu szarvas marhával és rabszolgával térnek meg. Vallásuk bobonákkal teljes fetisimádás, mindazonáltal fő istenséget ismernek, melynek neve „Szuiku.“ De ennek véleményök szerint, nincs hatalma felettök, töle sem jutalmat sem büntetést a más világon nem várhatnak. Haláluk után a más világon, ugy hiszik, az itteni életöket fogják folytatni. Kölönben hisznek jó és rosz lelkekben, kik e világon történt minden jónak és rosznak szerzői, azért csak nekik áldoznak, leginkább állatok vérével, s csak némely esetekben, pl. nagy szárazság vagy kiáradások alkalmával embervért is áldoznak a rosz lelkek boszuja megengesztelésére. Papjaik nincsenek, de számos kimbándáik vannak (jóslóik), kik a roszat elháritó s jó szerencsét osztogató taliszmánt különbféle alakban (vadállatok szarvai, körmei, fogai alakjában) adják el a hivőknek, kik azt rendesen zsinórra fűzve nyakuk körül hordják.

Utálatos anthropophagusok; bizonyos szertartásaikban a hadi foglyokból választott „ouri-kongó“-kat marha- és ebhussal keverve falják fel; megeszik az öregeket és kisdedeket is, az előbbieket, mikor nyavalyába esnek, ölik le, mielőtt, mint mondják, meg-

sóványulnának, a kisdedeket pedig szomszédjaiktól rabolják el és megsütik.

A férfiak fő foglalatossága a ragadozás, a földmivelést csak a nőnem gyakorolja, s földjök felette termékeny levén, igen kevés munkával gazdag aratást nyernek; leginkább kukoricát, maniokot, kolompért (kará), babot, borsót s jó fajta dohányt termesztenek.

A tartományban az említett folyókon kivül Kitagota nevű, kénköves meleg forrás van, a tartomány éjszaki részén Kibánda kerületben. A tartomány általában hegyes, rengeteg erdőkkel borítva, melyekben az oroszlány, leopard, onka, párduc, hiéna, sakál, pakasza, gelenge, zebra, többféle antilop, pézsmadisznó, (dicotyles labiatus) stb. tanyázik. Az antilopok közt előfordul az „engysíri," melynek két vékony szarva, s három oldalról függőleges irányban a hasig érő fehér csíkjai vannak; továbbá a „palanka," mely tehén nagyságu, barnasárga, s melynek alant gyürüdzött nagy szarvai vannak. A madarakból előfordúl a papagály, zsaroly (muscicapa); továbbá a számos apró tóban különbféle vizimadár: kalános gém, flamingó, fehér lábu és orrú gólya („panda"), pézsma kacsa, anas viduta, anas dominica. stb. A csúszómászókból a Kiszángysi tartományban észrevett fajok itt is léteznek. Házi állatok: nem kevés szarvas marha, több juh és kecske, azután sertvés és tyúk.

A magos helyeken s ismét az alacsony és mindig nedves lapályon másmás növényzet van; többi közt mfldekre terjedve nagy bőségben s vadon terem a szép kék festéket adó „anil" (indigofera), az

erdőkben pedig előfordul a veres vérfa (Dracaena draco), azután a mézgafa, a kosenil kaktus, stb.

Az itt netalán lelhető fémek közül csak a vasat nyerik nagy mennyiségben.

---

1) A Benguelából haza térő karaván népei közt igen gyakori a vérhas; mert otthon egészséges léghez s egyszerű eledelhez szokvák, a városban pedig rendesen sózott hallal s mértéken túl égettborral élnek, hozzájárul a rosz levegő. Ekkép még a városban vetik meg a nyavalyának alapját. Visszamenet ismét fris forrásvizzel s holmi zöldségekkel élnek, erre a már ingerelt gyomorban ellenhatás támad, s csakhamar kifejlik a vérhas, mely annál veszedelmesebb, minthogy minden orvoslás nélkül hagyják. Néha megesett, mint értesültem, hogy 2500 személyből alig a harmadrész tért meg hazájába, a többi útközben a vérhas áldozatja lett.

†) Magyar egyik utazási közleményéről rövid tudósitás a londoni geogr. társulat journáljában is megjelent; ehhez Desborough Cooley Vilmos kis magyarázatot irt, melyben többi közt azt mondja: „A magyar utazó útját Bihébe következőleg kell felfogni: Benguelából délkeletre ment Namno vagy Nano felföldre s onnan Hambóra, éjszakkeletre Kakonda portugal várdától. A Kubále folyó kétségkivül nem más mint a Katombéla.“ — Erre meg kell jegyeznünk, hogy Magyar nem Namno vagy Nano, de Mángó nevű kopár s lakatlan hegyes vidéken át jutott a népes vidékre s Kubale folyóhoz, s hogy ezt világosan megkülönbözteti a Benguélától éjszakra nehány mfldre a tengerbe szakadó Katumbelától. A veimári földirati intézetben 1857-ben megjelent afrikai földképen Kieperttől csak a Katumbéla folyót találjuk, mely Nano helység (?) mellett elfolyván, Benguelától éjszakra a tengerbe szakad, s ettől délre a rövidebb Maribombo nevű folyót; a

Kubále pedig hibázik. Magyar szintén megemliti s leirja a Maribombo, vagyis Marimbombo folyót s azt jegyzi meg róla, hogy a portugalok rendesen Kavakónak nevezik. A Kavákón átkelvén, jutott a Makángó vízetlen s lakatlan vidékre s ezen keresztül a Katumbéla folyóhoz. E folyótól éjszakkeletnek menvén, érte el a Kubalét, mely folyó tehát éjszakra esik a Katumbélától, s ezzel semmikép össze nem zavarható. Petermann legujabb földképén csakugyan már mind a két folyónak futását találjuk följegyezve. Tams többször idézett munkájában megemliti az Inandanha nevü helységet, „mely a legtöbb földképen beljebb van följegyezve, de mely Benguelától éjszakra 9—10 mfldre a hasonnevü folyócska torkolatjánál fekszik.“ Ezen folyócska kétségkivül a mi utazónk Anhamdandá-ja, vagyis Kubáléja, mint beljebb nevezik. H. J.

2) A mézmadarat (Cuculus indicator, Sparman) a benszülöttek „oszolé“ nak nevezik. Valamivel nagyobb mint a veréb, hátán rozsdás szinü, alább a hasán fehér; orra sárga; lábai feketék; szárnyai tövén gömbölyü, világos sárga, kis foltjai vannak. Bár hihetetlennek látszik is, mindazáltal itt Afrikában ismert s tapasztalt igazság, hogy e madár, midőn a rengeteg lakatlan erdőkben az utast megpillantja, erős hangon kerrt! kerrt! kiabál, s ekkép magára vonja figyelmét. Azután azon mértékben, a mint az utas követi, előbbre repül a méhtanya irányában, mignem a kivánt helyen megérkezvén, rendesen a kaptárhoz közel álló fára ül. —Általános szokás egy darab mézet a madár számára hagyni, mely, mihelyt egyedül van, a mézet el is költi. — A feketék közt sok babonás vélemény uralkodik az oszole felül' azért félve tisztelik; többi közt azt mesélik róla: egykor valakit szokott módjával a mézfához vezetett, de az ember feledékenységből vagy háladatlanságból meg nem adta neki az őt illető részt a mézből, azért a boszus madár az első előfordult alkalommal az erdőben talált utasokat nem a mézfához, hanem oroszlánytanyához vezette.

(Az itt leirt madár a Fokgyarmaton is előfordul, s ott az angolok „honey bird“-nek nevezik. Lásd: Dr. Heinrich Oppermann, Briefe aus dem Kaffernlande. H. J.)

3) Megtörténik néha, hogy az ily módon eltűnt személyekből egyik másik huzamos idő mulva véletlenül haza kerül s családja körében megjelenik. Ezek azt beszélik, hogy midőn az úton a gyaloglók sorából kitértek, az erdőben hirtelen több ember által megragadtattak, megkötöztettek s a kippambálák messze földön levő s elrejtett kilombójába vitettek. Azon haramiák tudniillik az erdőn lappanganak, s ha nincs mit rabolniok, mézet keresnek, az ebből nyert viaszt rendesen 60 fontnyi hosszukás köb formába öntik. Mikor azután lakhelyeikre visszatérnek, az időközben elfogdosott embereket magok között felosztják. De ezeknek néha sikerül megszökni s hazájokba menekülni.

4) A „losa“ magas, izmos növésű fa; halaványzöld, fényes, közép nagyságu, kerek, rendetlenül csipkézett levelekkel sűrűn borított, terebélyes ágai vizirányosan nyulnak ki a törsből. Gyümölcse okt. és nov. hónapokban érik meg s nagyságára és alakjára a kis sz. jánosalmához hasonlit, de héja vastagabb bőrű s érett korában mocskos sárga szinű, s mint a kolompérnál könnyen lehámozható; husa sárga szinű s csaknem mézhez hasonló folyékony anyagú, édes izű s igen tápláló; a húsban fekete, a barackéhoz hasonló, de ennél kisebb csontár mag van.

5) Az afrikai vásáron az elefántcsontnak következő négy faja ismeretes, melyek az itt lakó portugaloktól ezen renddel neveztetnek:

„Marfim de ley,“ azaz oly elefántcsont, mely 32 fontnál többet nyom, a benszülöttek „Kangu“-nak nevezik, Benguelában egyegy fontjának ára 2 pft. 35 kr.

„Marfim meão,“ mely 16—32 fontot nyom, a benszülöttek „kilomelu“-nak nevezik, fontjának ára 1 pft. 40 kr.

„Miudo,“ mely 5—16 fontot nyom, a benszülöt-

tek „kombakászá“nak nevezik, fontjának ára 1 pft. 15 kr.

„Escravello,“ mely 1—5 fontot nyom, a benszülöttek „kombá“-nak nevezik, fontjának ára 35—40 pengő kr. De a feketék rendesen a kitett árnak csak egy harmadrészét kapják.

6) Bihé országtól délkeletre 12 napi járó földre a Koanza és Kuitu folyókon tul fekvő tartományok rengeteg erdeiben csaknem hihetetlen mennyiségű méhek vannak.

7) Manangáná-nak neveztetik vagyis inkább cimeztetik minden zambuella és ganguella fejdelem, legyen hatalma bármilyen.

8) „Bingundi“ vagy „mingundi“ erjedett méhser igen részegitő ital, használata igen általános, s mondhatni, hogy e vad népek többnyire attól megrészegedvén, oly kegyetlen indulatúak, hogy a legcsekélyebb megbántatásra is késsel rohannak a megbántó arcának, s azután nyilazásra kerül a dolog.

9) Minden délafrikai népek erősen hiszik, hogy a varázslat titkos mesterségét értők még távolrul is árthatnak ellenségeiknek, nyavalyákat küldhetnek rájok s életöktől is megfoszthatják. De másfelől azt is hiszik, hogy a varázslat rosz befolyását a hozzáértő ellenszerei által elhárithatja.

10) A férj a kimbnnda népeknél köteles feleségeit legalább minden hónapban egyszer új szövetekkel felruházni, s azon esetben, ha hosszasabb kimaradás miatt meg nem tehette, megérkeztekor tartozik a hiányt kipótolni, különben feleségei elválhatnak tőle.

11) Az „enpakasza,“ vagy „pakasza,“ vagy „inyányi“ (bos cafer, Sparman) vad bivaly, igen erős testalkotásu, két nagy ökör testét is meghaladó állat. Sertéhez hasonló fekete szőre ritka, fülei nagyok, hosszan alálógók, s elől egészen elfedvék a fejből kinyúló, tövükön arasznyi szélességű szarvaitól, melyek alant vastag gyürűzetűek, mint a kosnál, fennt hegyesek s félkört alkotva csaknem egészen összeérnek; farka olyan, mint

az ököré. Csordánkint élnek a lakatlan erdőktől környezett lapályokon. Indulatjok felette dühös és vérengző, minden ingereltetés nélkül is megrohanják az utast, s egy ökleléssel lesujtván, összetaposssák, s azután a roncsolt tagokból kifolyó vért nyalogatják fel. Azért a feketék úgy félnek a pakaszától mint oroszlánytól. Tulajdon tapasztalásomból mondhatom, hogy a pakasza rám nézve veszedelmesebb volt, mint az oroszlány, mert hosszas utazásaimon rabszolgáimnak csak ketteje tépetett szét oroszlány által, mig a pakasza-vadászat jóval többnek került életébe. Igaz, az oroszlányt sohasem keresték fel, s csak ha véletlenül találkoztak vele, támadták meg, ellenben a pakaszát minden előforduló alkalommal üldözték, tiltakozásaim ellenére, mert a pakasza-vadász oly tiszteletben részesül mint az elefantvadász.

12) Az „ongaje“ vashoz hasonló keménységű fa, sugár, fekete kérgü törzsöke 15 és több ölnyi magasságot ér: kevés gallyazata van, levelei ritkák, aprók, gömbölyük, halvány szinüek. E fa ugy látszik jó villamvezető, mert sokat a villámtól darabokra zúzva láthatni. Igen alkalmas a szénégetésre, s földben igen sokáig megmarad rothadás nélkül, azért a benszülöttek libatájok épitésénél neki adják az elsőséget minden más fa felett. Gyökere erős mérget szolgáltat, melyet a kimbandák a bulongo ital készitésére, szárazon porrá törve, használnak.

13) A „páko“ szintén igen kemény s az előbbihez hasonló fa, csakhogy kérge fehérlő, gallyai sürübbek s terebélyesebbek, nem vonzza úgy a villámot, s gyökerei nem szolgáltatnak mérget.

††) Andersson (Reisen in Süd-West-Afrika bis zum See Ngami, II. k. 21 s k. l.) Rehoboth-ba utaztában oly sáskafellegeket látott, melyek a levegőt a szó szoros értelmében elsötétitették. „Szekerünk, irja Andersson, már 100 lépésnyi távolságra sem volt más hasonló nagyságu tárgytól megkülönböztethető. Más helyen a sáskák egy mfidnyi területen egyetlen zöld helyecskét sem hagytak.

A sáskaseregek, melyek a nap lefolyta alatt utunkon keresztül mentek, különkülön több mfldnyi hosszú és széles tért foglalhattak el. Szárnyaik moraja oly erős volt, hogy alig hihetjük, s azon üvöltéshez hasonlított, melyet a horgonyra szállt hajó kötélzetén keresztűlzugó heves széllökés okoz . . . Repültökben egész foltok leszálltak, s ugy hulltak a földre mint nagy hópelyhek. De csak éj beálltával keresnek nyughelyet, s jaj azon helynek, hol letelepednek ! Mikor a nap felkeltével odább állnak, azon helyek, melyek az előtte való estve még a növényzet legbujább pompájában díszlettek, olyan szárazok s kopárak mint a Zahara .. Kukoricaföldet két óra alatt tökéletesen tönkre tesznek ; s nem csak dohányt s minden másféle növényt esznek meg, de gyapjút és vásznat is. Azonban a szegény busmannok, kiknek se csordáik, melyek takarmány hiából elveszhetnének, se szántóföldjeik nincsenek, melyeket a sáskák elpusztíthatnának, ezeknek jövetele által örömre és vigalomra indittatnak. Ez úttal sok hottentottot és hegyi damarát találtunk elő, kik szorgalmasan szedegették a sáskákat. Ezt sajátságos módon tettek. Elsőben száraz tüzelőfát hordtak össze nagy rakásokra, ezeket azután megnyujtották, mihelyt a sáskák tovább indultak ; ha tehát a tűz felett elrepültek, leperzselődtek szárnyaik s a földre hulltak. . . . Éjjel, mikor a sáskák pihennek, egész szekereket szednek tele. Kissé megpörkölik s igy elköltik, vagy meleg hamuban megszáritják s a jövendő szükségekre rakják el. Porrá vagyis lisztté is őrlik két kő között ; e port vizzel eresztik föl s igy bizonyos kását vagy levest készitenek. Én megízleltem az igy elkészített sáskát, de nem mondhatom, hogy jóizűnek találtam volna. De sok tápanyagot kell tartalmazniok, mert az emberek, kik velök élnek, megkövérednek tőlük.“ H. J.

14) Mikor az úton nagyobb számu emberekkel találkozik a karaván, azonnal mindkét fél megáll s külön külön csoportokban a földre kukorodnak körben, s a szokott „bokuetu“-val üdvözlik egymást. Azután csak ketten be-

szélnek, a többiek pedig hallgatnak s a szóváltásba nem keverednek, bármily érdekes is rájok nézve a vett hír, és csak eloszlásuk után tudósitják egymást az atyafiak és ismerősök a vett hirről. Ily módon minden újság és hír hihetlen gyorsasággal elterjed, mert ha egészen ismeretlen emberek találkoznak is egymással az úton, kötelesek a köztük uralkodó szokásos törvényt követni, s elmulasztása nagy véteknek tartatik, sőt verekedésre is szolgáltatna okot.

15) Az enteate, onuntula fák, melyeket Braziliában „Carasco," „Catinga" és „Capueira" nevezetek alatt ismernek, alig nőnek 2—3 ölnyi magasságra, s a mi homoki nyárfánkhoz hasonlítanak; felette sürű gallyazattal vannak benőve, mindjárt tövükön kezdve, azért a közöttük elhuzódó, arasznyi széles ösvényen, kivált esős időben csak nagy bajjal lehet keresztülvergődni.

16) E népeknél oly nagyon bevett szokás a halotti tiszteletet puskalövésekkel tanúsítani, hogy a divatozó vélemény szerint, az elhúnytnak atyjafiai ennek elmulasztásával megbocsáthatlan undok vétket követnek el. Kivált a vagyonosabbak eltakaritása alkalmával több napig szakadatlanul lődöznek, s az igy felhasznált sok lőpor megszerzésére nem kimélik az elhúnytnak vagyonát, sőt ha ebből nem telik, még gyermekeit is eladják. Még a házi rabszolga temetését is lövöldözésekkel tisztelik. Ha pedig a halálozás oly helyen s akkor történt, hol s mikor ezen halotti tiszteletet nem lehetett megtenni, akkor az atyafiak az első alkalommal utólagosan kötelesek a szokásos lövöldözéseket megtenni.

17) Az idegen küldöttek, akár jó akár rosz hirrel érkeznek helységhez vagy a karaván kilombójához, némi távolságra, könnyen látható helyen, rendesen fa árnyékában kötelesek letelepedve várakozni, mig a helységben vagy kilombóban valaki észreveszi s feléjök közeledik, hogy megkérdezze, mi ügyben járnak. Erre csak azt felelik, hogy kinek küldöttjei s kivel akarnak beszélni.

18) A bihéi karavánok mindig zászlót visznek magokkal, a

zászló szinét a karaván főnöke kénye kedve szerint választja meg, mert bizonyos nemzeti szinök nincsen; rendesen azonban veres és fehér szint választanak. Én minden általam vezérlett karaváunnal magyar nemzeti szinü zászlót hordoztattam. A zászlót útközben az úgy nevezett három „galferi“ (zászlós) viszi, hol a karaván elején, hol közepén, hol pedig utolján, de a kilombóban mindig a singéktől környezett szabad tér közepén tüzik fel az ágasokra egymás mellé rakott kimbángók s a főnök singéje előtt; s ott a tanácskozási gyülések is szoktak tartatni.

19) Az „impemba“ a feketéknél tulajdonképen az, mi nálunk az útlevél azon különbséggel, hogy mi azt papirosra irva zsebünkben hordjuk, a feketék pedig testökre mázolják. Ez pedig közönségesen igy történik: Ha valaki valami fontosabb dologra készül, pl. utazásra, perlekedésre, adásvevésre, stb., elébb a jóslóhoz folyamodik s szándéka jó kimenetele iránt tudakozódik, azután házi istenének kecske vagy más állat vérével áldozik, s ekkor a kimbanda a leölt állat vérével testének némely részét bemázolja, s egyszersmind azon vérbe valamely darab szövetet is bemárt. Ezen szövettel s a körülállásokhoz képest kisebb nagyobb ajándékkal azután a főnökhez járul, bemutatja neki a vérrel festett áldozati jelt. s engedelmet kér a szándékba vett vállalatára. Ha a főnök az engedelmet megadja, a kérelmező homlokára, mellére, és karjaira fehér krétával bizonyos jeleket ir s egyszersmind egy darab ily fehér krétát is ad neki, hogy ezzel az eltörült jeleket időrül időre megújithassa. Az ekkép impembált ember az áldozat vérével festett jelet megtartva, minden akadály nélkül végezheti dolgát.

20) Ezen jel nélkül semmi perlekedést nem lehet kezdeni, azt pedig valami más jellel kicserélni, nem merészlik, mert az tartják, a „kiluluk“ (rosz lelkek) rettenetes boszút állanának azon, ki ily hamisságot elkövetne.

21) Ha a bikásze-jel előmutattatik, s a felperes a fenforgó esetet élő szóval is előadja, akkor az ügy tárgya-

lására határidőt tűznek ki. A meghatározott napon elkezdődik a tárgyalás (milonga vagy mukáno). Az ilyen „milongák“ mindig nagyobb gyülésben, nyilvánosan szoktak tartatni, hol miután egyik vagy másik peres fél jogát a jelenlevő szekuluk (vének) törvényszéke előtt bebizonyitotta, a vesztes fél köteles a nyertes félnek, mintegy foglaló gyanánt, a kérdésben álló tárgy mivoltához képest bizonyos mennyiségű szövetet adni; ezt „apopoka-milongá“-nak nevezik. Minden ily alkalommal adott rőfnyi szövet után a birság letételekor tiz rőföt kell adni. Pl. a fejbe ütés vagy vágás által tett sebesitésért 8 rőfnyi „apopoka-milongát“ kell adni, az annak megfelelő 80 rőfnyi szöveteket pedig, mennyit t. i. az egész birság tesz, utóbb bizonyos meghatározott időben kell megadni. — Szabad, de közember erőszakos meggyilkolásaért egy ökör s egy rabszolga jár az „apopoka-milonga“ fejében; egy ökörnek ára itt 30 rőfnyi szövet, s ugyanannyi a rabszolgáé is, tehát az egész birság 600 rőf szövet, vagy annyi rabszolga, a mennyinek ára ez összegnek megfelel; ezt nem szükség egyszerre lefizetni. — Ha pedig az, ki a birói foglalót már megadta, azután a birságot nem akarja, vagy nem képes lerövni, akkor a nyertes fél a főnök engedelmével s atyjafiai segitségével az adóst családjával együtt mint rabszolgát megkötözi, s ilyenkor rendesen két annyit követel tőle, mint a mennyi az itélet-szabta birság. Ha most az adósnak nincs módjában a követelt értéket összeszerezni, akkor a nyertes fél az adóstól ismert s vidékén lakozó bármely személynek tulajdonából igyekszik magát kielégiteni, megüzenvén neki, hogy szenvedett kára megtérítését a perét vesztette adóson keresse meg. E sajátságos végrehajtás- s egyéb okoknál fogva ezen átkozott kapsi feketék közt a követelési civakodásoknak soha sincs végök, s embertelen törvényeik miatt gyakran az ártatlan bünhődik a vétkesért.

22) Mihelyt az „apopoka-milonga“ letételére történt felszólítás következtében a mukáno (per) hire elterjed, s a vétkesek vagy lakhelyeik nem ismeretesek, azonnal mindenki igyekszik őket kipuhatolni, mert ha a vétkesek elő nem kerűlnek, akkor a nyertes fél bárkit letartóztathat s kényszeríthet a vétkesek helyett a bírság lefizetésére.

23) A kettészakított s lábhoz dobott töltés a hadüzenés jele.

24) Ezen feketéknek rablási ösztöne oly nagy, hogy azt is, kivel nehány óra előtt nyilt barátságot vetettek, képesek fegyverrel megtámadni, megrabolni, sőt megölni, mihelyt jó alkalmok nyílik rablási vágyuk kielégitésére. Mind az, a mit e gaz népek mutatnak, merő tettetés és álnokság, mint kilenc esztendei közöttük laktomban elég keserűn tapasztaltam.

25) A kimbángók vagyis töltvénytáskák aránylag az utazó karaván egész hosszában elosztvák, elől egy, azután bizonyos távolságra a második, stb. De a lőpor nagyobb része a hátul járó főnök közelében van. Midőn megtámadtatástól lehet tartani, akkor a táskákról leveszik a lakatokat, s csak oroszlány vagy leopárd bőr takarókkal takarják be; e takarók szélein sok csörgő van, melyek csörgése jelül szolgál arra, hogy hol van a lőszer.

26) A jeladó fityentések módját a közösen tartatni szokott kuszikáma gyüléseken időről időre megváltoztatják, hogy az ellenség el ne tanulhassa s ne utánozhassa.

27) Az álnok főnökök, ha az áhitozott zsákmányt nem sikerült kézre keríteni, rendesen a barátság legnagyobb jelével a merényt kárhoztatni szokták s a történtek felett sajnálkozásukat kifejezni, jóllehet a merény többnyire saját ösztönzésükre követtetett el. De ha az ily rablási kisérlet sikerűl, kevélyen kérkednek a nekik törvényesen kijárt prédával.

28) „Bulongo“ a törvényes bizonyságot szerző ital, mint a középkorban divatozott „istenitélet“ tüzes vassal s forróvizzel. Az ital maniok és kukorica darából főze-

tik, melybe a kimbanda bizonyos adag mérget kever; ez igen erős méreg többnyire az ongáje fa gyökeréből készül. A kire a kimbanda a bűnt rá akarja bizonyitani, annak italába titkon több mérget kever, ugy hogy a szerencsétlen hamar meghal, ha ellenszert nem kap. Mindkét fél mérget veszen az itallal, de az egyik oly keveset, hogy csak hányásra készti, s más bajt nem okoz neki. Vannak még másféle „istenitéletek," de ezekről alább fogok emlékezni.

29) Ezen népek hiszik, hogy a varázslás mesterségét értő kénye kedve szerint bármely állat alakját és tulajdonait öltheti magára.

30) Az italra következő hányás az ártatlanság jele, s ezen való örömüket a jelenlevő atyafiak lövöldözéssel nyilvánitják.

31) A bűbájosoknak ekkép bebizonyult személyeket nem mindig ölik meg. Ha még ifju, izmos s ép testűek, mint rabszolgákat adják el családjokkal együtt, de többnyire külföldre, vagy, ha csak lehet, europai fehérnek, mert europai felett, mint állitják, a bűbájosnak nincs hatalma. De nem elég, hogy az ily szerencsétlenek megöletnek, vagy családostul eladatnak, még valamennyi rokonaik is megkötöztetnek mint rabszolgák, ha hirtelen futással kopasz életöket meg nem menthetik. E rettenetes, embertelen törvény leginkább oka annak, hogy e népek között mindig annyi eladni való rabszolga van, mert az emlitett módon elitéltnek néha 30—40 tagból álló családja van, s vele együtt mindnyájan eladatnak.

†††) Utazó hazánkfia több helyen szól a szerecsenyek babonás véleményei s rettenetes következményeikről. Ide igtatjuk azt, mit ugyanezen tárgyról Livingstone munkájában (433 s k. l.) olvasunk: „Neves kapitánynak (ez Kasszandséban, a belföldön levő legtávolabb portugal telepitvényben lakott, keletre a Tala Mungongo hegységtől s nem messze a Kuangóba vagyis Koangóba ömlő Lui folyótól) — egyik gyermeke azalatt hogy Loandába jártam, halt vala meg, másik gyermeke pedig

épen ottlétemkor húnyt el. Mikor e gyermek már nagyon roszul volt, anyja, ki szines (azaz szerecseny) nő volt, jóslóért külde, hogy tőle megtudja, mit kelljen tennie. A jósló, kockáit hányván, elragadtatott állapotba juttatá magát, melyben állitólag a barimókkal (Magyar kilulunak nevezi) közlekednek. Azután jósválaszában elmondá, hogy az egykor Kasszandséban élt portugal kereskedőnek lelke tör a gyermek életére. — T. i. a kérdéses kereskedő halála után a helység többi portugal kereskedői átvették hátrahagyott áruit s kiki az átvett árukért az elhunytnak loandai hitelezőinek számolt be. Ezt látván a benszülöttek s fel nem fogván az irott kereskedelmi kötések természetét, azt hitték, hogy a kasszandsei kereskedők az elhúnytnak javait elsikkasztották, s tehát az elköltözött lélek most Neves kapitány gyermekét akarja megölni, mivel ő is részes volt a dologban. A jósló ennélfogva adott válaszában azon érzelmet fejezé ki, melyet benne az emlitett kereskedői eljárás felköltött vala, s egyszersmind a benszülöttek képzeleteit az elhunytak lelkei felől is nyilvánitá. A benszülöttek azt tartják, hogy a fehérek mindezen dolgokban tudatlanabbak, azért a gyermek anyja sürgeté az atyát, adjon a jóslónak egy rabszolgát, hogy ez áron áldozatot tegyen a lélek megkérlelésére s a gyermek élete megmentésére. De az apa nyugodtan csak egyik szomszédját hivatá, s jóllehet a jósló ugy tetteté magát, mintha még folyvást elragadtatott állapotban volna, a hátára szaporán alkalmazott két bot csakhamar fölészmélteté, sőt gyalázatosan megszalasztá.

De az anya korántsem bizott az europai bölcseségben. Noha meghagyám neki, hogy a beteg gyermeket óvja meg a léghuzástól, ő csak inkább saját szokásához ragaszkodék, s a gyermeket meg is köpölyözteté. Ez tehát nemsokára haldoklani kezde, halála előtt, atyja kivánatára még megkeresztelém. Az anya hirtelen kirohana s rákezde a bús siratásra, mely annyira megható, mivel reménytelen fájdalmat fejez ki . . .

A benszülöttek közlekedése a fehér emberekkel, úgy látszik, állapotjokat nem igen javitotta. Angola különböző kerületeiben évenkint sok ember veszti el életét a köztük uralkodó kegyetlen babonaság következtében, s a portugal hatóságok vagy semmitsem tudnak róla, vagy meg nem gátolhatják. A benszülöttek titoktartásra köteleztetnek azok által, kik az istenitéletet kezelik, mely rendesen az áldozatnak halálát okozza. Gyakran messze kerületekből nagy utat tesz az, kit bűbájossággal vádolnak, hogy magát az itéletnek alávesse s ártatlanságát bebizonyitsa. Kasszandse völgyében Dua nevü patakhoz járnak, ott a valamely fának mérgéből készitett italt megiszszák s nyomtalanul odavesznek.

Mig Kasszandséban mulatunk vala, egy asszonyt sógora azzal vádola, hogy betegségének szerzője. Az asszony kész vala magát az istenitéletnek alávetni, mert bizonyosan hitte, hogy általa ártatlansága fog bebizonyodni. Neves kapitány meg nem engedé neki, hogy elmenjen, s ekkép megmenté életét, mely feláldoztatott volna, mert a méreg nagyon erős. Ha valakinek erős gyomra kihányja, a vádló ismétli vádját; új adagot adnak neki, s ő végre is meghal. Ekkép száz meg száz ember hal meg évenkint Kasszandséban.

A Zambezi folyótól éjszakra terjedő egész földön ugyanazon babonás vélemények uralkodnak, mi, ngy látszik, arra mutat, hogy az ott lakozó népségek eredetileg egy nemzethez tartoztak. Mindnyájan hiszik, hogy az elköltözött lelkek folyvást az élők közzé vegyülnek, s hogy még az utóbbiak eledelében is valamikép résztvesznek. Betegség esetében tyúkokkal s kecskékkel áldoznak a lelkek megkérlelésére. Azt képzelik magoknak, hogy az elköltözött lelkek az élőket s minden élvezeteiket is el akarják venni a földről. Sőt még a gyilkos is áldozatot tesz a megöletett lelkének megengesztelésére. Beszélik, hogy oly felekezet van, mely embereket öl, hogy szíveiket kivegye s a barimónak áldoztul bemutassa . . . .

A fitestvér birtokjogi igényt tart leánytestvére fiaira, s gyakran el is adja unokaöcscseit, hogy adósságát lerövja. A rabszolgavásár nem annyira háború következtében, mint inkább ezen s más efféle természetelleni szokásoknál fogva telik meg. Az e gyakorlatot pártoló előitéletek nagyon mély gyökeret vertek a benszülöttek lelkében. Még Loandában is kivonulnak a benszülöttek, hogy a hatóságok tudta nélkül a városon kivül végezhessék pogány szertartásaikat. Vallásuk, ha annak nevezhetjük, a rettenet vallása. Mindenféle roszaktól érzik magokat környezve s elhárításukra számtalan varázsszert alkalmaznak. Néha oly — a többinél óvatosabb vagy félénkebb — emberrel találkozunk, kinek nyakán 20—30 varázsszer függ. Annyi talizmán közt bizonyosan az igazit is hordja nyakán . . . Az europaiak megvetéssel nézik félelmök tárgyait, de ebben ők csak nagy butaságot látnak.“ — Alább (440 l.) meg ezt irja Livingstone: „A benszülöttek temetési szertartásai félig vigalom, félig gyászból állanak . . . Siratásuknál nincs szivrepesztőbb dolog. Mikor a jövendő világra vetik szemeiket, saját felette nagy gyámoltalanságuk s reménytelenségök örömtelen képe tárul ki előttük. Azt képzelik magoknak, hogy teljesen az elköltözött lelkek hatalmában vannak, s azon kilátás, hogy majd ők is utánuk költöznek, rájok nézve a legnagyobb szerencsétlenség. Azért folyvást igyekszenek az elköltözött lelkek haragját megkérlelni, azt vélvén, ha ezek meg vannak nyugtatva, csak a bűvölet okozhatja halálukat, azt pedig varázsszerek által meghiúsithatják. Angola tartománynak egész szines népessége e vastag babonaságba van elmerűlve, mindazáltal azt vélik, hogy e dologban bölcsebbek mint fehér szomszédjaik. Minden népség meg van győződve, hogy legjobb érdekeit a legjobb úton mozditja elő. Koránsem hibázik bennök az önbecsülés, mi más nemzeteknél oly gyakori; de mindenféle ábrándokat rettegnek, s félig kifejlett kép-

zeteik és hagyományaik vannak egyről másról, magok se tudják miröl.“

Hasonló babonák az éjszaki Afrikában élő szerecsenyek közt is uralkodnak: az elköltözött lelkek, a bűbájosság, stb. mindenütt nagy szerepet visznek. Guineában az „istenitéletet“ is találjuk; ott az italt „veres víz“-nek nevezik, s valami akácfaj sikhéjának főzetéből áll. Ott is gyakran agyonütik vagy agyon hurcolják azt, ki az italt ki nem hányja, hanem szédűlést kap tőle s ennélfogva bűnösnek bizonyodik. Lásd: Wilson: Western Africa etc. London, 1856.

Rochon francia utazó a madegasszékról, azaz Madagaszkar szigete lakóiról azt beszéli: „Az egyesek peres ügyeit a törvényeket legjobban tudó vének intézik el; mindenik fél előadja ügyét s azon van, hogy megnyerje. Minden bizonyitékra, melyet az egyik fél felhoz, a vének egy darabka fát vetnek valamely sapkába, az ellenfél minden bizonyitékára hasonló darabka fát más sapkába vetnek; a tárgyalás bevégezte után megolvassák az illető fa darabok számát s ehhez képest kimondják az itéletet. Kétséges esetben, vagy mikor a vádolt fél bűnét tagadja, az izzó vas vagy méreg általi istenitélethez folyamodnak. A vádlottat egy fához kötözik s azután kényszerítik, hogy a tanguint, növényekből készitett mérget megigya. Ez hamar hat s rettenetes fájdalmat s vonaglásokat, sőt csaknem mindig felette kinos halált okoz, s ha néha valaki meg is állja a próbát, mégis élete fogytáig sinylik s gyöngélkedik s szédülésben és görcsökben szenved.“ H. J.

IV. FEJEZET.

Utazásom Hámboországban.

Lingi-Lingi. Kiabéra. A kiszondi. Kandála. Sakambéra. Az éjjeli tolvajok. Kolongo. Hámbo.

Az időszakos esőzéseket Dél-Afrika belsejében egymástól különböző két szakaszra lehet osztani, a kis és nagy esők szakaszára, melyek mintegy 30 napi, ha nem is egészen esőtlen időköz által elválasztvák. Oktober, november és december havakban az esők szaporák, de nem mindennaposak, januáriusban esőtlen időköz van, vagyis inkább csak gyéren esik, februarius, martius és aprilis havakban pedig felette bő esők esnek, s mondhatni mindennaposak. Ekkor az előbbi esőzés folytában elázott földön hamar beállanak a kiöntő vizáradások, melyek csak májusban enyésznek el egészen. Ez utolsó havakban a növényzet legdúsabb kifejlődését éri el, a rájok következő száraz és hideg hónapokban pedig ellankad s elpörkölődik, ugy hogy a fák nagyobb részint levelek nélkül téli alakban állanak. †)

Benguelától idáig az esőktől kevés alkalmatlanságot szenvedtünk vala, de innentova nagy esőkre tarthattunk számot. Ezen esők, kevés kivétellel, csak délután, többnyire két és három óra közt állanak be, a midőn a forró napsugarak miatt a földről felpárolgó

nedves gőzök felszállván, ott fent megsűrüsödnek, minek folytán a terhes fellegek a láthatáron hirtelen elterjednek, az ég csatornái megnyilnak, s az eső roppant erővel s iszonyú villámlás és égdörgés közt megered, de egy két óra mulva rendesen eláll, vagy csak lassu cseppekben permetezik.

Feb. 1. Használni akarván az utazásra alkalmas órákat, a karaván hajnal hasadtával fölkerekedék, s keletnek tartva a még szeliden emelkedő földön haladánk előre, s igy az előttünk álló Lingi-Lingi hegytömeg aljához érkezénk. Azután ennek domborodott oldalán kigyódzott fel utunk, magas erdőn keresztül. A balkéz felől, nyugotról jövő Bailundói hegyek most már egészen hozzánk közeledve, közöttünk keskeny, gazdag növényzetü völgyet képeztek, melynek közepén a Balombo folyó medre húzódik el sürü, kúszó növények között. Két órai mászással a hegytömeg meredekjeire jutánk fel, hol mély feneketlenségek oldalán vezetett el szigszeg a felette köves és keskeny út.

Gyönyörü változatosságban tüntek most fel a hegyes vidék tájképei. A különféle alakú domborodásokon itt magas ták borongtak, amott a gúlaalakú magas csucsoktól félig környezett felsíkokat szép zöld füszőnyeg boritotta, melynek vidám szine meglepő ellentétet képezett a környező szőke gnájsz sziklákkal. A hegy tetejéről lefelé az ösvény oldalán tátongó mély völgybe kanyarogva aláhuzódó szoros nyilásokban a haragos zöldszinü bromeliák, kaktusok, agávék, phyllanthusok, stb. sötétlő csíkjai tüntek fel messziről, elütve a többi halványabb zöldségtől és kopár szikláktól. A mélységekbe lerohanó

patakok zuhogása kellemesen szakasztotta meg az itt uralkodó csendet, s a patakok mormolásába a számtalan madarak zengicsélése vegyült. Mindez kedves bájoló jellemet kölcsönzött ezen vidéknek. Ide járult a szép kilátás a mély völgybe, melyből a roppant cedrusok, mintha egymás tetejéből nőttek volna ki, vagy egymásra rakattak volna, fokonként felnyultak ösvényünkhöz, s az ágaikat fedő sokszinű virágok mint gyönyörü hímzet terültek el lábaink alatt.

A mind meredekebb s nagyobb részint iszonyú mélységeket oldalozó utunk sok kanyarodással a nyilt felsíkra vezetett, honnan valóban gyönyörü kilátásunk volt. Alattunk a gyindumbui sikság mint valami zöld szőnyeg terült, s az azt környező magaslatok különféle kanyarodásai mintegy a szőnyeg keretét képezték.

A felsíkon előre haladván, magas fáktól árnyékozott völgy szélére érénk, melyben a Balombo folyó rohan alá. Ez ide négy mfldnyi távolságra a Lingi-Lingi tetőkön veszi eredetét, s keletről nyugotra folyván sok kis folyóval és patakkal egyesül, azután a Mu-szelles tartomány sziklás vidékén keresztültörvén, az Egyiptom nevű partnál, a déli szélesség 11 foka alatt, az Atlanti tengerbe szakad.

A völgybe alászállván s a még itt csak három lépésnyi folyón átkelvén, ismét meredek lejtőn mászánk fel, s valami egy órai kapaszkodással a Lingi-Lingi tetőkön elterülő Kiabéra nevü felsikra érkezénk. Ha az utas, midőn a hegyen fölmászik, a szépen változó tájképek által, úgy szólván, minden lépten nyomon meglepetik, a hegytetőn, mely ural-

kodva a körülfekvő magasságokon mintegy 5000 lábra emelkedik a tenger szine fölött, a messzelátásban gyönyörködhetik. Nyugaton a Kiákkai és Kubálai hegyeket látja, mint setétlő nagy foltokat az alattok elterjedő síkságokon; éjszakra a Bailundói lapályokon elszórt gúlaalakú „ambászok“ tornyosodnak fel, mint hatalmas csúcsoszlopok; keleten a még magasabb Dsámba hegytömeg mered föl; délre a Hámbói és Kingolói hegyláncok kékellenek.

A felsíkból magányosan kiálló kerek sziklás magaslaton a mintegy 160 náddal fedett gunyhóból álló Kiabéra helység van, melynek lakosai, ha a tiszta levegő, jó viz és bájoló kilátás miatt épitették ide lakhelyeiket, céljokat csakugyan el is érték. A Kiabéra helységtől félóra járásnyi távolságra, a síkot környező erdő szélén épült kilombóban a karaván délutáni két és három óra között szálla meg. A hévmérő e magasságokon az emlitett időtájban 22 R. fokon állott.

A nyolc órai kapaszkodásban kifáradva, a dühös mennydörgés ellenére csakhamar mély álomba merülék, melyből éjfél tájban szokatlan zaj és a kilombo közép terén való futkosás vert föl. Midőn singémből kimenék, égő forgácssal ide oda futkosó számos embert pillanték meg, kik a legfurcsább ugrások közben s kezökkel testöket csapdosva fájdalmas hangon kiáltozák: „kiszondi, kiszondi!“ E szónak értelmét még akkor nem ismertem, s nagy nehezen csak annyit veheték ki beszédjökből, hogy valami hangyák okozták e zavart. Álmomat a kacagás verte ki fejemből, melyre fakadék, midőn látám, hogy az emberek, kezökben égő forgácscsal, a singékből sza-

porán kiszöknek, ruháikat testökről letépik s meztelen ide s tova futkosnak. Meg nem foghatám, hogy egy kis hangyasereg annyi embert oly szokatlan éjjeli táncra birjon inditani. Darabig kacagva nézém e furcsa mulatságot, azután megúnván a dolgot, ismét singémbe vonulék s lefekvém. De keveset vártatva combomon tűszuráshoz hasonló éles fájdalmat érzék, mindjárt a második, harmadik stb. szúrást is érzém, s egyszerre oly fájdalom lep vala meg, hogy feljajdulva mint eszeveszett kirohanék; de a fájdalom nem csökkene s majdnem elkábíta, hogy azt sem tudám, mihez fogjak, s csak a sok kiáltozás; „kátula nángá!“ (vesd le ruhádat!) emlékeztete arra, hogy engemet is a hangyák leptek el s kényszerítnek az imént megkacagott táncra. Követvén a jó tanácsot, látám, hogy testembe számtalan „kiszondi“ [1]) oly erősen befurta magát, hogy midön ki akarám huzni, inkább derékon ketté szakadtak, mintsem a falámaikkal megharapott bört kieresztették volna. S a testben maradt darabot csak a köröm segitségével lehetett kivenni, s azután a sebből egy csepp vér szivárgott ki. ††)

El levén a kilombo az alkalmatlan kiszondi vendégektől foglalva, az erdön menekvést kereső népek példáját követém, de ruháimat elébb a tűznél megtisztítottam. Szerencsénkre az ég ismét ki volt derülve, s igy a jó rakás tűz körül az éjszakának hátralevő részét könnyen kitölthetők.

Feb. 2. Elég bajunk volt a kiszondi-kkal, mig végre poggyászainkat a kilombóból kihordhatók; azután utra kelénk s szelid leereszkedéssel haladánk előre az éjszakkeletre kidülő hegylánc oldalán, veres

agyagú s az esőtől felázott, sikamlós földön. Négy óráig ekkép haladván, a mindinkább éjszakra huzódó hegyágat elhagyók, s most már darabos, meredek lejtőn szállánk le. Délután egy óra tájban egy kiáradt, s zuhogva elrohanó patakon kelénk át, s nemsokára kijutánk az erdőből. Ekkor egy balra maradó, búzagarmadához hasonló, hosszúkás magasodás tetején a Kandála nevű népes helység tünt szemembe; ez utunkon az első hámboorországi birtok volt. Ide nem messze, az erdőktől környezett téren már készen talált kilombóban éjjeli szállásra telepedett a karaván, délutáni egy és két óra közt.

A szép délutáni naptól ösztönöztetve, a kies vidéken a kilombo közelében kirándulást tevék, s szépen árnyékozott hajlatban a gyepre dűlve, az átellenben magasan álló Kandála helység gyönyörű fekvésén legeltetém szememet. Egyszerre portugal nyelven tett megszólitás (Senhor da licenca) ráza föl tünödésemből. Felpillanték, s előttem félig europai, félig afrikai módra csinosan öltözött két fiatal fekete leányt láték, kik kellemes módon s portugal nyelven előadák, hogy urnéjok, Donna Isabel, ki a szemben levő helységben lakik, meghallotta, hogy a bihéi karaván nal europai fehér ember van; ezt váratlan szerencsének tartja, s azon való örömét általok tudatja velem, egyszersmind csekély ajándékkal is kivánván szolgálni. Erre egyikök fehér hímzett kendővel eltakart tálcát nyujta át, mely némely édességeken kivül különbféle gyümölcscsel: ananásszal, banánával és figével volt megrakva.

Egészen elvalék fogódva e váratlan, és mondhatni, csaknem hihetetlen jeleneten, itt a vad renge-

teg közepett, hogy jó darab ideig föl sem találhatám magamat. Még elzavarodottan megköszöném az ismeretlen lénytől küldött becses ajándékot, azután személye felől kérdezősködém. De a hamisak kérdéseimre csak azt felelék: „Hagyj fel uram, a kérdezősködéssel, nemsokára személyesen ismerkedhetel meg vele, ha neki megengeded, hogy meglátogasson, a mire általunk kéret.“ Természetesen mindjárt megadám az engedelmet; erre a leányok a földre tevék a tálcát s elsietének. Én pedig tanyámra menék, tünödve a látogatáson, melylyel oly váratlanul ismeretlen nő személy fog megtisztelni, s melynek, gondolom, minden égalj alatt fiatal emberre nézve némi fontossága van. Hamar úti ruhámat ünnepi köntössel váltám föl, s rendbe szedvén magamat, az ismeretlen lényt várám [2]).

Darab idő mulva számos csörgő hangja s a tipoja-hordók mértéket szabó éneke hata fülembe, s csakhamar singém ajtaja előtt szines függönyökkel fedett tipoja állott meg, melyet egy csapat jól öltözött fiatal rableány kisért. Az urnő legott rableányai segitségével kiszállt a tipojából, s mert vendégemet szük singémben el nem fogadhatám, a gyepre telepedett le a rabnőitől kiteritett szép gyékényeken. Europai módra üdvözlém s azután kis székemen mellette foglalék helyet.

„Oly ritkán, monda portugal nyelven — láthatni e vidéken europai embert, hogy az, ha néha megtörténik, reám nézve mindég valódi örömünnep. Azért, uram, ne vedd rosz néven, hogy látogatásommal alkalmatlankodom, midőn az utazástól kifáradt tagjaidat megpihentethetnéd. Én benguelai születés

vagyok, de Brazilia fővárosában neveltettem föl, s 9 évi ottmulatás után ismét szülőföldemre tértem vissza, s mintegy 5 év előtt férjemmel együtt, ki „szertánégyso (belföldi kereskedő) volt, ide költöztem. Itt mulatásunk második esztendejében férjem meghalt, de minthogy e helyet már megszoktam volt, azért sohasem tökélhettem el magamat arra, hogy az itteni egészséges levegőt és jó vizet a benguelai forró éjhajlattal fölcseréljem. Tehát itt maradtam s elhúnyt férjem módja szerint a benszülöttekkel kereskedem. Rabszolgáim által a földet is míveltetem s a termékeny földön könnyen megszerzem a házam eltartására szükséges élelmi szereket.“

Mig Donna Isabel élete történetét ekkép elbeszélte, alkalmam vala külsejét jobban szemügyre venni, s az ennek folytán róla tett itéletem igen kedvezőn ütött ki. Magas karcsu termete 22 éves korra mutatott; fahéjszinű, sárgabarna bőrszine s arcvonásai az afrikai mulát valódi bélyegzetét tüntették elő. Kissé feldomborodott vastag ajka, s lapos orra europai emberre kellemetlen benyomást tett volna, ha az izlésünkkel ellenkező azon hibát más szép testi tulajdonok bőven ki nem pótolták volna. Ilyen szép tulajdonai voltak: nagy barna tüzes szeme, melyet bársonyhoz hasonlító, félkerek, fekete szemöld árnyékozott, s melyben tüzes, bájoló lélek tükröződött; továbbá apró, hófejér fogai, melyek a mosolygó, rózsaszinű ajkak közzül mint keleti gyöngyök tűntek ki. Öltözete inkább afrikai mintsem europai volt. Élénk szinű, finom szövetből készült lobogó ruháját hosszan lelógó, fehér selyem öv szorította karcsu derekához, vállára világos

kék sál volt vetve, fejét virágos selyem kendő fedte, mely turbán módjára volt felkötve; nyakán s fülében drága ékszerek voltak.

Miután beszédjét elvégezte volt, én ís tudatám vele nevemet, születésem földjét s utazásom célját. Erre csak futólag azt felelé: „Már nehány nap óta tudjuk, hogy Komónak hívnak, a mit igazi neved felől mondasz, az igen hosszu s félek, hogy meg sem tanulhatom. Nemzetednek még hírét sem hallottam volt; külsődről itélve angolnak, beszédedről franciának tartlak; de bármily nemzetből való vagy is, elég, hogy fehér s mivelt ember vagy, azért üdvöz légy közöttünk!“ Szívesen megköszönvén üdvözletét, kértem, engedje, hogy haza kisérhessem.— „Ah! mondá, bizony nemis volna szép a te részedről, ha te, midőn nekem nő létemre bátorságom volt téged fölkeresni, férfi létedre látogatásomat nem viszonoznád. Ugyis — veté hozzá — itt számkivetve vagyunk a mivelt társaságból, tehát nem kötelezteünk alkalmatlan törvényeit követni.“ — Végre tipojába ült s haza ment. Én nemsokára saját tipojámban követém.

Kanyargós ösvényen felkapaszkodva, csakhamar Donna Isabelnek a helységen kivül magánosan épült libátájához érkezém. Bejárásánál már számos ember várakozott reám, kik hangos „Kindele jé já!“ (a fehér itt van) kiáltással fogadtak. Azután bekisértek az udvarba. Itt a gunyhókat afrikai módra találtam épitve, de mindenütt nagy tisztaság uralkodott. Az úrnő butorai egyszerüek, de csinosak s tiszták voltak. — Europai módra készitett bő vacsora után bucsút vevék Donna Izabellától, ki ábunda nyelven

e kellemesen hangzó szavakkal ereszte útnak: „Alaripo outányo Sonánge!“ azaz: hordozzon az isteni gondviselés! Hogyan gondolhattam volna akkor, hogy hét év mulva ismét meg fogom látni, söt hogy neki, mint védangyalomnak éltem megtartását fogom köszönni!? — Szívem örök hálával áldozik emlékének! —

Febr. 3. Hajnal hasadtakor a kilombo több részéről tett hangos kiáltozások: „engámba! engámba!“ (teherhordó) verének föl álmomból, s a kiáltozók között kiszongóm szavát is hallám. Singémből kilépvén, megértém, hogy az utazás fáradalmaitól s az esös idő miatt sok teherhordó megbetegedett, miért is a talpazatokon maradt málhák tovább szállitására a karaván ban találkozó tehernélküli emberek hivatnak össze, hogy a betegek helyét foglalják el, napi fizetésért. Nemsokára találkozott is elég ember, kiknek hüsége az ily esetben szokásos pohár égettborral lefoglaltatott, s azután mindnyájan a már fölkerekedett karaván után indulánk.

Utunk keletnek tartva, szelíd hullámzatu lejtön, magas erdön vezetett keresztül, melyből egy órai gyaloglással kijutván, a kandálaiak müvelt földjeire érkezénk, hol a szokott vetemények diszlettek. E szántóföldeken túl nagy fütérségre jutánk, melyet a hullámos partok közötti völgyeletekben elkígyódzó patakok öntöztek. E térséget is, mint a gyindumbui síkságot, dél- és éjszaknyugotról keleti irányban elhuzódó hegyláncok környezik, melyek a keleten kékellő Dsámba hegytömegben szögellenek össze. De e vidék nem oly kies, mint a gyindumbui.

Több órai gyaloglás után mély s áthidalt patakon kelénk át, azután a jobb felől emelkedő hegyek közelében folytatók utunkat erős hullámzatú, fekete agyag keveretű földön; hol alacsony carasco erdőkre, hol terjedelmes mezőségekre találtunk, melyeken ismét a föld szinén elágazó görcsös „ongote“ gyökerek alkalmatlankodtak. Végre a hegyet jobbra hagyva, nagyobb részint vízzel elöntött réteken vergödénk tovább, mig nem magasabb síkra jutánk, hol a népes Sakambéra helység áll; közelében a hasonló nevü folyó folyik délről éjszakra, mely a Hambói hegyek közt eredvén, a bailundók országában a Keve folyóval egyesül. A készen talált s jól épült hídon átkelvén, a folyó jobb partján elterült több helységek közelében vert kilombóban vevénk éjjeli szállást.

Alig hogy letelepedénk, máris a közel helységekből számos népek jöttek, mindkét nemből, élelmi szereket hozva eladásra; azért tanyánk inkább vásárhoz, mintsem fáradt utasok szállásához hasonlított. Az itteni nőnem sokkal szebb, elevenebb és nyájasabb volt, mint eleddig utunkon találtam, azért jó móddal nagyobb fizetést tudtak holmijokért az éhes utasoktól kicsikarni.

Estve felé látám, hogy embereink a kilombo kerítését a szokott módnál jobban megerősítik, min azonban meg nem ütközém, mert tudtam, hogy lakott helységek közelében nagyobb vigyázatra van szükség, mint a lakatlan pusztákon. Estve megint hullott az eső, s én csakhamar álomba merülve elfelejtém gondjaimat.

Febr. 4. Reggel egy részről jajgató panaszok, más részről káromkodások ébresztettek föl. Kiszongómat igen levert, szomorú állapotban találám, midőn singémből kilépék. Kérdém, mi baja van? Erre gagyogva elbeszélé, hogy mult éjjel a tolvajok, használva az alkalmat, tulajdonomból két hordó égettbort s három hordó lőport loptak el. E hír bizony nem volt ínyemre, s kivált az ellopott 60 font lőpor igen érezhető veszteség volt rám nézve. Azért gondatlanságaért pirongatni kezdém kiszongómat, midőn a kilombo más oldaláról az ábunda nyelvnek legfájdalmasabb érzéseket tolmácsoló panaszszavai hatának fülembe: „Áme pátluka, kapátluka moine!“ (Oda vagyok, minden bizonnyal oda vagyok). E jajgatás hallatára meg nem tartóztathatám magamat a nevetéstől, mert „solatium est miseris socios habuisse malorum!“ Nemcsak én vallottam kárt, de egyszerre tíznél többen fakadának panaszra, hogy veszteséget szenvedtek, s valami 20, kisebb nagyobb málha hibázott. Könnyen megfejthetjük magunknak, hogyan síkerülhetett az ügyes tolvajoknak annyi portékát ellopni.

A nagy karaván mozgásának híre mindig előre jár, s az utjokba eső vidékeken rendesen 3—4 nappal előzi meg őket. A népes helyeken tehát már előre készülnek elfogadásukra s készen tartják az élelmi szereket, melyeket aztán mindjárt beérkeztökkel eladásra a tanyára visznek. Ez alkalommal a környék valamennyi csavargói is megjelennek s kiváncsi szemmel vizsgálgatják a halomra rakott málhákat, s módokról gondolkodnak, hogyan lehessen egyet mást elcsipniök. Megtörtént itt, hogy számos

leány éjszakára a tanyán maradt, s velök együtt több férfiis, kik állitólag a leányok atyjafiai és kisérői voltak. E visszaélés természetesen csak a karaván népeinek gondatlansága miatt történhetett. Éjjel az utazástól elfáradt kilombo-örök, mint gyakran történni szokott, csakhamar mély álomba merültek, s mig ők aludtak, a kilombóba férkezett s az alkalmat leső tolvajok kényök kedvök szerint láthattak munkájokhoz, mely csakugyan jól is sikerült nekik.

A kárvallottak egyre jajgattak s panaszkodtak, a kárt nem vallottak pedig jó izün kacagtak, s utoljára is nem maradt egyéb hátra, mint a már fölkerekedett karaván követni. — A vidék, melyen most előrehaladánk, inkább hegyes mintsem sík volt; a balkézről keletre húzódó Kipéju hegyláncból délre számos dombág nyúlt ki, mint meg annyi kar, melyek között keskeny sömlyékes völgyek terültek. Utunk alacsony „embutu“ (neme a nyárfának) erdökön vezetett át; a fák lombozatáról a legkisebb megérintésre sürü cseppek hullottak reánk, hogy tetötől talpig elázánk. Végre 3 órai gyaloglással kiérénk az erdőből, s vízzel elöntött réteken folytatók utunkat.

A körülfekvő magasabb tetőkön több helység volt látható, melyeket magas incendera fák környeztek; utunk e magaslatok között elnyúló alacsony lapályokon vezetett előre, hol az ingoványos partú vízereken gyakran térdig sülyedve kellett átgázolnunk. Több teherhordó elesett s több málha egészen megnedvesült. Végre szelíden emelkedő, füvel borított sikra érkezénk, melyen egy órai gyaloglással Kolongo helységet érök el, mely a hasonnevü folyó mellett épült, s magas incendera

fáktól árnyékoztatik. A karaván a meglehetős szélességü Kolongo folyón jól készült hídon minden baj nélkül átkelt. Azon folyó a Hámbói hegyekről lefolyván, s délkeletről éjszakra futván, ide mintegy 10 mföldre a Keve folyóba ömlik. A folyón átkelvén még jo darabot a tulsó partján elterülő, puszta síkságon gyaloglánk, míg végre az erdő szélén épült kilombóba érkezénk, hol a szokott renddel délutáni 3 és 4 óra közt megszállánk.

Bár ide a lakott helységek több mint egy órányira vannak, mégis tanyánk csakhamar megtelék a sok látogatókkal, kiknek egy része kukoricalisztet, babot és tyúkokat hozott eladásra.

Estve felé a most már óvatosabh utasok a halomra összerakott terheknek kinyúló mángóit fahéj kötelekkel összekötözték, mintha jó késsel a tolvaj el nem vághatta volna; ennél tehát célirányosabb volt az, hogy az örök, még besetétedés előtt az idegen vendégeket erős szidalmakkal kiutasíták a kilombóból, s hogy végre a bejárásokat jól elzárták. Most először hallám az éjjeli örök gyakran ismételt „helo“ kiáltásait is, melyekkel egymást a vigyázatra felhívák. De hogy e jó intézkedések megtörténjenek, arra előbb a sakámbérai éjjeli tolvajok által adott lecke volt szükséges. Ugyancsak ez alkalommal tapasztalám, hogy a kimbunda népek az úton inkább az ügyes tolvajoktól félnek, mintsem az útonálló zsiványoktól, mert a Kindángysi követei által tett hadüzenés estvéjén közel sem mutattak annyi gondot kötelességeik teljesítésében.

Febr. 5. Régi szokásnál fogva a bihéi karavánok itt szokták a teherhordóknak fizetésök felét

megadni [3]), valamint az engysálóknak is a nekik kijáró ökröt. Mert itt vagyon fele azon térnek, mely Bihéországot Benguelától elválasztja. Innét keletre még csak a Dsámba hegytömegre kell felkapaszkodni, azon tul pedig lapályos felsík terül, s az út szakadatlanul egyenes, kő nélküli földön viszen. Azért innen Bihéig az utazás és áruszállitás sokkal könnyebb, mint Benguelából idáig, s innét felfelé rendesen a halálozás is sokkal kisebb a karaván népei közt. [4]). A fizetések teljesítése s más ügyek elintézése végett a karaván itt veszteglett.

Rendesen csak a kisebb rangú szóbák szokták követjeiket a földjökön átutazó karaványhoz küldeni a nekik járó kibánda átvételére; a hatalmasabb fejdelmek megvárják, hogy a karaván maga küldje meg székhelyökre a kibándát, mint hódalata jelét. Hámbo fejdelme rangjánál, de különösen azon körülménynél fogva, hogy harcias népnek főnöke, a bihéi karaván utjába eső tartományok fejdelmei között első helyen áll, azért ő aránylag sokkal nagyobb kibándát kap. Névszerint a következő árukat küldém neki a kibánda fejében: 150 rőf különbféle szinü szövetet, egy hordó égettbort, két hordó lőport, két lőfegyvert, 400 tüzkövet, 300 levél papirost, s egy veres gyapottakarót. E kibándát a karaván előkelő személyeiből s kiszongómból álló küldöttség vivé meg néki székhelyére, az ugynevezett Kombála an Hámbóba.

Egész nap el valék foglalva s meg sem pihenheték, mert a veszteglés napjai reám nézve általálában sokkal alkalmatlanabbak voltak, mint az utazás.

A hévmérő déltájban 26 R. fokon állott, de a legott bekövetkezett záporeső alatt 20 fokra szállott.

Másnap délután a Hámbo fejdelméhez küldött személyek visszatértek. A fejdelem igen meg volt elégedve az adóval, s nemcsak szóval köszönte meg, de a karaván népei számára egy ökröt, számomra pedíg egy sertvést s két kosár kukoricalisztet is küldött ajándékba, s jó barátságát a jövendőre is megigérte nekünk.

A ajándékba kapott és leölt ökör húsának elosztásakor civakodásra került a dolog, mert ám a majdnem 3000 személyből álló karaván tagjai között az ökröt ugy felosztani, hogy mindegyiknek jusson belőle, nem könnyü feladat volt. A civakodás csakhamar a kimbombo italtól felhevült emberek között általánossá lett, már a fa buzogányok (hunya) is szerepeltek s többnek fejéről már a vér csorgott. Ezt látván, hogy a dolog még roszabbra ne forduljon, néhány józanabb ember kiséretében kivont karddal a verekedők közé rohanék, de nem oly könnyen sikerűle őket megbékíteni, mint gondoltam vala, sőt többen azzal fenyegetének, hogy az én fejemet is betörik buzogányaikkal, ha el nem lódulok; de mások jó szándékomat látván segítségemre jövének, s én mitsem kimélve, rendre megkardlapozám meztelen hátukat, kivált a szintén civakodó teherhordóim hátát, s igy végre sikerüle a veszekedésnek és verekedésnek véget vetni, annélkül hogy valamelyiknek életébe került volna [5]).

A fejdelem ökörajándéka tehát oly forma volt mint Eris almája, csakhogy ennek rosz következése

csak húzamos idő mulva volt érezhető, amaz pedig úgy hatott mint a puskapor.

Febr. 7. Korán reggel kiindulánk s a kilombót környező erdőből nemsokára kijutván, lapályos s ingoványos rétekre érkezénk, melyek az esőtől elöntve voltak. Gyakran tetemes távolságra térdig érő vízben és mocsárban kelle gázolnunk, szerencsénkre a szépen derült nap felvidította kedélyünket a keserves gyaloglásban. Most jobb felé gúlaalakú hegy tetején számos incendera fák az ide mintegy 3 mfldre levő hámbói fővárost jelölték.

Négy órai gázolás után, nem kis meglégedésemre, kivergődénk az elöntött lapályból s szeliden emelkedő magasodásokon számos helység elevenitette a vidéket, mely annál kiesebb lett, minél jobban közeledtünk a helységekhez. Ma még a Keve folyón kellett átkelnünk, azért a rajta vert s irányunktól jobbra maradó hidat keresve, letérénk eddigi utunkról, s némileg délnek tartva járatlan ösvényen haladánk előre, mignem a hámbói fejdelem lakhelyéhez közel ismét vert útra találánk, melyen azután egy órai gyaloglással a sebes Keve folyó partjaira jutánk. Itt a hidat a megáradt viztől egészen elborítva találtuk, s csak egyik oldalán kiálló karfái látszottak ki a vízből. A folyó s a rajta vert híd e helyen több mint 120 lépésnyi széles, csak térdig a vízben gázolva lehetett a hídon átkelni. Ez bizony nem volt könnyü s veszélytelen dolog.

De a lejövet alkalmával vert kilombo a tulsó parton volt, s a karaván egy része csakugyan még az nap átkelt a folyón, a mennyire a beálló sötétség engedte.

Febr. 8. Másnap reggel mindjárt virradatkor elkezdék az általjárást, de ez oly bajos volt s oly lassan ment, hogy az utolsó csapatok csak délutáni 3 és 4 óra között kelhetének át. Ekkor már csak én s nehány fegyveres kisérőim voltunk az innenső parton. Nem győztem csodálni a bátorságot és könynyűséget, mellyel a súlyos teher alatt nyögő emberek minden habozás nélkül a hídon átkeltek, holott én csak a szükségnek engedve s a legnagyobb félelemmel léptem a hidra, s ha kiszongóm nem segít vala, bizonyosan fejszédülve s az egyensúlyt vesztve a sebes folyóba zuhanok. A már sokszor kiállottam tengeri szélvészekkor képes voltam az erősen ingó magas árbocfákra felmászni s onnan a tátongó tengeri hullámokat hideg vérrel szemlélni; itt pedig csak reszketve kelhettem át a kiáradt folyótól, kissé elborított hídon. Minden akadály könnyebb legyőzésére csak a szokás képesitheti az embert.

A Keve folyó Hámboország keleti határát képezi, elválasztván azt a Számbos tartománytól.

Hámboország inkább harcias lakosai, mintsem kiterjedése és nagysága miatt hires tartomány; a déli szél. 12—13° s a keleti hossz. 16—17° között terül el. Éjszakról keletre a bailundói, délre a kákondai és kingolói, s végre nyugotra a kiákkai birtokokkal határos. Lakóinak számát 120,000-re becsülöm, kik szinte a kimbunda néptörzsökökhöz tartoznak s ezekkel egy azon nyelvvel és szokásokkal élnek, csakhogy az undok anthropophagia által tünnek ki, mely köztük, mint saját tapasztalásomból tudom, általánosan el van terjedve. [6]) A fejdelem hatalma elökelö néposztály által van korlátozva, az

öröködés joga nem az uralkodó gyermekeit, de leánytestvérének fiait illeti, az elsőszülöttség szerint. A hámbóiak általában magas szép termetű emberek, életmódjok olyan, mint a kiákkai népeké. Ez örökös háború- és ragadozásból élő zsiványok innét délre több mint 100 mfldnyi távolságra a Gámbos, Humbe, Kámba s más pásztortartományokba rendesen évenkint berontanak, szomszédjaikkal szövetkezve, s ott „munáno“ neve alatt ismerik és rettegik. Sőt egész a déli szél. 20-dik fokáig is előnyomulnak, s csak az ott elterülő víztelen Mucimba sivatagok vetnek gátot további előnyomulásuknak. Innen aztán zsákmánnyal megterhelve térnek vissza hazájokba. A soknejűség a hámbóiaknál is divatozik, de a körülmetélés nálok nincsen szokásban. [7])

A tartomány déli része igen hegyes, de éjszaki részén nagy kiterjedésű nedves lapályok vannak. Több kisebb folyói közűl csak a Keve érdemli meg igazán a folyó nevét. Ez a Galangue magas felsíkokról zuhan le, azután délkeletről nyugatra folyván Hámbót a számbos birtokoktól választja el, alább több folyóval egyesül s a bailundók országát hasítja, ott ismét a Gángo és Lutáto folyókkal egyesül s alább a Kibála és Ambuim tartományok hegyein több vízeséssel rohan keresztül, végre a muszumbe és mupinda népek földjeit az esős évszakban szélesen elöntvén, torkolatjától nem messze vizilovakkal és krokodilokkal népesített több mély tavat képez, s azután mély medrében szelíden odább hömpölyögve a déli szél. 11 fokja közelében az ugy nevezett Benguela velha (Ó-Benguela) öblébe szakad s az Atlanti tengerrel egyesül.

A Keve folyóban általában sok víziló tanyáz. Benguelában erősen hiszik, hogy Hámbo tartományban arany van, mert nehány év előtt némely kalandorok sok aranyport leltek ottan.

---

†) Talán nem felesleges megjegyeznünk, hogy déli Afrikában, mint mely az egyenlítőtől délre esik, a tavasz szeptember, oktober és november, a nyár december, január és február, az ősz március, április és május, s végre a tél junius, julius és augusztus havakba esnek. — Azon vidék, melyre Magyar e helyen vonatkozik, a fordítóközi esők övébe esik, ugy mint a Liambáj vidéke. Erre vonatkozólag Livingstone (475 s t. l.) azt mondja: „Az esős időszak sajátságai e csodálatosan nedves vidéken, némi tekintetben a Zambezinek s talán a Nilusnak is időszakos kiöntéseit magyarázhatják meg. Az eső, ugy látszik, a nap futását követi, mert oktober és november havakban esik, mikor a nap e földövön keresztül délre jár. Mikor decemberben a bakjegyi fordítót eléri, akkor száraz idő jár, s december és januarius azon havak, melyekben a bakjegyi fordítókör táján (Kolobengtól Linjantiig) a káros szárazságoktól leginkább kell tartani. Mikor aztán a nap ismét éjszaknak fordul, t. i. február, marcius és április havakban, akkor az évnek nagy esőzései állanak be, s a síkságok, melyek oktober és november alatt jól megáztak s az esőt mint szivacsok magokba szívták, most tulságosan megtelnek s kiöntik ama tiszta vizárakat, melyek a Zambezi partjait elárasztják. A Nilus időszakos kiáradásait hihetőleg hasonló tünemény okozza. Mindkét folyam ugyanazon vidéken ered, de a kiöntés idejére nézve különbség van az egyenlítő két oldalán. A Nilus vize, azt mondják, juniusban kezd dagadni, s a vizár legmagasb állását augusztusban éri el, vagyis akkor, mikor föltehetjük, hogy a legnagyobb megtelés állt be.

Méltó, hogy e dolgot megvizsgálják azok, kik az egyenlitő s a déli szélesség 10-dik foka közötti vidéket majd ki fogják kutatni; mert a Nilusban nem tapasztalunk tetemes növekedést, mikor a nap legéjszakibb pontját, a rákjegyi forditót érte el, hanem akkor tapasztaljuk azt, mikor a nap visszafordul az egyenlitő felé." — Továbbá megjegyzi Livingstone, hogy nézeteivel Gabriel és Brand uraknak Loandában tett többévi tapasztalatai is megegyeznek. Loandában november 1-jétől 30-dikáig esik, a december és januarius többnyire meleg és száraz hónapok. Az erősebb esőzések februarius elsején állnak be s tartanak május 15-dikéig. A Fokföldön egy hónap sincs egészen eső nélkül, mégis leginkább áprilistól kezdve novemberig s legbővebben juniusban, tehát télben esik, a nyári hónapok ellenben, december, januárius, februárius s marcius aránylag szárazak. D'Urbanban szintén márciustól oktoberig esik legtöbb eső, mig a nyári hónapok esőtlenek. Kis-Namakuaföldön április, május és juniusban esik, ellenben nyáron soha sincs eső. De a fokföldi gyarmat belső és éjszaki részein, a busmannok földjén, épen az emlitett hónapok alatt nem esik s csak a nyári hónapok alatt vannak néha fergetegesők, azonban gyakran évek mulnak el, annélkül hogy az Orániai folyó ezen rideg és száraz vidékén csak egyszer is esnék. A fokföldi gyarmat határjától éjszakra a Ngámi taváig terjedő vidéken, Livingstone szerint, az éghajlati viszonyokra nézve három hosszusági övet lehet megkülönböztetni. „A keleti hegyes öv jól van megvizesítve s évenkint tetemes mennyiségű esőt kap. A középső övön csak kevés alacsony domb van, rajta kevés forrást s még kevesebb folyóvizet találunk; az eső gyéren esik s minden másodévben szárazságtól kell tartani. Mesterséges öntözés nélkül egy europai gabnafaj semterem ott. A nyugati öv a Kalihari pusztával együtt még lapályosabb s még kevesebb vize van. Hogy e terjedelmes sikságokra oly kevés eső esik, annak oka hihetőleg az, hogy a belföld legnagyobb részén a

keleti vagy délkeleti szél uralkodik.“ (De Moffat szerint — Missionary Labours and Scenes in Southern Africa, p. 87 — a Fokgyarmat határjai s a déli szélesség 25-dik foka közt a nyugati és éjszaknyugati szelek uralkodnak, a keleti szél pedig ritka, s ha fúj, rendesen esővel jár). „Az Ind tengerből való nedvesség a keleti hegylejtőn csapódik le, s azon kevés nedvesség, melyet a keleti légfolyam még magával hord, midőn a szóban levő síkságokat eléri, a felszálló forró levegő miatt nem sürűsödhetik esővé. Hogy mindazáltal a Kalihari pusztának sokkal gazdagabb növényzete van, mint Közép-Ausztraliának ugyanazon szélesség alatt (a déli szélesség 20-dik és 30-dik fokjai közt), annak oka a vidék földtani szerkezetében rejlik; e vidék t. i. melencét képez, melynek szélei felől a víz a föld alatt a közepe felé szivárog s ekkép a földnek némi nyirkosságot kölcsönöz.“

Több jelenségből következtethetjük, hogy a szóban levő vidéken hajdan több eső esett, mint most, s jelenleg is bizonyos években többet esik, mint más években. Mikép a fokgyarmat éjszaki részén, ugy a Becsuanaföldön s Kalihari pusztán is csak tavasszal s nyáron esik, ellenben télen soha, vagy majdnem sohasem esik, s juniusban annyira kiszárad a fű, hogy porrá lehet dörzsölni. Andersson szerint Uj-Barmenben rendesen már szeptember és oktober havakban állnak be az első futóesők, de a tulajdonképi esős időszak csak december és januárius elejével kezdődik. Azután májusban és juniusban erős, száraz keleti szelek fúnak, de néha még akkor is előfordulnnk záporesők, melyekre azonban mindig nagy hideg következik. Nagy-Namakuaföld éjszaki részében az esős időszak ugyanakkor kezdődik, mikor a Damaraföldön, odább délre később kezdődik. De itt hibáznak a rendes téli tengeri esők, melyek Kis-Namakuaföldet termékenyitik s csak fergetegesők fordulnak elő, és pedig december és január havakban,

ritkábban s gyengébben szeptember s oktober, vagy május s julius havakban.

A Kalihari éjszaki széle s a Liambáj vidéke között Afrika belsejében oly földöv van, mely középtagot képez a délre eső száraz s az éjszakra eső nedves vidékek közt. Azon földövön, különösen tavasszal, gyakran rendkivüli szárazság uralkodik. Ott is az esős évszak a szeptember és április közötti időbe esik, de kezdete nem oly szabályos, mint odább éjszakra. Linjantiban az első futó esők szeptember végén esnek, a Mapui folyó mellett már szeptember elején, de a tartós esők az előbbi helyen csak oktober végén kezdődnek. A damarák és ovampók földjén, ugyanazon szélesség alatt, Galton szerint, novembertől januáriusig időről időre s néha igen erős eső és mennydörgés fordúl elő, de a tulajdonképi esős évszak januarius 1-je s aprilis vége közt van. Kámbaországban, Magyar szerint, február és április havakban van az esős évszak. Lásd: Behm jeles értekezését: Süd-Afrika im J. 1858. Mittheilungen aus J. Perthes geographischer Anstalt, etc. 1858. V füzet. H. J.

1) A kiszondi (Formica atrox) hüvelyk hosszú, veres színű, mérges hangya, mely kűlönösen a veres agyagú s magasabb vidékeken nagy mennyiségben előfordul. Az esős évszakban egyik helyről a másikra költözik milliárdnyi seregben; egyenes irányban tetemes messzeségre nyúlik el a költözködő hangyasereg vonala; leginkább nedves éjjeleken, nagy eső után szoktak költözködni. Jaj azoknak, kik az utjokban álló házban alusznak! a mérges sereg meg nem kerűli a házat, hanem csapatostul beront, s az emberek csak futással menekülhetnek előlük. Az elefánt nagyon fél a kiszondi hangyától, mert ha nehánya ormányába férkezik, akkor fájdalmában dühödten néki rohan a fa tuskóknak, s azokat csapdosva szétroncsolja ormányát s igy nyomorúltan elvész.

††) Livingstone is megemliti a veres hangyát s ezt beszéli róla (430 s 431 l.): „Tala Mungongóban mulatásunk alatt figyelmünk veres hangya fajra fordittatott,

mely e tartomány különböző vidékeit zaklatja. Nevezetes, mennyire áhitja az állati táplálékot. Midőn a helység parancsnoka egy tehenet leöle, a rabszolgák egész éjjel kénytelenek valának virrasztani s a hús körül szalmatüzet rakni, hogy a hangyák fel ne falják. E hangyák gyakran oly számmal vannak, hogy kis hadseregnek hasonlítanak. Kis távolságról tekintve barnaveres szalagot láttatnak, mely 2—3 hüvelyk széles, s mely az ösvényen keresztül nyúlik, mindnyájan szaporán előretörnek egy irányban. Ha valaki történetesen rájok lép legott felfutnak lábszárain s meglepő eréllyel csípnek. Ez épen meg nem vetendő ellenséggel először Kasszandse közelében találkoztam. A távoli tájékot szemlélgettem, midőn történetesen egyik fészkökre hágtam. Egy pillantat sem telt bele, s máris közös megtámadást tőnek testem különböző védetlen helyein, alulról nadrágomon fel s felül nyakomon és mellemen. E furiák csipései olyanok voltak mint a tűzszikrák, s nem volt menekülésem. Egy két percig ide oda ugráltam, azután kétségbeesve minden ruhámat letéptem s sorban ledörzsöltem s leszedtem őket, oly gyorsan a mint csak lehetett. Oh! a legérzéketlenebb halandót is fölelevenitenék. Szerencsémre senkisem látta, mint küszködtem a hangyákkal, különben híre járt volna a helységbe, hogy megbolondultam. Egyszer éjjel, midőn sátram alatt egészséges álomba voltam merülve, szállattam meg a hangyáktól, s takarómat csak úgy tisztíthattam meg tőlük, hogy tüz felett tartottam. Valóban bámulatos dolog, bogy oly apró lényekben annyi rosz indulat megférhet. Nemcsak csípnek, de miután falámjaikat besülyesztették, körülfordulnak, miáltal szakadást s nagyobb fájdalmat támasztanak, mint az egyszerű seb okozna. Gyakran megtörténik, bogy midőn valaki ökör hátán ül, [s az ökör történetesen a hangyasereg közelébe lép, a hangyák az állat lábán felfutva azt támadják meg, ki hátán ül, s csakhamar megéreztetik vele, hogy menetöket megbá-

borította. Félelmök nincsen s egyenlő hevességgel a legnagyobb s legkisebb állatokat rohanják meg. Mikor valaki szalagjokra lép, akkor számtalanan otthagyják a rendeket s neki rohannak az úton, mohón keresve a harcot. Különben nagyon hasznosak abban, hogy a környéket a döglött állatmaradékoktól megtisztitják, s ha emberi lakot látogatnak meg, teljesen megtisztítják a romboló fehér hangyától s más férgektől. Sok ártalmas rovart és csúszómászót irtanak ki. Megtámadásuk hevességét roppant számuk nagyon öregbiti, s tüzes megrohanásuknak a patkányok, egerek, gyíkok, sőt a python natalensis is, mikor tulságosan jóllakott, áldozatjaik lesznek. E hangyák soha dombokat nem ráknak, mint a fehér hangya. Fészkeik mindjárt a föld alatt vannak, s az europai hangyabolyokhoz hasonlítanak. Olykor utjokon földalatti járatokat készítenek a fehérhangya üregeibe, hogy portyázásuk alkalmával a nap heve ellen ótalmazhassák magokat.“

Barth is beszéli, hogy ittott valóságos harcra kellett a hangyákkal kelnie. H. J.

2) A délafrikai népeknél szokás, hogy az asszony látogassa meg előbb az idegen férfit, s ez alkalommal mindig valami csekély ajándékot szokott neki küldeni s egyúttal látogatását előre bejelenteni. Ily látogatás rendesen kevés teketoriával megy véghez, s ha a jövevény férfi az asszonynak tetszik, mindjárt gyöngédebb viszonyba is lép vele s magához hivja.

3) Ezen feketék oly büszkék, hogy a legutolsó teherhordó is halálos szégyennek tartja a Benguelából fizetésért hurcolt batujával hazája határán átlépni. Tehát a határon más szegődött egyénnek adja át málháját s az úton kapott fizetése felével tetőtől talpig felruházza magát s csak fegyverét viszi, midőn helységéhez közeledik. Lakása elé érkezvén, sok puskalövéssel tudatja övéivel megérkeztét; ezek eléje mennek, körülveszik s hallgatják sok hazugsággal összeszőtt úti kalandjai elbeszélését. Hogy a testén lobogó új szöveteket teherhordásá-

val szerezte meg, erről mitsem szól, sőt azt állitja, hogy a fehérekkel nyereséges kereskedést folytatott s így szerezte meg új ruháját.

4) A tengerpartok közelében fölszedett kóranyagok a bihéi karaván népei közt rendesen eltünnek, mihelyt a Lingi-Lingi hegységen túl vannak, a betegek is szembetünőleg javúlnak s nemsokára minden orvoslás nélkül egészen felidűlnek.

5) Az ily civakodások alkalmával történt erőszakos halál idegen tartományban az egész karaványra nézve veszedelmes és sok alkalmatlanságot okozó esemény. Gyakran a környék lakosai megrabolják a karaványt, míg népei egymással veszekednek, de mindenesetre a véröntás több napi időveszteségbe kerül a rákövetkező szertartások miatt; s a főnöknek, kinek földjén a vér ontatott, legalább is 10 rabszolga árát megérő birságot kell adni. Ha aztán a gyilkosnak nincs vagyona, a karaván kénytelen érette fizetni, miért is őt, ha meg nem ugrik, mi rendesen történni szokott, rabszolgájává teszi.

6) E népek minden kétség nélkül rettenetes emberevők, több kerületben (Munda, Kálá, Kipeju-ban) az emberhúst nyilvánosan árulják, de csak tulajdon földieiknek adják el, idegenek előtt erősen tagadják undok vétköket. Leginkább betegeket, rablókat, kisdedeket, elaggott öregeket s rabszolgákat szoktak leölni, mint azt magam több izben láttam. A férfitól a fejet, az asszonytól pedig a combot (a térdtől kezdve a szeméremig) nem eszik meg s elhányják, miért, azt nem tudom.

7) Fejdelem csak körülmetélt lehet, ha tehát kisded korában nem történt, tehát mihelyt fejdelemségre jut, kénytelen a szertartáson átesni, habár férfi korában is; különben rendes szóbának el nem ismertetnék.

V. FEJEZET.

Megérkezésem Bihéországban.

A Dsámba. Az aranybányák. Dimba. A hadi tábor. Kutátuán-Mungoja. Donde. Kimbolenge. Bulum-bulu. Tumba. Bihé.

Febr. 9. Jókor fölkerekedvén, a keletre szemközt álló s kúp alakban magasan feltornyosodó Dsámba hegytömeghez közeledénk, mely a körülte emelkedő magasságokon felül, mint hatalmas bástya, emelte fel kopár gránit csucsát. Ösvényünk két oldalán, egyenközü hegyágak huzódtak el, melyek mintegy tisztelettel borultak a Dsámba lábaihoz. A magas fáktól árnyékozott, bár köves lejtőn vidáman kapaszkodék fel a honjához mindinkább közelgő karaván, a különbféle utazásokon s különbféle nemzetek nyelvén tanult dalokat énekelve. [1]) Az énekszó erősen visszaütődék a sziklás hegyen, s a lakatlan vidéket némi élettel tölté el.

Szünet nélkül magasabbra és magasabbra kapaszkodánk, több hegyi patakon kelénk át, melyek kristálytiszta vize kellemesen enyhité az égető napsugaraktól szomjas utasokat. Ittott az erdőből kibukkanva nyílt felsíkra érkezénk, honnan meglepő kilátás esett a környékre. Keleten a mind közelebb és közelebb mutatkozó ös Dsámba kopár szürke

sziklacsúcsai feltünő ellentétet képeztek az alattok elterülő buja tenyészettel, nyugaton a hámbói halmokon elszórt, magas incendera fáktól környezett helységek mosolyogtak felénk, s az alattok elterülő síkságon a Keve folyó szalagja huzódott el.

Jó darabot haladánk igy; déltájban a napsugárok az uralkodó szélcsend miatt rendkivül nagy forróságot okoztak, s nemsokára a messze távolból hallatszó tompa zúgás égi háború közelgetését hirdette. Kettőztetett léptekkel igyekvénk a dsámbai magasságokon rakott kilombót mentől elébb elérni.

A Dsámba hegységet fedő erdőség nagyobb részint az épitésre alkalmas fákból áll; ilyenek: az óriási „uszámba“, melynek setétzöld tojásdad levelei vannak; a „bombolo“ (celastrus illicifolia) fehéres fénylő levelekkel; a „keritenda,“ „ongaje,“ „páko“ vagy „máko,“ vaskeménységü óriási sudár fák; a „kabábá“ vagy cedrus, mely növésére fenyüfához, de keménységére vashoz hasonlít, s melynek tetejét kis kerek ágkoszorú koronázza; a „losa“ stb. A magas gallyazat alatti üres helyet többféle, részint jóizű erdei gyümölcsöt termö alacsonyabb fák foglalták el, mint a „luhengo,“ [2]) „vákulankula,“ [3]) stb.

A keleten mind sürübben felszálló fellegek nagy villámlással és mennydörgéssel csakhamar a láthatár fölött foltonkint elszórt felhökkel egyesültek s a napfényt elfogták, s a keletről jövő, mindinkább ez ösödő széllel együtt kellemes hivest okoztak, mely nekünk a köves lejtön felkapaszkodóknak igen kivánatos volt. De nemsokára oly erös zápor hullott reánk, hogy a közelünkben álló tárgyakat

sem különböztethettük meg. Mindazáltal folytatók útunkat a sziklákról patakként omló vízen keresztül, mig végre délutáni 3 és 4 óra közt tetőtől talpig elázva a kilombóba érkezénk.

Febr. 10. Egész éjjel hullott vala az eső s reggel is egyre omlott, azért a karaván ki nem mozdult helyéből. A nyugalom reám nézve nagyon is szükséges volt, mert tegnap a felkapaszkodásban nagyon megizzadtam s rá a hideg záporesőtől csontig eláztam; ennek következtében most a láz ütött ki rajtam, miért is az ágyban maradtam. Már féltem, hogy nagyobb bajom lesz; de a jól fedett singében s az erős tüz mellett ágyamban jól megizzadtam s erre a kórjelek csakhamar eltüntek. Csak nagyon bágyadtnak éreztem magamat.

Kilombónk a Dsámba magasan felnyúló csúcsát megkerülve a hegy hátán volt rakva. Innen láthattam, hogy a roppant sziklacsúcs nem lakatlan, mint első pillanatra gondoltam, mivel a hegycsúcs hosszan elnyuló s lassankint alacsonyodó oromlejtő által a környező hegyekkel van kapcsolatban, s azon oromlejtőn könnyen lehet a csúcs tetejére feljutni. A csucs alatt kelet felé széles felsik van, melyet nyugotról nem láthatni, s e felsíkon Dsámba helység épült, mintegy 200 házzal. Bátor és zsivány indulatú lakosai, noha a Bailundo, Hámbo és Számbos tartományok határai között élnek, azon tartományok egyik fejdelmét sem uralják, hanem saját s önválasztotta főnök alatt vannak, s mikép a középkor olasz condottiere-i háború idején annak szolgálatába szegődnek, ki legjobban fizeti.

A karaványok el nem mulasztják az ily rablásra mindig kész, noha csekély számu nép főnökének barátságát adományokkal megnyerni. S tehát én is 50 röf szövetet, 10 font löport, 10 palack égettbort, 100 tüzkövet, 300 levél papirost s egy puskát küldék ajándékul a dsámbai főnöknek.

Délfelé, midön az ég kissé felderült, több dsámbai ember jött kilombónkba, részint élelmi szerekkel. Feltünőleg magas s jó testalkotásu emberek, bő s különbféle szinü ruhájok volt. Fegyvereik: hosszú csövü puska, zagája és fa buzogány, melyek nekik valóban harcias külsőt kölcsönöztek. Mindig volt alkalmam tapasztalni, hogy Délafrikában a hegyi népek igen szép termetüek. A dsámbaiak magokviselete sokkal bátrabb, mondhatnám, szilajabb volt, mint azon embereké, kikkel eddig utunkon találkoztam vala; minden teketoria és engedelemkérés nélkül a kilombón keresztül egyenest singémbe jöttek, a hányan csak bele fértek, mi nekem a beteg ágyban fekvőnek elég terhes volt. Csakis holmi apró ajándékokkal tudtam tőlük megszabadúlni.

Többi közt a dsámbaiak módjára öltözött egyén jöve singém ajtajához s ott megállva, portugal nyelven kére engedelmet a bemenetelre. A szokott üdvözlet után elbeszélé, hogy most a dsámbai főnök, Káindángongo, szolgálatában álló fegyveres (mukuengye), de több év előtt egy e vidéken sokáig tartózkodott fehér embernek, kit „Talámahoussi-nak (azaz: mérges oroszlánynak) nevezett, rabszolgája volt s az ásványok gyüjtegetéseiben segítette.

Még Benguelában hallottam volt, hogy valami 16 év előtt bizonyos João Cota, Braziliából Benguelába számüzött „mineiro“ (bányász), hosszasabb ottmulatása után, holmi europai árukkal megrakodva a hámbói hegyes vidékre vette magát. Itt sokáig tartózkodott, végre megjelent a városban, de látszólag minden áru nélkül, csak számos rabszolga kisérettel. Mindazáltal a városban úriasan és dobzódva élt, s a kártyajátékban szenvedett tetemes veszteségeit böven aranyporral fizette. Végre beleunván dobzódásaiba, aranyporral összevásárlott árukkal ismét a belföldre ment. De itt, mint dsámbai látogatóm beszélte, nem kereskedést üzött, hanem aranymosással foglalkozék. Iszonyú kegyetlenségeket követett el a benszülötteken, kik valamikép boszúját felingerelték, de azután böven megadta a váltságdijat a magával hozott árukból, melyekkel a pártján levő embereket is tartotta. Hogy a lakosok az aranymosásban ne háborítsák, azon helyet, melyen az aranyt találta, s mely hegyi patak hosszában nyúlt el, a tartomány főnökétől megvette s bekerittette s azután annak közepén libátáját épittette föl, sok fegyveres rabszolgája levén.

Az aranypor-mosásban csak ketten, látogatóm s még egy más rabszolgája, voltak neki segédül. Ezen másik rabszolgáját egyszer részegségében agyonütötte. Erre a földnépe, mely sok kegyetlenkedése miatt már régóta boszút forralt vala, s mely tudta hogy huzamos idő óta valami alattomos munkát folytat, melynek célját azonban eszével föl nem érte, boszorkányságot fogott rá. Noha bő ajándékozásaival lekötelezett számos pártolója volt, mégis

az elkárhoztató itéletet a többség véleményében nem tudta megsemmisíteni; végre a föld népétől elcsábitott rabszolgái is elszöktek tőle, s ő csak gyors futással menekülhetett nehány kisérővel Benguelába. Itt egy évnél tovább maradt, s ottmulatása alatt is több példáját adta eszeveszett vakmerőségének. Igy többi közt egyszer épen az nap s azon órában, midőn háza előtt egyházi processiónak kellett elmenni, nedves ruhát terittetett ki az utcára s azután töltött fegyverrel kezében kapuja elé állt, s midőn a processio arra közeledék, agyonlövéssel fenyegeté azt, ki a száritásra kiteritett ruhát elvenni vagy rá lépni mer. S a processio csakugyan megfordult s visszahuzódott. — Olvasóim tán csodálkozva kérdik, hogyan lehet ily botrányt mivelt városban büntetlenül elkövetni? De tudni kell, akkor Benguela nem felvilágosodott lakossal telt város, hanem undok rabszolgavásárhely, s a rabszolga kereskedők fő istensége az arany volt, mellyel Cota uram bőrtáskái jól meg voltak tömve. Végre a kalandor visszament Braziliába, annélkül hogy valakivel tudatta volna, hogy hol van az arany lelhelye.

Dsámbai látogatóm kész vala az általa jól ismert helyre elvezetni, de mostani körülményeimben el nem meheték. bár nagyon kiváncsi voltam, mert a karaván̈t nem várakoztathatám több napig, magam pedig nem folytathattam volna utamat. Azért látogatóm szolgálatát neki adott ajándékkal más jövendő alkalomra foglalám le.

A mit Benguelában az e vidéken, valamely ismeretlen helyen, létező aranybányáról s azon emberről, ki azt fölfedezte, hallottam vala, az tökélete-

tesen megegyezett azzal, miről dsámbai látogatóm tudosita. Azért nincs kétségem benne, hogy itt csakugyan arany találtatik; a hegyes vidéken utunkba esett mély vájások földtani viszonyai is arra mutattak, hogy e vidéken aranyat lehetne lelni. Azért érdemes volna, hogy értelmes bányász kutatná ki a hámbói hegyeket, munkája, hiszem, nem maradna gyümölcs nélkül.

A küldöttség, mely a Káindángongo főnöknek járó kibándát megvitte, estve felé visszatért. Szivesen fogadtatott a főnöktől, ki a maga részéről is követséget küdött kilombónkba kecskével s egy kosár kukoricaliszttel, ajándékul számomra. Egyszersmind megüzente, hallgassam ki követjeit, mert fontos hírt fognak velem közleni utazásom folytatására nézve [4]).

Ez üzenet hirére azonnal több felül kiáltozák: Olo zsángo! (a tanácsra!) Csakhamar együtt valának a karaván népei, s közöttük én is helyet vevék székemen. A követek, a háromszoros „bokuetu“ után a következő beszédet intézék hozzánk: „Urunk, Káindángongo, a földén átutazó bihéi karavánnak igaz barátja, azért benneteket általunk arra figyelmeztet, hogy a Kutátu folyó mellett elterülő sikokon bailundó fegyveresekből álló hadi tábor tanyázik, kik, mint tudva vagyon, a délre fekvő Humbe tartományokba szándékoznak rontani; de hihető, hogy megtudván a közeledő, árukkal megrakott karaván jöttének hirét, helyökből ki nem mozdulnak, s talán csak azért telepedtek le a karaván utja közelében, hogy, bízván fegyveres embereik számában, a karaván megtámadják. Mindezekre urunk figyelmeztet benneteket,

mint jó barátotok, ezt tartván kötelességének. „Kámuri jo tu bángysa!“ (nincs több mondani valóm!), ezzel rekeszték be szavaikat.

Megköszönvén a jó tanácsot s megajándékozván öket, haza bocsátám. Azután a gyülésen elhatároztaték: Holnap reggel, hajnal hasadta előtt induljon el tíz könnyű fegyveres s mentől gyorsabban siessen az ide mintegy 10 mérföldre lévő Kutátu folyóhoz kikémlelés végett; azután ha majd óvatosan mindent kikémlettek, siessenek vissza a dimbai kilombóba, hova a karaván a holnapi napon szándékozik elérkezni. — Végre az éjjeli örök háromszor ismételt hangos felkiáltással kötelességök teljesitésére emlékeztetének.

A borult esős időben, déltájban, a hévmérő 21 R. fokot mutatott, estve felé pedig, keleti szél kerekedvén, 18 fokra szállott le.

Febr. 11 A fejdelmeknek járó adóktól megmenekedni akaró karavánok innét a Számbos és Bailundo tartományok között elterülő lakatlan erdőkön szokták útjokat folytatni, úgy hogy az elsőbbik ország népei jobbra, a másikéi pedig balra maradnak. Azért korán reggel kiindulván, némileg éjszakkeletnek tartánk. Az elébb köves de majd könélküli s fekete homokos földön gyorsan haladánk előre, s 10 óra tájban a dsámbai magasodásokon elterült fokozatot értük el, mely e szélesség alatt Délafrikában a nyugoti tengerpartoktól keletre harmadik és utolsó magassági fokozat. Innét több száz mfldnyi távolságra, egész a Lupáta hegyláncok közeléig, mint tapasztaltam, a föld szine csak észrevehetlenül magasodik vagy alacsonyodik, kivevén a folyók partjai

közelében, hol szaporán emelkedik egy kis távolságon, de azután a síkság változat nélkül és mondhatni, egészen szabályosan, más, nagyobb vagy kisebb távolságra levő, folyó- vagy patakhoz vezet szelid hajlással. †)

Itt meglepetésemre először vevém észre az egyes csoportokban, de nagy böven előforduló olajpálmát (dendee), melynek hosszú, félkörben lehajló ágkoronája van. Ezenkivül a rétekkel váltakozó erdők leginkább az „omia," vingolo" és „losa" fákból állottak. Ez erdőket bizonyos, csaknem rendes közökben délről éjszakra elnyúló sömlyékes puszta rétek hasitották keresztül, s e rétek közepén kristálytiszta vízerek kígyództak el, melyek mellett antilopok, gazellák, pakaszák, zebrák s kivált sok pézsmadisznó nyomai voltak láthatók, bizonyságául annak, hogy az emberektől lakatlan ezen vidéket annál több vad állat szállta meg, de ezeket vadásznunk nem lehetett, mert a vélt ellenség közelléte a minden zaj nélküli csendes utazásra kényszerített.

A hegyes vidékeken talált változatos tájképek itt egészen eltüntek, s az egyforma felsíkon csak az egy és több mfldre kiterjedő erdők s felváltva a köztük elnyúló, magas fűvel borított, száraz vagy sömlyékes rétek mutatkoztak. A réteket rendesen patak öntözte, s a tenyészet mindenütt buja volt, mindazáltal az egyformaság untatóvá lett.

Minden pihenés nélkül folytatván utunkat, délutáni 2 és 3 óra közt a Dimba nagy füves síkot környező erdő szélén, a karaván által lejövet ott rakott kilombóban megszállánk, a legnagyobb csen-

dességgel, s várva várók előre sietett kémeink megérkezését.

Febr. 12. Küldöttjeink késő éjjel megjövének s tudtunkra adák, hogy tegnap a kijelölt helyre érkezve, oldalt, balra útunktól egy óra járásnyira, egymástól elkülönzött több hadi tanyát (kilombo an vita) találtak. Körültök lappangva mindent jól kikémleltek; abból a mit ott láttak, következtetniök kell, hogy a tábor egyhamar föl nem fog kerekedni s odább állani; s minthogy épen útunk közelében, az erdőn mintegy elrejtve van, azért azt kell hinnünk, hogy ők mozdulatainkat szemmel tartják s megtámadni készülnek.

E hír nagy felindulást támaszta a kilombo népei közt. Különbözők valának a veszedelem elhárítását tárgyazó vélemények; némelyek büszkén a magunkkal szállitott sok lőporra hivatkozva azt indítványozák, folytassuk utunkat haladék nélkül s megtámadtatás esetében védelmezzük magunkat emberül. De igy leginkább csak azok beszélének, kiknek kevés vagy semmi árujok sem volt, kik tehát semmitsem kockáztattak, mert ha az ütközetnek rosz kimenetele találna lenni, kopasz életöket megmenthetik gyors futással. Mások ellenkezőleg azt inditványozák, ne mozduljunk ki helyünkből s erősítsük meg a kilombót. De ez índitvány szintén célszerűtlen volt, mert ha kilombónkba zárkozunk s a nagy számu ellenség körülszállja azt, a legott beálló éhség vagy föltétlen megadásra, vagy kétségbeesett ütközetre kényszerít majd. Mindkét esetben pedig árúinkat, vagy legnagyobb részöket elvesztjük. Még mások tehát azt javaslák: térjünk le a szokott útról

s igyekezzünk a délre eső Szám̃bos tartományon keresztül Bihébe jutni. Erre ismét a tapasztaltabbak azon ellenvetést tevék: a szám̃bosi népek a bailundók adófizető alattvalói, tehát nem hihető, hogy ügyünket azok ellenében pártolni merészlenék; azután ha a bailundók fejdelme megtudja, hogy tartományát kikerülvén, tőle a szokott kibándát megtagadtuk, [5]) mindenesetre még ellenségesebb indulattal lesz irántunk.

Akár csatára, akár futásra készüljünk, szükség volt haladék nélkül elkökélt határozatot hoznunk. Hosszas tanakodás után a többség abban állapodék meg: menjen kebelünkből választandó küldöttség a sereg vezéréhez (Szóm-án-vitá) s bizonyos adó ajánlata által eszközöljön ki számunkra békességes átjárást. Ha pedig ez nem sikerülne, s a hadvezér szertelen követeléseket tenne, készüljünk ütközetre, menjünk elöre s rohanjuk meg az utunkat elálló tábort.

E javaslat nekem is legjobban tetszék, mert mint tetemes áruk tulajdonosának ellenségeskedés esetében sokat kelle kockáztatnom. A 10 személyből álló küldöttség tagjai közt az országszerte ismeretes Mursza, azután kiszongóm és káleim is voltak; csakhamar az „ovitukika“ [6]) ajándékokkal útra keltek a tábor felé.

A hévmérő déltájban az árnyékban 23 R. fokon állott.

Febr. 12. Délután visszajövének a táborba járt követeink. Azonnal körülfogák a karaván népei, hogy a hirt megtudják. Ez következőleg szólt: „Kánduko-Lombéágánda, a bailundók hadvezére,

háromszoros „bokuetü“-t izen nektek (zajos taps), továbbá azt izeni, hogy népét nem a tengerpartról a belföldre szöveteket szállitó karavánok ellen vezeti, [7]) de a Muhumbék tartományába viszi szarvas marháért; tehát a bihéi karaván sem fogja bántani, de szíves ajánlatunkat elfogadván, a következő adományokat kéri, annál is inkább, mivel némi árúkra szüksége van. Kér tehát 6 hordó égettbort (300 itcét), 6 hordó löport (120 fontot), 6 puskát, 500 tüzkövet, 500 levél papirost, 600 röf szövetet. Egyszersmind nyilt barátságot ajánl a karaván főnökének, s felhivja, hogy az említett cikkeket személyesen vigye meg táborába. Ő maga szíveseu meglátogatná öt, ha fegyveresei neki megengednék, hogy egyedül jöjjön hozánk. [8]) Hogy pedig a karaván főnöke adott szava igazságáról ne kételkedjék, a Kutátu melletti kilombóba, hová a karaván bátran elindulhat, két feleségét fogja kezesül elküldeni.“

A főnöktől édes módon követelt adó értéke, bár itt a tengerparttól való távolságot tekintve már tetemes, mégis a körülményekhez képest szerfelett nyomasztó nem volt, mert a kisebb nagyobb áruszállitmányok több mint 150 birtokosa aránylagos kivetés utján, csekély áldozattal teremthette ki, s igy a bizonyos menekülést könnyen lehetett megváltanunk, annélkül hogy bizonytalan eredményü ütközetre kerülne a dolog. A kivánt mennyiség csakhamar össze is rakatott. De azon felhivás, hogy az adományokat személyesen vigyem el, nem volt ínyemre, mert annyit már tudtam, hogy a feketék közt a haszonlesés sokkal nagyobb mint adott szavok szentsége. Mursza azonban társamul ajánlkozék

s biztata, kiszongóm pedig a nyakáról lelógó gazella szarvakra esküdözve erősítgeté, hogy a Kánduko főnök szava szent. Tehát részint a szükségnek, részint barátim biztatásának engedve eltökélém magamat a felhívás elfogadására. Hogy pedig több időt ne vesztegessünk, elhatárzók, hogy hajnal hasadtakor útnak indulunk s lehető gyorsasággal a Kutátu melletti kilombót igyekszünk elérni. Onnan azután én még az nap a hadvezér táborába fogok menni.

Febr. 13. Még szürkületben fölkerekedve szaporán haladánk előre a gyér erdőkkel borított sík vidéken. A keleti széltől mérsékelt légben, a sík és követlen úton, hol csak néhanéha az erre folyó vízeknek sömlyékes szélei okoztak némi akadályt, könnyeden haladhatánk előre, s már délutáni 1 és 2 óra közt a Kutátu mellett vert singékhez érkezénk.

A hévmérő ezen időben 22 R. fokot mutatott.

Kis falatozás után, annélkül hogy a tábor főnökét jövetelemről előre tudósitottam s a tőle igért kezesek beérkeztét elvártam volna, a már említett személyekkel s számos önkényt ajánlkozott fegyveres kíséretében a táborba indulék. Az éjszakra futó folyó hosszában fél óráig gyalogolván, s a balra eső közel erdőből kihangzó zajgást követvén, csakhamar megpillantám az egymástól jól elválasztott négy kilombót, melyekből sürü füstoszlopok szálltak föl. Az egyik kilombo közepén magas póznán lobogó veres zászló a főnök szállása helyét mutatta. Ennek közelébe érkezvén, némely fák alatt letelepedénk s ott várakozánk, mig nem valaki felénk jön s megszólit. Számos, vad külsejű ember mutatkozék ugyan, de ezek csak egymásnak integetve hangosan felkacagá-

nak s velünk szóba sem állának. Igy már jó fél óráig várakoztunk volt, annélkül hogy valaki hozzánk kérdést intézett volna, s már aggódám, hogy valami baj lesz, midőn végre a főnök egyik tisztviselője hozánk jöve, s ura nevében megüdvözölvén, bennünket a gyüléstérre (zsángó) vezete, melynek egyik sarkában letelepedénk. E tér a kilombo keritésén belül a főnök singéje előtt terült; már egészen ellepték vala a fegyveresek, kik oly sürün ültek a földön, hogy közöttük semmi hézag sem maradt. E fegyveresek böre a zsirtól feketén csillogott, szemmeresztve ültek ott, durva arcuk vonásaiban a mohó ujságvágy világos jelei látszottak.

Fiatal s jól termett emberek voltak, gyöngyökkel megrakva, fejeik szép szinü tollakkal különbözőleg ékesítve, puskával, zagájjal s fa buzogánynyal fegyverkezve. Közülök a főnök s tisztikara eredeti vad szépséggel tünt ki.

A főnök az ágasokra egymás mellé rakott kimbángók (töltéstartók) előtt feltüzött zászló mellett, négylábu, alacsony, leopárdbörrel beruházott székben ült, közelében egyfelől ágyasai, [9]) másfelől négy viszángysi zenész [10]) foglaltak vala helyet. A zenészek kellemes halk zenével kisérték az embereihez mindig erős hangon beszélő főnök szavait, ki bennünket egy pillantásra sem méltata. A főnöktől némi távolságra tisztviselői voltak, t. i. a kiszongó, kálei, manicsápi, (kulcsár), manikiálló (székhordó maniszambo (tárnokmester).

Kánduko-Lombéágánda hadvezér a bailundo fejdelem veje, mintegy 30 éves, tán egy öl magas, s aránylag izmos ember; himlőtől kissé ragyás ar-

cának hosszukás, s mennyire feketénél lehet, rendes vonásai, s magas homloka jó értelemre, kevéssé gambás ajka erőteljes szellemre, nyugtalan villogó szeme némi csalfa indulatra mutattak. Fejét a már emlitett, dragonyos sísakhoz hasonlitó hajfonat (epunta) ékesitette, mely a tetején bőven meg volt rakva a fényes kauri kagylókkal, mig két hálántékán a fejéről lelógó vékony hajfonadékok fehér és veres gyöngyökkel ékeskedtek. Széles, fehér és veres sávolyú szövetből készült, bő lobogó ruháját fehér gyapotőv szoritotta derekához, vállát mente módjára kék szinű szövet takarta. Mindezekhez még a karjait egészen a könyökig boritó réz karikák járultak.

Kis vártatva felhiva, hogy közelében fogjak helyet. Ezt legott a magammal vitt székemen [11]) némely kisérőimmel együtt meg is tettem. Most az eddig szakadatlan pengetett viszángysik elhallgatának s a népes gyülekezetben mély csend álla be. Ekkor a hadvezér felém fordulva kétszer tapsola s háromszor ismétlé a „bokuetu“-t (békesség veled), mit szintén kétszeres tapsolással s háromszoros „mui“-val (veled is) viszonozék. Erre az egész gyülekezet nagy zajjal tapsola. Csak most győződém meg teljesen, hogy a hadvezér barátságos indulattal van irántunk.

A vezér azután több kérdést intéze hozám nevem, születésem földje s utazásom célja felől, melyekre neki a szükséges magyarázatot megadám. Azután elbeszélé, hogy már több nap óta tudja, hogy a sok árukkal megrakodott karaván erre közeledik, s táborában a 25 hóka [12]) népei csakugyan indit-

ványozták a karaván megtámadását; de más levén a megbizatása, nem akart a messze földről sok bajjal és munkával felérkező embereknek kárt tenni, azonfelül már több évtől fogva „kiszokobarátja“ [13]) egy hozzám hasonló fehér embernek (kindele tya potu), s már azért sem lehetett neki a lelki testi barátjához hasonló fehértől vezetett karaván erőhatalommal megtámadnia. [14])

Miután beszédjét elvégezte volt, embereim kitálalák előtte a számára hozott adományokat, melyeket alig megtekintvén, mindjárt raktárába vitete; hihetőleg attól tarta, hogy a nálánál még ragadozóbb népei elsikkasztják. Megköszönvén az adományokat, nekem a jövendőre is megigéré barátságát.

Azután „mingundi“-val (méhser) telt sok fazékat rakata elénk, s erre csakhamar az egész gyülekezet az iváshoz foga. Az ital fölhevité a harcfiakat, s nemsokára táncra kerekedének a marimbák bögő hangjai mellett, épen ugy, mint a kiszángysi főnöknél tett látogatásom alkalmával. A táncoló csoportok közé csakhamar a főnök is keveredék, sokszinü gyöngyökkel felpiperézett ágyasaival együtt. Még csak én hibáztam, s a Hogarth ecsetére érdemes jelenet teljes lett volna, de a sok gyaloglásban eleget gyakoroltatott lábamat megkimélvén, a főnök felhivását a táncra szépen megköszöném.

A nap már hanyatló félben volt, azért a vigalomba egészen elmerült főnöktől kérdezém: van-e még valami mondani valója? Ő ismételve felhíva, töltsem ott a táborban az éjszakát, de szivességét megköszönve kilombónkba készülék. Tehát jó mennyiségü fris vad-hust és mézet rendele magam

és kísérőim számára adatni, s ezzel útnak ereszte. Nemsokára tanyánkra érkezénk, hol az eljárásunk jó kimenetelén örvendő néptől szíves tapsolással fogadtatánk. Embereink tapasztalásból jól tudták, hogy az árúkkal megterhelt karaván̈ra nézve felette veszedelmes még tulajdon földieik hadi tábora közelében is megállapodni, mert a rablás végett házaikat otthagyó fegyveresek ragadozási vágyukat minden kinálkozó alkalommal kielégitik, mitsem ügyelve vezérjök tiltó parancsára. Tehát a karaván̈t hirtelen megtámadják s megrabolják, nem gondolva azzal, barátjaikat vagy ellenségeiket kárositják-e meg, s azután a nyert zsákmánnyal mindjárt haza takarodnak, elhagyva zászlóikat. Azért elhatározók, hogy éjfél után egész csendességgel felszedjük sátorfáinkat, s ekkép meghiusitjuk a rendesen hajnali órákban támadni szokott tábor célját, ha ez csakugyan adott szava ellenére ránk akarna törni.

Febr. 14. Éjfélkor tehát csendesen fölkerekedénk s a még tegnap kijavitott hidon minden baj nélkül átkelénk. A Kutátu középrendű folyó s Számbos felsíkjain veszi eredetét, délről éjszakra folytában több más folyóval egyesül s Bailundoországot keresztülmetszvén, a mungoják vagy malembák földjén fut át, s azután az ott keletről nyugatra folyó Koanzába ömlik. Neve valódilag Kutátu, de minthogy több ilynevű folyó van, azért megkülönböztetésül Kutátu-an-Mungojá-nak hívják.

Útunk nem magas s gyér erdőn vitt keresztül; hajnalban kijutánk az erdőbül s hosszú füvel borított síkság szélére érkezénk. A karaván népei itt terheiket levetve sok tüzet rakának s letelepedének,

hogy megpihenjenek, egyenek és megmelegedjenek, — mert noha a hévmérő 20 R. foknál inkább többet mintsem kevesebbet mutatott, mégis e légmérsékletet már hüvösnek találták. Azonban tüz nélkül a feketék ritkán maradnak még a legnagyobb forróságban is, ha mindjárt csak rövid időre telepednek is le.

Mihelyt a nap jótékony sugarait a láthatáron elárasztotta, azonnal ismét folytatók utunkat a síkságon, melyen ittott az azt egyenlötlen kanyarodásokkal övező erdők szélei látszottak a távolból. Délről éjszakra számos kisebb nagyobb vízér szelte át a füves síkot, nagyobb részét ingoványos posvánnyá változtatva. A lapályból kiemelkedő domborodásokon magas incendera csoportok sötétlettek, s e facsoportok árnyékában nehány apró helység látszott. Ezen helységek közös nevök Donde, lakosaik a bailundo királynak adóznak. A Dondétól még jó távolságra, erdő szélén, rakott kilombóba déli 11 és 12 óra közt érkezénk. A hévmérő ekkor az árnyékban 26 R. fokon állt.

A helységekből nemsokára számos asszony és leány jött tanyánkra élelmi szerekkel. Ez asszonyoktól megértém, hogy a férfiak nagyobb részint a Kánduko hadseregéhez csatlakoztak. Kilombónk környékén sok ehető gombát leltünk, melyek az éhes utasoknak kellemes eledelül szolgáltak, annál is inkább, mivel most először találtunk gombát idáig való utunkon.

Bár a Donde helységek főnöke népével együtt a táborba ment vala, mégis honmaradt „ntembó"-jának (első feleségének) [15]) megküldém a kibandát,

32 röf szövetet, 5 palack égettbort, 5 font lőport. Ez ajándékot számomra küldött sertvéssel, egy kosár kukoricaliszttel (széma) s két korsó kimbombo itallal viszonzá.

Mindeddig ugyan semmi nyugtalanitó dolgot nem vettünk vala észre, mégis közel levén a tábor, egész éjjel a legnagyobb vigyázattal valánk, s több ízben magam is megfordulék az örök közt, intve őket kötelességeik szoros teljesitésére.

Febr. 15. Reggel a szokott renddel kiindulván, a kilombót környező, keskeny és silány növésü „onfate“ erdőn át számos kis tóval borított, sömlyékes rétekre érkezénk, hol a felrettent bibicek (vanellus caiennensis), hangos „kuer, kuer!“ sivítással szállongtak felettünk; azonfelül az egyik tóból a másikba csoportosan repkedő vadkácsák elevenítették az egyforma vidéket, mely jobban untatott, mint a fárasztóbb, de változatosabb hegyvidék.

Dél felé a sömlyékes rétekből szelíden emelkedő partlejtőre jutánk, melyet különbféle magas fák borítottak, s mely a három napig járt fekete homokos föld helyett, veres porhanyó agyagból állott, melynek termékeny voltát a buja erdő tanusította, hol többi közt az „olom-bumbu“ [16]) gyümölcsöt termő bokrot is találók, melynek épen most megért gyümölcsével lakozánk. Nehányan ez alkalommal beljebb nyomulának az erdőbe s azon hírt hozák, hogy odább egy falka vaddisznó legel az olombumbu gyümölcsön. Azonnal több puskás útnak indula s velök én is elmenék, hogy a minapi pakasza-vadászaton mutatott ügyetlenségemet némileg helyreüssem. Nagy kört képezve haladánk előre, hogy a

vaddisznókat megkerülhessük. Midőn a kijelölt helyet megkerültük vala, a vadászok kiáltozásra fakadának s igy menének előre; most a felrettent állatok a bezárt körben nagy robajjal ide s tova futkosva keresztültörni igyekvének, de mindenütt a durranó puskákkal találkozának. Noha a vadászok elég szorosan álltak egymáshoz, mindazáltal a dühösen feléjök rohanó nagyagyarú vadak többnyire áttörének a körön, mert a vadászok kitérének elölük, s végre is vadászatunk korántsem járt oly sikerrel, mint várni lehetett, mert összesen csak 18 darab marada a csatatéren. Kettejét, mint bizonyosan mondhatám, én löttem vala le. Hogy pedig ismét verekedésre ne kerüljön a dolog, a karaván szekului osztak fel a húst az ily alkalammal divatozó szokás szerint.

Két órai gyaloglással az erdőből kiérvén, erős hullámzatu gyepes vidékre jutánk, melyen magas incendera fák közt a Kimbolengo helységek látszottak. E helységek közt elhaladván az oldalt eső kilombóba szállánk, kisérve számos élelmi szereket árúló helységbeliektől.

Febr. 16. A szokott időnél korábban betoppana kiszongóm s elmondá, hogy teherhordóim a singén kivül rám várakoznak, s velem beszélni akarnak. Meghökkenve a szokatlan felhíváson, kimenék hozzájok s nem kis bámulatomra egészen elváltozott állapotban találám. Az eddig rajtok látott kopott bőrmezt egészen új szövetekkel cserélték vala ki, s fejökön különbféle szinü gyöngyökkel voltak felpiperézve. Álmélkodásomból csak bucsuzószavaik ráztak fel. „Minthogy — igy szólának — megelégedé-

sökre bántam volt velök, azért most köszönettel bucsut vesznek tőlem; hazájok határa az ide közel levő Bulum-bulu, s most kiki legrövidebb úton másmás irányban levő lakhelyére szándékozik sietni, hogy rég elhagyott családjok körébe mentől elébb jussanak. Málháimat tovább nem szállíthatják, de a környékbeliek közt már találtak embereket, kik nemsokára meg fognak jelenni, hogy portékáimat tovább szállitsák. A fizetést, mely ezen új teherhordóimnak jut, kifoghatom az ő bérökből."

Ezzel csakugyan eltűnének. Több mint 80 teherhordóimnak alig negyedrésze marada vélem, s ezek kiszongóm családjához tartoztak, s főleg azért nem hagyának el, minthogy tudták, hogy Bihében kiszongóm házában akarok szállást venni, s tehát gyalázatjokra vált volna, ha útközben vendégjöket magára hagyták volna.

Kevés vártatva Mursza s más úti társaim is megkeresének, szintén bucsut veendők; ennek láttára igazán elérzékenyűlék, s bús szomorúság lepé el keblemet, mintha őket soha többé meg nem fognám látni. Viszontagságos utamban oly nagyon megszoktam vala ezen bár durva, de nyilt keblű emberek társaságát, körülállásukhoz képest híven osztozkodtak bajaimban, s ezeket lehetőleg könnyíteni iparkodtak,— hogy most úgy tetszék nekem, a hiányt, melyet eltávoztokkal okoznak, semmisem fogja nálam kipótolhatni. Mursza, mint állitá, csak azért nem maradt tovább is társaságomban, mivel a honjába vivő rövidebb út nemsokára elválik azon úttól, melyet nekem kell járni, s mivel teherhordóival együtt, kik mind helységébe valók, s kik közül egysem

tette le terhét, kell haza érkeznie az „ováriolo féká“ [17]) szertartás miatt, melyre otthon már előkészületeket tettek. De megigéré, hogy mihelyt lehet, meg fog látogatni. Elvált teherhordóim helyettesei apránként beérkezének; kiszongóm azonnal átadá nekik málháimat, s azután 9 óra tájban útnak eredénk. A kilombótól nem messze, kivágott erdő közepett, veteményes földekre jutánk, melyeken a kukorica, maniok, kolompér és dohány igen buján termett. Odább a mindég halmos vidék magas erdővel volt borítva, melynek ős tölgyeit ismét a már jó idő óta eltűnt liánok, tillandsia és bromelia növények fonták körül. Több vizeren átkelvén, több mint két órai gyaloglással kijutánk az erdőből, s egy nem várt jelenet tárult ki szemem elött. Mint az ocean vizei, nem különben hullámzottak, a keleti széltől ringatva, a messze láthatáron eltünő Bulum-bulu síkságot fedő hosszú fehér farkú füvek, s egyetlen egy fentálló fa vagy egyéb magasló tárgy sem látszott a nagy síkságon.

E terjedelmes puszta több mint 6000 lábnyira van a tenger szine fölött s a délafrikai felsikoknak egyik legmagasabbja. Számos, kisebb nagyobb folyónak forrása bugyog ki a hátán. Éjszaknyugatról délkeletre terül, s mintegy 40 mfld hosszú s nehány mfld széles nyúltnégyszögöt képez. Nyugotra Számbos és Bailundo, délre Kakingi tartományokat választja el a keletre eső Bihéországtól. Földszine hullámzatos, s a dombvonalok közötti völgyein számos vizér kigyódzik el.

Kisérőim, kik mentől elébb haza óhajtának jutni, gyors léptekkel haladának előre a sik gyeptéren

keresztül fehérlő kanyargásokban elhúzódó keskeny ösvényen, annál is inkább, minthogy a keleten feltornyosúló felhők s a messziről hallatszó döbörgés égiháboru közeledtét hirdették. Én komor gondolatokba merülve ballagék utánok. Mig kisérőim a viszontlátás örömétől lelkesítve gyorsiták lépteiket s minden lépéssel közelebb közelebb jutának a rájok nyugodtan várakozó családjaikhoz, addig én bujdosásomban mind távolabb estem édes Hazámtól s az idegen égöv alatt csak idegen népekre s idegen szokásokra találhattam! Merengésemből a csattogó égdörgés rázа fel; bús kedéllyel látám, hogy még keserves utazást fogunk tenni a nagy sikság közepett, mert a zugó keleti széltől hajtott terhes felhők már az egész láthatárt boritották el, s csakhamar mogyorónyi jégeső hullott alá, melyet az ellenünkbe fuvó szél arcunkba hajtott, s mely nehány perc mulva a zöld mezőséget egészen fehér lepellel takará be. Ez alkalmatlan jégeső nem tarta ugyan sokáig, de a reá bekövetkező záporeső cseppel sem vala kellemesebb. A hőmérséklet annyira alászálla, hogy átázott ruhám alatt dideregni kezdék, s folytonos mozgással sem melegedhetém meg. A patakokban omló záportól, nemsokára az egész sikság elönteték, s folyvást vízben kelle gázolnom, mire papucsom csakhamar elszakadozék, úgy hogy mezítláb kelle járnom gyakran megmegbotolva az „ongote“ görcsös gyökereibe. Most szivesen beültem volna tipojámba, de tipojavivőim is elhagytak vala.

Lelkemből megúnám a kellemetlen gyaloglást s gyakran eszembe juta a portugál közmondás: „O rabo ha, o mais custozo a esfolar“, azaz „legnehe-

zebb a farkat lenyúzni". (Végén csattan az ostor). T. i. reményünk volt, hogy Bihéország határjain még ma lépünk át, tehát utazásunk végén valánk. A záporeső egyre hulla; végre délutáni 3. óra tájban emeltebb helyen magas incendera facsoportokat pillanték meg. E facsoportok közt, mint utitársaim mondták, a magányos Tumba helység van. A szomjas vándor az égető homokpuszták közepett szemébe ötlő forrásviztől elevenitett zöldellő oazist nem pillanthatja meg nagyobb örömmel, mint én a füves oceán közepette szigetként álló magányos helységet pillantám meg, mert ott végre remélhetém, hogy alkalmatlan hideg, nedves ruhámtól megmenekszem. De a síkságon oly közelnek látszott helység, mintha valami varázslat következtében mind hátrább vonulna, mindig egyenlő távolságban marada tölünk. Már sötétedni kezdett, mig végre elérök. Itt engedelmet kérvén, a helységbe vonulék málháimmal együtt, s az összetódult lakosok kiséretében a helység szekulujákoz szállék meg. Ez szivesen fogada, s több gúnyhót rendele számomra. Ruhát váltván, a gunyhó közepén vigan fellobogó tüz mellett csakhamar elfeledém kiállott bajaimat.

Utitársaim megüzenék, hogy szándékuk, mihelyt kiderül, még éjjel folytatni útjokat, de én megelégelvén a 8 mfldnyi sétát, melyet jobbára esőben kellett vala tenni, visszaüzeném nekik: ha tetszik menjenek, én ugyan itt maradok s nap költe előtt ki sem mozdúlok helyemből. Erre csak éles „tyá„-val (lám)! felelének s helyben maradának.

Tumba a Bulumbulu puszta közepén magasló halom tetején épült, környezve incendera fáktól;

mintegy 800 gunyhója van; lakossága a már említett szomszéd tartományokból ide futott s letelepedett szökevényekből áll, kik régi szokásnál, vagy valamely babonánál fogva a szomszéd népektől nem háborittatnak, mint egykor a rómaiaktól tiszteletben tartott menhelyek lakói; magok választotta főnök patriarchalis igazgatása alatt élnek, mindazáltal a bihéi fejdelem felsőségét ismerik el, s neki adót és katonát adnak. Földmivelés-, kereskedés- meg vadászatból élnek, az idegenek iránt nyájasak és vendégszeretők.

Febr. 17 Gazdámat megajándékozván, kísérőim sürgetésére a tiszta vidám reggelen utnak eredénk. Három órai gyaloglás után szemembe ötlöttek a setétlő erdők szélei, de csak déltájban érhetők el. Azután felváltva erdőn s kisebb nagyobb füves lapályokon folytatók utunkat, végre „katinga“ erdővel benőtt meredek lejtőn leereszkedvén, a szép Kokéma folyó partjára érkezénk. E folyó a Bulumbulu éjszaki részén veszi eredetét s éjszaknyugotról keletre kanyarodván és több patakkal egyesülvén, Biheországot két egyenlőtlen részre osztja; biheországi futásában a Kutátu an Bihé, Kuitu, Kusi, Kánzso, Kuenge, Kasárolángo és Káluándo folyókkal egyesülvén, tetemes folyóvá alakul, s azután a tartomány keleti részén éjszaknak fordul s Pekholo helységnél a délkeletről jövő nagy Koanza folyamba ömlik. Számos viziló és krokodil tanyázik vizeiben.

Karfákkal jól készült hidon kelénk át, s a folyó tulsó partján elterülő keskeny erdőből kijutván, legott szemünkbe ötlének a magasabb helyen épült, incendera fáktól környezett helységek. Ezek lakosai

nagy számmal összesereglének, a mint arra elvonulánk, s tapsolva a szokott „bokuetu ambákká“- val (békesség veled karaván) fogadának, mely üdvözlést mi hasonló móddal viszonozánk. Itt a hely szekulujának révbért kelle fizetnünk, azért a nagyobb helység felé tartva, ott letelepedénk. A szokott révbéren kivül kis ajándékot is adék a szekulunak, melyet több korsó kimbombóval viszonza.

Alig hogy kisérőim e kedves italukat kiszörpölték vala, máris csak azon jára az eszök, mikép szerezhessenek még többet. S megtudván, hogy a szomszéd helységekben épen az nap készitettek vala sok kimbombót [18]), terheiket azonnal rakásra halmozák, s csapatonkint a helységekbe tódúlának. Még csak reggel egyre sürgettek, hogy siessünk előre, s hangosan panaszkodtak vala késedelmeskedésem miatt, most pedig, véletlenül alkalmat találván az ivásra, elfelejtékottho nváró családjaikat, el azt is, hogy már csak kis távolságra vannak honjoktól. Annyira vonzó ez emberekre nézve az anyagi éldelet, a torkosság. Példájokat én is követém, s könnyen felhagyék a napi utazással, mert hisz rám nézve épen mindegy volt, akár valamivel később, akár előbb jutok oda, hol ugyis csak idegen embereket és idegen dolgokat fogok találni.

Málháimat a szekulutól számomra kijelölt helyre hordatván, a gyepre kiterített gyékényen nyujtózám el, s az incenderák sürű ágai között zengicsélő madarak énekében gyönyörködém, mignem a beálló eső a kis dallosokat hallgatásra kényszerité, engemet pedig gunyhómba kergete.

Dumba-á-Kápángo, a helységek szekuluja, vacsorámra egy malacot készittete. Embereim csak annak elkölte után szállingózának vissza, többnyire tántorogva a részegségtől. Előttem azzal mentegeték magokat, hogy nekik a délután mindenesetre beállandó eső meg volt jövendölve [19]) s csak annak kikerülése végett állapodának meg itten. Igen is, az eső volt oka itteni veszteglésöknek, t. i. a kimbombo-eső, mellyel torkukat eláztatták.

Febr. 18. Kiszongóm előadásából megtudám, hogy innét lakásaig még valami 6 mfldnyi utat kell tenni, azért tudtára adám, hogy odáig meg nem engedem az eső jövendölést, mert el valék tökélve még az nap oda érkezni; s ebben kisérőim is megegyezni látszának. Elhagyva a Kápángo helységeket mindig parthullámokkal változó vidéken haladánk el. A halmok közötti, többnyire keskeny völgyeken tiszta vizerek csergedeztek, melyek partjait élénk zöld tenyészet szegélyezte; a minden irányban emelkedő dombokon pedig magas incendera fák a helységek helyét jelölték. Nemsokára irtott erdön mivelt földekre találánk, melyeken különösen kukorica volt vetve; azonfelül itt-ott nagy juh és kecskenyájakat és disznókondákat láték, de keveşebb szarvasmarhát. Minden dolog azt tanusitá, hgy e tartomány sokkal népesebb mint azok, melyeket utamban eddigelé láttam vala, s az egész kellemes benyomást tön reám és szép reménnyel kecsegtete arra nézve, hogy e tartományban szándékoztam letelepedni.

Több izben egy vagy más patak mellett megpihenvén, délután 4 óra tájban magas „ongáje“ erdöben utunk hirtelen balra fordult s hosszú és mély

völgybe vitt, melynek oldalán, az erdő szélén, incendera fáktól környezett számos helység tünt fel. A völgy fenekén a Kuitu folyó kigyódzott el, s tul rajta a völgy másik oldalán szintén több helység látszott. Midőn a helységek közelébe érkezénk, kisérőim eleldurrogtaták puskáikat, ugy hogy folytonos fegyverdurrogás közt lépteténk előre. Midőn az első helység alá jövénk, lakosai seregestül elönkbe tódulának s örege apraja, férfi és nő hangosan kiáltozák: „Ulu! ulu! ulu! ambákká jé já!“ (oh! oh! a karaván megjött!); „Pakászéro jé já!“ (Pakaszéro-kiszongóm neve — megjött!) „mánu jéjá!“ (az emberek megjöttek!); „kindele jé já!“ (a fehér megjött!) stb. Most már a faluban is ropogtak a puskák s a mindinkább összesereglő népek kiáltozásai az egész környéket örömzajjal tölték el.

Masisi-Kuitu azon falu, melybe ily ünnepélyesen bevonulánk; kiszongóm lakhelye, jelenleg bölcsője több gyermekeimnek. Ide tetszett a Mindenhatónak engemet vezérleni, hogy ide magyar sarjadékot ültessek, mely, reménylem, még a késő jövendőben is virulni fog számos családom tagjaiban.

Megható jelenetet nyujtott a megérkezetteknek önötteik általi szíves fogadtatása. Mindkét nembeliek körülvevék, s számos üdvözletek közt, némelyek örömkönyeket hullatva, kísérék öket a helység kerítésén belül levő „zsángo“-térre. [20]) Itt aztán mindnyájan letelepedének s most az egyenkénti üdvözlések következének; kiki legkedvesebb lényével szemben a földre kukorodék s ekkép viszonozák egymásnak a szíves „bokuetut.“ De míg a férj az

üdvözlést mondá, neje térden álla előtte s csak a „ká! ká! ká!“ alázatos felkiáltással felele, annélkül hogy a „bokuetu“-t kiejtené, [21]) s míg a férj beszél vala, mindaddig alázatos helyzetében marada.

Némi távolságra, incendera fa árnyékában, egyedül ülve, szemlélém az érdekes jelenetet s felfelsohajtva gondolám: A jótékony természet mennyi jó és rosz érzelmet és tulajdonságot fejthet ki az emberi szívben! Ezen feketék most kendőzetlenül a megindúlás örömkönyeit hullatják rokonaik viszontlátásán, s ugyanazon feketék más alkalommal nem irtóznak önhasznuk hajhászatában apáikat, gyermekeiket, nőiket hideg vérrel bármely idegennek silány árért eladni!

A kölcsönös üdvözletek után, annélkül hogy a zsángóról eloszlottak volna, sok kimbombóval tölt edényt hordának elő, melyek kiüritéséhez azonnal hozzá is látának. De minden elfoglaltságuk mellett sem feledkezének meg rólam, s kiszongóm deli fiatal leánya csinosan festett félkabakban térden állva nyujtá nekem a frisitő italt. Darab ideig ily formán mulatozék a társaság, azután általános tapsra mindnyájan elcsendesedének, s a megérkezett karaván egyik tagja (útközben teherhordóm) a jelenvolt családi főnökhöz (kiszongóm atyjához) közelebb menvén, ezt háromszor a szokott módon üdvözlé, mit az öreg a rövid „tánga“ (beszéld el) szóval viszonza. Most bámulatra méltó emlékező tehetséggel elbeszélé a gyülekezetnek az egész utazás lefolyását, a legcsekélyebb mellékes körülményekkel s kalandokkal együtt; elmondá mindazon embereknek nevét, kikkel ő maga vagy a karaván egész utjában

érintkezésbe jött, s napról napra mindazon helyeket, hol megfordultak s megháltak vala. Pedig utazásuk összesen 116 napig tartott volt. A bámulandó emlékezet s azon helyesség, mellyel az utjában tapasztalt dolgokból holmi következtetéseket tett, azt tanusítja, hogy e vad népnek jó elmethetségök van.

Kielégittetvén a honmaradtak újságvágya, a társaság minden más szertartás nélkül eloszlék. Kiszongóm és atyjafiai ekkor a számomra kijelölt gunyhókhoz vezetének, melyek, számra négyen, már készen állottak elfogadásomra. E gunyhók földbeásott karókból voltak készítve, sárral betapasztva, kimeszelve és szalmafedéllel fedve; átmérőjük 6 lépést tett, s rendes négyszögöt képeztek, ajtajok deszkából készült. A gunyhók körül terebélyes increndera fák árnyékoltak.

Másnap a család feje ökörrel ajándékoza meg, melyet „gombe a viteréká“-nak (vendégtáplálónak) neveznek. Mások sertvéseket és tyúkokat hozának számomra, mindnyájan vetekedve keresék barátságomat, még a gyermekek is kosárka kukoricaliszttel és kimbombóval teli edényekkel járulának hozzám. Nagyobb kényelmemre a szállásom körüli tért fa gallyakkal keríték be, s mindenkinek megtílták, hogy engedelmem nélkül hozzám jöjjön.

Mennyire tőlem kitelt, iparkodám a vad indulatú emberektől közelsem várhatott, gyengéd szeretetet, melyet irántam mutattak, meghálálni, s jó móddal holmi ajándékokat osztogaték ki köztük. Eltökéltem magamban, hogy az első előfordúlandó alkalommal saját lakhelyet készitek magamnak, itt a környéken választandó tájékon. Szándékomról ki-

szongómat értesítém, ki nagy megelégedéssel vevé, de arra figyelmeztete, hogy elébb a tartomány fejdelmének az őt illető kibandát kell megadnom s az épitésre tőle engedelmet kérnem, „mert, igy folytatá, csak akkor lehetsz helységednek teljes ura s birtokában senkisem fog háborítani. A mi pedig személyes bátorságodat illeti, az köztünk sérthetetlen lesz, mert jól tudjuk mi, hogy ti fehérek uraknak születtetek, mi feketék ellenben rabszolgáknak születtünk; ti urai vagytok a szöveteknek, melyeket mi csak a nektek való engedelmeskedés meg szolgálat által szerezhetünk magunknak.“

A kiszongó ezen félig képleges beszédében sok igazság van, jól megértém annak velejét, s annál jobban bizám jövendőmben.

Mielőtt elbeszélésemben tovább haladnék, összeállítom e helyen a Benguela és Bihéország közötti karaványút napi állomásait, s ezeknek egymástól való távolságát, melyet a kezemnél volt óra segítségével s a karaván menési gyorsasága tekintetbe vételével meglehetős biztossággal határozhattam meg. Egyszersmind az utunkba esett vidék földszinének minemüségéről tett észrevételeimet is ide igtatom.

Az állomások neve	Észrevételek a föld szine iránt	Távolság mfldekben
1. állomás Katumbéla	Sík homokos föld	5
2. „ Upa	Darabos, hegyes és köves	10
3. „ Kiszángysi	Szintén	10
4. „ Bingajam Bámbi	Szintén	6
5. „ Kálmánda	Sík erdő s váltakozva rétekkel	7
6. „ Dámbaolomone	Szintén	7
7. „ Káhále	Hegyes, erdő s felváltva rétek	6
8. „ Gyindumbu	Hullámzat., erdős	5
9. „ Gyimbondo	Szintén	4
10. „ Kiabéra	Hegyes, meredek, a Lingilingi tetők	5
11. „ Kándála	Hegyes, erdős	4
12. „ Sákámbéra	Sík, ittott meredek lejtős	6
13. „ Kolongo	Szintén.	6
14. „ Hámbo vagy Keve	Ingoványos, sömlyékes	6
15. „ Dsámba	Hegyes és köves	5
16. „ Dimba	Sík, erdős	5
17. „ Kutátu	Szintén	6
18. „ Donde	Erdők és rétek	6
19. „ Kimbolenge	Szintén	4
20. „ Tumba	Sík puszta	8
21. „ Kokéma	Szintén	3
	Összesen . .	124 mfld.*)

* Portugal mérföld, miből 18 esik egyegy fokra; tehát 124 legoa vagyis portugal mérföld = $106^{8}/_{9}$ földirati mérföld. Magyar, mindig portugal mérföldeket ért e munkájában. H. J.

1) E sokat járó kelő emberek az idegen nemzeteknek, melyekkel utazásaikon megismerkednek, némely szokásait, dalait, táncait, köszöntési módjait, stb. nemcsak eltanulni szokták, hanem azokkal gyakran magok között is élnek; pl. ha ketten egymást köszöntik, mindegyik máskép, általa meglátogatott valamely idegen nemzet módjára teszi, s ekkép széles tapasztalásaikat mutogatják egymásnak.
2) A „luhengo“ a délafrikai erdőkön vadon teuyésző gyümölcsöknek legnemesbike; szinére, nagyságára egészen a kék szilvához hasonlít, csakhogy valamivel gömbölyűbb; husa erősen az alatta levő csontármaghoz ragad; felséges illatú, édes savanyos izű s a süly ellen hatalmas óvószer. Oktober és november havakban szokott megérni. A fa s kivált levele némileg az őszi barackéhoz hasonlit.
3) A „vákulankula“ gyümölcs mogyoró nagyságu, gyengéd, sárga szinű, illatos, édes izű; husa alatt levő gömbölyű magva kettős héjban van, melyek egyike fehér, másika kék szinű; szintén oktober és november havakban érik meg.
4) A gyanakodó szellemű feketék árgusi szemmel vigyáznak szomszédjaik mozdulataira, s minden figyelemre méltó dolognak híre hamar elterjed köztük; barátjokat, ki őket megajándékozza, kivált a veszélylyel fenyegető eseményekről híven tudósitják, s ebbeli hireik, mint tapasztaltam, mindig igazak.

†) Magyar ezen állitása megegyezik azzal, mit Afrika belsejének alakzatáról Livingstone mond. Murchison Roderik J., a híres angol geolog, első ismerte föl helyesen Dél-Afrika alakzatát s nézeteit erről azon évi jelentésében közlötte, melyet 1852-ben május 24. mint a londoni földirati társulat elnöke annak gyülésén felolvasa. E jelentésében említést tőn Bain Geddes András földtani térképéről, mely Afrika déli csucsát tárgyazza. S ezzel kapcsolatban kifejté nézeteit egész Dél-Afrika alakzatáról: „Bain megmutatta nekünk,

hogy a legrégibb kőzetek (jegöeös gnájsz és agyagpala, ittott áttörve gránittal) szakadatlan partszegélyt képez nek délre, nyugatra s keletre a Fokgyarmat körül, hogy rajtok homokkövek telepűlnek, melyek a beléjök zárt ásatag maradványoknál fogva a sziluri vagyis legrégibb, kővűlettartó, képződvények hasonlagjai. Ez ősrétegek a felsőbb helyeket foglalják el, minek példája a Táblahegy, minden oldalról a földrész belseje felé dőlnek s rajtok széntartó rétegzetek telepűlnek. Mindezen régi rétegek fölött, s tehát uagy középföldi medencét elfoglaló oly rétegkőzetek fordulnak elő, melyek azáltal kitűnnek, hogy bennök csak szárazföldi s édesvizi ásatagok vannak, s Bain ur ezen rakodmány egyik részében lelte ama felette sajátságos négylábúk csontjait. Ezek egyike, melyet Owen tanár Dicynodonnak nevezett, a másodkorba tartozó képviselője a mostaui tavak és folyók vizilovainak... Tehát föltehetjük, hogy Dél-Afrikának, a milyen most, fővonásai számtalan elmult századokon át, az emberi nem teremtetése előtt, már megvoltak. Mert a régibb kőzetek, melyek kűlső szegélyét alkotják, kétségkivűl a belföldön elterjedt mocsáros vagy tavas terűletet kőrnyeztek, melyen a Dicynodon oly időben díszlett, midőn még egyetlen állat sem hasonlított a földűnkön most élő bármely lényhez. Tehát az Afrika belsején hosszában elnyúló övnek vizei, a tavak, folyók vagy mocsárok, melyek a Cád tavától a Ngámi taváig terjednek, a vizilovakkal partjaikon, csak a jelenkorig fenmaradt nagy jelenségei azoknak, melyek a másodkorban léteztek vala. Mindazáltal az Afrika földtani multja s jelenkori állapotja közti különbségek roppantak. A föld amaz ősidő óta tetemesen följebb emeltetett, hellyel közzel tüzhányói kőzetek törtek át, a környező magaslatokban mély hasadékok és szorosok támadtak, melyeken át némely folyók kimenetelt találtak, mig mások a belföld homokjában s tavaiban elenyésznek; s e nagy változásokkal egészen új fajok teremtettek.“ — Livingstone Murchison ama nézetett alaposak-

nak találta, s most e tekintetben már Magyarra is hivatkozhatunk, ki tudósitását bizonyosan idegen munkából nem kölcsönözte. Most tehát már bizonyos, hogy Dél-Afrika belső része éjszakról délre nyuló, a tenger szine fölött tetemes magasságú medencét képez, melyet mindkét oldalán éjszak-déli irányban huzódó hegyvonalok szegélyeznek. Behm: Süd-Afrika im J. 1858 cimű értekezésében, (Mittheilungen aus Justus Perthes geogr. Anstalt, etc.) következőleg állitja egybe az adatokat, melyeket eddigelé Dél-Afrika alakzatáról birunk. „A nagy középföldi medence, melyet délről a Fokgyarmat parthegységei határolnak, onnan lassankint aláereszkedik a Ngámi tava vidékeig, hol hihetőleg a Kumadau tavában legnagyobb mélyedése van, miután ott csak valami 2000 lábnyira van a tenger szine fölött. Kolobengtól a Kumadauig, Livingstone szerint, a mélyedés 2000 lábnál többet tesz. Innen kezdve éjszak felé a Kazáj és Liambáj közötti vizválasztóig a föld ismét vagy 2000 lábbal följebb emelkedik, s ott a lobalei és londai felsikot képezi, mely alkalmasint messzire éjszakra, nyugatra s keletre tökéletesen vizszintes irányban terjed. A Líba felső, kelet-nyugati futásától éjszakra — irja Livingstone — terjedelmes, legalább 20 angol mérföld széles síkságra jutottunk, mely a legsekélyebb helyeken bokáig érő vizzel volt elöntve (február elején). Keveset letértünk éjszaknyugati irányunktól, hogy a még magasabb vizzel borított lobalei síkságokat nyugatra megkerűljük. E síkságok oly tökéletesen vízszintesek, hogy az eső víze hónapokig áll rajtok. Nem a Líba folyó árasztotta vala el, mert ez még mélyen partjai közt volt. Itt-ott a felszínen kis szigetek vannak elszórva, datolyabokrokkal s silány fákkal. Magok a síkságok sürű fűvel borítvák, mely a vizet elrejti s a lapályt nagy halványsárga rétségnek láttatja, szakadatlan látkörrel. . . . A Lobalétól nyugatra terjedő síkság, mint mondják, sokkal terjedelmesebb mint az, melyet mi láttunk, s hasonló füből és silány fákból álló növényzete van; e síkságokon igen sok folyónak forrásai vannak, melyek

egyesűlve a mély, mindigfolyó Csobét alkotják. Hasonló terjedelmes lapályokon ered a Loeti és Kazai.“ E vízszintes lapály odább is terjed a Dilolo tavától a Kazai folyóig; itt is oly sokáig áll rajta a viz, hogy a lotus s más vizinövények megérnek. E felsíkot Livingstone emelkedett választónak (elevated partition) nevezi, mely Dél-Afrika nagy hosszvölgyében, mint hiszi, a déli szélesség 12-dik fokától 6-dig fokáig terjed, s melyen a Zambezi és Kazai s tán a Nilusnak is főágai fakadnak. (Magyar a lobalei felsíkot Vizek anyjának nevezi). Éjszak felé kell, hogy a középföld hasonlólag lereszkedjék, mint dél felé, mert a Vogel által meglátogatott legdélibb pont (Muszguországban, az éjszaki szélesség 9-dik foka alatt) csak 900 párisi lábnyira van a tenger szine fölött, a Cád tava pedig csak 800 lábnyira, tehát ez hasonló mélyedés mint a Ngámi tava, csakhogy ez sokkal magasabb, mert 3500 lábnyira van a tenger szine fölött; továbbá a Zahara felföld a Kaliharinak s annak éjszaki parthegyei a Fokföld hegyeinek felelnek meg.

Kelet s nyugat felé a középföldi medence lassanlassan emelkedik a hegysorok felé, melyek azt a partvidéktől elválasztják. Szelid hullámzatokon keresztül észrevétlenül mintegy 5000 lábnyi magasságra jutunk, melyet Livingstone a Kuango völgye keleti szélén s a Zambezi és Kafue folyók közti hegység gerincén megmért. A keleti és nyugati hegyvonal gerincei közti távolságot 10 hosszusági fokra, vagyis 150 földirati mérföldre becsüli. Hegycsúcsokról azon gerinceken semmitsem hallott, s az általok berekesztett téren is alig van hegycsúcs. A Libától keletre emelkedő Monakadze legmagasb hegycsúcs, de ez is csak 900 lábnyira emelkedik a völgy talaja fölött. Az azon hegyvonalokon kivül eső hegyek csak alacsony szegélyt képeznek s gyakran nem sokkal magasabbak mint a nagy középföldi völgy talaja. Ott hol a keleti hegyvonal nyugatra, a Viktoria zuhatagokig kanyarodik, azt mondhatjuk, hogy

a föld közepén nagy barázda van, oldalain pedig magas, mintegy 200 angol mérföld széles hegyvonalok huzódnak, melyeken túl a föld mindkét oldalon a tenger felé lejtősödik. Meddig huzódik a keleti hegyvonal éjszakkeletre, azt Livingstone nem tudja; délre a Viktoria zuhatagoktól délkelet felé fordul. A déli szélességnek mintegy $22^1/_2$-dik foka alatt a Limpopo folyó tör rajta keresztül, de azután a Válelvi (Trans-Waalische), s Orániai folyó-köztársaság fokozatföldjein keresztül a Fokgyarmatig nyúlik s 5—7000 lábra emelkedik, keletre a Kvatlamba hegységben s a 9000 lábra emelkedő Sárkányhegyekben meredekül lejt le, nyugatra ellenben lassu aláereszkedéssel a középföldi medencébe megy át. A nyugati hegyvonalon Livingstone ott lépett át, hol a Kuango völgye szögellik beléje. Ez egész széles völgy alkalmasint vizáradás által mosatott ki, mert még most is ott állanak egyes szakadékai a felsíknak, mely hajdan a most kivájt helyet elfoglalta, s veres vizszintes rétegjeik oly magasak s oly szerkezettűek, mint a völgy szélén állók. Ily elszigetelt hegyszakadék a Kazala, nem messze Kasszandsétól, mely 1000 láb magas. A völgy keleti partja igen meredek, oldalán igen kirovátkolt, mintha ki volna fűrészelve, s 1500 lábnyi, nyugati partja, a Tala Mungongo („Lásd a hegységet!“) hasonló alkotásu, de csak 1000 lábnyi, t. i. a völgy talaja felett. A Tala Mungongótól nyugatra csak lassan ereszkedik le a hegyvonal s Pungo Andongónál még 4000 lábnyi a tenger szine fölött, s számos magaslatokkal és dombsorokkal környezve lassankint az alsó Koanza lapályára megy át. Éjszak felé a hegyvonal a Hungo fokozatos földön keresztül s a Kongo folyamon túl terjed, ez keresztültöri gránittömegeit; dél felé alkalmasint azon felföldet alkotja, melyen egyfelől a Ngámi tava folyói s a Liambáj mellékfolyói, másfelől a Koanza, Kunéne s az Atlanti tengerbe ömlő folyók fakadnak. A Damaraföldön a Galton által 6000 láb magasnak becsült felsikban, mely Smelen-Hope-tól éjszakra esik, találjuk

a nyugati hegyvonal folytatását, mely az Omatako-hegyekben 8800 lábra emelkedik. Még a Kis- és Nagy-Namakuaföldön is követhetjük, de itt közelebb vonul a nyugati parthoz. H. J.

5) Dél-Afrikában a rendesen járó kelő karavánok kénytelenek, a sok ellenségeskedés elháritása végett, azon az uton visszatérni, a melyen jöttek. Mert midőn a tengerpartokról befelé utaznak, szöveteket s egyéb europai árukat hordanak magokkal, melyekből az utjokba eső főnököknek járó kibándát fizetik, ellenben midőn a belföldről holmi becserélt honi árukkal mennek a tengerpart felé, akkor semmitsem kötelesek a főnököknek fizetni. Ha tehát a karaván utját bármi okból megváltoztatja s igy a tartományokat, melyeken keresztül előbb utazott, kikerülve, fejdelmeiknek nem adózik szövetekkel, akkor azoknak népei azzal vádolják, hogy más utakon osztogatták el a szöveteket s hozzájok csak éhséget hoztak. S ekkor, ha nincs elegendő fegyveres kisérete, bizonyosan megtámadtatik s megraboltatik.

6) A délafrikai főnökökhöz csak ajándékokkal rakodva lehet járulni; ez ajándékok az illető főnök hatalmához képest kisebbek nagyobbak, de általában elég terhesek. Ha pedig valami sürgetős és fontos kérelemmel akarjuk megtalálni, előbb mintsem szánkat felnyitnók, a rendesnél nagyobb ajándékot kell lábaikhoz lerakni, s ezen ajándék neveztetik „ovitukikának.“

7) A kimbundák sokkal nagyobb véteknek tartják a belföldre szövetekkel utazó karaván megrablani, mint valamely tartományt feldulni, mert, igy mondják, csak a karavánok közbenjárása által szerezhetnek magoknak ruhát, különben őseik módjára fakéregben (kinyánga), vagy vadállatok bőrében kellene járniok.

8) Szokásaik ugy hozzák magokkal, hogy táborjáró csapat főnöke az egész sereg kisérete nélkül el nem hagyhatja a tábort, bár mely rövid időre sem; a hadsereg pedig, a merre csak vonul, akár barát akár ellenség földjén, min-

dent feldúl és rabol. Azért a hadsereg vezére, ki a barát földjét meg akarja kimélni, rendesen erdők közepett táborozik s az erdőkön keresztül mozog előre az ellenséges földre.

9) E népeknél a hatalom és méltóság mulhatatlan kiegészitő jelei az ágyasok, azért a főnökök minden ünnepély vagy látogatás alkalmával (kevésesetet kivéve) tehetségökhöz képest fölpiperézett több kevesebb, fiatal ágyasaikat is magokkal viszik, s ezek mindig körültök vannak. A muropuák királyát Muáti-Jánvoát *) több mint 300 ágyassal találtam körülvéve, kik mintegy testőrei.

10) A „viszángysi“ hangszer következőleg van szerkesztve: egy arasznyi széles s valamivel hosszabb, vékony deszkára egymás mellé valami 30 vas toll van feszítve, és pedig a deszkán keresztben álló, egy hüvelyk magas vas talpazat fölött (mint hegedüinknél a húrok); e talpazat mögött egyik végöknél megerősitvék a tollak, másik végökkel pedig kihegyesedett félkört alkotnak, olykép, hogy a deszka két szélére helyeztetett tollak alig fél arasznyi hosszak, a közép felé pedig fokonként hosszabbak, s ezáltal történik a vékonyról vastagra változó hang. A tollak kiálló végei negyedrész hüvelyknyi szélesre vannak lapitva, s ezeket a két hüvelyk újjal pengetik. Rendesen a deszka alatt a hang öregbitése végett nagy fél kabak van helyeztetve, melyet két kézzel felfognak, a tollakon csak a két hüvelyk újjal működvén. Ügyes kéz kellemes hangokat tud e hangszerből kicsalni, s én minden afrikai hangszer közül ennek adom az elsőséget.

11) Csak a főrangu személyek ülhetnek ily alkalommal. Minden europait nemesnek (erombe) tartanak, s azért neki joga van a székhez, hogy pedig szék hiányában ne legyen kénytelen a földre leülni, rabszolgája által maga után viteti.

---

*) Mások Muata-Janvo-, vagy Muata Ja Nvo-nak irják. J.

12) „Hóká“-nak nevezik a táborba csoportonkint érkező csapatokat, mintegy zászlóaljakat, melyek tulajdon zászló s magok választotta parancsnok alatt csatáznak de különben a tábor vezérének (szóm-an-vita) engedelmeskednek. A hóka létszáma nincs meghatározva, rendesen 300—500 fegyveresből áll.

13) A „kiszoko“-barátság a feketék közt uralkodó legszorosabb barátság, s mindig ünnepélyes szertartással köttetik. Kik régi ismeretség- s kölcsönös rokonszenvnél fogva holtiglan tartó barátságot akarnak szerezni, meghivják egymást a „kiszoko“-italra. A kitűzött napon az egész környékből örege apraja összeseregelvén, a barátságot vetendők házánál gyülnek egybe. Itt elébb kimbombóval lakoznak jól, azután a két barát kijelenti, hogy eltökélvék egyik a másiknak sorsát magáévá tenni s azért a kiszoko-italt meginni. Erre a kimbanda mindegyiknek bal karján könnyű vágást tesz késsel, s a sebből kicsorduló vért egy fél kabakban felfogja. Azután a vér közé kimbombót vegyit, s ez a „kiszoko“-ital, melyet a két barát egymást megölelve megiszik; ezzel vége a szertartásnak. A kiszokók közt minden vagyon, még a feleség is közös, veszélyben egyik a másikat el nem hagyja, hanem mind halálig egymást segitik.

14) Hamis szavak. Ura, a báilundo király, már nehány év előtt békességi szerződést kötött a benguelai portugal kormánnyal, s különösen arra kötelezte magát, hogy a belföldre szövetekkel utazókat s főleg a fehéreket gyámolitani fogja; vitézünk hihetőleg csak ezért nem nyujtá ki körmeit a karaván jószágára. Azután fegyvereseinek száma is bizonyosan sokkal kisebb volt, mint menynyinek állitotta, mert ezen feketék mindent nagyitanak; talán elegendő lőpora sem volt.

15) „Ngána tembo“, vagy „tembo a feka“ (a föld úrnője vagy királynője) a fejdelem első nejének neve. Ez urával ugy szólván a főhatalomban osztozik mindig

s nagy tiszteletben tartatik a néptől. Sőt a „ngána tembo“ még akkor is, ha fejdelmi férje valamely esemény folytában az uralkodástól megfosztatik, vagy, mi szokottabb, meggyilkoltatik, mint „jó anya“ a hódolat jeleivel tiszteltetik.

16) Az „olombumbu“ gyümölcs alig három arasznyi magas, de terebélyes cserjéken terem, mint a földi szederj, csakhogy száraik nem tüskések. Maga a gyümölcs gömbölyű, mogyoró nagyságu, setétkék szinü, husa igen fűszeres illatú, inkább száraz mintsem leves, magva fehér hártyával bevont. Afrika belsejében mindenütt bőven terem a kövér földeken tenyésző ős erdőkben.

17) A teher nélkül járó emberek közül rendesen nehányan elválnak a hazája felé közelgő karavántól s előre sietnek hirt adni a karaván közeledéséről. Ekkor az övéiket otthon váró családok mindjárt a kimbombo ital készitéséhez látnak, hogy mire a karaván megérkezik, már meg legyen erjedve.

A családjoktól elutazott s húzamosabb ideig elmaradt feleséges férfiak, hazaérkeztökkor, mielőtt hálókamarájokba mennének, genitalia kimbanda által készitett valami vizzel megmosdani kötelesek, s ha ezt megtették, akkor a kimbanda az ugynevezett „impemba“ jegyet festi krétával a homlokukra. Azt tartják t. i. lehetetlen, hogy a sokáig távollevő férfi idegen asszonynyal ne érintkezzék; hogy tehát az idegen nőnek varázslása, melyet a férjen valamikép elkövethetett, ennek honmaradt feleségeire el ne ragadjon, az emlitett „ovári olo féká“ (test-tisztitás) szükséges, mely mint ellenszer a gonoszt elháritja.

18) A kimbombo rendesen három nap alatt megerjed ugy hogy a használatra egészen alkalmas; de azután 24 óra alatt el kell fogyasztatnia, mert már negyednapra megecesedik, a mikor is nagyon csipős s kellemetlen izű. Az

iszákosok azonban, épen íly megecesedett állapotában legjobban szeretik.

19) Minden kimbunda a nyaka körül zsinórra fűzött több apró gazella szarvat hord a sokféle rosz elháritása végett. Ketteje ezen szarvaknak rendesen az eső elháritására szolgál. Megtörténik már, hogy hiában sípolnak a két szarvval az eső ellen, mert ez folyton folyvást hull: ekkor azt hiszik, hogy valami ellenségök más, hatalmasabb szarvval sípol, melynek nagyobb befolyása van az esőre, mint saját szarvaiknak.

20) A libátták (tanyák, helységek) közepén rendesen házakkal környezett, négyszögü tér van, t. i. a „zsángo,“ vagyis gyüléshely. Itt deszkapadok vannak, melyek ülőhelyekül szolgálnak. A négyszög közepén tüzhely van, hol a vendégek szoktak elfogadtatni, s a családot érdeklő tanácskozások tartatni.

21) A „bokuetu“-val csak férj köszönt, nő e szót üdvözletül ki nem ejtheti szájából, mert nagy vétket követne el.

VI. FEJEZET.

Letelepedésem Bihéországban.

A mulámbo. Házam és tagjai szerzése. Látogatásom a tartomány fejdelménél. Megnősülésem. Földleirási és statistikai jegyzetek Bihéországról.

Kitüzött célomat, Délafrikát beutazni, csak igy remélhettem jó sikerrel elérni, ha elébb a lakosok nyelvével és szokásaival tökéletesen megismerkedem. Erre pedig sehol jobb alkalmat nem találhattam volna, mint az ügyes, kereskedő szellemü bihéiek között. Azért kötelességemnek tartottam, általában népszerü magamviselete által a nép kedvét megnyerni, s különösen a fejdelemnek is barátságát megszerezni, tehetségemhez képest kielégitvén önösségét és bírvágyát.

Nyolc napi nyugalom után kiszongómat s néhány rokonát követségben a fejdelemhez küldém, a neki járó „mulámbó“-val [1]) s azon kérelemmel: engedje meg nékem, hogy országában letelepedjem, s vegyen ótalmába; én viszont megigérem néki, hogy alkalmazkodni fogok az ország törvényei- és szokásaihoz, s ezeket tiszteletben tartva békességes életet folytatni. Kérelmem gyámolitására a „mulámbo“ fejében a közetkező, jó minőségü europai cikkeket küldém neki: 250 röf különbféle szövetet; 2 hordó

égettbort (100 itcét), 2 hordó löport (40 fontot), 300 tűzkövet, ¼ rizma papirost, 2 puskát, 1 görbe kardöt, 2 finom veres gyapju takarót.

Embereim már ötödnapra visszatértek a fejdelemnek hozzám küldött több követeivel, kik, szokás szerint, a zsángótéren maradva rám várakoztak, mig köztük megjelentem. Azután a kölcsönös üdvözletek után egyikök a fejdelemnek következő üzenetét közlé velem: Kajája-kajángula, a vitéz bihéi népek fejdelme, néked, fehér ember, üdvözletét küldi s általunk tudtodra adja, hogy a részedről neki küldött mulámbót megelégedéssel fogadta; de még nagyobb megelégedéssel vette annak hirét, hogy az ő országában, népei kebelében szándékozol állandón megtelepedni; erre nemcsak tökéletes szabadságot ád neked, hanem méltánylani kivánván iránta mutatott bizodalmadat, neked s minden hozzád tartozandóknak most és a jövendőre teljes védelmét, pártfogását és barátságát igéri. Azért tetszésed szerint választhatsz magadnak vidéket, hol bátran fölépitheted libátádat, s mindazon földek, melyek lakhelyed körül még nincsenek lefoglalva, s melyeket te le fogsz foglalni, magad és utódaid tulajdona maradnak. Csak ha majd házad fel lesz épitve s egyéb legsürgetősb dolgaid is el lesznek intézve, akkor köteles léssz a fejdelmet saját székhelyén megkeresni s neki a hódoló látogatást (pássoula) megtenni. — „Kamuri jo tu bángysa“ (nincs több mondani valóm) — ezzel rekeszté be előadását.

A fejdelmi követeket étellel itallal bőven megvendégelvén, külön mindegyiket meg is ajándékozám s igy elbocsátám. Másnap kiszongóm s nehány

más ember kiséretében s puskákkal fegyverkezve a környéken kirándulást tevék, alkalmas tanyahelyet keresendő. Mint már emlitettem, a kiszongóm helysége előtt elvonuló partlejtő aljában nyugotról keletre a kristálytiszta Kuitu folyó kigyódzik el; mindkét oldalán, a folyótól nem messze, mérsékelt magasságú lejtőn itt ott több apró helység van, melyek mögött magas erdő terül. Kirándulásomat a folyó déli oldalán, a vele egyenközűleg elnyúló erdő szélén tevém. Bájos alakban tüntek fel a szépen kanyargó Kuitu medrét szegélyző zöld, hullámos gyepvidékek, melyek ívalakban az odább sötétlő erdők tövéig elnyúltak. Az erdő sokféle fáinak sárga, veres és fehér virágokkal hímzett, sürű gallyazata gyönyörű ellentétet képezett az eleven zöld gyeppel. Az erdőn irtásokra s mivelt földekre találék, melyek termékenységét a kukorica, maniok, dohány és bab buja termése eléggé bizonyította. A természet ezen vidéket, melynek földje részint veres, részint fekete agyag és homok keverékből áll, mindenütt a legdúsabb tenyészettel ékesitette föl; szemem bármerre fordula, mindenütt a Kuitu két partján gyönyörü réteket, s odább a dombvonalon magas ös erdőket láték, melyeknek moh és zuzmó fedte földjét az ezredéves tenyészet rothadó maradványai trágyázták volt. Nem csoda, ha sokáig el nem tudám magamat határozni, melyik helynek adjak elsöséget, mignem kissé odább nyugatra a teknyőforma, alig 100 lépés széles, erdőtelen völgyben, délről éjszakra vonúló Vatárára kis patakhoz juték, mely sebesen lejtve a Kuitu folyóba ömlik.

„Itt maradsz!“ gondolám magamban, „lehetetlen

e környéken kiesebb helyre találnom.“ Éjszakra, mintegy 500 lépésnyi távolságra, az innét egyenszerűn alacsonyodó völgyben a Kuitu folyó tűnt fel; keletre és nyugotra a folyó- és erdőtől befogott nyilt rétség terült; különféle módon kanyargó domborodásain a messzire ellátható szem több helységet pillantott meg, magas incendera fák csoportjai között; délre a Vatárára patak mentében sürű ős erdők rekesztették be a láthatárt.

Tehát eltökélém magamban, hogy itt épitem föl libátámat. De midőn kiszongómmal e szándékomat közlém, nagy meghökkenésemre azon értesitést vevém tőle, hogy azt nem tehetem, mert nehány év előtt ép e helyen bübájos végeztetett ki s azért a gonosz lelkek (kiluluk) nemcsak nyugtomat zavarhatnák meg, de könnyen rám és családomra halálos veszedelmet is hozhatnának. Ezt hallván, ismét eszembe juta, hogy a természetben mindenütt a jó és rosz együtt jár, s hogy e szép és termékeny tartomány lakosai közelsem hasonlítanak a költőink által megénekelt regényes vidékek ártatlan, erkölcsös lakóihoz, de buta és babonás szenvedélyeiktől izgatva vérengző kannibálokká válhatnak, kik egymást tigris módjára fölemésztik; eszembe juta a kimbondói véres jelenet is, mellynek tanúja voltam, s ez legott megsemmisité költői álmaimat s szomorteljes előérzettel tölté el keblemet.

Boszúsan kérdém kisérőimtől: nincsenek-e a kimbandáknak eszközeik, melyekkel a kilulúkat megfékezhetnék? Erre mindnyájan igennel feleltek, s hozzáveték, ha magamat a kimbandák által előszabott áldozási szertartásoknak alávetem, a rosz

lelkek örökre elűzetnek innét, söt ha időről időre az áldozatot megújitom, akárhol is ment lehetek üldözéseiktől [2]).

Hogy tehát e gyönyörű helyet megszállhassam s a babonás emberek istentelennek ne kiáltsanak ki, szükség volt az e célra felszólitott kimbánda nevetséges szertartásait eltürnöm, melyek szerencsémre hamar meg voltak téve. A kimbánda a leölt kecske vérével bekené homlokomat és mellemet, karjaimra pedig krétával az „impemba"-jeleket (váltság-jelek) mázolá, s e működés alatt kezében tartott antilop szarvával többször hangosan kürtöle s végre ugyancsak az antilop-szarvval az égnek négy tája irányában kétkét vágást tön a levegőben. Ezek után kijelenté, hogy a rosz lelkek most már meglevén általa kötözve, épitendő laktanyámhoz nem közeledhetnek többé. A kimbánda ezen fontos s nagyhatásu működését egy sertvéssel s nehány rőf szövettel fizetém meg.

Az igy választott hely, melynek szintén Másisi Kuitu a neve, jó mfldre van nyugatra kiszongóm lakhelyétől s majdnem ugyanakkora távolságra minden más szomszédomtól, ugy hogy körülbelől egy □ mfldnyi területet foglalhattam el, mely a Kuitu folyó hosszában rétekből, de nagyobbrészt sürü ős erdőből állott.

E népek épitési módjáról már más alkalommal szóltam. Elsőben is akár nagy, akár kis területet földbe vert karókból álló kerek keritéssel fognak be, e kerítésen belül több kevesebb egyes gunyhót épitenek, csekély távolságra egymástól. A gunyhókat is földbe vert karókból készitik, sárral betapaszt-

ják s náddal befedik. A külső keritès mentében rakott ezen gunyhók előtt kisebb nagyobb közt hagynak, melyen túl ismét kerítést raknak; ez utóbbi keritésen belül a családfej és feleségeinek lakjai s holmi gazdasági épületek rakatnak. Rendesen a második kerítés bejárása előtt, a külső udvaron, a fa ülésekkel fölkészitett négyszegletü „zsángo“ vagyis tanácstér van.

Én is ekkép épitém föl libátámat, csakhogy a keritéseket nem körben, hanem rendes négyszegletre csináltatám. A külső udvaron leendő cselédeim számára kis négyszegletü viskókat rakaték, elegendő számmal; a második kerítésen belül, europai módra, saját lakházamat épittetém, melyet öt szobára osztottam, azonfelül még más épületeket is rakaték, konyhát, éléskamarát, stb. Különösen nagy gondot forditék a kerítésekre, melyeket magas, emberderéknyi vastagságu, s a földbe mélyen beásott ongájekarókból (vasfa) készítteték. A karókat sürün egymás mellé helyeztetém, s belül hosszú, erösen összekötött s a karófalhoz támasztott vesszőkévékkel béleltetém ki. Tanyám tehát erös favárdához hasonlított; a karófalon át kivülről nem lehetett az udvarra benézni, a bent levők tehát biztosítva voltak az alattomban kilött nyil vagy golyó veszélye ellen; belülről ellenben a karók közötti nyilásokat eltakaró rőzséket félre lehetett tolni, tehát a bentlevők bátorságos helyről célozhattak s lődözhettek a libáta megtámadóira.

Mindezen készületek nagy hamarsággal vitettek végbe; az egész környékből nagy sokaság gyült össze s állott szolgálatomba csekély bérért. Néme-

lyek a közel erdőn az épitésre szükséges fát vágták, mások megácsolták; az asszonyok és gyermekek a réteken a magas füvet vágták le s kötözték kévékbe, melyeket a készülendő lakház közelében összehalmoztak. Mindenütt élénk sürgés forgás, vigadás és munka folyt; hol azelőtt puszta csend uralkodott vala, most lármás dalok hangzának; vetekedni látszottak egymással, hogy az idegen jövevény tanyája mentől elébb elkészüljön, nehogy türelmét vesztve szándékával, köztük letelepedni, felhagyjon, mit különösen a némberek nagyon sajnáltak volna, mert elestek volna a jó alkalomtól, holmi eladásra hozott cikkeikért szép ékszereket cserélni be. De a szomszéd libáták tulajdonosai is büszkén emlegeték szerencséjöket, hogy közelökben europai fehér (kindele tyá potu) telepedik le.

A szolgálatomba szegődött emberek gyors munkássága folytán egy hold sem telt bele, s libátám két erős fakeritésével, három nagyobbszerű s valami 50 kisrendü házával kész volt. Mindjárt meg is szálltam minden poggyászommal, s kiszongóm és káleim is önötteikkel együtt hozzám költözködtek.

Most házi cselédjeimről kelle gondoskodnom; mert ámbár három rabszolgám, kiszongóm és káleim személyes szolgálatomra igen elegendők lehettek, mégis több cselédre volt szükségem. E népeknél t. i. a méltóság és tekintély a cselédség számától függ, sok cseléd nélkül senkisem számolhat köz tisztelte tésre; nekem pedig bizonyos méltósággal kellett megjelennem, s azért több cselédet is kellett tartanom. Különben is a cselédszerzés s tartás itt igen kevés dologba s még kevesebb költségbe kerül.

A czelédszerzésnek három módja divatozik: felfogadás, megváltás és vétel. Az első módon szerzett cselédek bizonytalan időre s minden előre kikötött fizetés nélkül szegődnek szolgálatba, ezek a mukuengyék; mint szabad emberek nagyobb tekintetben állanak [3]), s csak bizonyos szolgálatok teljesitésére kötelezik magokat [4]), miért is egyedül a családfej patriarchalis igazgatásától függnek. — A „hákuká"-k, azaz megváltás által szerzett cselédek sokkal hasznosabbak, mint az elébbiek. Azon megváltás következőleg történik: A szegényebb sorsú családfejek, midőn adósságaikat [5]) a hitelezőknek megfizetni nem képesek, s adósságaik lerovására családjok egy vagy több tagját, mint rabszolgát, végkép eladni nem akarják, olyan emberhez folyamodnak, kinek europai árúi vannak, hogy ezekből nekik a szükségelt mennyiséget kölcsön adja, s ezért neki családja egy vagy több tagját, mindkét nemből, elzálogosítják. Gyakran megtörténik, hogy a családfej magát és minden hozzávalóit ily módon zálogba adja. Az igy elzálogosított emberek azután, mint rabszolgák, minden díj nélkül kénytelenek annál szolgálni, ki őket beváltotta, azaz nekik a szükségelt árút előlegezte, mindazáltal sorsuk némely kedvező körülmények miatt a vétel által szerzett rabszolgák sorsától nagyon különbözik. Igy pl. nem szabad őket, mint a vásárlott rabszolgákat tüzes vassal megbélyegezni, a birtokosnak nincs joga őket eladni, sőt mihelyt magokat kiválthatják, a birtokos tartozik őket szabadon bocsátani; igaz, hogy az érettök előlegezett árt a kiváltás esetében kétszeresen tartoznak visszafizetni [6]). Végre még a szégyenitő testi

büntetéseknek sincsenek alávetve, némely ritka esetet kivéve.

A vásárlott rabszolgák, az ugynezezet „dongó“-k vagy „pikáˮ-k mint barmok használtatnak, s minden törvényes ótalom nélkül egyedül urok önkényétől függnek [7]). Akadály nélkül eladathatnak, alávetvék az ostoroztatásnak; csak agyonütés esetében kénytelen a tulajdonos némi csekely vérdíjt a tartomány fejdelmének fizetni [8]).

Még házam fel sem volt egészen állitva, s máris több családatya hozzám járula egy vagy több egyénnel, kiket árucikkekért elzálogosítani akartak. Csakugyan ekkép több cselédet váltottam be, de a zálogositók száma napról napra növekedék, s végre kénytelen valék őket erővel elkergetni, oly nagy volt azoknak száma s oly nyugtalanitó siralmas panaszkodásuk; 30 – 35 rőf szövetért készek voltak szépen termett legényeket s fiatal szüz leányokat zálogba adni.

Összesen 30, mindkét nembeli egyént váltottam be, ezekhez járultak kiszongóm és káleim családtagjai, több mint 20 egyén, kikkel libátámat a szokott módon megnépesitettem.

De mikép voltam képes annyi cselédet eltartani? azt kérdik olvasóim. Ezt könnyen megfejthetem. Tudni kell, hogy a feketék általában igen egyszerű, s mondhatni rendkivül kevés eledellel táplálkoznak. Igaz, e mértékletességök közelsem eltökélt akaratjok, lelki erényök eredménye, hanem inkább restségök és hanyagságuk kifolyása. Mert inkább két napig koplalnak, semhogy annyi óráig a veteményes földeken kapával dolgozzanak [9]). A fér-

fiak foglalatosságai csak a következők: vadászat, halászat, mézszedés, házépitès, háboru és utazás; az áldástosztó földmivelés a férfi szemében gyalázatos foglalkozás s kirekesztőleg csak a nők dolga, kik ugy szólván egészen kitartják rest férjeiket.

Azért is minden fölserdült férfi fő kötelességének tartja, tehetségéhez képest egy vagy több feleséget szerezni, kik, a bevett szokás szerint, a földet mivelik, s ekkép férjöket kitartják. Megtörténik, hogy a férj egy vagy más oknál fogva rabszolgaságba kerül, a feleség mindazáltal el nem hagyja, sőt az általa nemzett gyermekeivel együtt, mint szabad személy, rendeltetése helyére követi s folyvást megteszi iránta kötelességét. Még a vásárlott rabszolgák is szabad nőszemélyekkel házasodván meg [10]), az emlitett módra felségeiktől tartatnak ki. Azért a nősült rabszolgák tartása a tulajdonosnak semmibe sem kerül, kivevén a kevés szövetet, melyet ruházkodásukra ad. (Esztendőnként kétszer kap ruhát a rabszolga). Söt a rabszolgák tartoznak minden új holdkor uroknak bizonyos mennyiség élelmi szert beszolgáltatni: kukoricát, babot, vadhúst, mézet, s ez eleség rendesen elegendő a többi nőtelen rabszolgák eltartására. Ide járul még a tulajdon rabszolganők által mivelt föld termése, mely az úrnak minden szükségeit böven fedezi.

Miután házi dolgaimat elintéztem vala, a fejedelemnél hódoló látogatásomat (pássoula) tevém meg. Több embereim kiséretében s holmi ajándékokkal indulék útnak aprilis 4-dikén.

A Másisi helységeket fedő erdőkből kijutván, jó darabig szántóföldek között haladék, mig nem a

Csajongo kis folyócskán átkelve az ettől nem messze levő Kámborokutu helységbe érkezém. Itt sokan a helységbeliek közül elémbe jövének, csinosan készitett félkabakokban (gángya) magam s kisérőim számára a hivesitő kimbombót hozva. Sokszor emlegeték nevemet s folyvást kijelenték azon való örömüket, hogy szomszédságukban telepedtem le, s megigérék, hogy mint jó szomszédok, minden tőlök kitelhető módon segítségemre lesznek. Ebbeli szivességöket köszönettel s holmi csekély gyöngy-ajándékokkal viszonozván, folytatám utamat.

Szép magas erdőkkel s füves térségekkel váltakozó, hullámos vidéken haladék előre több óráig, mig ismét veteményes földekre találék, s ezeken keresztül Oija helységet érém el. E helység lakosai szekulu-jokkal együtt épen a vadászaton voltak, azért folyvást szüz erdőkön keresztül tovább menvén, estve felé Pomenge helységébe érkezém. Itt a szekulu által igen nyájasan fogadtatám, s mindén mind kisérőim jól megvendégelteténk vadhússal és kimbombóval. A helység legjobb házában töltvén az éjszakát, másnap korán reggel fölkerekedém, s az emlitett irányban tovább haladván, nagy kiterjedésü s alacsony silány erdőktől határolt, sömlyékes rétségre juték. E vidék koránsem volt oly kies, mint az, melyen tegnap jártam vala. Nem győztem eléggé csodálni, hogy a tájék a tartomány fővárosa közelében mind kevésbbé lakottnak és miveltnek mutatkozott; öt órai utamon csak hébe hóba láttam jövő vagy menő néhány embert. E rideg tájékon már messziről szemembe ötlöttek incenderafa csoportok, melyek valami helységnek ottlétét mutatták. Utóbb

könnyen megfethettem magamnak, miért oly puszta a főváros környéke. Mentől távolabb tanyáznak a lakosok a barbár, önkényes hatalmú fejedelem körétől, annál nagyobb bátorságban van életök és vagyonuk. Mert e népek fejedelmei a helyett, hogy hatalmokkal az alattvalókat megótalmaznák, inkább eltiporni szokták, s szemtelen kapzsi vágyoktól semmi vagyon sincs bátorságban, melyet kezökkel elérhetnek. Azért a föld népe csak a fejdelmektől bizonyos távolságra élhet némi bátorságban s biztosítva nyomasztó zsarnokságuk ellen.

A már messziről látott incendera-csoportokat csak délutáni három óra tájban érhetém el, árnyékuk alatt a Petála-mongolo helység szalmával fedett házai terülnek el. Itt éjjelre megszállék, noha ide csak alig 3 órányira van az ugynevezett Kombála-án-Bihé, a fejdelem székvárosa. Petála-mongolón is szivesen fogadtatám a helység szekuluja által, ki, mint értesültem, a fejdelem tárnokmestere (mani-sáve), miért is kötelességének tartotta engemet a fővárosba elkisérni, s kijelenté, hogy holnap utitársam lesz, mert, mint mondá, szerencséjének tartja europai embert személyesen a fejdelemnek bemutathatni [11]). Tehát másnapra kelve a mani-sáve kiséretében folytatám utamat, s a helységtől nem messze elfolyó Petála folyócskán, félig elkorhadt fahidon átkelvén, sürű de alacsony onfate erdőn haladánk előre.

A köves és hirtelen fel- és lehajló domborodásokon átvezető keskeny ösvény korántsem mutatta, hogy fejedelmi városba vivő országút; oly erősen be volt növe az alacsony fák gallyaitól, mintha soha

ember nem járt volna ottan; csak nagy bajjal lehetett keresztülvergődnünk, s minduntalan arra kellett vigyázni, hogy az ágak minden lépten nyomon a szembe ne ütődjenek. Itt ott ritkás helyre jutánk, honnan a roppant incendéra fáktól koszorúzott nyilt magaslatot láthatók, melyen a fejdelmi főváros épült. De körösköríil a vidék egészen pusztának és miveletlennek látszott. Azonban most már több jövő és menő emberrel találkozánk. Végre reggeli 9 óra után a várost kerítő árkolathoz (kompákká) érkezénk. Itt a bejárásra szolgáló kapu előtt kisérőim felhivására várakoznom kelle, mig kiszongóm s a mani-sáve megérkezésemet a fcjdelemnek bejelentik. Alig hogy a kapu előtt letelepedém, azonnal mindkét nembeli számos lakos kiváncsilag körülvön, annélkül hogy csak egy is a szokott „bokuetu"-val köszöntene, min nem kevéssé csodálkozám.

Egy órai várakozás után kiszongóm megjöve két fejedelmi tisztviselő kiséretében, kik közül az egyik ura nevében megüdvözle s felszólita, menjek be a városba. A kapun belől valami 500 lépésnyi széles, incendera fáktól árnyékolt gyepes teret találék, s ezen átmenvén, ronda, szemetes, keskeny és tekergős utcákba juték, hol az apró, szalmafedelű házak sürün egymásmellé épülve, minden rend nélkül elszórva állottak; némelyek hitvány sövénykerítéssel voltak befogva, mások minden kerítés nélkül. Azonban a roppant incendera fák mindenütt árnyékoltak.

Az utamba mindinkább tóduló, s kiváncsilag zajongó nép egészen ellepte az utcákat, ugy hogy csak lassan lehetett előnyomulnom. Végre a várost

kelctről nyugotra hasitó vízérnek mocsáros partjaihoz juték, hol semmi hid nem levén, térden felülig a sárban kelle gázolni. Hogy tehát össze ne sárositsam magamat, kiszongóm hátára mászám fel s igy kelék át a posványon. E látványra a körülácsorgó sokaság nagy kacajra fakada, azért némileg boszúsan felkiálték: „miért nem hidalják át a posványos vizet? „Erre nyugodtan csak azt válaszolák:“ A száraz hónapokban tökéletesen kiszárad, tehát hídra nincs szükség; az a kis sár pedig, mely most van, csak nekem lehet alkalmatlan, mert csizmát viselek.“

Odább menvén, sokszögletű, incendera fáktól árnyékolt terjedelmes térre jutánk, melynek fa padjai mutatták, hogy a főváros zsángója. Itt a fejdelem küldöttjei felhivának, foglaljak helyet s üljek le; nemsokára a fejdelem más küldöttje jelene meg azon hírrel, hogy ő felségének ma igen sok dolga van s azért csak holnap fog saját lakásában fogadni, s addig is küldöttjének meghagyá, hogy kisérőimmel együtt házában szállásoltasson be, hol az út fáradalmaitól megpihenhessek. Azután a fejdelmi küldött a zsángó közelében levő házhoz vezete, hol számomra egészen új, s meglehetősen tiszta szobát rendele.

A látogatásomra egybesereglett sok ember kevés nyugtot hagya nékem; ugy látszott, nagyon örülnek jelenlétemen, némelyek magam és kisérőim számára tyúkot, kukoricalisztet s kimbombót hozának ajándékul, de szivesen fogadák csekélységeimet, melyekkel ajándékaikat viszonozám.

Másnap egész kiséretemmel a fejdelem lakásába vezettetém. A már említett zsángotéren keresztül az eddig látottaknál szélesebb utcába juték s ezen

végig menvén, szintén fa padokkal fölkészült más, kisebb térre érkezém, mellyel átellenben földbe ásott, vastag karókból készült kerítés nyúlt el. A kerités közepén tágas kapu tünt szemembe, a kapu mellett jól öltözött több fegyveres részint rakásra a földön ült, részint fel s alá sétálgatott. Midőn a bejáráshoz érkezém, borzalommal pillantám meg a valóban ördögi csinnal és arányossággal ágasokra aggatott emberfejeket, melyek részint kiaszva s elrothatva, részint ujonnan elvágatva levén, undok s borzasztó látványt nyujtottak; s miként az oroszlány barlangja körül elszórt állatcsontok a vándort intik, hogy siessen el onnan, ugy e látvány is azon vágyat költé fel bennem, bárcsak e rettenetes fejdelmi lakást mentől elébb otthagyhatnám.

A kapun bémenvén, felette keskeny s tekergős, részint házak részint fakerítések által képezett utcán vezettetém előre, hol tompa zajon kivül semmi más mozgást nem vevék észre. A házak körül itt ott mutatkozó nehány ember látszólag minden részvét nélkül teljes közönnyel tekinte reám. A keskeny utat, melyen előrehaladék, hasonló utak vagy útcák szegték, melyeken tekergős voltuk miatt nem lehetett végig látni. Már több száz lépésnyire haladtam volt e tömkelegen keresztül, melyből Ariadne fonala nélkül magam nem igen juthattam volna ki, mig végre ajtóhoz érkezém, mely a kisérőimtől adott jelre felnyílt s egy rendes négyszögletü, magas kerítéssel befogott kis udvarra vezetett. Ez udvar egyik sarkán csinosan készült négyszegletü házat pillanték meg, mely, mint értesültem, a fejdelmi kápolna; közepén nehány sürü lombozatu gojábafa

alatt oroszlánybőrrel beterített karszék állott; szemben az említett ajtóval, melyen bejöttünk, más ajtó volt látható. Egyébiránt kisérőimön s az ajtóőrön kivül semmi más lényt nem vettem észre. A gojábafák előttt a magammal hozott kis székemen leülék, kisérőim pedig a földre telepedének.

Jó félórai várakozás után csengők csörgése a fejdelem jövetelét hirdeté. S csakugyan az utóbb említett ajtón elsőben gelenge-fark zászlót vivő ember jelenék meg, utána a fejdelem s mintegy 20 kisérője. A fejdelem azonnal a karszékben foglala helyet, kisérői pedig a földre telepedének. Azalatt a legnagyobb csendesség uralkodott. Most a fejdelem hozzám fordulva háromszor a „bokuetu“ üdvözlettel köszönte, melyet szintén háromszor ismételt e szavakkal viszonzék: „Mui Tátá-kullu,“ azaz „Néked is nagyságos atya.“ Erre a gyülekezet hangos tapsolással ekkép üdvözlé a fejedelmet: „Néha kuku! néha kuku! taláma houssi! houssi a gyinháma!“ (Üdvözlégy Urunk! hatalmas oroszlány! dühös oroszlány!) — A külső kapura szegezett jelekből itélve, meg is érdemli e cimet, s nem tudom, ő tesz-e több kárt, vagy a négylábu oroszlány? — Ezután a fejdelem a közte és köztem térden álló kiszongómat a hozzá intézett „tángá“ (magyarázd) szóval felhivá a beszédre. A kiszongó az e népeknél szokásos hosszadalmassággal beszédjét azon kezdé, mint indultak ki hazájokból Benguelába, s onnan mint tértek viszsza, s az úton tapasztalt minden dolgot körülményesen elmonda. Beszédje nagyon hosszúra nyulván, elég alkalmam volt ő felsége külsejét szemügyre venni.

Kajája-Kajángula fejdelem magas, sovány mintegy 50 esztendős ember, rendes és nyilt arcvonásai kellemes benyomást tesznek, de apró, szüntelen mosolygó, vagyis inkább villogó szeme nyugtalan, s mondhatnók, álnok lelket árul el. Fején színes, turbán módjára felkötött kendő volt, testét setétkék, bő, lobogó tunika takarta, mely derekán fehér cafrangos öv által volt összeszorítva, vállairól fehér, veres és sárga sávolyú sál függött. Ékességül nyakán fekete zsinóron függő s aranyozott tokba foglalt oroszlánykörröm volt látható, kezében pedig szépen dolgozott rövid gyilkot tartott, mellyel szüntelen játszadozott. — Kisérete, a lábánál ülő ifju rabszolgát kivéve, mind izmos, válogatott, magas termetű, fiatal fegyveresből állott, kik nálánál pompásabban voltak felékesítve; kivált a már fentebb említett „epunta," vagyis dragonyos sisakhoz hasonlító hajfonat, mely különbféle szinü gyöngyökkel volt megrakva, harcias szép külsőt adott nékik. Fegyvereik: hosszú csövü puska, zagája s rövid fa buzogány.

Kiszongóm végre elvégzé hosszú beszédjét s berekeszté a sokásos mondattal: „Kámuri jo tu bángysa" (Nincs több mondani valóm). A beszédet a fejdelem tolmácsa [12]) elébb szóról szóra a lábainál ülő rabszolgának mondá el, s ez végre halkan a fejdelemmel közlé. A beszéd veleje a tartományban való letelepedésemet s azon szándékomat tárgyazta, innét tovább a belföldre utazni az oda járó bihéi karavánokkal. A fejdelem az egész beszédet teljes béketüréssel végig hallgatá, azután mindennel való megelégedését jelenté ki, hozzátevén: „Igen megtiszteltél, fehér ember, az irántam mutatott bizodalmaddal,

hogy megvetve a kényelmet, melyet otthon gazdag földieid [13]) között élveztél, közénk jöttél s részt akarván venni ügyeinkben, köztünk megtelepedtél. Azért „vápinduka!“ (légy jól jött = Isten hozott). Ótalmamba fogadlak s jaj annak, ki téged személyedben vagy birtokodban bántani mer; az öseinktől ránkhagyott s általunk mindig szorosan megtartott „mukombe“ [14]) jogot ezennel megadom neked, s népeim ezt elismerni tartoznak.“ — Erre ismét zajos tapsra s „néha kuku! taláma houssi! houssi a gyinháma“! kiáltásokra fakadt a gyülekezet, s ezzel kijelenték nekem, hogy félelmes urok parancsát megértették s követni fogják.

Ezek után a fejdelem több kérdést intéze hozzám hazám és nemzetem felől [15]), melyekre a körülményhez képest válaszolék. Leginkább az europai gyárok müveit látszott csodálni, s azt hogy az europai népek általánosan oly munkásak, s különösen meg nem foghatta, mikép szállithatják el készitményeiket töredékeny hajókon [16]) s ismeretlen tengereken át a világ minden részeibe. Egyszersmind sajnálkozva emlegeté a feketék gyenge elmetehetségeit, melyeknél fogva csak némely hitvány mesterséget képesek megtanulni s minden hasznost és szépet nélkülözni kénytelenek. Erre nézve véleményét megigazítani akarván, azt vitatám, hogy népeinek említett fogyatkozásai nem annyira elmebeli tehetetlenségökből származnak, mint inkább dologkerülő restségökből. Ha csak akarnák sorsukat munka által megjobbitani, könnyen megtanulhatnának holmi hasznos mesterségeket Loandában vagy Benguelában a fehérek között, kikkel már sok év óta folyto-

nos közlekedésben vannak. Ezek azután otthon földieik kiképezését mozdíthatnák elő. Igy sokkal jobban mivelhetnék termékeny földjeiket, s a szükséges élelmi szereken kivül elég gyapotot termeszthetnének, melyből aztán szöveteket készíthetnének s ezeket saját hazájokban termő festéknövényekkel megis festhetnék tetszésök szerint.

Felsohajtva kijelenté, hogy beszédem igazvoltáról meg van győződve, de hogy az érintett dolgokat a népei közt uralkodó szokások miatt ki nem lehet vinni, mert ezen gazemberek (környezetére mutatva) a fejdelmet, ki ilyesmit tervezne, bűjbájosnak kiáltanák ki s vassal vagy méreggel véget vetnének életének. „Hidd el barátom“ — folytatá — „Szuku vuámbirá u kindeli, va vinyúú kipáku jetu tui hohokui!“ (Az isten a fehéreket a gazdagság és szövetek uraivá, a feketéket pedig szegény ördögöknek teremtette!)

Ekkép jó darab ideig beszélgeténk egymással, végre kijelenté, hogy szállásomra mehetek, hová egyéb mondani valóját nekem megfogja üzenni. Gazdám tehát az elébbi uton haza kisére. Ott csakhamar nehány marimbás jelene meg, s a zene következtében nemsokára az egész udvar megtelék tánckedvelőkkel, emberekkkel s nőkkel. Miután köztük nehány kabak kimbombót osztattam vala ki, az italtól fölhevülve szokásuk szerint tüzes táncra kerekedének.

Mikép Európában a fővárosok lakói a vidékbeliek fölött nagyobb külső csin, simább magaviselet, díszesebb ruha által kitünnek, ugy találjuk ezt e vad népeknél is. Bihében is a főváros lakói nemcsak

csinosabb öltözet, de finomabb s kellemesb társalgás által is kitűnnek a többi bihéi lakosok felett. Különösen a némberek nem kiváncsiságból, mint ezt eddigelé a vidéken tapasztaltam volt, hanem inkább tetszési vágyból járulának hozzám igen bizodalmasan, s hamisan kérdezősködének nem nevemről, mert ezt már jól tudták, de születésem földjéről s különösen arról, házas vagyok-e, s hány gyermekem van? S midön megérték, hogy nőtlen vagyok s gyermekem sincs, nagyon elálmélkodának s alig hiheték el, s ezt válaszolák: „ha igaz, hogy még nőtlen vagy, tehát mentől elébb meg kell nősülnöd, mert nálunk szégyen ily korú embernek gyermek nélkül lenni.“ — Ekkép csevegve többen némi tolakodással fölkérének a táncra, s csak nagy nehezen szabadúlhaték meg tőlük azt ürügyelvén, hogy utazásom következtében még nagyon fáradt vagyok. Végre felhagyának kéréseikkel s eltürék, hogy székemen ülve vigalmokat nézzem. Megúnván a növekedő zajgást, otthagyám öket s a zsángóra menvén, ott a hives árnyékon leülék. A nyomorult város szük, girbe görbe és mocskos utcáit bejárni nem tartám érdemesnek; legkitünőbb épitménye a fejdelmi lakás, de ennek gunyhóiból is, melyek mind a nagy fakeritésen belül vannak, legfeljebb a szalmával fedett tetőket láthatni kivülről.

Több ideig a padon ülve vállalatom jövendője fölött tünődém, s az, mit eddigelé tapasztaltam volt, jó reménnyel kecsegtete. Andalgásomból egy hátulról vállamat gyengéden érintő kéz rázа föl: hátratekinték, s szemem a fejdelem villogó szemével találkozék. Mosolyogva kérdé: „Enganna Komo lin-

gindati?“ (Mit csinálsz itt Komo úr?). Hihetőleg lábújjhegyen s egész csendesen közeledék hozzám, csak egy fiatal rabszolgától követve, hogy meglepjen. Talán még titkos gondolataimat is ki akará puhatolni.

Mellém ülvén, mondá, azt hallotta, hogy itt egyedül vagyok, s minthogy vélem némely fontos dolgokról akarna értekezni, azért itt kerese föl. Megköszönvén irántam tanusított leereszkedését, kijelentém, hogy minden méltányos dologban készséges szolgája vagyok; csak attól tartok, nem fogom egészen megérteni, mivel nyelvében még nincs elég jártasságom. — Erről már gondoskodtam — válaszola — azért hozám magammal e rabszolgát, ki a fehérek közt nevelkedvén, nyelvöket jól tudja [17]). Erre magához inté a rabszolgát s elmondá neki, mit velem közleni akart. De én már a tolmács közbenjárta nélkül is mindent megérték. Mondani valója tehát ebből álla: háborúban él a Koanza folyamon túl lakozó Ganguella [18]) népekkel, s nehány holnap mulva meg akarja támadni, azért fölhiv, hogy mint barátja segédjére legyek a harcban, megigérvén, hogy a nyert zsákmányból nekem járandó részt hiven megfogja adni.

Meghökkenve hallám e töle nem várt fölhivást. Noha kiváncsiságból érdekesnek látszott a harc szemtanúja lehetni, de más tekintetekből egyáltalában nem volt tanácsos a meghivást elfogadnom. Egy az, hogy ez emberek a harcban felette vérengzők, s az ártatlan fegyvertelen egyéneket is öldösni vagy elhurcolni szokták; más az, hogy én mint békés utazó szándékoztam ez ismeretlen népeket fölkeresni, tehát fegyverrel kezemben nem lehetett ellenök harcol-

nom, hanemha saját életemet védelmezem. Mindezeknél fogva mindjárt el valék tökélve a fejdelem kivánatát visszautasitani. De hogyan tegyem azt, annélkül hogy a kényurat rám haragítsam, hamarjában nem tudám. Azért csak a legjobb móddal megköszöném az irántam mutatott nagy bizodalmát, miáltal nagyon megtisztelve érzem magamat: mindazonáltal — folytatám — hazám törvényei nem engedik, hogy diszes meghivását a harcra elfogadjam; különben is nem tartom jónak, hogy én jövevény létemre, ki csak nem rég érkeztem ide, hozzá hasonló népek ellen fegyvert viseljek.

„Hitvány kifogás!“ válaszolá hirtelen, a fehérek királya itt mitsem parancsol, azért neked nem kell tőle tartanod. A ganguellák nem hozzám hasonló népék, de valódi kutyák, kik parancsaimat megvetik s a belföldre menő bihéi karavánokat mint útonálló zsiványok megtámadják [19]); azért elvagyok tökélve őket tüzzel vassal kiirtani, mint nehány éve Kánzsungo népeivel [20]) tettem.“ S ezt veté hozzá: „Gyikále Komo! ove ka pitimbámbá olo vita!“ (Ne aggódjál Komo! a harcot el nem kerülöd).

Helybenhagyó választ adék szavaira, mert mind tüzesebben villogó szemei hamar boszúra gerjedő indulatját nyilván elárulták, de föltevém magamban, hogy a tervezett hadjáratban semmiesetre részt nem veszek, s az időtől reméllék alkalmat a kibuvásra.

Azután a fehérekre elismert vitézségökért sok hizelgést halmozva szállásomra kisére. Megérkeztünkkel egyszerre mint varázsütésre elnémula a marimba s eloszlának a táncosok. Megtudván itt a fej-

delem, hogy tipoja-hordók hiánya miatt [21]) tanyámról gyalog jöttem volt ide, azonnal tulajdon öszvérét adá rendelkezésemre, hogy azon haza mehessek. Azonfelül elegendő élelmiszert, marhahúst, kukoricalisztet is külde számunkra.

Másnap már korán reggel szállásom előtt álla egy jól megnyergelt, szép öszvér. Könnyeden fölkerekedve elhagyám ez oroszlánybarlangot. Szaporán léptetve az utunkban csakhamar beálló eső dacára másnap délután 4 óra tájban a gyönyörű Másisi Kuitu vidékére érkezém. Mintegy megujulva lépék be csendes lakomba, nyájasan fogadtatva a jöttömön örvendő s elémbe sietö cselédeim szives üdvözletei által.

A már végéhez közelgető esős időszakot a vetésre többé nem használhatám, tehát a jövő októberben újra beállandó esőre várakozám s addig a szükségemhez képest elegendő földet igyekvém a vetésre elkészíteni. A közelemben elterülő sürű erdön kiszemelém a legalkalmasb helyet, azután e munkára alkalmas minden embereimet neki állitám, hogy az erdőt irtsák. E végre kivágatnak a fák s minden más gond nélkül ott hagyatnak helyökön, hogy az esős évszakra következő száraz hónapok (május, junius, julius, augusztus, szeptember) alatt megszáradjanak. Azután tüz által megsemmisíttetnek, s böven maradt hamujok a különben is nyugodt termékeny földet még zsirosabbá teszi. Az első égetéskor a vastag és kemény tuskók rendesen meg nem emésztetnek egészen a tüz által, de gally nélkül levén, a vetést nem gátolják, csak rendjét szakasztjak meg itt ott.

Hála a mérsékelt és egészséges éghajlatnak,

egészségem, melyet a tergerparton uralkodó rosz éghajlat némileg megrongált volt, itt egészen helyreálla, s testi erőmet annak egész europai erélyével ismét megnyerém. S minthogy elfoglalt, munkás életet folytatok vala, meg is tartám épen. Időmnek egy részét úgy töltém el, hogy cselédeimmel versenyt dolgozgaték a veteményes földek előkészitésén. Kacagós tréfáikból láthatám, hogy nem győzik csodálni, hogy a véleményök szerint gyenge testalkotásu fehér [22]) huzamosan s jobban és ügyesebben tud dolgozni, mint ők; különösen meg nem foghaták, hogy én, vélekedésök szerint hatalmas gazdag ember [23]), mikép foglalatoskodhatom egyedül rabszolgát illető munkával. Több ízben elmondám nekik, hogy a fehérek munkára születvén, már kora gyermekségtől fogva a dologhoz vannak szokva, s ha ők csakugyan, mint vélitek, gazdagok, ezt egyedül szorgalmas munkájoknak köszönhetik; munka nélkül még csak enni valót sem találnának. Köztünk mindenki dolgozni köteles, a henyélés nálunk véteknek tartatik s a megvetésen kivül, mellyel a lusták illettetnek, még törvényeink szerint meg is fenyíttetik. Erre némelyek ezt válaszolák: „Vákemba moine!“ (Hazudság biz az!) mások meg ezt mondák: „Otyo moine kindeli ia vatopa!“ (Igaz lehet biz az, mert a fehérek bolondok). Ebből is kitetszik, hogy a feketék legfő boldogságukat az úgynevezett ‚dolce far niente‘-be helyezik, s csak mint rabszolgákat lehet őket munkára fogni; a szabad ember már azzal is sértve érzi magát, ha munkára csak felszólitják, s büszkén feleli: „Ame ká pika jove!“ (Nem vagyok a te rabszolgád).

Több kirándulást is tevék szerte szét a környéken, s kirándulásaimon a ravasz feketék külső és belső életével igyekvém alaposan megismerkedni. Hogy pedig zsángójokon tolakodó kérdéseimmel gyanússá ne váljak, azt adám okul, hogy szokásaik és törvényeikhez nagyon ragaszkodom. S ezt életmódom által is, a mennyire a józan ésszel megférhetett, törekvém tanúsitani, szokásaikhoz alkalmazkodván. Igy megtörténvén, hogy valamely rabszolgám megbetegedett, megengedém, hogy gyógyitása végett kimbanda hivassék házamba, s hogy ez, midőn szokás szerint a betegség okát rosz lélek varázslatában lelé, a legnevetségesebb ördögüzéseket s kuruzsolásokat megtegye. Ugy szintén megengedém, hogy, midőn valami fontosb dologhoz kellett fogni, a kimbandák a rosz lelkek elűzésére a szokásban levő állatvéráldozatokat (bikasze) megtegyék, s a kimbanda által ily alkalommal adott rendeleteket magam is követém, a mennyiben tulajdon személyem és vagyonom kárával nem járt; mert ellenkező esetben a tolakodó kimbandának azt jelentém ki, hogy a fehérek szerei (vihemba) hatalmasbak mint az övéi, s tehát engednie kell azoknak.

A vett hirek szerint a fejdelemtől tervezett hadjárat ideje már közelgete [24]), s adott szavam következtében nekem is bekelle állanom, azért azon törém a fejemet, hogyan kerülhessem ki baj nélkül. — Végre abban állapodám meg, hogy saját hazug vallásuk álnok fogásait fogom célom elérésére felhasználni.

Kiszongóm előtt ismételve arról panaszkodám, hogy nagy hascsikarásaim s ijesztő álmaim vannak,

s tanácsot kérék tőle, hogyan szabadulhatnék meg bajomtól. A még fiatal, de babonás fejü kiszongo legott kitalálá, hogy bajomat valamely megbántott kilulum (megholt atyámfia lelke) okozza boszúból. Ezt természetesen elhivém neki, sőt azt is megvallám, hogy alkalmasint azért haragszik rám a kilulu, mivel természeti vonzódásomnak engedve, hazám törvényei ellenére a fejdelemnek a háború való fölhivását elfogadtam; s az ezen hibás tettemen felbőszült kilulu talán vesztemet is eszközli, ha valamely móddal rosz befolyását meg nem semmisíthetem. — Bizonyosan úgy van, jegyzé meg a kiszongo, no de könnyen lehet a bajt elháritani, hogyha megengeded, hogy kimbandát hivjak, s ha rendeléseit teljesíted. Ez bizonyosan segítni fog rajtad.

Nem kétlem, felelék, csak intézd a dolgot oly formán, hogy a kivánt célt elérjük, én el vagyok tökélve a kimbanda rendeléseit követni.

Másnap a jósló csakugyan beszóla hozzám. Eskulápi komolysággal kérdezősködék betegségem kórjelei felől, azután apró képekkel megtelt námgombójával (kabak) nehány rabszolgám kiséretében az erdőre mene s ott tudakolá nyavalyám okát és orvoslása módját. Egykét óra mulva visszatért s tettetett aggodalommal értesíte, hogy a rosz lelkek rám boszankodva végromlással fenyegetnek. Azonban a hatalmában levő szerekkel meghiúsithatja kártékony befolyásukat, de e végre szükség, hogy elébb egy ökröt a bikásze-áldozatra adjak. „Azután — igy folytatá — vérével be foglak kenni s ezzel kiszabadulsz a rosz lelkek körmei közül s bizonyosan fel fogsz gyógyúlni. Csak azután valamely váltsággal ipar-

kodjál a fejdelemnek adott szavadtól megmenekülni, s a ganguellák ellen teendő hadjáratban részt ne végy.“

Az ökörāldozatra már előre számot tartottam volt, de arra nem gondoltam, hogy magamat vérével be is kenessem. Azonban látván, hogy igy sikert érek, ráállék a szokatlan mütételre. Tehát a kimbanda leölvén az ökröt, megtevé az áldozatot, s vérével sok mindenféle titkos s érthetlen szavakat dunnyogva bemázolá homlokomat, hálántékaimat és mellemet; karjaimra pedig fehér krétával az impemba (megváltás) jeleit irá. Azután kijelenté, hogy nyavalyám gyökerestől ki van irtva, s nyugodt lehetek a kiluluk kinzásától. A szegény állat húsa s nehány röf szövet megtette a magáét, kétségem sem lehetett az alkalmazott szernek jó sikerében. Az ökörből egy keveset kiszongóm kapott, a többit a kimbanda és segédjei vitték el.

Most még a fejdelem feloldozását kellett megnyernem. Ennek kieszközlését is az eddig jól vitt játékom segítségével bizton remélhetém. A kimbanda már ugy is megmutatta volt utját és módját. Tehát kiszongómat az áldozat bizonyságával t. i. a vérbe mártott szövettel, egy hordó lőporral s nehány üveg égett-borral útnak eresztém a fejdelemhez, hogy neki a küldött ajándékokat átadja s őt a velem történtekről tudósitsa, egyszersmind nevemben megkérje, szíveskedjék engemet adott szavamtól feloldani, melyért annyira üldöztek a kiluluk, s ekkép háritsa el rólam a nagyobb veszedelmeket.

Ez elég volt utasitásul a kiszongónak, s ő bizonyosan nem hallgatott el semmit. Nehány nap mulva

megjöve a kivánt fölmentő válaszszal. A fejdelem tekintetbe vevén a nagyobb hatalom haragját, egész készséggel felolda adott szavamtól; adományomat, mint jó akaratom jelét, köszönettel fogadá. „De — folytatá a kiszongo — még más, egészen különböző, igen fontos üzenetet is hozok neked; jövendő boldogságodat tárgyazza. Ha türelmed van, mindjárt elmondom.“

Megvallom, ezen fekete fejdelmek kegyelmet osztogató szavai már régóta gyanusak voltak előttem, s kiszongóm eme szavainak hallatára valóban roszul érezém magamat. Sokáig szótlanul ülök vala remény és félelem között, s nem valék képes kiszongómat felszólitani, adja elő az üzenetet. Aggodalmamat látván e szavakkal bátoríta: „Nincs mitől tartanod, Komo! Üzenetem csak örömet s nem bánatot okozhat neked, tőled függ, azt elfogadni vagy elvetni.“ — Erre nyugtalanul rá kiálték: „tángá!“ (beszéld el).

„Kajája Kajángula szóba, mint saját sájából hallottam, neked valóban nagy barátod. Megtudván, hogy még nőtelen vagy, eltökélte magát, hogy neked egyik leányát [25]) adja feleségül: annak anyja a fehérek között született [26]) és nevelkedett, ki szokásaikkal és életökkel gyermekét is megismertette; ő tehát jó és engedelmes feleséged lesz. Mindazáltal a szóba nem akar rá kényszeríteni, de az egész dolgot saját tetszésedre és önkényedre bizza.“

Nálunk nagy szerencsének tartják, ha valaki a főhatalmat gyakorló emberrel házasság által rokonságba juthat, mert az ily összeköttetés legalább anyagi előnyökkel jár, gazdagságot és méltóságot

kölcsönöz. De ezen afrikai népeknél ellenkező dolog történik. Mentől nagyobb hatalmúak a feleség atyjafiai, annál több költségbe kerül a megszerzése, mert a menyasszonyért járó díj atyjafiai rangjához képest szabatik meg. Azután az ily előkelő nő, atyjafiai hatalmára épitve, az itt különben divatozó alázatos helyzetéről gyakran megfeledkezik s mint igazi Xantippe gyötri és kínozza férjét, s örökös háborúságot és zűrzavart okoz a házban, midőn határtalan hatalommal uralkodik a férjnek többi feleségei és rabnői fölött.

De bármily alaposak lehettek ellenészrevételeim, most már a nekem vetett törből valamennyi bihéi kimbanda közbenjártával sem szabadúlhattam ki, annélkül hogy a fejdelem boszuját magamra ne vonjam az ismételt elutasitás által. Tehát elszánám magamat s kijelentém a követnek, hogy noha menyasszonyomnak még hírét is csak most hallom először, tehát épen nem tudhatom, milyen indulattal van irántam, mindazáltal a fejdelemnek kész köteles szolgája levén, habozás nélkül elfogadom ajánlatát, s leánya tetszése szerint bármikor hozzám jöhet s házamban mint úrnő foglalhat helyet. Csak szíveskedjék a fejdelem veled együtt a szokásos szertartásokat és költségeket elrendelni.

Ezek folytán 1849 máj. 23-dikán megérkezék menyasszonyom mindkét nembeli számos rabszolga kiséretében. Miután jelenlétében a kimbanda sok nevetséges, s mondhatnám, szemtelen szertartásait elvégezte volt, a menyasszonyt két testvérbátyja átadá nekem, mielőtt vele csak egy szót is válthattam

volna. Elvevém mint ismeretlen portékát. E helyen csak külsejét irhatom le.

Ina-Kullu-Ozoro (Ozoro hercegasszony) karcsu, magas és szép termetű, valami 14 éves leány, fényes fekete arcában két nagy kerek szem ragyog, vastag domborodott rózsaszin ajkai közül indiai gyöngyhöz hasonló, hófehér fogak tűnnek ki. Öltözéte különbféle, elevenszinű, finom szövetekből készült, bő lobogó ruháját cafrangos fehér öv szorítja karcsu derekához, haja sokszinű apró gyöngyökkel van himezve, s a gordiusi csomóhoz hasonló, megoldhatlan tekercsekbe és fürtökbe felosztva. De a nyakán, vékony arany láncon Megváltónknak ugyancsak aranyból készült keresztjét vevém észre, s ennek látása bizodalmat s reményt önte szivembe, hogy egyesülésünk szerencsés lesz, a menyasszonyom által hordott keresztény jelkép ótalma alatt.

Bihéország a déli szélesség 11. és 13-dik, s a keleti hosszúság 16. és 18-dik fokai között terül. Határjai éjszakról Andulo és Kíszende tartományok, keletre a Koanza folyam, délre Kijengo és Kákingi országok, végre nyugotra a Bulumbulu síkság, mely azt a Bailundo birtokoktól választja el. Terjedelme valami 800 □ mfld (portugal mfld), lakosai számát a meghódoltatott népekével együtt 120,000-re becsülöm, kik mind a kimbunda nemzethez tartoznak.

Folyói, melyek a tartományt öntözik, (mert a Koanza csak keleti határját érinti) a következők: a Kokéma, mely a Bulumbulu síkságon eredvén, sok kanyarulattal a tartományon keresztül a Koan-

zába ömlik; a Kutátu an Bihé, mely az ország délnyugotí részén az ugynevezett Kalu-ánpánda ingoványos mocsárokból kifolyván, éjszakkeletnek fordul s a Kokéma folyóba ömlik; a Kuitu Másisi, mely az Andulói lapályokon ered, délkeleti futásában számos vizerekkel egyesül s sok kanyarulatokkal a tartomány földjét termékenyiti s végre sebes futással a Kokémába ömlik, nem messze ennek torkolatjától a Koanzába; a Kóngyso, mely a tartomány közepén levő tavakból ered s nyugotról éjszakkeletre folyván a Kuituba ömlik.

Továbbá: a Kásarolanga, Kuringyse és Káluando, melyek részint a Kokéma, részint a Kutátu folyókba ömlenek. Ezeken kivül még minden irányban elágazó sok kisebb vizerek termékenyitik a tartományt.

Az ország keleti részén a Koanza időszakos kiöntései folytán több nagyobb tó támad; a Novájoulakatai, Enganda és Kalucsá a Kokéma és Kuitu folyóknak köszönhetik eredetöket. De e tavaknak a száraz évszakban kevés vizök s kis terjedelmök van, s alig érdemlik meg nevöket. Ellenben a mély völgyben levő Ovivá tónak, melyet a Demba és Kenye erdős hegyek környeznek, egész esztendő által elegendő vize van, s számos krokodil tanyázik benne.

Általános földalakulatára nézve a tartománynak szépen hullámzott földszine van, melyen erdők és rétek váltakoznak; hegyeinek legmagasabb pontja a Kenyei magasodásokon van, s mintegy 6000 lábra emelkedik a tenger szine fölött.

Az éghajlat egészséges, inkább hives mint me-

leg, de a gyenge testalkotásu europainak könnyen veszedelmes lehet, a legmérsékletnek hirtelen változásai miatt. E változás oly nagy, kivált május, jun., jul., aug. és szeptember havakban (tehát télben), hogy a déltájban 20—22 R. fokon álló hőmérő éjszaka gyakran a zerusra leszáll, s a földet sürü dér és zúzmara borítja. A nevezett hónapokban naponkint rendesen reggeli 9 óra tájban beállni szokott „oferá-jukuenye," azaz erös keleti szél oly csipös száraz, hogy a bör a meztelen testrészeken mélyen fölcserepesedik, s fájdalmas sebek támadnak; miért is a fájós érzékeny emberek azon évszakban nagy gonddal öltözködnek. Sokkal kellemesebb és egészségesebb mérséklet uralkodik a nyári, vagyis esös hónapok alatt, t. i. oktober, november, december, januarius, februárius, marcius és aprilisben, mikor is a függőlegesen álló nap sugáraitól okozott hőség a csaknem naponkint, rendesen délután (néhaněha dé lött is) beállni szokott szapora eső által mérsékeltetvén, ritkán magasabb 25 foknál és sohasem alacsonyabb 18 foknál, mely mérséklet igen egészséges.

A kormány rendszere korlátlan hatalmu monarchia. A fejdelem alattvalói életének és vagyonának ura, s kénye kedve szerint rendelkezhetik vele; mindazáltal az ország régi sarktörvényeit büntetlen el nem törölheti s meg nem változtathatja, mert azon esetben a felbőszült kimbandák által bübájosnak kiáltatnék ki, s erőszakos halállal kellene büneért lakolnia. A öröködés joga nem a fejdelem saját fiait, hanem leánytestvérei figyermekeit illeti [27]), az elsőszülöttség rende szerint.

A nép vallása vastag fetisimádásból áll, mely-

nek fő hitágazata a jó és rosz elvet vallja; a jó és rosz lényeket sokféle tárgyak: oroszlán, párduc, hiéna, kigyó, krokodil, stb. alakjában tisztelik. De mindezek fölött egy fő istenséget ismernek el, melyet Szuku-nak neveznek, de mely tehetetlen, mert se nem bűntet, se nem jutalmaz. Minden családnak, vagyis jobban mondva, minden egyénnek egy vagy két választott és kedvenc fetise van, melyeknek gyakran állatok vérével áldoznak, míg a fejedelemtől tisztelt bálványoknak bizonyos megszabott időkben embervérrel áldoznak. — Hátrább e tárgyakról még bővebben fogok emlékezni.

A tudományok e népeknél egészen ismeretlenek. A kézmivességekben sem vitték sokra. Még legtovább vannak a kovács mesterségben, s a lőfegyvert, kivevén csövét, tökéletesen jól tudják elkészíteni; az ács- és asztalos mesterséghez csak annyit tudnak, hogy lakjaikat s egyszerű házi bútoraikat (ágyat, széket, ablakot, ajtót) képesek elkészíteni; több ügyességet fejtenek ki némely durva pamut szövetek, az úgynevezett mabállák, s a finom szinekkel tarkázott, csinos gyékények készitésében. E kétféle készitményeik a belföldön igen keresett árucikkek; kár, hogy restségök miatt, oly keveset foglalkoznak velök.

Nagyobb tevékenységet fejtenek ki e népek a kereskedésben, s ebben, bátran mondhatom, valamennyi délafrikai népet felülmulnak, oly felette kiterjedt az. Csaknem hihetetlen veszélyekkel küzködve a legtávolabb belvidékekre is eljutnak, melyeknek vad népeitől, a nyugati partokról magokkal vitt europai árukért, elefántcsontot, viaszt és rab-

szolgát kapnak cserébe, melyeket azután Loanda vagy Benguela vásárpiacaira szállitanak.

A tartomány több ugynevezett „szovetá“-ra (kerületre) van felosztva, melyeket tulajdon főnökök igazgatnak, de kik miden tekintetben a szóba (fejdelem) önkényes hatalmát elismerik. A szoveták hűbéres főnökei részint a fejdelem mindkét nembeli sarjadékai, részint a többség szavazatával, de mindig a fejdelem nagy befolyásával választatnak. Az előbbiek cime: „Szován erombe,“ méltóságuk öröklés utján száll az utódaikra; az utóbbiak cime: „Erombe an Szekulu“ s választás által jutnak a méltóságra.

Az ország éjszakkeleti részén a nagy és valamennyinél hatalmasabb Kángysungo vagy Kánzsungo szoveta (kerület) terül el; ennek fejdelmi vérből származott főnöke (szován erombe) már többször az ellene felültetett egész bihéi fegyveres haddal diadalmasan harcolt. Népessége valami 10,000 lelket tesz, kik 60 különbféle nevü helységben (libáta) lakoznak. A főnök a Kombála-án-Kángysungo főhelységben székel, melynek mintegy 2000 lakosa van; a helységen keresztül éjszakról délre folyó Szonga patak két részre osztja; erős fakeritése s vizzel telt árkolata van.

Kelet felé esnek Gyingyoja, Dele és Kaluándo szoveták, összesen 8000 lakossal; legnevezetesb helységeik az „erombe an szekulu“ főnökök karózattal és árkolattal erősített, hasonnevü libátái. A többi kisebb nagyobb, összesen valami 70 helység nincs megerösítve.

Délre a szintén népes és nagy kiterjedésü Kán-

gombe-kikába kerület van, melynek főnöke „szován erombe.“ E kerület a Bihében jelenleg uralkodó Kángombe dünasztia bölcsője és tulajdona; 8000 lakosa van, kik 80 libátában elszórva lakoznak. Fővárosa s a főnök székhelye Kikába, 1200 lakossal, erős karózat- és árokkal van megerősítve. Azon kerület általában jól mivelt és termékeny. Rengeteg erdői egész a Koanza folyamig terjednek s töltvék vadállatokkal. Azon kerületben szoktak tartatni az úgynevezett „kongyók,“ azaz fejedelmi vadászatok. Évenkint kétszer az egész tartományból összeseregelnek s több napig tartó hajtóvadászatot tesznek, melyen hihetlen mennyiségű oroszlán, leopárd, onka s egyéb vad ejtetik el, különösen pedig az ugynevezett malánka (antilope eleotragus) is, melynek vadászata leginkább érdekli őket, mert szarvai holmi varázslatok eszközlésére hatalmas műszereknek tartatnak, de szükség, hogy a malánka borjas s hogy borja is nőstény legyen.

Délnyugotra Mani-Kárie, Káboa, Kánána, Kitai kerületek vannak, melyeknek főnökei „erombe an szekuluk;“ ezeknek összes népessége 12,000-re rug s 130 libátában lakik, melyek közt a szekuluk kerített libátái tűnnek ki.

Nyugotra találjuk Tumba, Kambándi, Kápángo, Gyitekomuna és Umbálle kerületeket, melyeknek főnökei szintén „erombe an szekuluk;“ összes népességöket valami 15,000-re becsülhetjük, kik 150 libátában laknak. Ezek közt legjelesebbek a főnökök haszonnevű székhelyei. Az Umbálle kerületben az ország leggazdagabb vasbányái

vannak, hol igen sok földmivelő kapát készitenek, melyeket messzire elszállitanak a belföldre, hol nagyon keresik. Sőt a tartományban azon kapák pénz gyanánt is használtatnak, darabja mintegy 6 pkrnyi értéket képvisel.

Éjszak felé Dumba és a népes Kiteke szintén „erombe an szekuln"-kerületek vannak, összesen 150 libátával s 16,000 lakossal, kik jól mivelt földjeik- s a réteken legelésző számos marhacsordáiknál fogva általában vagyonosb állapotban vannak, mint a többi bihéi lakosok. A helységek közt első helyen áll Kombála án Kiteke, a főnök székhelye, a közel mellette elfolyó Teke folyócska itatja 2500 lakosait, kik szorgalmas „kimbálók" (kereskedők). Általában itt állanak össze a belföldre legmesszibbre utazó karaván ok, kitekei főnökök vezérlete alatt. Mursza karaván főnök és utitársam hazája is Kombála án Kiteke volt.

Az ország belsejében hercegnő (ina-kullu-szóhá) által birt két kerület van; az egyik Ina-kullu-Dele-Kákenye, 50 libátával, s 6000 lakossal, főhelysége az erősített Kakenye, 1000 lakossal; a másik Ina-kullu-Száke 60 libátával s 8000 lakossal. E kerület nagyobb és gazdagabb mint az előbbi, főhelye Nyenge, a hasonnevü folyócska mellett, 1200 lakossal. Ezen kerületben van a Másisi-Kuitu vidék, hol tanyámat felütöttem, következőleg az Ina-kullu-Száke hercegnő alattvalója vagyok s neki adózom.

Az előszámlált kerületekben lakozó népség az illető kerületi főnököknek van alávetve; azon kivül van még a „muk-án-dsámbák" (elefántfiak) nép-

osztálya, mely a fejdelem katonáiból és szolgáiból áll, s mely 500 libátában van elszórva s valami 40,000 lelket számlál, kik egyedűl a fejdelemnek engedelmeskednek. Ezeknek s általában az egész országnak fővárosa az úgynevezett Kombála an Bihé, a fejdelem rendes lakhelye, erős fakeritéssel és árokkal; a Kivi folyócska keletről nyugotra hasítja. Egyébiránt 4000 lakosain, s a fejdelemnek nagy területen épült, bekerített s több mint 200 feleségei és ágyasai számára való kisebb nagyobb, szalmával fedett házból álló szállásán kivül mitsem mutat figyelemre méltót, hanemha szép incendera fa ligetét kivesszük. †).

Bihéország igen gazdag a sokféle állatokban. Itt találtatnak az oroszlán (houssi), leopárd (ongue), hiéna (kimbungo), onka (enzsui, felis tigrina), sakál (ombulu), róka (gyiszue), vadkutya (bingysi). A vadkutyák nagy falkákban tanyáznak az erdőn, vérengző veszedelmes állatok, nagyságra és testállásra az agárhoz hasonlítanak, színök barnássárga, többet kevesebbet világosra változva, ugatásuk a közönséges kutyaéhoz hasonló, csak hogy gyengébb és szaporább. Oly vakmerők, hogy az oroszlányt is megrohanják s számukkal legyőzik, s rendesen még éltében széttépik s darabonként felfalják. — Az előszámlált állatokon kivül előfordulnak: többféle veres, fehér, fekete és kék szinű görények (kalusimbe, kabumba és kábita), ürgék (zsimbi), a páncélosállat (okaka, Dasypus tatupeba), a hangyász (keke, Myrmecophaga).

Azután többféle antilop: a „malánka“ (anti-

lope eleotragus *) tehénnagyságu, hosszú hajlott hegyes, alul gyűrűdzött szarvakkal, hosszan lelógó fülekkel; szine halaványsárga, a hason fehérlő. Csordákban él az erdőkben. Továbbá a „nunci“ (antilope cervicapra grisea **), az előbbinél nagyobb, de szarvai kisebbek, szine szőke. A sömlyékes réteken legelész nyájakban, melyek a legkisebb gyanúra villámsebességgel a távolba eltünnek. A „songi“ (cervicapra capreolus (?), az előbbinél kisebb s nyulánkabb, a nősténynek nincs szarva, szine sárga, hátgerincén farkig érő fekete sávoly van. A tavak és folyók szélén elhuzódó ingoványos földeken csordákban legelész, igen éles szaglásu, s a legkisebb gyanúra hihetlen könnyüséggel elszökik, az ingoványokon keresztül s a legnagyobb folyókon is átúszva az erdőkbe menekül.

A gazelláknak szintén több faját lehet itt találni; a benszülöttek általában „bambi“,- vagy „kám-bambi“-nak nevezik. A „gazella euchore“ kecske nagyságú, nagyon görbe szarvú, testének felső része olajszínü, hasa fehérlő; a „gazella pygarga“ ***) az előbbinél kisebb, színre hasonló, csak hogy két oldalán elülről hátra futó barna csíkjai vannak; a „gazella melampus“ ****) az előbbinél nagyobb, alul gyürüdzött apró szarvú, veressárga színü, fekete lábu. A gazellák nyájankint élnek az erdők közt elterülő szárazabb gyepezeteken.

A „gelenge“ (equus quagga) nagyságára szép

---

*) Riedbock.
**) Szarvaskecske antilop.
***) Bleszbock.
****) Inkább antilope melampus=pallah.

arab lóhoz hasonlít, csak hogy még szikárabb, színe fakó, hátgerincén fekete csík fut a fejétől kezdve farkáig, serénye és farka fényes fekete, de szörszálai vastagabbak mint a közönséges lóéi; kis füle mellett két hegyes, vékony szarv nyúlik ki; seregesen tanyázik. A gelenge farka több néger nemzetnél a méltóság jelképeül szolgál s zászló gyanánt használtatik. (Vadló-nak nevezi Magyar).

Az „inyányi“ vagy „pakásza“ (bos cafer, vadbivaly-nak nevezi Magyar), nagy számmal tanyázik a Kokéma és Koanza folyók mellett elterülő s erdőktől környezett nedves réteken.

Nyulak (kandimba) mindenütt igen böven találkoznak, szinre az europaihoz hasonlók, de kisebbek, s futásuk sem oly kitartó és sebes.

A többféle majmok között feltűnik: a bőgönc (mycetes), nagy, sárgaszinű, fekete orrú, szakállas állat, s a medvemajom (cynoscephalus porcarius), mely az előbbinél nagyobb, szakálltalan s igen mérges indulatú. A belföldiek „szimá“ nak nevezik a majmot, az utóbbit különösen „szima gyinhámá“-nak, azaz dühös majomnak.

A mi a madarakat illeti a szép tollasokból keveset találunk Bihében. A papagájok neméből csak a szépen fütyülő, hamvas tollú, vérszin farkú „psittacus pulverulentus,“ s a kellemes, kicsike, élénk zöldszinű „psittacus passserinus“ (perikit) fordúl elő. A dögevőkből nagy számmal vannak a fehér és fekete tollu, kopaszfejű nagy urubu-keselyük (vultur urubu), továbbá a „vultur aura,“ s a még nagyobb, fején fekete, testén hamvas tollú „vul-

tur papa.“ Mindezen keselyűfajokat csak „julámbó“ néven nevezik.

Az ittt előfordúló fekete és hamvas szinű varjakat közös néven „gyilá“-nak nevezik. A többféle, kisebb nagyobb sasok neve: „gonga“. Ezek közt legnagyobb a fekete, melynek nyakán fehér gyűrűk vannak, s mely kiterjesztett szárnyakkal könnyen egy ölet megmér. A vércsét „kapambá“-nak nevezik.

A kakuk (itt: kakupá) barna kávé szinű tollakkal, szárnyai fehér pettyekkel himezvék, koronája (tán bóbitája) és farka veres tollú. Mind szinre mind nagyságra a miénktől nagyon eltér. A belföldiek nagy félelemben és tiszteletben tartják, a terhes asszonyok azt hiszik, hogy ha azon madárnak repében vetett árnyéka testükön keresztülfut, terméketlenekké válnak.

A vízi madarakból seregesen tűnnek fel: a veres orrú kalános gémek („utyuányimba“); azután a jabiru-örvös gólya (mycteria, „tuju“), melynek gyönyörü fehér tolla s nyakán veres örvei vannak; a „karáo“ (numenius carauma) fehér és fekete tollakkal, ludnagyságú. Mind ezek itt „imi“ neve alatt ismeretesek.

Az itt előforduló fekete hosszú lábu s fekete orrú gólyát „pándá“-nak nevezik; azt hiszik, hogy epéje halálos méreg.

A szép veres flamingót (ánáni) szép tollaiért nagyon vadászszák, kivált a harcba készülő fegyveresek, mert hadi bokrétájok egy része e madár tollaiból készül.

A vadkácsáknak három faját találtam: a nagy

és veres orrú pézsmakacsát, a fekete fejű dominika kacsát (anas dominica), s a nálunk is közönséges vadkacsát (anas viduta). Mindezeket itt minden különbség nélkül „opátu“-nak nevezik.

A felette óvatos, nagy „táláu“ (Palamedea cornuta) kivált a Koanza mellékén terülő vizes réteken fordúl elő, rendesen törrel fogják, húsa igen ízes.

A galambfajok sem hibáznak: columba speciosa, columba minuta, columba passerina; azután a gerlicékből a turdus oliveus s turdus viridis. Mindezeket „rolla“ néven nevezik.

Egyéb madárfajok: a trochilus mango, a szép sárga trochilus auritus, a troehilus viridissimus, s a picike trochilus ferrugineus. Azután a számos házityúkon kivül itt találunk sok gyöngytyúkot (olokángá), fácánt, fürjet. A „jakutínga“ (penelope leucoptera) nagyságára csaknem pulykához hasonló, tollai rozsdás szinüek, csak a fején feketék, husa igen jó izü, azért gyakran vadászszák.

Az éneklő madarakból kivált ezek fordúlnak elő: az angolai kanári (Canario angolensis); az özvegymadár (emberiza paradisea), a belföldiek „onati“-nak hivják; a cardeal (?), a fülemüle, a belföldiek mind e két fajt „otyipimini“-nek hivják; végre több faja a szép veres és kék „tanagrák“-nak.

Megemlítem még a könnyen szelidíthető s igen tanulékony pávakolcsagot (itt: „indua“), azután a nagy bögös pelikánt (pelecanus onocrotalus, itt: „mupumbumbo“), s végre a sok fecskét és verebet (kangyila). Jártas természetbuvár azonban sokkal többet találna még.

Az itt előfordúló denevérekből csak a vámpirt

említem meg. A pillék között feltűnik nagysága és pompás szinezete által a gyönyörű kék és fehér foltokkal tarkázott „papilio menelaus," továbbá a violaszinü „nestor," s a felette nagy és tarka „phalaena agrippina." A csúszómászókból megemlítem: a krokodilt (gándu), a nagy gyíkot (lacerta teguixin, itt: „gándu-itito"), melynek fehér húsa jó izü; a nagy boa constrictort („boma" vagy „moma"); a szintén nagy, veres hímzetü s halálos mérgü „riutát" [28]); a csörgő kigyót („ándála"); a fararakát vagyis vipera atrox-ot („ombuta"), a köpködő kigyót (cuspideire, itt: „kuibá"); a hosszú, zöld, egészen ártatlan serpens cananeát („etulu-lángyila"); a mérges ugynevezett cobra capello, azaz süveges kigyót (naja-haje, itt: gyénge), s a nagy veres vizi kigyót (itt: „ongyáva").

A folyókban a krokodilon kivül a vizilovat („ongebe"), és vidrát („kebi" vagy „nundu") találjuk. A halakból találjuk: a harcsát („pondi"), kárászt („epuri"), skombert („muszota"), pontyot („onkundu"), csukát („mukongo") stb.

Az ország nagyobb részét rengeteg erdő borítja; a sokféle s nagyrészt épitésre igen alkalmas fákból csak az ismeretesebbeket számlálom elő:

Az „ongáje" (vasfa), mely igen kemény, a férgek nem bántják, századokig nem rothad. ††).

A „páko" vagy „máko" (vinhatico) az előbbihez hasonló, de nem oly kemény.

A „losa" (lecythis ollaria) jó izü gyümölcsöt szolgáltat, fája szépen dolgozható s tartós anyagszert nyujt.

A „muszámba“ (cedrus) magas törzse a hajóépitésre igen alkalmas lehetne.

A „vingolo“ (szintén cedrusfaj) az előbbihez hasonló, de alacsonyabb.

Az „omone“ (ilex) fényes nagy leveleivel az erdő ékessége.

A „kababa“ (cedrus excelsis) igen magasra nő, kis kereken koronázott gallyai vannak, igen alkalmas volna feldolgozásra.

A „bombolo“ (mimosa), setét veres fáját márványsimára lehet csiszolni, az asztalosok nagy hasznát vehetnék.

Az „ange“ (bignonia), magas törzsét kis kerek ágak koszorúzzák, fája igen kemény s sokáig el nem rothad, még mocsáros földben sem.

A „zaji“ nagyon alkalmas a faragásra s esztergályos munkára.

A „takula“ (tecca), márványsima deszkája, mely veres és sárga erekkel van behúzva, kivált az asztalos munkára igen alkalmas volna; némely törzsek egészen veresek s összedörzsöltetvén illatos szép veres festéket szolgáltatnak.

Az „enteate“ (tölgyfa) nagy bőségben tenyészik.

Az „onfate“ (populus guineensis M.) a silányabb homokos földeken sok mfldekre elnyuló erdőket képez.

Az „engysila szondi“ (Dracaena draco) mindenütt előfordul az erdőkben más fákkal vegyest. Tőkéjét bevágják s az igy kifolyó gyantából szép skárlátveres festéket nyernek.

Egyéb növények: az „anil“ (indigofera), mely itt több mfldeket sűrűn borít, de melynek hasznát a

belföldiek nem veszik; valamivel több gondot fordítanak a szintén bőven s önkényt minden ápolás nélkül termő gyapotfák megszedésére, melyeknek gyapotából fonják a némely szöveteik készitésére szükséges fonalat.

Az alacsonyabb és általában nedves lapályokon holmi vizifüvek teremnek, a magasabb lapályokon s erdők közt pedig a magas, széles levelü szabale fü uralkodik, mely a marha legelésére igen alkalmas. Szintén az erdőkben több euphorbia-faj terem, melyeknek bevágásain kifolyó, tejhez hasonló nedvéből, melyet még némely állati méreggel kevernek, több délafrikai népek az ogio nevü mérget főzik, mellybe nyilaikat és zajájaikat mártják.

A magas erdöktől befogott téreken még sok mindenféle növény terem; ilyenek: a vatsonia rosea, gyönyörü kerek veres virágokkal; az antholsia ringens, kék virágokkal; a vitsenia corimbosa, ragyogó, égszinü nagy virágokkal; a gnaphalium eximium, sárga virágokkal; a myrica cordifolia, kecses szivalakú levelekkel s fehér virágokkal *); a periploca, setéten zöldellő apró s a majmoknak igen kedves gyümölcscsel; a prothea, cornus, bignonia gnidia, echium, cliffortia, calla polygala, aster, orobanche, stapelia, calendula, diosma, indigofera, selago, ixia, oxalis, iris, stb. Mindezen gyönyörü, s nálunk csak nagy gonddal tenyészthető növények itt egymást szakadatlanul felváltva virágoznak, a komoly

---

*) Viaszbura; a myrica quercifolia és m. cordifolia gyümölcseiből a hottentottok zöldszinü viaszt főznek, melyet és ágaiból a hottentottok zöldszinü viaszt főznek, melyet esznek H. J.

sötétzöld erdöknek változatos vidám alakot kölcsönözve s a levegőt illatárral eltöltve.

A mérsékelt bihéi éghajlat alkalmas a forró és mérsékelt földövek gyümölcsei termesztésére, de az ország buta rest lakosaï még a legközönségesebbeket, milyen a narancs, citrom, sem termesztik, hanem beérik azzal, mit a természet nekik nyujt. Ilyenek: az ananász, banána, losa, luhengo, vakulankula, olomaju [29]), olombumbu [30]), uapolo [31]), mabuka. †††).

Az ásványországból csak vasat vettem észre, mely igen bőven előfordul, s jó nyulékony tulajdonságu. Az ország éjszaki részében sóbányák is vannak, de az onnan került só igen keverve van földes részekkel, hihetőleg mivel a benszülöttek nem tudnak vele bánni.

---

1) „Mulámbo“ a fejdelemnek járó adó, mely, mert pénzt nem ismernek, különbféle bel- és külföldi termesztményekből áll, milyenek: szövetek, lőfegyverek, lőpor, égettbor, marha; oroszlány, leopárd és onka bőrei, kapák s élelmi szerek. Ezek teszik a fejdelem jövedelmének forrásait.
2) E népek véleménye szerint legalább minden három hónap alatt egyszer kell a halandók sorsát igazgató kiluluknak állatvérrel áldozni haragjok enyhítésére; az áldozott állatok a körülményekhez, vagyis inkább az áldozó személyek vagyonához képest: tyúk, kecske, és szarvas marha. Bizonyos esetekben a kimbanda még az állat szinét is meghatározza; igy pl. csatára szállandó ember fekete kakassal, kecskével vagy marhával áldozik, ellenben a házasulandó személy ilynemű fehér

állatokkal áldozik. A sertvés meg juh nem „bikásze"-állatok, tehát áldozatra nem használtatnak.

3) A „mukuengyé"-k, midőn urokkal beszélnek, mindig ülve teszik, vele együtt esznek és pipáznak. Az enyeim azonban nem ültek velem egy asztalhoz, hanem közel hozzá a földre terített gyékényeken ettek; de nekik is rabszolgáim szolgáltak fel. Az idősbek átalában a „szekulu" nevével tiszteltetnek meg.

4) A „munkuengyé"-k többnyire az előkelőbbek sarjadékai, azért a sokaságtól tiszteltetnek s igen hasznosak némely szolgálatokra, pl. az utazáson, a karavánoknál, az adósság behajtására, a „mukáno"-perek elintézésére, a hadi védelemre, s kiváltkép minden méltósági ügyben.

5) Ez adósságok leginkább a „mukáno"-perekből származnak, midőn a nyilvános gyülésen hozott ítélet következtében ügyöket elvesztvén, a kérdésben forgó tárgyhoz képest „apopoka milongá"-t kényszerültek adni, de azután a teljes birságot a kitűzött időben meg nem fizethetik. Ilyenkor attól kell tartaniok, hogy a nyertes fél másnak a jószágát foglalja le az adósság fejében, megnevezvén neki az adóst, ki aztán a kárvallottnak nemcsak a szenvedett kárt megtériteni, de azonfelül még tetemes birságot is tartozik adni. Mindezek következtében a vesztes fél könnyen egész családjával együtt mint rabszolga adathatik el.

6) Minden „hafuka" az érette előlegezett értéket kétszeresen tartozik megtériteni s azonfelül még egy ökröt és sertvést adni, midőn magát kiváltja. Én mindig csak az érettök adott érték megtérítését követeltem, s egyebet nem kivántam, midőn eleresztettem. Ezt hibául rótták fel nekem s gyakran volt alkalmam tőlük hallani: „Enganna Komo vátopa moine" (Komo úr csakugyan bolond).

7) Azonban a rabszolgák, mondhatom, általjában elég kényelmes életet folytatnak, mert uruk önkényét nagyon korlátolják a különbféle szokások, melyek a rabszolgák elszökését könnyítik. Azokról hátrább bővebben.

8) Az agyonütött rabszolgáért járó vérdíj rendesen egy

ökör, melynek vérével a kimbanda a kiontott embervért elmosni igéri; továbbá 30—40 rőf szövet a fejdelem felsőségi joga megsértéseért. De ha az agyonvert rabszolga házas volt, kivált ha, mint rendesen történni szokott, szabad neje volt, s ettől gyermekei is vannak, akkor a megváltás sokkal terhesebb, a nő atyjafiai miatt, sőt gyakran vérboszu lesz a következménye.

9) Ez ostoba és gőgös népek a mezei munkát, a kapálást oly gyalázatos munkának tartják, mely csak a férfiatlansággal és rabszolgasággal fér meg. Ezt többi közt következő szólásaik is bizonyitják: „Ove si lume, kái-ko!“ (Nem vagy férfi, végy kapát kezedbe); „Tyikále handi áme bángysa jove ko kepia vitereka pungo“ (Várj csak, még látni foglak, a mint kapával kezedben kukoricát ültetsz).

10) Itt a szabad leány korántsem tartja gyalázatosnak rabszolgához menni nőül, sőt minden habozás nélkül egybekel rabszolgával. A gyermekek ugyanis az anya tulajdonai és szintén szabadok. Azért a rabszolgák rableányokkal épen nem akarnak megházasodni, s az én rabszolgáim sem akarták tenni, jóllehet erre ismételve felszólitottam. Erre különösen két okuk van: ha feleségök rabnő, akkor másnak kell szolgálnia, s nem marad ideje tulajdon földjét megmivelnie, tehát férje éhezni lesz kénytelen; második okuk az: ha mindkét szüle rabszolga, a gyermek is az lesz, tehát ez esetben állapotuk gyermekeikre is kiterjedve még sírjokon túl is eltart.

11) E feketéknél az önösség és haszonvágy oly erős, hogy kielégitésére semmi előforduló alkalmat sem szalasztanak el, azért is az idegen jövevénytől a legaljasabb csúszómászó hizelgésekkel szüntelen koldulnak ajándékokat; ugy ajánlkoznak neki, mint elkerülhetetlen hasznos egyének, s azt erősítgetik, hogy szolgálatjokat minden nyereségvágy nélkül, csak merő barátságból ajánlják fel.

12) E népek hatalmasai általában tolmácsok közbenjárta által szoktak értekezni azokkal is, kik nyelvöket tudják.

De ez csak nyilvános kihallgatáson, vagy más fontos szertartások alkalmával szokott történni, különben pedig tolmács nélkül értekezik a fejdelem azzal, ki nyelvét tudja.

13) Erősen hiszik, hogy a fehérek általában s minden különbség nélkül gazdagoknak születnek, s hogy ha valamelyikök szerencsétlenség által kárt szenved, vagy egész vagyonát elveszti, azonnal a többiek közös adakozásaikkal helyrepótolják veszteségét.

14) Mikor a jövevénynek a „m u k o m b e“ cím az ünnepélyes üdvözlés alkalmával megadatik, az legott a megsérthetetlen vendégjogot is megkapja, s halálos véteknek tartják az ilyen idegent személyén vagy jószágán megsérteni; az ily bántalmat, véleményök szerint, a kiluluk is megboszulnák.

15) A délafrikai belföldi népek általános vélekedése szerint a fehérek mind egy nemzethez s egy országhoz tartoznak, s ezt P o t u neve alatt ismerik, hatalmas királyát pedig M a n i P o t u-nak *) hivják. Csak némely nagyobb rendű fejedelmeknél találtam nyomait bővebb földirati ismeretnek, s azok már megkülönböztették Portugal királyát, mint az igazi M a n i P o t u-t, ki a szöveteknek ura, az I n g l e s-től, azaz angoltól, ki számtalan hajóval a tengeren uralkodik s ki átkozott lény, mert meg nem engedi a rabszolgákat a tengeren elszállítani, mi nekik, mint többször panaszkodtak előttem, nagy kárt okoz. Végre tudomásuk volt a braziliai királyról is, kinek országába a rabszolgákat szállitják, s ki, mint mondják, nem akarja az angol hercegnőt feleségül venni, s azért fogdossák el boszúból az angolok a Braziliába szállitandó rabszolgákat s viszik saját hazájokba, hol azután megeszik.

16) A fejdelem, mint értesültem, ifju korában a tengerpart felé tett utazásakor Loandában nemcsak messziről látott több nagyszerű hajót, de nemzetétől hivatalosan levén

*) Mások: „Muene-Potu“-nak irják. H. J.

kiküldve a portugal kormányzóhoz, ennek közbenjárására nehány hajóba be is szállhatott s közelebbről nézhette meg. — A delejtű ereje irtóztató benyomást tesz reájok, s azt hiszik, hogy az a fehérektől feltalált varázsszer, melynek segítségével mindent képesek megtenni. Mikor utamban a magammal vitt delejtű segítségével holmi figyeléseket tettem, egyikök sem bátorkodott hozzám közeledni, s csak bizonyos távolságban csoportoztak össze s onnan bámultak felfelkiáltozva: „Tyá kindeli moine!“ (Nézd csak a fehéreket).

17) A kimbunda fejdelmek több rabszolgagyermeket a portugal gyarmatokban szoktak neveltetni, kik ott irni olvasni tanulnak s egyébkint is kiképezik magokat, azután hazájokba visszatérnek s ott az udvarnál mint tolmácsok alkalmaztatnak. De rendesen megvetett állapotban élnek, s a gögös feketék, mert félnek tőlük s megirigylik a mivelődés által felettök nyert elsőségöket, — semmi fontosabb ügyben nem hagyják résztvenni; sőt gyakran bűbájossággal vádolják s megölik, vagy ismét a fehérekhez viszik s rabszolgákul eladják.

18) A kimbundák a Koanza folyamon túl keletre lakó minden népet „g a n g u e l l á“-nak neveznek, mely csúfszóval vad és buta létöket akarják jellemezni.

19) Ebben a fejdelemnek teljes igaza volt, mert e tolvaj ravasz népek csakugyan felette roszul bánnak a belföldre menő karavánokkal, minden alkalmat megragadnak, mellyel nekik kárt tehetnek, az átutazásért négyszeres kibandát is követelnek; ha pedig a karaván ellenszegül, fegyveres erővel támadnak rá, s leölvén, a ki ellentáll, mindent elrabolnak.

20) Ezek szintén kimbunda s Bihéországhoz tartozó népek, de harcias főnökük vezérlete alatt eltökélt ellenségei a bihéi Kángombe uralkodó háznak. A fejdelem a bailundó fegyveresek segítségével — mert tulajdon népei hűségében nem volt bizodalma — már kétizben megtámadta őket, s több napig tartó véres csatát vivott velök. Noha ők maradtak a harcmező urai, mégis főnökük

Kánzsungo a polgári háborút elkerűlni akarván, évenkinti adófizetésre kötelezte magát a bihéi fejdelemnek.

21) A sűrű erdőkön átvivő keskeny ösvényeken a tipojahordás felette bajos, s csak hosszas gyakorlás által képesűlnek arra az egyének, azért ritkák, a kiket föl lehet fogadni, ámbár díszesnek tartják enropai embert ily módon hurcolni.

22) A feketék meg vannak győződve, hogy a fehérek öket lelki erővel mulják felűl, valamint azt hiszik, hogy ők meg testi erővel mulják felűl a fehéreket; de teljességgel nem képesek megfogni a nagy befolyást, melyet a lelki erő a testin gyakorolhat.

23) A belföldi népek az europai fehért fejdelmökkel egyrangúnak tartják, azért nem lehet csodálni, hogy ők, kik a munkát a rabszolgaság, a henyélést pedig a méltóság következményének tartják, elálmélkodtak, midőn engemet fejszével vagy kapával kezemben dolgozni láttak.

24) Mikor a kerületek főnökei alattvalóikat a harcra akarják felhivni, a zsángó-téren ágasokra rakott nagy kimbángók (töltéstáskák) előtt veres zászlót tűznek fel. Midőn a közelgető háború ezen jelét a kerület lakosai látják, azonnal a zsángóra gyülekeznek, hol a harc körülményeiről bővebb híreket vesznek, s azután a már tudva levő helyen táborba sereglenek, rend nélkül, kis csapatokban, s csak ott szerkesztetnek a rendes „hóká"-k (zászlóaljak).

25) Mint utóbb tapasztaltam, ipámnak Kajája-Kajángulának 17 fi- s 44 leánygyermeke van, kik csaknem mind másmás anyától születtek. De mi e sok gyermeknél leginkább feltűnt az volt, hogy mindnyájan szép és jól termett emberek, egyetlenegynek sincs valami felötlő akár szellemi, akár testi fogyatkozása.

26) Nőm anyja Mária Duarte Monteiro, egy a kakondai tartományban letelepedett braziliai fehérnek birtokában született rableány volt, s már felserdűlt korában a galanguei rabló hordáktól fogatott el s a zsákmány díja fejében az ország akkori fejdelmének adatott át, kinek

ágyasa lett s kitől egy leánygyermeket szült. Utóbb azon fejdelem halála után a mostani bihéi fejdelem Kajája (ki galanguei születés) birtokába jutott, s ettől egy leánygyermeket szült, ki jelenleg feleségem. — Jul. 30-dikán 1854 ünnepélyes követség érkezett házamba, Biheországba, a galanguei és szambos fejdelmektől küldetve, hogy urok nevében a Moropuák országában 1851-ben az említett nőmtől született fiamat Sah-Kilembe Gongát üdvözölje, azt mint közel rokonukat elismerje s neki az „erombe“ cimmel tartományaikban járó méltóságot és jogokat megadja.

27) Ez intézkedés általános a délafrikai népek közt, mert, azt mondják, a gyermek valódi származása csak anyja részéről lehet bizonyos.

†) Bihéországról eddigelé még nagyon keveset tudtunk. A bihéi karaványok ugyan szakadatlanul járnak Benguelába és Loandába, mindazáltal az ott és a beljebb levő telepeken lakozó portugalok sem tudnak sokat Bihéről s a szomszéd tartományokról. Benguela az ottani partvidék fővárosa s összeköttetésben van a beljebb levő Kakonda várdával; a benguelai kormányzóság Bailundo, Dombe grande da Quinzambe, Hambo, Galangue, Quilengues e Sambos, Quilengues e Huita és Bihé kerületekre oszlik. De a portugalok uralma e tartományok felett inkább csak névleges. Az egyes várdák és telepek között főleg csak a benszülöttek, az úgynevezett „empacasseiró“-k tartják fenn az összeköttetést. Angolában legmesszibbre nyomultak elő a portugal telepitvényesek, t. i. a Kasszandse völgyéig, melyben tettleg valami 40 portugal kereskedő él. Ezek rendesen csak az úgynevezett „pombeiró“-k, vagyis benszülött kereskedők segitségével űznek kereskedést a beljebb való tartományokkal. Sőt a loandai főkormányzók még most is gyakran megujítják a régi törvényt, mely a portugaloknak megtiltja, hogy a gyarmat határjain túl menjenek. Azért a belső vidékeket épen nem ismerik. „Azt gondolná az ember — mondja Tams — hogy Bengue-

lában az ország belsejéről a legbiztosabb tudósitásokat kaphatja, kivált midőn sok deportált egyén a tengerparttól befelé több mint 30 napijáró földre telepedett le. De azon embereket csak a rabszolga-kereskedés érdekli, s mikor üzletök őket néhanéha kevés órára vagy napra ide hozza, csak átalában a belső magasabb vidékek szépségeit s egészséges éghajlatát tudják magasztalni. Azért sem Benguelában sem Loandában nem hallunk mást, mint azt, mit már tudunk, s mi félig mese, félig valóság lehet.“ Egyesek ugyan alaposabb ismeretekkel birhatnak, mindazáltal, mint Livingstone állitja, még a legujabb időben is Angolából oly földképek küldettek Európába, melyeken a Kuango és Koanza nem mint két külön, de mint egyazon folyó vannak följegyezve, Kasszandse fekvése pedig valami 100 angol mfilddel elüt valóságos fekvésétől.

„Nem állithatjuk, mondja Cooley (Inner Africa laid open, 3 l.), hogy az Afrika mindkét partján levő portugal gyarmatokról, Kongo, Angola, Benguela és Monomotapáról semmi tudósitásunk sem lett volna. Igy a nyugoti partokra nézve Lopez elbeszélésein kivül, ugy mint Pigafetta közlötte, Batteltól, ki nehány évet Angolában töltött; Braun-, Barbot- és másoktól, kik a partokat meglátogatták, voltak tudósitásaink; továbbá birtuk Merolla, Guattini és Carli, Biondi, Romano, Pellicer de Tovar, Zucchelli és Cavazzi de Montecucculo hithirdetők elbeszéléseit. Ez utóbbi „Istorica Descrittione de Tre Regni etc.“ cimü munkáját a hithirdetőknek több mint egy század alatt összehalmozott tudósitásaiból allitotta össze. De mindezen nagy kötetek együtt véve alig nyujtanak 20 lapnyi józan földirati ismeretet, mely valóságos tapasztaláson alapszik s mely ment a tulzástól . . . Majdnem valamennyi hithirdetői utazásban a távolságok túlbecsülvék; igy pl. a Zaire mellett épült Sonho és Loanda közötti távolságot a hithirdetők ismételve 200 partugal mfldre becsülik, holott valóságban alig tesz annyi angol mfldet, stb. Tudjuk, hogy Masingano (Masz-

szangano) Angolában a Koanzán fölfelé mintegy 40 portugal mfldre van a tenger partjától, vagyis egyenes vonalban hihetőleg 100 tengeri mfldre sincs. Rendesen Loandából 6 nap alatt érik el, 5 napot a Koanzán fölfelé menve. Kambambe várda szárazon 10 portugal mfldre van Masinganótól, vagyis két napi járásra vízen, s Kambambétól odább keletre megint 2 napi járásra a Presidio das Pedras, vagyis Maopongo sziklái, azaz Pungo Andongo van. (E nevet tulajdonkép igy kell irni: Pungo a Ndongo, mi annyit jelent mint: Ndongo, azaz Angola belsejének hegygerince). Szóval mindent tekintetbe véve állíthatjuk, hogy Pungo Andongo csak 150 angol mfldre van Loandától. Douville ellenben, kinek még most is vannak követői, Masingánót 210 s Kasszandse főhelyét 665 angol mfldre tette Loandától. Bowdich komolyan állitja, hogy a kasszandsei kereskedelmi telep 700 angol mfldre van a tengerparttól, sőt Cannecattim hithirdető e távolságot 500 portugal mfldre teszi, azaz 1660 angol földirati mfldre, mely távolság nagyobb mint az egész földrész Angola szélessége alatt!"

Ezeket csak azért hozom fel, hogy megmutassam, hogy Afrika belsejéről még most is kevés biztos adatunk van, s hogy utazó hazánkfia becses munkát nyujt, habár minden hibát el nem kerülhetett, s különösen az országok és városok földirati fekvésének meghatározásában bizonyosan gyakran tévedett, s az országok és helységek egymástól való távolságát is alkalmasint gyakran nem eléggé szabatosan becsülte meg. — Mint feljebb láttuk, Magyar a karaván útjának hosszát Benguelától a Kokéma folyóig 124 portugal vagyis $108^{8}/_{9}$ német földirati mfldre becsüli. Innen azután még vagy 6 mfldet tett Masisi Kuituig, honnan két nap alatt Bihé fővárosát érte el. E két napi járást 10 mfldre becsülvén, ugy találjuk, hogy Kombála an Bihé 140 portugal mfldre van Benguelától. — Cooley szerint (lásd J. R. Graça's Reise in Inner-Afrika, Mittheil. aus Justus Perthes g. Anst. 1856, IX. füzet) a portugal utakon Afrikában a

port. mfld egyenes vonalu távolságra redukálva nem egészen 2 angol mfldet tesz, vagyis szabatosabban 20 port. mfld = 37 angol mfld. Ha ezen arányt vesszük, akkor a 140 p. mfld. egyenes vonalban 259 ang. mfldet, azaz 4 és $^1/_3$ fokot tenne. Benguela, mint tudjuk, a keleti hosszúságnak mintegy 13° 30′ alatt fekszik, tehát a feljebbiek szerint Bihé fővárosa a keleti hosszúság 17-dik foka 49′ alatt volna. Magyar földképén körülbelől a déli szél. 11° 50′ s a keleti hossz. 17° 45′ alatt van. Livingstone csak annyit mond Bihéről (426 l.), hogy Szanzában (mely helység hozzávetőleg a déli szél. 9° 37′ s a keleti h. 17° alatt van), azt hallotta, hogy onnan délre 8 napi járó földre esik, de hogy különben Bihé fekvését nem igen ismerjük. Tams csak azt hallotta Loandában, hogy Bihé onnan 300 portugal mfldre van. Cooley 1852-ben készitett földképén (Inner Africa laid open), Bihé városa a déli szél. 12° 10′ s a keleti h. 17° 20′ alatt van. A Cooley által megemlitett de Silva Texeira Sándor, ki 1795-ben d'Assumpção Józsefet harmadik utjában Lovalba vagyis Lobaléba elkisérte, Benguelától Quisangén (Kiszángvsi), Quibuilán, (Kibála) Bailundón s Bihén át a Quanzáig (Koanza) 148 portugal mfldet számit. (Texeira utja tehát Magyar utjától éjszakibb irányban vonult el). Graça Joakim Rodrik Angolából utazott 1843-ban Bihébe, és pedig a Zenza folyó mellett Golungo Alto kerületben levő Bango Aquitamba hithirdetői telepből indult ki. April 24-dikén kerekedék föl s hét rövid napi járással eléré a Lukála folyó melletti Ambákát, melyről azt állitja, hogy útja kiindulási pontjától 15 port. mfldre van, de Cooley e távolságot csak 25 angol mfldre becsüli. Ambákából hat nap alat $23^1/_2$ port. mfldet tőn s eléré a Lombe vagy Lombo folyót, innen négy nap alatt 22 port. mfldet tevén a Cuije folyóhoz juta, mely hihetőleg ugyanaz, melyet Livingstone Quize-nek s mások Cuie- vagy Cuiye-nek neveznek. Innen hat nap alatt $37^1/_2$ port. mfldet tevén a Loando folyóhoz, azután négy nap alatt a Quanza

mellett épült Kolongo helységbe juta. A Quanza mentében tovább haladván, három nap alatt Capella főnök székhelyét éré el, mely 33 port. mfldre van a Loandótól. Igy tehát harminc nap alatt 131 portugal, vagy fölvetésünk szerint egyenes vonalban 242 angol földirati mfldet tett. A Quanzán átkelvén, Banzába érkezék, mely helység a Camexe (Cameshe, Kamesze), egyik leghatalmasb benguelai főnök birtoka, s 12 port. mfldet haladván azon főnök székhelyét éré el. Camexéből tovább menvén, $6^1/_2$ port. mfldet tön s igy Camathiához, a főnök fiához juta s nemsokára a Cunge folyót éré el. E folyón átkelvén, két nap alatt 9 port. mfldet tőn s Calungóba, Bihéország egyik helységébe érkezék. A Cunge folyó elválasztja Bihéországot Quissendétől (Kisszendi), mely tartomány délre van Camexé-től. Calungóból a Boã Vista nevű portugal kereskedelmi telepre juta, onnan pedig Caquenha (Kakenye) helységbe, mely amattól 3 vagy 4 port. mérföldre van. — Cooley erre nézve megjegyzi, hogy ha a portugalok Bihé várost emlitenek, alatta vagy a Bihéországban levő saját kereskedelmi telepjöket, vagy a fejdelem székvárosát kell érteni, mely, mint gondolhatjuk, nincs messze a kereskedelmi teleptől. Tehát vagy a Graça által emlitett Boã Vistát, vagy az ettől nem messze levő Caquenhát kell Bihé város alatt érteni, melyet Lopes de Lima a déli szél. 12^0 57′ s a keleti hosszúság 16^0 16′ alá helyez. Caquenha, vagy mint Magyar írja, Kakenye csakugyan nincs messze Bihéország mostani fővárosától, Kombálától. — Magyar elébbi tudósításaiban (lásd M. L. délafrikai levelei és naplókivonatai, Pesten, 1857. 54. l.) határozatlanul csak azt mondja, hogy Bihéország a déli szél. 14^0 s a keleti hossz. 18^0 22′ alatt van, s erre nézve Cooley megjegyzi, hogy Bihét legalább egy fokkal odább éjszakra s két fokkal jobban nyugatra kell tenni.

Nagy zavart okoz azon körülmény, hogy legtöbben Bihét nem országnak, hanem helységnek veszik, igy Livingstone is Bihé városról beszél, s a munkájához csa-

tolt földképen is, mint más földképeken Bihé mint helység van följegyezve. Már Cooley gyanítá, hogy Bihé nem város, s mondja, hogy vagy Caquenhát vagy Boa Vistát kell alatta érteni. Most már tudjuk, hogy az ország fővárosa Kombála an Bihé, azaz Bihéország Kombálája. A „Kombála“ szó, ugy látszik csak annyit jelent, mint fejdelmi székváros, s tehát sajátlag nem tulajdonnév, azért sok Kombála van a kimbunda tartományokban. H. J.

28) A „riuta“ roppant nagy és mérges kigyó igen gyakori a nedves és sürü erdőkben, teste kifejlődésére nézve egészen hasonló a boa constrictorhoz, csakhogy feje lapos, mint a csörgő kigyóé, állkapcájából két felül két hosszú, görbült agyar nyulik ki. Bőre hosszukás négyszegü, veres és fehér kockákkal van fedve, hátán azonban egészen szőke. Gyakran 20 és több láb hosszú s aránylag vastag, hatalmas erejénél s öldöklő mérgénél fogva kétszer félelmes szörnyeteg. — 1854-ben nyolc lábnyi élő riutát küldöttem a Loandában tartózkodó Welchs Frigyes természetbuvárnak, ki, hiszem, tökéletes tudományos leirását a közönséggel közleni fogja.

††) „Ongáje“ helyett Magyar több izben világos betükkel engájét ir; általában irása nem eléggé szabatos, különösen a tulajdonneveket hol ékezett hol pedig nem ékezett magánhangzókkal irja, hogy azután gyakran nem tudjuk, melyik a helyes irás. Az ongáje vagy engáje fát más afrikai népek mopanénak hivják. Ez bauhiniafaj, már a Fokföldön is előfordul s a belföldön a legszárazabb vidékeken is terem, a nyugati partokon felfelé majdnem az egyenlitőig terjed, de ugy látszik, mindenütt a száraz területeket kedvelli. H. J.

29) Az „olomaju“-gyümölcs kék szinü, apró szemü s kemény magvú, ize édes; fája alacsony és elágazott, levele keskeny hosszukás, finomul csipkézett, haragos zöld.

30) Az „olombumbu“ a periploca gyümölcse, veres szinü, kevessé husos, savanyú izü.

31) Az „uapolo“ külsőleg egészen a naranchoz hasonló, csakhogy sárga héja kemény, húsa pedig fehér, gumókba van felosztva, mindenikben egyegy sárga hosszukás mag van. Érett korában e gyümölcsnek egy harmadrésze folyékony állapotban van, mint a kókusdiónál, de nem a húson belül, hanem kivül. Ize édes savanyú, s nagyon hashajtó hatása van, azért a süly ellen is használják.

†††) Magyar több állatot és növényt említ, melyekről az a vélemény, hogy csak Amerikában fordúlnak elő, ilyen pl. a csörgő kigyó, a kolibri, stb. Annyi bizonyos, hogy sem az állat- sem a növénytanban nem eléggé jártas, s különösen, mint előbeszédjében maga is elismeri, nem képes a látott tárgyakat kellő szabatossággal leírni, s tehát a még kevesbbé ismert állatokat és növényeket meg sem tudja határozni. De a mely állatoknak és növényeknek neveit az ábunda, azaz a honi nyelven meg tudja nevezni, azok bizonyosan léteznek s előfordulnak az általa leirt országokban. Tehát azokra nézve csak annyi kétség lehet, hogy vajjon helyesen alkalmazta-e rájok a tudományos nevezeteket, s e kétséget én nem vagyok képes eloszlatni, annyival kevesbbé, minthogy egy két oly tudományos nevezeteket is említ, melyek előttem ismeretlenek. Egyébiránt Afrika belsejének faunája és florája még nagyon ismeretlen s Livingstone, Andersson s más ujabb utazók is csak némi világot derítettek e tekintetben. Lásd Behm dolgozatát: Sűd-Afrika im J. 1858. Petermann többször idézett földirati közleményeinek 1858-diki V. füzetében. H. J.

VII. FEJEZET.

A kimbunda nemzet s szokásainak leirása.

A nemzet eredete. A pakaszérók. A szómák vagy szóbák, s választásuk és fölkenetésök. Kokáimba gyipundá. Az ourikongo. Politikai és egyéb intézmények. A pénz pótléka. A kereskedés. A földmivelés. A baromtenyésztés. A nép életmódja.

Kétség kivül a kimbunda nemzet egyik legjelesb s leghatalmasb minden délafrikai népek közül, nem annyira számánál és birtokai kiterjedésénél, mint inkább szellemi erejénél fogva, mellyel a többieket megelőzve minden tekintetben első helyen áll.†) A kimbunda népek bátor harcias szellemüek; véres csatákban legyőzték az őket környező népeket s ha állandóul nemis hódoltatták meg, legalább megrabolták, ugy hogy mint győztesek rettegve említtetnek. Másfelől a belföldön szélesen kiterjedt kereskedést üzve a különbféle népek közé jutnak s az ezektől nyereséggel becserélt termékekért tetemes mennyiségü europai árút vásárolnak.

Négy és fél szélességi s öt hosszúsági fok között elterülő földet szállván meg, egymástól független, sok kisebb nagyobb országot képeznek; ezeket majd hátrább részletesen leirom.

Hagyományaik szerint, őseik valami 300 év előtt a messze éjszakkeletről, Moropu-országból költözének nyugotra, véres belháborúk következtében. Két főnök: Kángouri és Sakámbundi vezérlete alatt hagyák el hazájokat s utjokban a hozzájok hasonló vad indulatu népekkel szüntelen csatázva, végre a Luando folyam hosszában, a mostani maszongók földjén telepedtek le. Rablás- és vérontáshoz levén szokva, a földmivelést megveték s egyedül ragadozásból éltek, míg nem szomszédjaikat a folytonos háborúban kiirták. Most nem levén már módjok anthropophagus étvágyokat a más népekkel folytatott harcban elfogott hadi foglyokon kielégiteni, e hiányt saját kebelökben, egymáson iparkodtak kipótolni. S az embertelen „Kezila“ törvényeik szolgáltattak is áldozatokat, de ezekkel a kannibáli vadak be nem érvén, több hordára oszlottak s véres csatákkal egymást szaggaták, s ha véletlen körülmény meg nem szakasztja vala e belháborújokat, a dühös törzsökök egymást emésztik föl.

Többen az elökelőbb harcosokból végre megúnták a dolgot, vagy jobban mondva, attól tartottak, hogy ha a szüntelen forradalomban élő nemzet ereje a belháborúk által megtöretik, mindenesetre a sokszor megbántott szomszédoknak lesz zsákmányává; tehát arról gondolkoztak, hogyan lehetne a nemzetet a végveszélytől megmenteni. Erre legcélszerűbbnek találák, a köztük uralkodó anthropophagus szokásokat eltörülni s a népet békességesebb életre szoktatni. A hasongondolkodásuak egymással szövetkezének s a „pakaszérók“ titkos egyesületét al-

koták, melynek olyforma szerkezete volt, mint a szabadkőmiveseknek, s melynek célja volt a hasznos újitást a nemzet közé behozni. Hogy a frigyesek céljokat elérjék, lépéseiket a legnagyobb titokban kellett tenniök, a félelmes, s a népre nagy befolyást gyakorló zsagák [1]) miatt, kik mint jóslók a népet a babonaság nyügében tartották s annak sorsát kényök szerint elintézték. Az egyesület tagjai a legügyesebb harcosokból szereztettek, kik csak lassankint avattattak a titokba, s csak három erős próbatét megállása után vétettek föl a pakaszéro rendbe.

A beavatott rettenetes esküvel kötelezte magát a szertartásokkal járó titkok hiv megtartására s az illető szolgálatok teljesítésére. [2]) Hogy a kezdetben gyenge társulat a hiúz szemü zsagáknak gyanakodásra ne szolgáltasson okot, tagjai azt ürügyelték, hogy csak a pakasza állat vadászatára egyesültek, mert, nem akarván többé emberhúst enni, eltökélték magokat, hogy csak az erdei vadak húsával fognak táplálkozni. ††)

Mindig nagy titokban tartott módokkal sikerült a társulatnak kevés idő alatt új meg új tagok hozzájárulásával tetemesen megerősödni. Ezt látváu a szóba [3]) nyiltan felhivá a népet, hogy a költözködő élettel felhagyva, állandó életre térjen át, melynek alapjai a vadászat, halászat, baromtenyésztés és földmivelés. De a vérengző zsagák attól tartván, hogy ez ujitások következtében hatalmok és befolyásuk csökkenni fog, a népet a pakaszérók ellen bujtogaták s fegyveres erővel iparkodtak a célba vett ujitást mindjárt csirájában elfojtani. A két párt

ellenségeskedésének sok véres csaták voltak gyümölcsei. Azonban tökéletesen egyik sem győzhetett. Végre a pakaszérók látván, hogy elveiket az egész nemzettel nem sikerül elfogadtatniok, elhatározták, hogy földjüket odahagyva új hazát keressenek magoknak. Csaknem fele a nemzetnek a pakaszéro szóbát ismerte el, s vezérlete alatt délnyugotra költözött. A Koanza folyamon átkelvén, ettől nem messze a mostani malembák és kiszendi maszongók tartományában földmivelést tanultak, de ott nagyon elszaporodván, több felekezetre oszlottak, melyeknek magok választotta, egymástól független szóbáik voltak, s ezeknek vezérlete alatt meghódoltaták a tőlük délre és nyugotra tanyázó népeket s közöttük telepedtek le. Egy ily felekezet bizonyos Bihé nevü főnökétől vezetve délre vonúlt, hol a Kokéma folyó mentiben lakozó ganguellákat legyőzvén, a mostani Bihéországot alapitá.

Az otthon maradt zsaga-párt a pakaszérók eltávoztával erejében tetemesen megfogyott s lassankint a szomszéd népekkel vegyült össze s ezeknek emberibb szokásait vette föl. Mindazáltal harcias szellemét megtartotta s azért a többi népségek által uralkodó törzsöknek ismertetett el. Végre a Kaszángysi tartományban, a Kuango folyam közelében telepedtek le, hol jelenleg a hires Kaszángysi zsaga birodalma van, melynek lakosai hasonlólag, mint délre vándorlott testvéreik harcban és kereskedésben a többi afrikai népeket megelözik.

A földmivelés és kereskedés, az emberi civilizatio ama hatalmas emeltyüi még eddigelé nem voltak képesek e vadindulatu, régi emberevöket megszelí-

díteni, mert már régóta divatozik náluk a földmivelés és kereskedés, mindazáltal vérengző ösztönük még most is borzasztó szokásoknak hódol, s ők sokkal embertelenebbek, mint általam látogatott bármely más belföldi nép, mely a fehérekkel gyéren közlekedik. Azért noha europai olvasóim ezen népek szokásait tárgyazó vázlataimban nagyitást fognak gyanitani, mégis határozottan állithatom, hogy nemcsak nem nagyítok, sőt ellenkezőleg némely felette erkölcstelen szokásaikat hallgatással mellőzöm, annál is inkább, mivel e szokásaik emlékezete reám kellemetlen benyomást tesz, s mivel velök vérrokonságba jutottam s tőlük származott gyermekeim is vannak. †††)

A kimbunda fejdelmek neve: szóma vagy szóba. [4]) Örökösödés utján s elsőszülöttség rende szerint jutnak a főhatalomra, s ehhez mindig szorosan tartják magokat, azért a szultánoknál ismeretes rokongyilkolásra nincs szükségük, hogy jogukat biztositsák.

Mihelyt a szóba halálának hire [5]) elterjed, azonnal a nemesség a már tudva levő utódot házában [6]) ünnepélyes követség által megkeresi, véle a nép által lett felmagasztaltatását tudatja, s egyszersmind megkéri, hogy tüzze ki a napot, melyen a nép előljárói neki a hódolatot bemutathassák. Ennek megtörténte után az új fejdelem az erombék és szekulúk kiséretében a főváros közelében a mezőre vonul, s ott tábort verve várja a felkenésével járó különbféle szertartások elintézését. Ezen szertartások mindig az elhúnyt fejdelem emlékének szánt áldozatokkal kezdődnek.

A fejdelem holt testét fris ökörbőrbe varrják, azután nagy kisérettel, melyben csak férfiak vehetnek részt [7]), zajos tiszteleti lövöldözésekkel a városon kivül készített temetőhelyre viszik, hol a jóslóktól elintézett sok utálatos, részint nevetséges szertartással az ökörbőrbe varrt holttest tágas, mély sírba eresztetik. Azután a már nagyobb részt ittas halotti kiséret a magosra felhányt sír körül, törrel kezében, a halotti táncot járja vadul orditozva; a tánc közben ördögi kárörömmel agyonszuratnak az áldozatra szánt rabszolgák. S csak akkor, ha ezeknek tátongó sebeiből bőven kiomlott vér a sírhalmot jól megáztatta, hiszik, hogy az utód elhúnyt elődje iránt köteletségeit teljesitvén, szerencsésen fog uralkodni.

Ennek vége levén, az új fejdelem ismét táborába vonul, (a városba még nem léphet), hova kevés idö alatt az ország összes fegyveres népe is összegyül, s erre legott elkezdődnek a tanácskozások (kuszikáma), mely szomszéd nép ellen s mikép indíttassék a „kokáimba-gyipundá“ (próba-harc), melyen nemcsak az új fejedelem hadi képessége tünjék ki, de az abban szerzendő hadi foglyokkal az új fejdelem beigtatására szükséges áldozatok is megszereztethessenek, mely áldozatok nélkül az hivatalának valódi s teljes gyakorlatába nem léphet.

A tanácsban csak a hadi főnökök vesznek részt. Az itt hozott határozatot a legnagyobb titokban tarják s igy a készületlen és semmi roszat nem gyanitó szomszéd tartományra hirtelen ütve, iszonyú véröntást és rablást követnek el, s különösen azon vannak, hogy különböző rendü s mindkét nembeli

egyéneket: fegyverest, földmivest, kovácsot, ácsot, vadászt, halászt, fiatal szüz leányokat s terhes asszonyokat is [8]) fogságba ejthessenek, mint a fejdelmi felkenésre szükséges áldozatokat. A „kokáimbagyipundá“-ról zsákmánynyal terhelten hazatérő sereg az új fejdelemmel együtt ismét a főváros melletti táborba vonul, s most a kimbandáktól meghatározott napon elkezdödnek a beigtatási szertartások.

A fejdelem az egybegyült nemesek- és fegyveresekhez intézett beszédben felhívja öket, hogy minden tartózkodás nélkül jelentsék ki: akarják-e öt köz akarattal fejdelmökül elismerni, vagy ha ellene panaszuk van, mondják ki, micsoda kifogásuk van ellene. A kimbandáktól s a rablásvágyó fegyveresektöl eltapodott népelöljárók rendesen minden elenvetés nélkül elismerik fejdelmökül s háromszor ismételt hangos felkiáltással ekkép üdvözlik: „Néha-kuku! néha-kuku! néha-kuku! houssi ataláma, houssi a gyinháma!“ (Üdvözlégy urunk! mérges oroszlány, emberevő oroszlány!) Ekkor aztán kihirdeti, micsoda nevet választott magának. [9])

Az erre következő hódolatok után, az új fejdelem esküvel igéri, hogy az ország alaptörvényeit (bikola) elismeri s hiven megtartandja, s hogy népeit ellenségeik ellen vitézül fogja vezérleni s bő hadi zsákmányban részesíteni. Erre az összegyültek újra az említett felkiáltást ismétlik háromszor. Ekkor a fejdelem a „szomán ukán dsámba“ (tábormester) által oroszlánybörrel beterített karszékhez vezettetik, mely elött gelenge-fark zászló van feltüzve, s most már mint igazi fejdelem a székben foglal helyet.

Hogy pedig ő és országlása szerencsés s mindenkép a nép kívánságának megfelelő legyen, még a kiluluknak több embert kell áldozni, és pedig a kivánt különböző célokhoz képest különbféle személyeket. Ez emberáldozatok közt első helyen áll az úgynevezett „ouri-kongo," ki a legvitézebb hadi foglyokból választatik a végre, hogy husát a fejdelem s választott hadi főnökei fölemésztvén, ez által az ő vitézi erejét magokévá tegyék.

Az „ouri-kongo" leölése némely körülményekkel van összekötve, melyek a már ugyis undok anthropophagiát még, úgy szólván, nevetségessé is teszik. Hogy t. i. ezen áldozatnak kivánt foganata legyen, szükség: először, hogy az erre kiszemelt egyén ne tudja előre, mi sors vár reá, s azért egész fogsága alatt szabadon s kényére hagyatik, s csak titkon őriztetik; másodszor, hogy ő levágatása alkalmával azt, ki megöli, meg ne pillanthassa, s idéje se legyen kegyelemért esedezni; végre hogy az uralkodó fejdelem nevét ne tudja s ez alkalommal meg ne nevezhesse.

Mindezen akadályok elháritására az álnok feketék ördögi ügyességgel kezelik a tettetést s oly barátságos és előző vendégszeretettel környezik minden oldalról az áldozatra szánt foglyot, hogy ez könnyen elfelejti fogságát, jövendő sorsáról mitsem aggódik s használván a jó alkalmat, kedvére eszik és iszik.

Ha azután a szertartásra kitűzött nap felvirrad, lármás zenehangok tudatják a város népével, s a férfiak (nőnek nem szabad megjelennie) a fejdelmi táborba vonulnak, hol mindjárt több körbe állanak s

táncra kerekednek. Azután adott jelre felbomlanak a körök s a fejdelmi szék előtti téren eloszlanak, csak egy kör folytatván a táncot. Most a már jóllakozott s ünnepiesen felöltöztetett „ouri-kongo“ felhivatik, hogy az uralkodó tiszteletére tartott táncban ő is részt vegyen, s álljon a kör közepére. A boldogtalan áldozat, mitsem sejtve, nagy készséggel elfogadja a díszes felhivást s örömmel lép a táncoló körbe, mely legott mint halotti koporsó zárkozik háta mögött. Most nagy örömzajra fakad a gyülekezet, a marimbások kettőztetett erővel verik a marimbát, mindenki gonosz kiváncsisággal várja a véres dráma kifejlését. Csak az álnok hizelgéssel körülhálózott áldozat nem gyanít semmit s a marimbák zajára neki hevül, s mindinkább elragadtatva járja a táncot. E közben egyik harcos rövid, de tenyérnyi széles, tojásdad pallossal (mukuállo), melyet ügyesen ruhája alatt elrejtve tart, az áldozathoz közeledik, folyvást táncolva, s a legjobb alkalmat kilesvén, villámsebességgel üti le a fejét. Iszonyú orditás követi az álnok gyilkos tettet és kannibáli örömmel táncolnak a vonagló test körül.

A jóslótól adott jelre elnémul a zene, nagy csendesség áll be a gyülekezetben: ekkor az orgyilkos a testtől elválasztott fejet a fejdelem fegyverhordójának (mani uta) adja át, ez zagája hegyére tüzi, s mint diadalmi jelt a tábor közepén állitja fel, hol körülte a vad táncosok nagy lármával még folyvást táncolnak.

Most a kimbánda rettenetes dolga kezdődik. Ez a megcsonkitott testet felbontja, a béleket egyenkint kiszaggatja, s undok szertartásokkal s érthet-

len szavakat mormogva, azokból jövendőlést mond. Azután segédjei elhányják a béleket s genitalia, kivevén a szívet. Végre az ekkép kifejtett testet igen apróra feldarabolják s a jelenlevő „hóka“-vezérek közt felosztják; a kimbandának gondja van, hogy az elosztott húsdarabokhoz a szívből is jusson egy-egy szeletke.

A fejdelem s hadi főnökök a kapott emberhúst, eb- és marhahússal keverve, a sok tűzhelyen megfőzik s megeszik, s ezáltal, azt hiszik, oly erőt nyernek, hogy ellenségeiket mindig sikerrel támadhatják meg.

De még e kannibáli torral sem érik be. A fejdelem beigtatására még több emberáldozat kivántatik, mert, ugy tartják, a fejdelem véletlenül halálozhatik meg, azért szükség, hogy számára már előre rendeltessenek a holtak országába (kálunga) a különbféle szolgálatokra alkalmas személyek, kik ott készen várják. Hogy azonban az áldozat terhe ne a föld népére essék, a már emlitett módon szerzett hadi foglyokat áldozzák fel. Ezeket most minden tettetés nélkül megkötözik s igy a vágóhelyre hurcolják, s ott lefejezik. A fejeket a kimbánda a fejdelmi laknak különböző részein temeti el, a testeket pedig — mert ezeket már nem eszik meg — a városon kivül takaritják el. Ily móddal a nálok divatozó minden mesterség- és szolgálatban jártas egy-egy személyt ölnek meg, s azonkivül még két terhes asszonyt s két szűzleányt. Ezeknek levágott fejei, mint nőmtől értesültem, a fejedelmi hálókamarában levő nyoszolya alatt temettetnek el. — Ezen iszonyatos szertartások után, melyek a vakhit és babona

sötét tekervényeibe elsülyedt s a természet törvényeire nem hallgató elmének rettenetes szüleményei — a fejdelem tipojába ül s a tábort otthagyva diadalmenettel a városba vonul, s legott egész családjával a fejdelmi palotába száll.

A kimbunda nemzet természeti szabadságából s személyes egyenlőségéből csak annyit áldozott fel a szokástörvénynek (bikola), mint a mennyi épen szükséges, hogy vad szellemü társasági szerkezete létesülhessen s fennállhasson. Minden felnőtt s fegyverrel biró szabad férfi tulajdon személyének, családja tagjainak és birtokának korlátlan ura. De az egyazon helység és kerület népei a közhaszon és védelem tekintetéből szorosan egymáshoz tartanak; mind azáltal az ingó javak külön tulajdonnak tekintetnek, s azoknak megótalmazása, valamint a személyes bántások megtorolása is az érdeklett egyének és családtagjaik dolga, s a község elé csak azon ügyek kerülnek, melyek az egész községet érdeklik.

A mily viszonyban az egyes családfejek a szekulúkhoz állanak, oly viszonyban vannak ezek a fejdelemhez. Noha a kerületek egymástól egészen függetlenek s szabadon igazgattatnak, mindazáltal küllenség megtámadásai ellen általános felkeléssel (vitá já feka) élnek, mikor is a harcosok a már emlitett hókákba egyesülnek, mindenik hóka vezére az illető kerület főnöke levén. A mi pedig az egymástól független tagokat, t. i. az egyes családfőket a szekulukhoz, ezeket a nemzethez s végre ezt a fejdelemhez kapcsolja s nem engedi, hogy a vadul szervezett állami társulat még vadabb fejetlenségbe süllyedjen s egészen felbomoljék, azt a következő in-

tézményekben kell keresnünk, t. i. a nemességben (erombe), jóslókban (kimbanda) s a szokástörvényben (vikola vagy bikola).

Kétféle nemesi testület van; az első az „erombe já szóma“ azaz a fejdelemi vérből származott nemesség, mely öröködésen alapszik; s az „erombe já szekulu“ azaz a nép véneiből álló nemesség, mely választáson alapszik. A nemesség e két osztálya tehát különböző alapokon nyugszik, s különböző érdekei vannak, azért egymást gyűlölve szüntelen ellenségeskedésben él egymással. És csak a nemesség ezen egyenetlenkedése valódi oka annak, hogy a szóbákra a nép által ruházott atyaúrsági hatalom helyébe zsarnok kényurság léphetett. Mert a nemesség első osztálya kizárólag a hadi dolgokkal foglalkozik s a katonaságnál, melynek vezérei kebeléből kerülnek ki, nagy tiszteletben áll; azonfelül az uralkodó házhoz vérrokonság által levén kapcsolva, a fejdelem fő tanácsosai s egyéb tisztviselői is kebeléből kerülnek ki, s tehát ekkép egészen a fegyveres erőnek urává válik s ezt kénye kedve szerint használhatja a nép és szekului eltapodására. De a nemesség másik osztálya is most a fejdelem teremtményeiből áll, mert a nép választási jogát kivált a most uralkodó Kajája egészen magához ragadván, kénye szerint a maga kedvenceit nevezi ki a szekului méltóságra. Különben ezen második, az elsőnél számosabb osztály egyénei népes helységeknek urai levén, gazdagságuk forrásait a kereskedés, földmivelés és baromtenyésztés teszi, s a néptől, melynek védei a fejdelem s az általa önkényesen felállitott katonai hatalom ellenében, szeretve tiszteltetnek. Mindaz-

által nincsenek biztositva a fejdelem s a vele tartó első nemességi osztály erőszakos hatalma ellen; igaz, hogy e visszaélések nem maradnak büntetlen, mert a kimbunda fejdelmek többnyire erőszakos halállal mulnak ki.

Mint emlitettem, a külellenség megtámadása esetében általános felkeléssel védelmezik az országot, mindazáltal állandó katonaság is van, melynek tagjai „mukán dsámba," azaz elefántfi nevét viselik. E katonaság egyedül az uralkodótól függ s inkább a nép ellen készített ostor, mintsem hogy annak védelmére szolgálna. A zenebonát és rablást leső emberek s holmi külföldi szökevényekből egészittetik ki; a fejdelem parancsától függve minden fizetés és ruházás nélkül szolgál, de szüntelen bel- és külföldi háborúban forgolódván, a nyert zsákmány felét kapja dijul. Fegyverei: hosszú csövű puska, zagája (ölnyi vas dárda), gyilok, melyet az övben visel, s rövid fa buzogány (hunya).

Lehetetlen e katonaságnál pusztitóbb s kártékonyabb fegyveres testületet képzelni. A föld jajgat tapodásai alatt. Akár baráté, akár ellenségé az utjába eső birtok, [10]) feldulatik s elpusztíttatik általa; vérontás és pusztitás jelöli útját, jaj a fegyvertelen lakosoknak, kiknek közelében ez afrikai húnok megjelennek, irgalmatlan bánásmódra számolhatnak még akkor is, ha gyalázatosan meghódolnak.

A katonák 200—400 emberből álló hókákba vannak beosztva, minden ilyen hóka egy „szómakátito" vezérlete alatt áll, e kapitányok megint az ugynevezett „szóm' an ukán dsámba" (tá-

bormester) parancsától függnek, ki mindig a fejdelem közel rokonaiból választatik. [10])

A kimbandák (quimbanda) háromféle irányban működnek, t. i. mint papok vagyis inkákb jóslók, mint orvosok, és mint birák. Mint jóslók a bálvány istenek akaratát tudakolják s hirdetik a népnek mindig ugy, mint önhasznuk s érdekök megkivánja; s noha egész eljárásuk a józan gondolkodással merőben ellenkezik: a buta babonás vélekedésekkel megtelt nép mégis föltétlen hitelt ad nekik. Mint orvosok ők gyógyitják a betegeket, rendesen holmi kuruzsolásokkal; a nép ugyanis azt véli, hogy minden betegség természetfölötti okból származik, azért a kimbandák azt állitják, hogy csak ők képesek a beteget meggyógyítani, mint kik a kiluluknak is parancsolhatnak. Mint birák ők rendezik az istenitéletet s szolgáltatják a bulongo-italt, kényök kedvök szerint intézvén el a perlekedők sorsát. Mindezeknél fogva nem csoda, hogy a nép a kimbandákat rettegve tiszteli, de soha nem szereti.

A kimbunda nép társodalmi viszonyai nagyon egyszerüek, törvényrendszere csak bizonyos szokásokon alapszik. A szélesen kiterjedt kereskedés, földmivelés- és baromtenyésztésnél fogva a tulajdonjogi perlekedések épen nem ritkák; ezekben a nép birái itélnek nyilvános gyülésen, a „vikolá“-k szerint, jó belátással, de könnyen megvásárolható igazsággal. A személyes és házi ügyekben még nagyobb erővel birnak a bevett szokások. Minden ember saját házában teljeshatalmu úr. A felnőtt fiú, mihelyt a házasságra képes, szüléit elhagyva független állapotba helyezi magát. A feleség a férj tulajdona, mert ve-

vés által szerzi meg. Mindazonáltal a férj rendesen jól bánik vele, a nő azért közelsem mutat tiszta hűséget a férje iránt, azonban ennek okát a soknejűségben kereshetjük. A hűtlen nő ritkán bünhödik vétkeért, ha bűntársát megnevezi, mert a törvény súlya csak erre nehezedik. S ha ez nem képes vétkét a megbántott férj rangjához képest kisebb nagyobb birsággal megváltani, nemcsak maga, de néha egész családja is eladatik mint rabszolga. Azonban ez utóbbi eset, hogy t. i. családja is eladatik, csak akkor fordul elő, ha a megbántott férj förangu ember. Oly nagy ez emberek haszonvágya, hogy a férj a nejének hűtlenségeért járó birság kedveért nemcsak könnyen elfelejti megcsúfoltatását, de volt alkalmam tapasztalni, hogy egész szemtelenséggel ő maga ösztönzi feleségét a vétekre, neki igérvén a hűtlenségeért járó váltságdíjnak felét.

A soknejűség általános levén, még a rabszolga is legalább két feleségre igyekszik szert tenni, holott a vagyonosabbak tiz és több nőt is vesznek, ide nem értvén a rabnőket, kiket szintén mint ágyasokat használnak. A házasulás minden szertartás nélkül történik. A vőlegény a menyasszony szülőinek kis ajándék kiséretében megüzeni, hogy szándoka van, leányukat nőül venni. Ha ezek az ajándékot elfogadják, jele, hogy beléegyeznek. Erre a házasulni kivánó látogatást tesz a szüléknél s alkudozásba ereszkedik velök a menyasszony ára felett. Ez ár a közsorsuaknál igen csekély, néha alig 10 röf szövet a szülék s nehány röf a menyasszony számára. Az alku megtörténte után a kérő minden további halasztás nélkül házába viszi a leányt, kit

véleménye iránt meg sem kérdeznek, [11]) s ott számára többi feleségeinek lakjaitól elkülönzött lakást rendel, [12]) melybe legott bevezeti. Hét nap mulva a férj még egy kapát ad új feleségének, s kimutaja neki a földet, melyet mivelni tartozik; végre még holmi apró jószágot is ad neki. Ettől fogva a feleség köteles a férje és maga számára szükséges eleséget megszerezni.

Mennél nagyobb a feleségek száma, annál könnyebben róvhatják le férjök iránti kötelességeiket. Mert bevett szokás szerint a férj sorban, naponkint vagy hetenkint felváltva, tartozik velök lakozni, s a feleségek csak igy sorban kötelesek öt eledellel és kimbombo itallal eltartani. Ha tehát többen vannak, ritkábban kerül reájok a sor, s ritkábban esik rájok a férj eltartásának terhe. S mint tapasztaltam, csak az valódi oka annak, hogy a sok feleség általában véve békességben él egymással, mert mindnyájan szeretik a henyélést. De egymással vetélkedve igyekeznek férjöket jól tartani, kiki a rája eső időben. Hogy mindazáltal a jó egyetértés a több egyenlőrangu feleség között a netán beálló féltékenység miatt meg ne zavartassék, rendesen a legidösb feleségre a „ntembo“ (házasszonya) méltósága ruháztatik, ki tekintélyénél fogva az előfordulható civódásokat kiegyenliti s a békességet és jó rendet helyreállitja. A férj köteles feleségeinek minden újhold feltüntével új ruhát, europai szövetet, adni vagy ha nem adhat, öket legalább jó szóval biztatni s várakozásra birni.

A természeti ösztön a férfiaknál alkalmas időben serkentetik fel, de a nöknél igen korán, s az alig

12 éves leányok már férjhez mennek. Azért már 25—30 éves korukban egészen elhervadt s elaggott banyák s a vagyonosb emberek non solent amplius cum illis coire. Mulieres in genere facile concipiunt, sunt praeterea valde faecundae et exceptis paucis casibus dolores partus feliciter perferunt. [13]) Sub periodo menstruorum per octiedum illis vetitum est maritis appropinquare, imo nec esculenta aut potulenta eorum licet manibus attingere, nec virorum qualiacunque objecta, videlicet illorum vasa, vestimenta et caetera utensilia contrectare, et in fine nec igni focali domestico approximare.

A férj a feleséget tetszése szerint útnak ereszthetí, de a nőnek az elválás csak két esetben engedtetik meg; elöször: ha az egybekeléstől számitva két év alatt férjétől meg nem terhesedik; s másodszor, ha a férj tehetetlensége általában be van bizonyitva. E két esetben a férj az elváló feleségnek a menyasszonyi bért újra tartozik megfizetni, s az általa számára termesztett gabnát is visszaadni vagy annak árát lefizetni. Elváláskor a gyermekek mindig az anyjokat követik s birtokában maradnak, az elvált nő pedig vagy atyjafiaihoz tér vissza, vagy ha mindjárt más férje akad, ennek házába megyen.

A házasságból született fiúk nem édes atyjoknak de anyjok testvérbátyjának tulajdonai, s az atyának felettök még akkor sincs hatalma, midön mint kisdedek az ő szárnyai ótalma alatt vannak. A fiúk nem is atyjok, hanem nagybátyjok után örökölnek, s ez teljes hatalommal rendelkezhetik velök, sőt szükség esetében el is adhatja őket. Csak

rabnö ágyasoktól született gyermekek az atyjoknak valódi tulajdonai s örökösei is.

A házasságok csaknem kivétel nélkül sok gyermekkel áldatnak meg, a leány gyermekek száma jóval meghaladja a figyermekek számát. A szülék gyermekeiket kisded korukban igen jól táplálják; már születésök után tizednapon kukoricalisztből készitett péppel napjában kétszer etetik vagy, jobban szólva, erővel tömik, s rendesen három egész évig szoptatják. A szoptatási időszak első két harmad részében az anyának nem szabad a férjével hálni. A gyermekek egészen felserdült korukig mezitlen járnak; oktatást nem nyernek, s a fiúk csak atyjok vagy nagybátyjok társaságában tanulják el a divatozó foglalkozásokat, a leányokat pedig anyjok tanitja a földmivelésre s egyéb teendőikre. De az anya épen nem ügyel leányának erkölcsi tisztaságára, s egyedül csak a felserdült leány saját akaratjától függ, rendes vagy csapodár életet kövessen-e, annál is inkább, mivel a szüzesség a lakodalmi ágyban épen nem követeltetetik, sőt mint tapasztaltam, még nem is méltányoltatik.

Ha a nő a férj birtokában meghalálozik, atyjafiai, kik tudják, jól vagy roszul bánt-e vele a férje, ahhoz szabván magokat, észrevételeiket a halálozás okát kifejtő kimbandával tudatják, a ki azután a körülmények szerint a férjet ártatlannak jelenti ki s a halálozás okát az elhunytnak kiluluira fogja. De ha a férj arról vádoltatik, hogy elhúnyt feleségével roszul bánt, a kimbanda rája fogja a halál okát, s az igy elvádolt férj a neki tulajdonitott bünért tetemes birságot kénytelen elhúnyt felesége atyjafiainak fi-

zetni. Sőt gyakran még a meghalt gyermekekért is az atyát vádolják be a boszus anya rokonai, kik ilyenkor a kimbandát könnyen megvesztegethetik s a magok részére vonhatják; s ekkor a veszteségen tán szive mélyéből szomorkodó atya a kimbanda ítélete nyomán még váltságot is kénytelen felesége haszonleső rokonainak fizetni.

Mindezen leirt szokások, noha a természettel ellenkeznek s olvasóimnak talán hihetetleneknek látszanak, fájdalom, tökéletes gyakorlatban vannak e népeknél.

Szolgák, a szó igazi értelmében, itt nincsenek, azok helyét a rabszolgák pótolják, kik mint már előadtam, két különböző osztályhoz tartoznak. A „fukák“ vagy „háfukák“ mint zálogok csak kiváltatásuk idejéig tulajdonai a hitelezőnek. A másik osztálybeliek a „dongók“ azaz hadban elfogott vagy vevés által szerzett rabszolgák. Mindkét osztálybeliekről már szóltam, itt különösen még a dongókról kell emlékeznem.

Ezeknek száma igen nagy [14]). Nemcsak a külföldről hozatnak be sokan, kik ott összevásárolta-nak, de a belföldiekből is számosan jutnak rabszolgaságba. Mert ezen kapzsi, irigy és egymással szüntelen perlekedő népeknél a legkisebb vétség vagy gondolatlanul kiejtett szó, mely buta szokásaikba ütközik, „kezila“ véteknek tekintetik, s minthogy irott törvény nincsen, a szokásokat pedig kényök kedvök szerint legtöbb esetben a hatalmasabbak a gyengébbek kárára magyarázzák, s végre minthogy a vétek súlya s a neki megfelelő bünhödés közt nincs kellő arány, a büntetés pedig mindig súlyos váltsági

birságban áll: azért nem lehet azon csodálkozni, hogy a nemzetnek csaknem fele a másik fele részének mint rabszolga adatik el. De szeren csére a rabszolgák állapota közelsem oly rettenetes, mint azt ily vad indulatu népnél gondolni lehetne.

Az urak, mint már emlitettem, inkább atyai mint urasági hatalmat gyakorolnak rabszolgáik felett, nyájasan bánnakvelök, elegendő időt hagynak nekik saját házi dolgaik elintézére. Azonfelül a rabszolgák mindig szabad nökkel házasodnak s tehát elég kényelmes életet folytathatnak, gyermekeik is, mint kik az anya tulajdonai, szabadok. A rabnök pedig nagyobbrészt, a tulajdonosok ágyasai, s mint ilyenek családi tagoknak tekintetnek.

De ezen jó bánás nem annyira a tulajdonosok emberséges gondolkodásának, mint inkább a félelemnek eredménye, hogy szökés által elvesztik. A rabszolgák ugyanis két módon menekülhetnek meg uraik hatalma alól: „vatira“ és „simbika“ vagyis „tombika“ utján. „Vatira“ azaz egyszerü szökés az, mikor a rabszolga alkalmas időben mindent odahagyva messze vidékre vagy épen a külföldre fut. Ez esetben volt tulajdonosának joga van, öt erővel vagy kiváltás utján ismét kézhez keriteni. A rabszolga ezen egyszerü elszökésénél a tulajdonosra nézve sokkal veszedelmesebb az ugy nevezett „simbika“ vagy „tombika“ utján történt szökés, mert azon kivül, hogy ezt a rabszolga igen könnyen megteheti, még törvényeik is nemcsak megengedik, de söt nagy mértékban elő is mozditják. Az urával elégedetlen rabszoga könnyen elhagyhatja a házat azon ürügy alatt, hogy csak látogatóba megy a szomszédságba, de

séta helyett a már előre kiszemelt, rendesen vagyonosb s nagyobb befolyásu családfő, vagy valami „erombe szekulu“ lakásába szalad, s itt több tanú láttára agyonüt egy ebet, juhot, kecskét,vagy más házi állatot, melyre legelsőben bukkan. Ha most kérdőre vonatik, kijelenti, hogy szándoka levén urat cserélni, a tett kár fejében magát a kárvallott tulajdonos rabszolgájának vallja. De még ennyi sem szükséges, elég ha az elfutott rabszolga az urnak ruháján tesz is egy kis szakitást ezt mondva: „ame pika jove“ (én rabszolgád vagyok) [15]).

De ha netán a rabszolga valami nagyobb vétket követett el s ezért szökött meg urától, ki vagyona vagy állásánál fogva nagyobb befolyást gyakorol a társaságban, ki tehát a szökevényt tetemesebb váltságdijjal is visszaszerezheti: akkor a megszökött rabszolga valami nagyobb kárt tesz, hogy ennél fogva új uránál megmaradjon. Ez esetben rendesen valamely förangú személy szarvasmarha-szárnyékába igyekszik jutni, ott egy darab marhát öl le, s husából legott egy darabot elvágván, a legközelebbi tüzön megsüti s elkölti. Azután hangos szóval kiáltja, hogy az okozott kárért magát örökös rabszolgául megadja a tulajdonosnak, s szavának bizonyságául a szárnyék tüzén sütött és elköltött húsra hivatkozik.

A ily nemü tombikálást rendesen csak oly rabszolgák követik el, kiknek családjok van, s kik tehát bizonyosak lehetnek abban, hogy új uroktól szivesen fogadtatnak. Mert tudni kell, hogy nemcsak az igy megszökött rabszolga lesz az új úrnak tulajdonává, de egész családja, feleségei és gyermekei is szabadon követhetik új helyére. Nemcsak rabszol-

gák szoktak ekkép urat váltani, de a szegényebb sorsú szabad egyének is önkényt valami hatalmas urnak rabszolgáivá lesznek, midön elkövetett vétek vagy adósság miatt üldöztetnek, hogy ily módon a bizonyos veszély elől megmenekűljenek. Mert azon pillanattól fogva, melyben szabadságukról lemondva rabszolgákká lettek, ugy tekintetnek, mintha a multra nézve meghaltak volna, s minden elébbi vétkeik feledékenységbe merülnek, s csak a jövendőben általok netán elkövetett vétkekért lesz köteles urok az illető váltságdíjt megfizetni.

Az ily szökés következtében szerzett rabszolgák birtoka törvényesnek ismertetik el, sőt volt tulajdonosuk, kitől megszöktek, gyakran még holmi követeléseiket is, hátrahagyott ruháikat s egyéb javaikat, kénytelen megtériteni, kivált ha valamely hatalmas urhoz menekültek.

Felette nehéz, ha nem egészen lehetetlen a leírt módon elvesztett szökevények visszaváltása. Az új tulajdonos csak nagy áldozatért vagy barátságból mutatja magát hajlandónak azoknak kiadására. Mert a ki ezt teszi, az a simbikálni akaró rabszolgák véleményében el van kárhoztatva, nincs többé bizodalmok benne, s nem egy könnyen fognak hozzá menekülni. Másfelől az idegen marha megölése már úgyis a legnagyobb büntettekhez tartozik, azért véteknek tartják a marhát ölt rabszolga kiváltásáról csak szót is tenni. [16])

A kimbunda népek fő szenvedélyei: a henyélés, evés, ivás, tánc, zene és fajtalankodás. Igazán szólva, egyedül csak a szükségtől kénytetve szánják el magokat valamely munkára: háborúra, kereskedelmi

utazásra, vadászatra, vagy halászatra. A midőn pedig körülményeik megengedik, a multról és jövendőről mitsem aggódva egész nap a zsángo-téren üldögélnek égő tüznél, egyedül vagy rakáson, s bőven szörpölgetve a kimbombót s egymással fecsegve töltik a napot. Estve felé pedig hol egy hol más helységbe gyülekeznek, hol az ily alkalommal mindig készen álló dobok a vig társaságot táncra indítják, melynek csak a késő éjszaka vagy a kora hajnal vet véget.

Ez életmód mellett nem csoda, hogy e népek csak az érzéki élvezetet ismerik, s a nálok, mint tapasztaltam, bőven találkozó szellemi erő nemcsak haszon nélkül marad, de annak még szikrája is alig fejtetnék ki, ha arra a szomszédaikkal gyakran viselt háboruk, de kivált szélesen kiterjedt kereskedelmi utazásaik elegendő alkalmatosságot nem nyujtanának.

Többnyire a száraz hónapokban szoktak a szomszéd népek ellen, nem hírt és nevet, de csak ragadozást célzó háborukat viselni. Mindazonáltal a háborúnak mindig valami hitvány ürügyet szoktak okául vetni; pl. valami varázslatot, melyet állitólag a szomszéd tartomány népe vagy fejdelme az ország fejdelme vagy ennek sarjadéka, vagy épen az egész nép kárára tett, midön pl. az esőt felfogta, melynek következtében nagy inség támadt; vagy a varázslattal valami járványt, hímlőt, szembetegséget s egyéb pusztító nyavalyát hozott az országra.

A fejdelem az ország nemességével tudatja a háborúra eltökélt akaratját s felhívja, hogy jelenjen meg a kitűzött helyen fegyveres hóká-ival. De a ne-

messég nem mindig engedelmeskedik, főleg ha a szándéklott hadjárat nem nagy zsákmánnyal kecsegtet. Ily esetekben a fejdelem szemet húny, s nem igen vonja kérdőre a makacs nemeseket. A kijelelt helyen táborba gyült fegyveres csapatok hókákba osztatnak, minden hókának saját zászlója [17]) s parancsnoka van (szóma-katito); ezek szintén a „szom' án-ukán-dsámbá"-nak vannak alárendelve, épen úgy mint a rendes katonaság parancsnokai.

Hihetetlen gyorsasággal s egészen véletlenül ütnek az ellenségre; hol ellentállásra találnak, öldöklő csatára kelnek. Ha győznek, a kezökre került öregeket és kisdedeket lemészárolják, a dologra képes foglyokat pedig összekötözik s rabszolgákul magokkal elhurcolják. Az elvihető vagyont is elrabolják, a többit pedig tüz által elpusztítják. Azután oly gyorsan mint jöttek haza is mennek, hol a fővezérnek a nyert zsákmányt bemutatván, [18]) a nekik jutott részszel családjaikhoz térnek vissza, melyektől örömmel s dicséretekkel halmozva fogadtatnak. A nyert prédát csakhamar a hadi készületekre tett költségek megtérítésében s a harcosok tiszteletére rendezett mulatságokban elpazérolják.

Ha a sok dobzódásban vagyonát elköltötte, neki szánja magát a kimbunda s a gyakran átköltöző s a különböző beltartományokba utazó kereskedelmi karavánokhoz csatlakozik, szerencsét próbálni. Ha valami árúja van mint „kimbáló" (kereskedő) áll be, ha nincs árúja, teherhordónak szegödik. A belföldi népekkel üzött cserekereskedés általában nagyon nyereséges; de mit használ az a tékozló s gondatlan életet folytató embereknek? Haza ér-

kezve, csakhamar ismét elpazérolják, a mit az úton kerestek volt.

A kimbunda népek semmiféle vert pénzt nem ismernek, helyét europai készitmények foglalják el: szövetek, égettbor, puska, lőpor, sokféle porcellán- és üveggyöngy, stb. s némely hazai termékek: mabálák (durva szövetek), kapák, só, finom gyékények. Mértékök tulajdonkép csak egy van, melyhez minden árucikket, még a folyadékokat is szabják, vagyis inkább minden árucikket azon egy mértéknek megfelelő értékkel árulnak. E mérték csak a hosszúságot tárgyazza, s részei: a „nándu“, „bekka“ és „kirána.“ A „nándu“ körülbelől annyi mint egy röf, két „nándu“ egy „bekkát,“ s négy „bekka“ egy „kiránát“ tesz. Csak a nándu osztatik még részekre, t. i. $^1/_4$, $^2/_4$, $^3/_4$ nándura, a bekka és kirána oszték nélkül számittatik.

Minthogy pedig az europai szövetek ára nemcsak hosszúságuktól, de minöségüktől is függ, a dolog bövebb megmagyarázására szükség a délafrikai belföldi népeknél leginkább divatozó árúcikkeket felsorolni, s különböző árokat az említett mértékhez képest meghatározni, valamint a nem szövetekből álló eloszthatható vagy eloszthatlan tárgyaknak is a szövetekhez viszonyzott árát megállapitani.

Az afrikai belkereskedésre leginkább alkalmas szövetek a következők:

Portugal nyelven.	**A benszülöttek nyelvén.**
Baeta	Baeta.
Panno da costa	Lumbongo.
Pintado	Pintado.
Chita	Chita.
Zuarte	Noroti.

Ezeket, mint értékesebb s finomabb szöveteket, a benszülöttek közös névvel „kitakáva“-nak nevezik s e név alatt ismerik.

Lenços	Valeszu.
Garraz	Bingysa.

Négyféle fazenda da ley t. i.:

Kaluko	Kaluko.
Koromandel	Ovátua.
Tufulim	Otyipoke, vagy Kisszondi.
Mabala	Mabála.

Ezeket általjában „Viera“ közös név alatt ismerik.

Másféle szövetek, mint finom francia keszkenők, sálok, posztók, s jól dolgozott érc és kristály ékességi szerek, a messze belföldön csak a fejdelmeknek szánt ajándékokul szolgálnak, a kereskedésben nincs keletök, a durva népek nem tudják megbecsülni s nagy áruk miatt nem veszik.

A baeta és lumbongo ára 100 százalékkal magasabb a zuarte, pintádo és chita szövetek áránál. Két bekka baeta vagy lumbongo az utóbbi szövetek egy egész kiránájának felel meg. De ezeknek ára ismét 100 százalékkal magasabb a lenços, garraz, és a fazenda da ley szövetek áránál, a midőn egy bekka azokból kettőnek felel meg ezekből.

A mi pedig a finomabb s itt meg nem emlitett szöveteket illeti, ezek keveset s nem általában használtatnak a kereskedésben, s értéköket könnyen lehet a rendes szövetek árához szabni.

A mondottakból már kitetszik, hogy ezen né-

peknél, melyek mindig mentől hosszabb mértékű szövetet kivánnak, mikor árúikat eladják, a kereskedő mindenkép azon legyen, hogy mentől kevesebb „kitakáva“ szövetet legyen kénytelen adni. Itt az alkudozás nemis annyira a szövetek mértéke, mint inkább minőségük s nevük felett történik.

Az égettbor [19]) palack számra (ongálaffa) méretik, minden palack két „bekka viera“- szövetre becsültetik.

A lőpor puskatöltésnyi mennyiség szerint számittatik, 8 töltés egy röf „viera“ szövetnek felel meg. Nagyobb vásárlások alkalmával bizonyos mértéket használnak, mely 30—50 ily töltést foglal magába.

Egy puska négy „kirána“ szövetnek felel meg, melyeknek fele „kitakáva“ s fele „viera“ szövet. Öt tüzkő egy nándu viera szövetre számittatik, ugyanannyira tiz levél papiros.

A gyöngyök kisebb nagyobb füzérekben adatnak el, s minőségükhöz képest a füzért egy nándutól kezdve egész egy kirána kitakáva vagy viera szövetért adják.

A kauri vagyis „buzio“ kagylóból a tengerpart távolságához képest 25-től 50-ig számittatik egy nándu viera vagy kitakáva szövetre.

A hosszu, fehér csontnyelű kések négy bekka, vagyis egy kirána, a fanyelű kések pedig rendesen egy nándu viera szövetre becsültetnek.

A réz csengetyükből a nagyobbak, melyek átmérője mintegy 3 hüvelyknyi, 3 kirána viera, söt sokszor kitakáva szövet árát érik meg, a csörgő pedig egy bekka viera szövetért adatik el.

Az üveg poharakból az aranyzott viráguak sokszor több kirána, a közönségesek pedig csak két bekka viera szövetért kelnek el.

A sónak ára a környülállásokhoz képest nagyon különböző, t. i. a mint a tartományok kisebb vagy nagyobb távolságban vannak a sóbányáktól. Bihéországban rendesen egy font só egy nándu viera szövet értékének felel meg, mi körülbelől 18 p. krajcárt tesz. De a Zámbuella tartományokban fontját könnyen két pengő ftra számithatjuk, tekintvén az egy font sóval becserélhető viasz vagy elefántcsont mennyiségét. A távol belvidékekre szállitott só fa kéregből készült zacskókban árultatik, egyegy ily zacskóban 1—5 font van.

A kimbunda népek belkereskedése hasonlitva azok külkereskedéséhez nagyon csekély, s tárgyai leginkább: rabszolgák, szarvasmarha, juh, hazai kapák. Elefántcsont s szarvorrú-szarvak nincsenek a kimbunda országokban, viasz is kevés van, a mit tehát ezen cikkekből a külföldön becserélnek, azt rendesen az europai kereskedő telepekre szállitják.

A rabszolgák ára jelenleg itt nagyon csekély; mióta a tengeren való elszállitásuk meggátoltatik, azóta volt árok alig egy harmadrészére csökkent le. Felserdült ifju rabszolga vagy nő 35—40 rőf különféle europai szövetért vásároltatik. Csaknem ugyanannyi rőfbe kerül egy nagy izmos ökör is, csakhogy a szövetek nagyobbrészt a kisebb értékü „viera“ fajhoz tartoznak. A kecskének ára kétszer nagyobb a juhénál, az áldozatok miatt, melyekre a kecske használtatik; néha egy kecskéért egész kirána, felében ki-

takáva, felében pedig viera szövetet kell adni; de a többi barom, a sertvés meg tyúk igen olcsó.

A kapa ezen népnek szokása szerint tenyérnyi széles s arasznyi hosszú, tojásdad, homorú lapú. Az ombállei vasbányákban igen sokat készitenek, onnan tizet egy nyalábba kötve a külföldre szállítják. Egyegy ily nyaláb három bekka viera szövet értékének felel meg, de a távolabbi népek hat annyit is adnak érte.

A belkereskedésnél sokkal nagyobb a külkereskedés. Kétségkivül a kimbundák Déli-Afrikában a legszélesebben kiterjedt kereskedést űzik, mert a nyugati tengerpartoktól közel az Ind tenger partjáig, söt néha egészen odáig járnak a kimbunda karavánok, éjszakról délre pedig a Moropu birodalomtól kezdve 20 szélességi fokon keresztül egész a Mu-szimba sivatagokig, europai szövetekkel megrakodtan, vagy pedig elefántot vadászva. Szükségtelen említenem, hogy e hosszas utazásokat csak számos egyénből álló karavánok tehetik meg. Ezek szerkezetéről már feljebb szóltam, itt még a távolabb belföldre szállított europai árúk becserélését fogom nehány szóval megérinteni.

Miután a rabszolgakereskedés eltöröltetett, most a kimbunda nemzet külkereskedésének tárgyai leginkább az elefántcsont, rhinoceros-szarv és viasz. Ez árucikkeket ők a belföldi nemzetektől europai árúkért cserélik be, és pedig a viaszt egyenesen és egyedül csak az europai árúkért, az elefántcsontot és rhinoceros-szarvat pedig részint azokért, részint rabszolgák vagy szarvas marhákért, az illető népek különböző szükségeihez képest. Mert vannak né-

pek, melyek öltözeteikre s egyéb szükségeikre nem használják az europai árút, tehát azoktól az elefántcsontot és rhinoceros-szarvat csakis rabszolgák- vagy szarvasmarháért cserélhetik be. [20])

A belföldre készülő karaván már előre jeleli ki a nemzetet, mely közé utazni akar, s tudván a körülményeket, céljához képest intézi el ügyeit. Szöveteivel elsőben azon népeket keresi meg, hol az uralkodó embertelen szokások következtében bőven és olcsón adatnak el a rabszolgák. Ilyen országok: Moropu birodalom, Kalovár, Lubanda, Kaitira, Katánga és Kazembeországok. ††††) Miután azon országokban a magokkal vitt europai cikkekért a szükséges rabszolgákat becserélték, ezekkel azon népekhez vonúlnak, melyek böviben vannak az elefántcsontnak. Ezt most a vas béklyókban [21]) oda hurcolt rabszolgákért cserélik be.

A szarvas marhával eszközölt cserekereskedés sokkal több alkalmatlansággal jár, és csak délre, a Kubángo folyamon túli tartományokban járja, hol a szarvasmarha nagy böviben vannak, hol tehát azt igen olcsón szerezhetik. De az ottani szarvasmarha száraz, meleg és homokos legelőkhöz van szokva, azért a hosszas utazást az onnét éjszakkeletre levő nedves és sömlyékes hideg lapályokon keresztül ki nem állja, különben is bajos volna azt az ottani nagy és meglábolhatlan ingoványokon áthajtani. [22]) Azért a Kubángón túl levő tartományokban összevásárlott szarvasmarhát onnét csak délre hajtják a különböző pásztor és vadász népekhez, milyenek a mukobálók, hingák, badombodollák, ukoambik, kongárik, muimbák, muszimbák, melyek az idegen

földről hozott férfi rabszolgákat el nem fogadják, s árúikért t. i. az elefánt-csontért meg rhinoceros-szarvért szarvasmarhát vagy fiatal rabnőket akarnak.

A messze tartományokba vitt s az ott becserélt árút a már feljebb leirt módon mángókba kötözve emberek hordozzák, mert e népek semmiféle teherhordó állatot nem ismernek. S ez az oka, hogy a cserekereskedésből kelt nagy nyereségnek több mint felét a nagy szállitási költség emészti föl.

Az áldástosztó földmivelés igen szük határok közé vagyon szoritva ezen népeknél, mert azt a férfiak mint lealacsonyitó munkát egészen megvetik s csak az asszonyok gyakorolják. Leginkább kukoricát és maniokot termesztenek, azután még babot, borsót, tököt, kolompért, [23]) édesgyökért (kará) olajnövényt (mandubi) s jó fajta dohányt. Kerti zöldséget vagy gyümölcsfát épen nem tenyésztenek, mert babonás véleményeik minden hasznos ujitásnak elleneszegülnek, [24]) a legkisebb ujitás is csak bizonyos kedvező körülményektől segítve kaphat lábra igen lassan.

A vetésföldeket nem a gyepes síkokon, de az ős erdők közepett készítik el. Itt rendesen csak a fák gallyait vágják le, ezeket azután a fa tőkéje körül összehalmozzák, s miután a száraz évszak alatt megszáradtak, akkor meggyujtják. A nagy tűz a még élő tőkét megöli, de ki nem vágják, hanem ott hagyják, mig a szél ki nem csavarja.

Szept. hó végén, de leginkább oktober elején, mikor az esőzések beállanak, a földet csak alig 3 hüvelyknyi mélységre felforgatják a kapával, azután két arasznyi magas halmocskákat hánynak föl,

egymástól lépésnyi távolságra, igen oly formán, mint nálunk a szőlőtőke-mivelésnél, a halmocskákban lábbal gyengéden fészket készítenek s ebbe vetik a magot. A fészkek közeit babbal vagy tökkel vetik be. Kétszer kapáltatván meg a kukorica, már márciusban megérik, de rendesen csak juniusban takarítják be, s ekkor egyuttal a szárakat tűz által megemésztik.

A maniok termesztéséről és kezeléséről már feljebb szóltam, itt még megjegyzem, hogy a hideg, többnyire agyagos földön sokkal később érik meg, s általában nem oly édes izü, mint az, melyet a tengerpartok közelében a meleg homokos földeken termesztenek. S hihetőleg ez az oka, hogy a kimbundák sokkal kisebb mértékben termesztik mint a kukoricát, [25]) holott a Koanza folyamon túl, alig 3 napi távolságra s odább keletre a belföldi népek ellenkezőleg igen kevés kukoricát s felette sok és jó fajta maniokat termesztenek. A Koanzán tul általában a homokos föld uralkodik, s ott a maniok egy esztendő alatt érik meg egészen.

A dohányt az esős évszak elején ültetik el, a szükséges távolságokra, oly formán mint nálunk. Több izben megkapáltatván, febr. hóban a már sárguló leveleket leszedik, s nem felfűzve, de árnyékos helyen fris fa levelekbe takarva késztik az éredésre. A lerakás után négy nap mulva rendesen naponkint megforgatják a befedett dohányleveleket, s a már megérteket kiszedik s legott két hüvelyk vastag kötelekbe (minda) fonják, kiszakasztván elébb a levél közepén levő vastag eret. A 10 ölnyi hosszú dohánykötéleket (mindákat) gombolyagokba tekerik,

de minden 24 óra alatt egyszer kibontják, s az egész fonadék hosszában a marokkal gyengédeden meg-nyomogatják, s ezáltal eltávolitják a kiszivárgó nedvet.

Ezt mindaddig ismételik, mig nem a mindinkább kevesedő nedv egészen elapad, akkor azután árnyékos helyre teszik a dohánygombolyagot, s ott hagyják, mig nem egészen kiforr.

Az apró vagy megroncsolt leveleket nagy fa mozsárban még nedvesen összetörik s ez összetört anyagból alma nagyságú golyókat készitenek, melyeket „bungé“-knek neveznek. Ezeket azután árnyékos és szellős helyen megszáritják. E dohánygolyókat leginkább a külföldre kiviszik.

Különbféle, s mind jeles fajta dohány létezik itt; ha jól kezelnék, kellemes illatjával a virginiai, havannai, varinasi és bahiai dohányfajtáknak sem engedne. [26])

A mandubi oly formán mint a kukorica felhányt halomsorokban termesztetik. A késő téli julius és augusztus havakban érik meg, s ekkor a szélesen elágazott gyökerei rakvák sárga hosszukás tokokkal, melyek két magvat rejtenek magokban. E magvakból nyerik kifőzés által az olajt, melyet leginkább az eledelek berántására használnak. A megfőtt magból kiszivárgó olaj a viz szinén uszik, s úgy szedik le kanállal. A mandubi gyümölcs megsütve izes és tápláló eledelt is szolgáltat, de gyakori éledelete hevitő természeténél fogva ártalmas befolyású az egészségre.

A kolompér (kápá), bár jól tenyésznék, csak igen kis mennyiségben termesztetik, s mint tapasz-

taltam, a kimbunda népek a kolompér éldeletét lealacsonyitónak s undorítónak tartják.

A föld termékenysége általában igen nagy, az agyag és homok keveretü földön a vetemények az esös időszakban nagy hamarsággal tenyésznek, és pedig oly buján, hogy a kukorica 180, söt 200 magot is ád. De mindezen bőség ellenére e népeknél az éhség igen gyakori, mert restségből csak alig termesztenek annyit, mennyi esztendönként a család szük eltartására elegendő, s az aratásból sohasem tesznek félre valamit a szük évekre, söt a begyüjtöttet minden gazdálkodás nélkül kezelvén, rendesen már nehány hónappal az új aratás előtt egészen kifogynak az élelmi szerekből; azért a szükebb esztendökben általános és öldöklő éhség uralkodik köztük. [27])

Még roszabb karban áll nálok a állattenyésztés. A barmot egészen magára, természeti állapotjában hagyják, még éjjeli szállásokat is alig készítenek számára, hogy azáltal a ragadozó állatok ellen biztosítanák. Az itt létező házi állatok: szarvasmarha, juh, kecske, sertvés; a szárnyasokbul egyedül a tyúk.

A szarvas marha mind tarka, nincsen nagy számmal, csak vágómarhául szolgál, mert a rest és makacs kimbunda a legkisebb gonddal sincs íránta, s nem tudja tanulékony ösztönét felhasználni, nem tudja, hogy járomba lehet az ökröt fogni, s a földet ekével szántani. Még a tehén tejét sem használják a kimdundák, mert a tej éldelete babonás véleményök szerint vétek. [28]) A szarvasmarha gulyákban legel, az esös hónapokban a magasb vidékek erdői kö-

zött, a száraz hónapokban pedig a sömlyékes lapályokon.

Nagyobb számmal van a juh és kecske, melyek szintén csak vágóbaromul szolgálnak. A juh nagy testalkotásu, gyapju helyett apró sima szőrrel van fedve, húsa igen jó izü. Egyedül csak a sertvést szokták hizlalni, jobbára kukoricával és maniokkal; nagyon jó fajta, s igen hamar hízik.

A házi állatok herélése divatban van a kimbundáknál is, s jól és alkalmas időben gyakorolják.

Az említett házi állatok, noha minden gondviselés nélkül hagyatnak, rendesen jól kiképezett s kövér állapotban vannak, mivel mindig jó és bő legelőjök van. De a délre fekvő Humbe tartományokból általam ide hozott szarvasmarha, mint tapasztaltam, sehogysem képes itt meghonosulni, mert a hives téli hónapokban a hideg s a mezőséget ellepő „karapáto“ férgek (acarus) kevés idő alatt megölik.

Méhtenyésztésről a kimbundáknál alig lehet szó, mert csak a rengeteg erdőkön, az odvas fákban bőven találtató mézet szedegetik. A méhek fészkét, mint már említettem, részint az „oszole“ madár utmutatása szerint keresik föl; a feltalált fészket mindig tökéletesen elrontják. Mindazonáltal szoktak vastag fa kéregből hengerded kaptárokat is készíteni, melyeket azután az erdőn valamely fára kötöznek. A méhek csakhamar elfoglalják a kaptárokat, s ott rakják a mézet, mely a kaptár tulajdonosát illeti, s elrablását halálos véteknek tartják.

Vadászni leginkább a téli hónapokban szoktak, midőn a földet borító magas fű a keleti szelektől

egészen megszáradván, könnyen felgyujtathatik. A kitüzött napon több helység lakosai puskával vagy nyilakkal fegyverkezve összegyülnek s a kiválasztott erdöre mennek. Itt több helyen meggyujtják a száraz füvet, s a rendesen fúvó széltől élesztett tüz nagy hamarsággal elharapózik s iszonyú robajjal hat keresztül a fák alatt elterült tömött füvezeten s a lehullott száraz ágakon, s lángja magasan felcsap a fák gallyazatáig.

A vadászok már előre úgy helyezkednek el, hogy az egész területet bekerítik, s igy a megrémült s a tüz elől minden felé futó vadat könnyen elejthetik. Több százankint lövöldöztetik le a legkülönbözöbb vad, hogy ily alkalommal érdekes állattani gyüjteményre lehetne szert tenni.

A vadászat ezen módja némely veszélyekkel jár, mert a sokszor több mint mérföldnyi átmérőjü körben rendesen dühös ragadozó állatok is nagy számmal vannak bezárva, ezek egy részről a mind erősebben dúló lángoktól, más részről a puskák durrogásaitól felrettenve dühösen a körben előrehaladó vadászokra rohannak, s kivált az oroszlány, leopárd és onka sokszor drágán adják el éltöket, mert néha több vadász áldozatul esik el, mind a mellett, hogy az efféle gyakorlatokban jártas feketék a fenyegető veszélyt ügyesen kikerülni tudják.

Ezenkivül a vadászatnak más módjai is divatoznak, s különösen az ugynevczett vákongók (vadászmesterek) a következő eszközzel élnek: folyótól vagy vizértől kezdve egyenes vonalban ölnyi magas sövényt (mundeo) készitenek, mely néha több mint egy mérföldnyi messzeségre nyúlik; a sö-

vényben rendes távolságokra keskeny nyilást hagynak, hol csaptatót (olibi) állitanak fel. Az ily csaptatót ekkép készítik: vastag és nehéz fa tuskót meghajlott irányban más egyenesen álló fára támasztanak, s fa pecekkel erősitik meg, a pecekhez vékony zsinórt kötnek, melyet az általjáráson keresztülvonnak. Ha már valamely állat arra jár, a zsinórt okvetlenül megrántja, ezzel a fapecek kimozdul helyéből, a nehéz tuskó épen a szük nyiláson átnyomúló állatra zuhan, s lesujtja. Hogy e csaptató által a nagyobb állatok, pakasza, zebra, stb. is biztosan agyonütessék, a csapó fára még hegyes, rövid vas dárdákat alkalmaznak, s valamivel szélesebb nyilásokat csinálnak. Gyakran az olibi-nyilások alatt vermeket (ongumbe) is ásnak, melyeknek fenekére egy vagy több vas dárdát alkalmaznak fölfelé irányzott hegygyel. E vermet gazzal befedik, mely azonnal beszakad, midőn az állat rá lép. A vadászok az olibi készületeket naponként megvizsgálják, hogy a netán agyonütött s ott heverő vad el ne rothadjon, vagy a ragadozó állatoktól föl ne emésztessék.

A halászatban sokkal kevesebb ügyességet tanúsitanak a kimbundák. Hálót nem tudnak készitteni, s a használt igen egyszerű eszközzel nem sok halat képesek elfogni, ámbár folyóik bővelkednek benne. Legközönségesb halászkészület az úgynevezett „muzua," azaz vékonyra hasított nádvesszőkből kötött hosszukás, tölcséralakú kosár, melynek mintegy félölnyi átmérője van. Ezen kosárnak belül, a külső készülethez hasonló bélése van, mely csavarmódra tekeredve a külső készülettől mindinkább eltávolodik s végre hegyes alakú, alig félarasznyi szé-

les nyilásba végződik, mely a közte s a külső készület között levő zacskóba nyilik.

E muzuát szájával a viz folyása ellenében erősítik meg szintes irányban. A hal a kosár tág nyilásába könnyen behat s a mindinkább keskenyedő bélésen át a még keskenyebb alsó nyilásába jut, melyen át a viz sebessége által a zacskóba sodortatik, melyből aztán ki nem mászhatik.

A másik halfogó eszköz az úgynevezett „ginda," mely a nálunk is divatozó haltapogatóval megegyez. A gindát jó sikerrel használják, midőn az időszaki elöntések után a folyók közelében elszórt tavak vize elapadván, a csekély vízben hátramaradt halat könnyen elfogdoshatják. De a halászat ezen módja nincs egészen veszedelem nélkül, mert a tócsákban gyakran krokodilok is lappanganak, melyek annak idején az apadó vizzel nem vonultak vissza a folyóba..

A kimbundák épitését illetőleg meg kell jegyeznem, hogy a fakeritéssel s kivülről árkolattal megerősített egyes libáták mindig külön épittetnek, egymástól legalább 300—400 ölnyi távolságra. Egymás mellett épült több kevesebb ily libáta helységet képez. Minden libáta a tulajdonos család fejétől igazgattatik, kit szintén szekulunak neveznek, a családfők fölé az erombe szekulu van rendelve. Az erombe libáták egészen úgy vannak épitve mint a többi libáták, csakhogy nagyobb területet foglalnak el, s főkapujok előtt, a keritésen kivül, a zsángo (tanácstér) szokott lenni, mely négyszegletü tér, s melyen fa padok vannak.

A libáták lakosainak száma, különböző kiterjedésökhöz képest, nagyon különböző, egyremásra 80-tól 160 lélekre rúg, de néha 2000 egyén is lakik egy libátában. Az egy csoportban épült libáták lakosai szorosan egymáshoz tartva, szükség esetében közös felkeléssel védelmezik magokat a nemesek zsarnok hatalma ellen, sőt nem igen ritkán még a fejdelemtől ellenök küldött haderőt is visszaverik. Külháború alkalmával tulajdon zászló s általok választott főnök alatt harcolnak.

Rendesen a kimbunda libáták roppant incendera fáktól [29]) oly sürün vagynak környezve, hogy azoknak sürü lombozatán a szem keresztül nem hathat; azért a belül helyeztetett házak kivülről nem is láthatók. S minthogy a helységek mindig nyílt s emelkedett síkokon vannak épitve, azért messziről mint magasztos erdöcsoportozatok tünnek fel.

A libáták kerítésére az ugynevezett „ongáje“ és „máko“ kemény fákat használják. Ezekből ember vastagságu, négy öl hosszu karókat ácsolnak, melyeket oly szorosan egymáshoz vernek a földbe, hogy az ily keritéseket csak ágyúval lehetne sikeresen megtámadni s lerombolni. S minthogy e népeknek nincs ágyujok, azért kevés számu fegyveres erő könnyen kiállhatja s visszaverheti a nagy számu ellenség megtámadását is. Az emlitett fafajok oly kemények, hogy a karók a földben leásva egy századnál tovább is épen maradnak, s a férgek (bungysi) sem bántják.

A kimbundák épen nem finnyás izlésüek, minden válogatás nélkül a legundokabb tárgyakat is megeszik. Egy két mérges csuszómászó fajt kivéve,

a többi állatot egyaránt jóizün elköltik, igy az oroszlányt, leopárdot, onkát, hiénát, sakált, stb.; a különbféle bogarakat, a nedves földeken tartózkodó, nálunk ugy nevezett lótetüt, a nagy zöld hernyót, a sáskát, stb.; a krokodilt, a nagy gyíkot, (lacerta teguixin), az óriás kigyót, rákot, békát. De legkedvesebb eledelök az ebhús, melyet azonban csak a harcra alkalmas férfiak esznek, és pedig némely ünnepi szertartások alkalmával ember- és marhahússal keverve. Az elökelöbbek rendesen marhahússal és erdei vaddal táplálkoznak. Növényi eledelül többféle, vadon tenyésző zöldség szolgál, nevezetesen a „lumbi“ (paréj).

Napjában csak kétszer szoktak enni; a reggelit (huima) napkeltével, az ebédet (kuria) pedig nap nyugtával költik el. A húsféléket mindig parázson félig sülve eszik, kivevén a nagy szertartások alkalmával tartott lakomákat, mikor is a húst, mint már emlitettem, keverten megfözik. Különben csak a zöldségeket szokták fözni s zsirral, pálma vagy mandubi olajjal berántani.

Kenyér helyett az ugynevezett „futá“ és „infungyi“ szolgál. A „futá“ fa mozsárban tört, s finom füszállakból készitett szitán (engállo) átszitált kukoricalisztből fözött sótalan málé, mely meghülvén, félig megkeményedik. Az „infungyi“ (infundi) maniok lisztből fözetik. E végre a maniok gyökeret öt hat napig a vizben áztatják, mignem egészen megrágyul, azután megszáritják s fa mozsárban finom lisztté törik, s ebből fözik oly formán mint a kukoricamálét. Az „infungyi“ ugyan hófehér s igen tápláló eledel, de a hozzá nem szokott europainak min-

denesetre kellemetlenül esik, ép ugy mint a „futá.“ [30])

Italul a már több izben említett „kimbombo“ szolgál, mely összekevert kukorica és maniok darából főzött s erjesztett ser; nagyobb mértékben használva részegséget okoz. Ez italból hihetlen menynyiséget képesek meginni, két egyén egy akót is megiszik fél nap alatt. Ize savanyús, s mértékletes használata az itteni forró éghajlat alatt egészséges. De nem oly egészséges a „mingundi“ vagy „bingundi“ (méhser), ennek eleintén édes íze van, de gyors erjedése miatt hamar erősen csipőssé lesz, s ekkor nagyon részegítő, [31]) nagy hascsikarást és fejfájást okoz.

Előre is elgondolhatjuk, hogy e henye életű népeknél a mulatságok és vigalmak nem hibáznak, Vigalmaik leginkább zenében, táncban és éneklésben állanak. Többféle, durva hangszereik vannak. Legközönségesebb a „longomá,“ azaz hosszukás nagy fa dob, mely valami gyengébb állat bőrével van bevonva; kézzel verik s oly nagy zajt ütnek vele, hogy a csendes éjszakákon csaknem mérföldre meghallható. Azután a „marimba,“ melynek hangja a mi dudáinkhoz hasonlít, de összehangzóbb s változatosabb, tehát kellemetesebb is. Továbbá a „bendu,“ azaz fuvolaféle hangszer, mely, mert egyező hangokat nem tudnak belőle kicsalni, a fülnek inkább poklot mint élvezetet szerez. Végre a kellemes pengésű „viszángysi,“ mely kétségkivül csak egyedül képes az europai fület békés hallgatásra bírni.

A táncvigalmak leginkább éjjel, nagy rakás tüzek körül történnek, midőn egyik vagy másik helység zsángóján mind a két nembeliek összegyűlvén, s a kimbombótól fölhevűlvén, nagy ujongással s énekléssel tüzes táncra kerekednek. Asszonyok férfiak összevissza keveredve, folyvást hangosan énekelve s erősen tapsolva ugroskálnak, egymáshoz közeledve illetlen, sőt fajtalan mozdulatokat tesznek, s általában a legnagyobb szemtelenséggel mulatnak. Rendesen csak a hajnal vet véget kicsapongó vigalmoknak.

E rendes mulatságukon kivűl még két nemzeti ünnepök van, az egyik a „kikalánka," a másik a „kánye." Az első ünnepnek akkor van helye, mikor a harcosok a csatatérről győztesen visszatérvén, a fejdelemnek a nyert zsákmányt bemutatják, ki őket ez alkalommal három napon és három éjen át evéssel és ivással megvendégli. Az ünnepélyt a harcosok ünnepiesen öltözve erős puskalövöldözéssel nyitják meg, azután a „szóma katitók" (hókavezérek) által kebelökből választott szónok a harcosok nevében megköszönti a fejdelmet s előadja neki körűlállásosan a hadjárat eseményeit, megnevezvén azokat, kik a csatában magokat leginkább kitűntették s jutalmat kérvén számukra. A beszéd végével bemutatja a prédát, mely leginkább rabszolgákból, szarvasmarhából, viaszk és elefántcsontból áll.

A fejdelem a nyert zsákmány felét magának tartja, a többit a harcosoknak hagyja meg; azután égettbort, vagy, ha ez nincs, kimbombót osztat ki köztük.

A szeszes italtól s a marimbák hangjaitól felhevitett harcosok nagy ujongással egymást táncra hivják fel, de ez csak akkor lesz átalánossá, miután a fejdelem s hadi főnökei körbe állván, a harci mozdulatokból álló „kikalánka“ táncot eljárták. Mig a fejdelem s a hadi főnökök táncolnak, addíg a harcosok ismételve kiáltozzák: „Néha kuku! néha kuku! néha kuku! taláma houssi! houssi a kinyáma!“ (Üdvözlégy urunk, hatalmas oroszlány, mérges oroszlány). Végre a már békétlen harcosokra kerül asor, s ekkor általánossá lesz a tánc; de a némbereknek még nem szabad oda közeliteni. Egykét óra mulva az áldozatra szánt hadi foglyok vágatnak le, s husok eb- és ökörhussal keverve megfőzetik s „infundi“ kenyérrel a hókacsapatok közt elosztatik. Csak ez undok lakoma után jelenhetnek meg a nők is, s most tovább foly a dobzódás és vigadozás három nap és három éjszaka. A kimbombóban nincs fogyatkozás, az elrablott marha pedig étkül szolgál.

A „kánye“ a földmivelő nőknek mintegy aratási ünnepe. Miután a termést betakaritották, a környékbeli némberek a kijelölt napon és helyen összegyülekeznek, s ünnepies virágokkal koszorúzva s zászlókkal kezökben a vidéken legbővebb aratást nyert helység asszonyához (ntembo) járulnak, s termesztményeikből adományt nyújtanak be neki; azután a vetéseken kárt tehető kiluluknak házi szárnyasok vérével áldoznak. Erre a zsángotéren a sok ételből és italból kedvökre lakoznak s azután minden zenekiséret nélkül csak énekelve a nem épen diszes mozdulatú „kánye“ táncot járják. Estve azonban nagy tüzeket raknak a téren, s ekkor a minden

oldalról böven érkező kimbombo elköltésére a férfiakat is meghivják. Most a marimbások és dobosok ís megjelennek. S ekkor a legkicsapongóbb mulatság kezdődik; a nők viszik a gazda szerepét, s még szemtelenebbek mint a férfiak, kiket tartózkodás nélkül mindenféle kicsapongásra feltüzelnek. Az ittas nők minden szeméremből kivetközve, meztelen s mint dühödt lények ugrálnak a sötétségben fellobogó tüzek körűl, ugy hogy inkább pokoli furiáknak mintsem asszonyoknak látszanak lenni. Végre a kipirosló hajnaltól mintegy fölrettenve visszavonúlnak, hogy a nappali álomban új erőt keressenek a jövő éjjel ismét megujitandó kicsapongásokra. Igy a kezdetben ártatlan és dicséretes ünnepély utóbb ocsmány kicsapongássá fajul, mely rendesen az egymásra következő három éjen át tart.

Hitvány időtöltés levén a kimbundák egyik főszenvedélye, az elaggott öregek is, kik az annyira kedvelt táncban többé nem vehetnek részt, valami mulatságot keresnek, s ezt különösen a „cséla„ játékban találják. Ez némileg a domino játékhoz hasonlit. Négyszegű táblán rendes sorozatban s egyenlő távolságokra 40 kis lyuk van vájva. E lyukakba valami gömbölyű tárgyat, rendesen valamely erdei gyümölcs magvát teszik, a két játszó kezében pedig három ily mag van. E három magot mint kockát a tábla közepén levő domborodványra hányják. A golyók az eséstől kapott kisebb nagyobb erővel az egyik vagy másik sorozat lyukaiba gördülnek. S ez dönti el a nyerést vagy vesztést. Mert ha az egyik játszó által hányt golyó a másik játszónak valamely lyukába gördül, az ebben levő magot a maga lyukába teszi,

Érdekes látni, mikép ez emberek mint valóságos automátok minden szóváltás nélkül egész nap a cséla tábla mellett ülve és kimbombót szörpölve az időt eltöltik.

---

†) Magyar eredeti kéziratában „kimbunda“ helyett „kimbundus“ áll, mi alkalmasint csak magyaros vagyis inkább latinos végzés. Elébbi közléseiben a nemzetet „kimbundu“-nak nevezi, s ez, vagy az általam használt „kimbunda“ hizonyosan az eredeti és helyes nevezet. A portugal irók rendesen „quimbundo“-t irnak (t. i. „qu“ annyi mint „k“). Livingstone „kimbonda“-nak írja. Maga Magyar a nemzet nyelvét „bunda“- vagy „ábunda“ nyelvnek mondja. – E népről Livingstone-ban (423 l.) csak ezt olvassuk: „Délkeletre (Pungo Andongótól) szintén hegyes vidék terül, melyet a „kimbondák“ vagyis „ambondák“ laknak, kikről Pires ezredes állitja, hogy igen vitéz és független, de vendégszerető és becsületes nép. Gazdagok marhában, s országuk sok viaszt hoz elő, melyet szorgalmasan gyüjtögetnek s a portugaloknak adnak el, kikkel mindig jó viszonyban voltak. Az akóiak kik azon nemzet egyik ágát teszik, a Koanza bal partját lakják Pungo Andongo felett, kik, a helyett hogy mint azelőtt rabszolgát hoznának eladásra, most olykor viaszt hoznak, hogy érte a portugaloktól rabszolgát vásároljanak.“ — Azonfelül Livingstone egy vagy két izben még a bihéi karaván is megemliti. Általában munkájának azon része, mely a Kazái folyótól nyugatra Loandáig terjedő tartományokat tárgyazza, nagyon hiányos és hézagos; mikor t. i. arra jára, folyvást betegeskedék s az ábunda nyelvet sem tudta jól, tehát nem gyüjthete oly terjedelmes adatokat, mint más országok- és népekről, melyek közelében útja ment. Más utazási munkákban sem találunk sokkal bővebb tudósi-

tást a kimbundákról, s utazó hazánkfia hihetőleg az első ki azon nemzetet részletesebben leirja. H. J.

1) Igy neveztettek papjaik vagy jóslóik, kik a babonás népen határtalan hatalommal uralkodván s elveikben szorosan egymáshoz tartván, félelmes theokratiát alkottak. Jelenleg csak a kaszángysi fejdelem él e cimmel.

2) A pakaszéro társulat igen el van terjedve a délafrikai népek közt, tagjai különbféle titkos jeleken ismerik meg egymást, melyeknek még addig sehogysem juthattam ismeretségébe. Küljeleik: a pakasza állat farkából hasított, hüvelyknyi széles bőrszelet, melyet fejök körül kötnek úgy, hogy a belőle szintes irányban hosszan kiálló szőr arcukat beárnyékozza; továbbá ugyancsak azon állat vékony beleiből készült nehány karika, melyeket karjokon és lábszárukon viselnek. Halálos eskü kötelezi őket a társulat titkai megtartására.

††) A zsága (sagga, giaga, jagga, jaga) néppel Battel András, ki 1589 óta több évet töltött a Záire és Kuanza vidékén, találkozék először, és pedig a Tehénöböl közelében a Kavo (Kavako) folyó mellett. A zsagák akkor a Kavón túl lakozó nép ellen hadakoznak vala s a portugalok hűséges segédjeik voltak. Hadjáratukat azzal kezdék, mondja Battel, hogy mindenkit, a kire találtak, kor- és nemre való tekintet nélkül, leöltek vagy elfogtak. A foglyokat a táborba hajták s béklyóba verék, hogy eladják, a leölteket pedig felfalák, mert a saggák a világ legnagyobb kannibáljai, kik az emberhúst kéjjel fölemésztik, noha elég vágómarhájok van. — Mindazáltal a portugalok szoros barátságot vetettek a kannibálokkal s hosszas ideig nyereséges embervásárt űztek velök. A 16-dik és 17-dik század portugal utazói tehát gyakran emlegetik a zsagákat. Honnan jöttek a nyugati partokra, nem tudjuk. Némelyek azt vélték, hogy Afrika keleti részéről, a Nyassza vagy Nyandsa tó keletéjszaki mellékén levő Moenemoezi országból költöztek Angola keleti részébe, különösen a Cassange vagy

Cassantse völgybe (Kasszándsi, Magyar: Kasszángysinak irja) a Kuango (Quango) mellékére. De e vélemény csak névhasonlaton alapszik; t. i. a Kilima Ndsáro hegy éjszakkeleti oldalán elterülő tartományt Csagának (Chaga) nevezik, mi tüskés sürüséget, keritő sövényt jelent, s e nevet egynek tarták a zsaga nép nevével. Mások azt állitják, hogy a zsagák hazája az egész belföld a Niger folyótól kezdve le a Fokföldi gyarmatig, s hogy azon belföld majdnem merő pusztaság. Végre némelyek azt tartják: a zsagák, a Habest pusztitó gallák, a Dahomájtól keletre lakozó ejók vagy ebók, a Loangótól keletre tanyázó anzikók s a Nigertől éjszakra barangoló targhik (tuarek) egyazon néptörzshez tartoznak. De ezek mind alaptalan vélemények. Annyi bizonyos, hogy a zsagák 1542 óta Kongót áraszták el, s a portugalok által csak sok évig tartott véres harc után szorittatának vissza. Azután állitólag az Afrika keleti részén levő Monomotapát is elárasztták, de 1589-ben onnan is kiszoríttatának. Mondják, hogy a tulajdonképi zsagák most Dahomájtól ejszakkeletre tanyáznak, s hogy ott különösen lovas csapataik által gerjesztenek nagy félelmet.

A portugalok továbbá azt mesélik róluk, hogy Zimbo vezérlete alatt költöztek Dél-Afrika partvidékeire. Zimbo halála után egyik jeles vezérének özvegye, Musszasza, s ennek leánya, Tem-ban-Dumba, vezérlete alatt folytaták a pusztítás müvét. E két nő állitólag még kegyetlenebb és vérengzőbb volt mint Zimbo. Tem-ban-Dumba azután fölzendüle tulajdon anyja ellen s magához ragadá az egész hatalmat. Az egybegyült nép jelenlétében egyetlen csecsemő gyermekét mozsárban izzé porrá töré, azután gyökerekkel, füvekkel s olajjal keverve üstben kenőcscsé főzé, mely kenőcs, állitása szerint, az embert bátorrá, győzhetlenné s sérthetlenné teszi. Ettől fogva a zsagák minden fontosabb vállalat előtt magokat a „madzsija szamba“ nevü kenőcscsel kenik be, mely mindig ugyanazon edényben tartatik s porrá-

tört gyermekek és fűvek főzése által mindannyiszor kipótoltatik. Tem-ban-Dumba csakhamar elhírhedett iszonyatos tetteiről; a merre csak vérengző csapataival járt, a lakosok elréműlten a hozzáférhetlen hegyekbe menekűltek. A rettenetes asszony tulajdon kedveseit is, ha megúnta, leölé s felfalá, mignem Kulemba őt megelőzvén, méreggel mulatá ki a világból. Tem-ban-Dumba ekkép meghalt, de iszonyatos törvényei érvényben maradtak. E törvényeket a portugal irók „quixilles"-nek nevezik; Magyar több ízben emlegeti a „kézila" törvényeket, de nem mondja, hogy mit jelent e szó, s a kimbundák törvényeit általában csak szokásbeli törvényeknek állítja. A quixilles (kézila) törvények elseje, a portugal tudósitók szerint, azt rendeli, hogy minden zsága anya ölje meg fiúgyermekét, a férfiak hiánya pedig a rablójáratokon elfogott fiúk felnevelése által pótoltassék ki. Utóbb annyiban módositották e természetelleni törvényt, hogy azon zsaga fiúkat, kiknek foga elsőben az alsó állkapocsban jött, meg nem ölték, hanem felnövelték. Más törvény az emberhús-evést rendeli, s megtiltja a sertvés, elefánt és kigyó-hús élvezetét. Csak a nőtől való húst nem volna szabad megenni, de e tilalmat gyakran megszegték, mivel, állítólag, fiatal nő húsa igen izes falat. — A zsagák szokásairól azt beszélik: Kedvenc nejét a zsaga ember otthon hagyja s nem viszi magával a háborúba, de hazatérvén, egyik leölt ellenségének szivét és velejét hozza neki a háborúból; ha ekkor a nő habozás nélkül eszik a szivből és velőből, a férj bizonyos benne, hogy iránta hű volt; ha pedig nem akar belőle enni, hűtelennek tartatik s kivégeztetik. Cavazzi hithirdető beszéli, hogy személyesen jelen volt, midőn a háborúból hazatérő férj még igen fiatal feleségét az általa megölt ellenség husából vett darabbal megkinálá, mint hogy pedig a feleség a hústól, mivel már egészen el volt rothadva, undorodék, a férj hűtlenséggel vádolá s meg akará ölni. Csak a feleség családja s Cavazzi közbenjárása mentheté meg őt.

Háborúban a zsagák mindjárt a csata alatt kitépik s felfalják az elejtett ellenség zsigereit és szívét, a győzelem után pedig nagy tort üllnek a csatamezőn; vért isznak s nyers és sült emberhúst esznek, azután táncolnak és danolnak. Eleségről általában sohasem aggódnak, mert ha éhségök lecsillapitására a foglyok vagy elesettek husa nem elegendő, rabszolgáikat és saját gyermekeiket költik el. Mielőtt harcra indulnak vagy más fontos vállalathoz fognak, a főnök napkölte előtt áldozatot tesz. A főnök pávatollal ékesitett süveggel székben ül, környezve 40—50 nőtől, kik kezökben zebrafarkot tartanak s a mögöttük kukorodó zenészek kisérete mellett énekelnek. Nagy tüz felett függő cserép fazékban az elhirhedt kenőcs fő, melylyel a főnök mellet álló papok vagyis inkább varázslók sok ráolvasással és teketoriával homlokát, hálántékit, mellét és derekát bekenik. Azután szekercéjét adják kezébe, intve, hogy vitézül harcoljon az ellenséggel. S a főnök, jeléül, hogy intésöket beveszi, azonnal eléje vezetett egy fiút s két férfit öl meg. Azután 5 tehenet, 5 kecskét s 5 kutyát ölet le a táborban s ugyanannyit a táboron kivül. A vért a tüzbe fecskendik, a hust pedig elköltik. — A főnök születése napját minden évben következőleg üllik meg. A népség férfiai és asszonyai nagy térségen összegyűlnek, közepett a főnök és előkelők sátor alatt vagy állványon vannak. Egyes fához mentől dühösebb oroszlányt kötnek; a zenészek nagy zajt ütnek, ekkor elvágják az oroszlány farkát, s leoldják. Az oroszlány tehát dühösen a néptömegnek rohan, s rakásra széttépi az embereket, mert senkisem védelmezi magát, sőt örömmel hagyják magokat széttépni. Végre az oroszlány agyon taposatik; most az életben maradtak ujjongva felfalják az összetépett embereket s örömkiáltással haza kisérik a fejdelmet.

A zsagák közönséges eledele az emberhús, s csak ennek hiányában táplálkoznak állatok húsával vagy termesztményekkel. — Fontos események alkalmával

nagy áldozatot tesznek, melyet quiluviá-nak neveznek. (Quiluvia nem egyéb mint: kilulu, vagyis, Magyar szerint, az elköltözött lelkek, tehát ez az elköltözött lelkeknek hozott áldozat volna). Sűrű erdőben nagy karókeritést készitenek, a karók tetejébe élő kosokat, ürüket és tyúkokat szúrnak fel, azután leölik az áldozatra szánt embereket, zsagákat és hadifolglyokat, néha több százat. — V. ö. Külb, Laender- und Völkerkunde, etc. IV. köt. 200—212.

Tams is megemliti a „jagga“ népet, mely 1835-ben Benguelát meglepé s feldulá, s mely, szerinte, a messze belföldön nomád életet él, s a hadi foglyokat inkább megeszi, semhogy eladná.

A „pakaszéro“ szó bizonyosan portugal származásu, s a Magyar által emlitett pakaszérók nem egyebek, mint a mások által emlitett „empacasseiró“-k, kik Angolában portugal szolgálatban vannak. Livingstone azt mondja róluk: „Bizonyos szabadkőmivesi testvérséget alkotnak, melybe csak azt veszik föl, ki tapasztalt vadász s puskából jól tud lőni. Megkülönböztetésül bivalybőrből való szalagot viselnek fejök körül; minden sürgetős esetben ők a küldöttek. Igen biztos emberek s hadi szolgálatban a portugalok legjobb benszülött csapatát képezik.“ — Magyar a vadbivalyt a benszülöttek nevével többnyire „pakaszá“-nak, de egy két helyen „enpakaszá“-nak is mondja, Cooley szerint tulajdonkép „mpakaszá“-nak kell irni. E szótól származik a „pakaszéro“ vagyis inkább „empakaszeiro.“— Ha e társulat, mint Magyar állitja, eredetileg a benszülöttek keblében a zsagák ellen támadt, bizonyosan a szó képzőjét saját nyelvökből vették volna. Azért nekem hihetőbbnek látszik, hogy a társulat szerzői a portugalok, kik azt telepitvényeik ótalmára különösen a zsagák ellen is létesitették. Azonban az is meglehet, hogy a társulatnak eredetileg bunda képzőjü neve volt, de utóbb a portugal képzőjü nevezetet fogadták el, mint pl. a „pombeiro“ szóval is tették. Ez benszülött keres-

kedőt jelent s vagy a bunda „pambu“ (út) szótól ered, vagy „Pombo“ tartománytól, mely Kongo belsejében van, hova a benszülött kereskedők különösen jártak vala. H. J.

†††) Magyar elbeszéléseiben több oly dolgot találunk, melyek lehetleneknek látszanak, s gyakran azt gondolhatnók, hogy nagyít vagy épen koholmányokat közöl. Igy pl. több helyütt s ismételve állitja, hogy e vagy ama népségek „anthropophagusok“, „kannibálok“, stb. Ezt nem igeu hinnők, ha különösen a IX. fejezetben nem hozna fel oly részleteket, melyek nem lehetnek koholmányok. Tams-ban is olvassuk: „A régi babona még most is megmaradt e népek közt. Még az europai telepitvények közelében is valóban mesés dolgok történnek; de különösen Benguela belsejében igazán kegyetlen szokások uralkodnak. Egy portugal tisztviselő tudósitása szerint többi közt Bailundo kerület keleti szomszédjainál (150 mérföldre Benguelától) még mainapiglan azon szokás uralkodik, miszerint új szóba kormányraléptekor egy leölt kövér öreg néger husát tehén vagy disznó húsával keverve a fejdelem és hűberései ünnepiesen megeszik, jeléül annak, hogy a fejdelemnek joga van, minden alattvalójával ugyanazt tehetni.“ — Cavazzi, már szintén idézett munkájában, azt mondja, hogy Kongótól keletre a belföldön sok népség lakik, melyek emberhúst esznek, mikép a Záirén túl lakó kongo-riamulazzák. (Cooley szerint „ria-mulazza“ annyi mint „na-malas,“ vagyis „na-múlas,“ a „múlas“ szó pedig a ruunda nyelven ördögöt, poklot jelent). Továbbá kétségtelen, hogy éjszaki Afrikában, különösen éjszaki Guineában az emberáldozatok mai napiglan divatoznak. Igy Wilson (Western Africa; its History, Condition and Prospects, 219. l.) ezt irja: „A gyakorlat emberi áldozatokat hozni a gonosz lelkek megengesztelésére átalános (éjszaki Guineában); de seholsem gyakoribb, vagy nagyobbmértékű, mint Asanti és Dahomái királyságokban s a Bonny folyó mellékén. A két előbbi helyen foly-

vást nagy számmal áldoznak embereket, főleg hadi foglyokat, a fejdelmi elődök árnyainak, és pedig hajborzasztó s páratlan kegyetlenséggel. Mikor a király meghal, fő feleségeinek s kedvenc rabszolgáinak nagy számát ölik le, nem annyira mint áldozatokat haragja megkérlelésére, mint inkább hogy társai és szolgái legyenek a más világon.“ Más helyütt mondja: „Dahomáiban ugy mint Asantiban a fejdelem valamennyi elődjének sirját minden évben emberi áldozatok vérével öntözik.“ A dahomáii fejdelem palotájának udvara ember koponyákkal van kirakva, kőfalai pedig ugyancsak emberkoponyákkal ékesitvék.

Hasonló dolgokat beszél Hutchinson. Szerinte Bonny királyának palotájában a főkapu oszlopjai, a szobák pallói, az oltár oszlopja és táblái emberkoponyákból állanak s a falakon emberi állkapcsokból készitett fűzérek függnek. Még az ugynevezett brassz-emberek is, noha „nemes érzelmüek“ gyermekeket szoktak áldozatul a folyókba dobni. Livingstone végre átalában azon megjegyzést teszi: „A déli szélesség 20-dik fokától éjszakra terjedő valamennyi országban találjuk a szokást, miszerint az elhúnyt főnök kiséretéül emberek öletnek le s más alkalmakkor is emberáldozatok hozatnak.“ H. J.

3) „Szóma“ vagy „szóba“ (szóva) a szó teljes értelmében „felséget“ jelent, s azon időtől fogva még mindig a kimbunda fejdelmek ciméül szolgál, kik csak világi hatalommal felruházvák, mig a kaszángysizsága fejdelem és főpap egy személyben s azoknál még nagyobb tiszteletben és méltóságban áll.

4) Az elhúnyt szóba halálának hire rendesen csak két hónap mulva lesz közönségessé, mert a kimbandák és főtisztviselők, midőn a fejdelem közelgető halálát gyanitják, senkitsem eresztenek be hozzá, s nevében még akkor is bocsátanak ki rendeleteket, mikor már nincs az élők között. Végre a fő kimbanda a fejdelmi háremben levő nőket tudósitja a fejdelem haláláról, s azok legott

iszonyu jajgatással tudatják azt a város népével, mire a halotti tor a vad kicsapongások egész dűhével kezdődik.

5) A fejdelem leendő utódja sohasem lakozik az uralkodó közelében, sőt vele csak találkoznia is tiltva vagyon, azért rendesen a legtávolabbra eső vidéken szokott tanyázni.

6) A kegyetlen babonákkal eltelt barbárok nem iszonyodnak terhes asszonyokat felbontani s a méhökben talált éretlen gyümölcsöt kiszaggatni, mellyel az új fejdelem testét bekenik, azt állitván az istentelen kimbandák, hogy azzal a fejdelem teste mindenféle fegyver ellen biztositttatik.

7) Mihelyt az általános hódolatkiáltás elhangzott, a fejdedelem legott kiszongója által tudatja a gyülekezettel, micsoda új nevet vett föl. Ez többnyire valamely szokásának felel meg. Pl. a jelenleg uralkodó neve „Kajája-Kajángula“ azt jelenti: szaporán sietö.

9) A jelenleg uralkodó fejdelem a bihéi aristokratia nagy befolyásu halalmát egészen megtörte, mivel ez zsarnok uralkodását meg akarta gátolni s tehát utjában állott. 1850 febr. 3. a régi s általában tisztelt nemességből 43 egyént saját szeme láttára végeztetett ki méreggel. A kivégzettekhez volt barátom és utitársam, a karaván főnöke Mursza is tartozott; sem ajándékaim sem kéréseim által meg nem menthettem őt.

9) Hogy a föld népe némileg ment legyen e kártékony fegyveres csapatoktól, kell hogy vezérjeik a lakatlan erdőkön keresztül, a helységektől távol vezessék őket az ellenség földjére, mert különben nincs emberi hatalom, mely a közelökbe eső jószág feldulásától visszatartóztathatná.

10) Ha a fejdelemnek nincsen alkalmas fia, ki a „szóm' an ukán dsámba“ vagyis tábormester hivatalát viselhetné, tehát valamelyik testvérére ruháztatik azon tisztség, mely valóban nagy fontosságu e despota államban, hol minden intézmény csak anyagi erő által tartathatik fenn.

11) Felette megbotránykoztató dolognak tekintenék, ha házasodáskor a leány is megkérdeztetnék, akar-e a kérőhöz menni, vagy sem; mert azt tartják: a nő csak a férfi szolgálatára van teremtve, s örűlhet, ha valaki elveszi. Ha mindazáltal a leány vonakodnék a szüléitől neki ajánlott vőlegényhez menni, a kimbandák által mindjárt elkárhoztattatnék s soha többé férjre nem számolhatna.

12) Minden feleség számára külön gunyhó épittetik, némi távolságra egymástól, de udvar nélkül, csak a „ntembo“ lakjának van külön udvara és kerítése.

13) Utazásaimon többször tapasztaltam azt. A karavánoknál találkozó terhes asszonyok, mikor a szülési fájdalmakat érezték, csak kissé kitértek az útból, s néha minden segitség nélkül lebetegedtek. Azután a legközelebb viznél megmosakodtak, ujdon szülött gyermeköket is megmosták s ezzel hátukra kötözték s tovább mentek a karaván nal.

14) Az ország népességének legalább harmadrésze rabszolga, ha nem fele; de a rabszolgáknak ismét csak harmadrésze ném ber.

15) E szökési módot leginkább csak a rabnők használják, férfinál a gyávaság kitűnő jelének tekintetnék.

16) Idegen birtokon levő ökör megölése még vallási véleményök szerint is nagy vétek; ezenkivűl ára csaknem annyi, mint rabszolgáé, azért nem csoda, hogy az ekkép megszökött rabszolgát nem egy könnyen lehet visszaváltani. — Megtörtént, hogy egyik rabszolgám, miután boszuállásból nekem tetemes kárt tett vala, az emlitett módon megszökött s más urat keresett magának. Nem annyira boszúból mint inkább azért, hogy példát szolgáltassak többi rabszolgáimnak, lehető visszaváltásáról a fejdelemmel értekeztem. Ez mind a szökevényt mind új tulajdonosát megkötöztette s mind a kettőt nekem átadatni rendelte mondván: „Ez a fehér a mi tolvaj szokásainkkal járó hasznokat nem élvezi, mert ez rá nézve szégyenitő volna, következésképen kell hogy azok-

nak terhétől is ment legyen.“ — Én a megkötözött tulajdonost mindjárt szabadon bocsátottam, de ezen a fejdelem nagyou megboszankodott s szófogadatlanságom miatt érette tetemes váltságbér fizetésére kötelezett, mert egyáltalán akarta, hogy az is rabszolgám maradjon.

17) A fejdelmi lobogó szine veres és fehér, függőlegesen váltakozva, de a hókák ahhoz nem tartják magokat, s kényök szerint hol e hol más szinü lobogót hordanak.

18) Közel sem mutatják be az egész zsákmányt, rendeseu nagyobb részét, söt néha az egészet is eltitkolják s eltagadják, noha ezen bűnért nemcsak a vétkes, de egész családja is irgalom nélkül rabszolgául eladatik.

19) A ganguella névvel ismert népek az égettbort méregnek tartják s épen nem élnek vele, sőt többen már halállal is lakoltak azért, hogy köztük is be akarták hozni az égettbort. A tetten felbőszült vadindulatú népek agyonütötték.

20) Nagy megelégedéssel tapasztaltam a délafrikai távoli belnépek közt mindinkább gyarapodó civilisatio jeleit, mit leginkább az elefántcsont-kereskedésnek kell tulajdonítani. Több népek, melyek még hét nyolc év előtt az europai cikkeket nemcsak nem használták, de bűbájos miveknek tartották, s azért beszállitásukat hazájokba is megtiltották, jelenleg már inkább szövetekért, mint rabszolgák- és szarvasmarhákért cserélik el a birtokukban levő elefántcsontot. Ilyen népek a Riámbégysi folyam hosszában tanyázó lu-bánda, katánga, káitirá, kálui, zsenzse népek s a Kubángo folyón tul délre lakozó mu-handák, háidongák, kongárik, humbék és mukobálók.

††††) Az Afrika belsejében létező országok között egyik leghiresebb Muataja Nvó, vagy mint Mágyar tán nem egészen helyesen irja — Muati Janvóa birodalma. Muropue vagy Moropu birodalomnak is nevezik; az előbbi nevezet az uralkodó cimétől, a másik pedig a nép nevétől kölcsönöztetett. A birodalom népét

a portugalok „moluá“-nak, többesben pedig “moluas„-nak nevezik; Cannecattim hithirdedő, ki bunda nyelvtant és szótárt adott ki, azt állitja, hogy a molua szó többese tulajdonkép: „milua.“ De Cooley ezt hibásnak tartja, mert szerinte a kérdéses nép neve a Lulua folyótól származik, melynek partján lakik, s egyesben „mlua“‘ többesben pedig hihetőleg „alua“. A „mu“ vagy „m“ előrag a bunda nyelvekben mindenesetre népet, embereket jelent, mikép a „ka“ előrag országot jelent; igy pl. mundombe = mu-n-Dombe = Dombe népe vagy emberei, Kalui = Lui ország, Kalovár = Lovár ország, stb. Cooley már azt állitja, hogy a „mu“ vagy „m“ előrag többesben „a“-ra változik. Az ország fejdelmének cime igy eredt: „muata“ annyi mint „muene“ vagy „máni“, azaz úr, „ja“ vagymint az angolok és portugalok irják — „ya“ a genitivusi rag, „nvo“ pedig, Cooley szerint, rokona a kongói „mfu“-nak s tehát halat jelent; a cimnek jelentménye tehát: a hal ura. A portugalok e cimet megröviditve „matianf“-nak is irják, Livingstone pedig matiamvo“-nak irja. Jóllehet Muata-ja-Nvó birodalma nagy hirben áll, mégis mindeddig keveset tudunk róla. 1805-ben két „pombeiro“ látogatá meg, kiket a kasszandsei kereskedő telep felügyelője Da Dosta Honoratus küldött vala ki, hogy, ha lehet, Afrika belsején keresztül menve a keleti partján levő portugal gyarmatokig nyomuljanak elő. Ezen pombeirók szerint Muata-ja-Nvó fővárosa Mukári portugal teleptől (mely Pungo Andongo közelében volt) 76, a Kuango (Quango) folyótól 48, s a birodalom déli határjától 34 napi járó földre volt, s ezen s más adatok szerint Cooley annak fekvését a déli szélesség 5^0 50^1 s a keleti hosszúság 19^0 55^1 alá helyezte (Lásd: Inner Africa laid open, 6—37 l.) Később más adatok s különösen Graça Rodrik közlései nyomán, ki Muata-ja-Nvó fővárosát (kilombo) 1843-ban látogatá meg, annak földirati fekvését a déli szélesség 8^0 s a keleti hosszúság 22^0 20^1 alá helyezé. (Lásd: Geogr, Mitth. 1856. IX füz.)

Livingstone ellenben azt mondja: Matiamvo városa úgy látszik, 19 napi járó földre van Kabangótól, vagyis a d. sz. 8° 20' s a keleti hosszúság 22° 32' alatt, de a munkájához csatolt földképen, melyet Arrowsmith készitett, a város a d. sz. 8° 20' s a k. h. 23° 20' alatt van; végre Macqueen szerint a d. sz. 2° s a k. h. 24° alatt volna. Ebből látjuk, mennyi bizonytalanság uralkodik még Afrika belsejét illetőleg. Magyar több izben állitja, hogy a Moropubirodalmat is meglátogatta, de fekvéséről mitsem mond s csak egyszer jegyzi meg mellesleg, hogy Bihétől 60 napi járó földre van. Reméljük, hogy a következő kötetekben bővebben fogja leirni. Addig is ide igtatom, mit más forrásokból merithettem. Graça csak a következő sovány tudósitást közli: „Ez ország, t. i. Muata-ja-Nvó birodalma, Afrika belsejében kelet felé van, s tőle kelet-dél-keletre Cazembe tartománya terül. Be van rekesztve a Kasszabi és Lurúa vagy Ru-zu folyóktól, ez utóbbi sós és haldús. E folyók a Szenai folyamba (Zambeze) ömlenek. Muata-ja-Nvó birodalma roppant sikság, posványos helyein nagy fák vannak. A marhacsordák nem magánbirtokok de az állam tulajdonai. A király gúnyhói jól épültek s karózattal környezvék. A városnak hathatós rendőrsége van s feltűnőleg tiszta.“ Más tudósitásokból tudjuk, hogy a Muata-ja-Nvó városa a Luiza vagy Loviza folyó mellett épült, melybe több más folyón kivül a Luige szakad. A birodalom más folyói: a Jambes, vagy Ja-mbese (halfolyó) vagyis Lulua (keserűfolyó), mely a Roni folyóba ömlik. Ez utóbbi folyó, Luenya, Luakue, Kaszabi, Kazaj, Kazéje, Kazeze nevekkel is illettetik.

Livingstone-ban a szóban levő birodalomról a következő tudósitásokat olvassuk, melyeket a benszülöttektől kapott. „Matiamvo, vagyis Muata-ja-Nvó, valamennyi balonda népek fő uralkodójának városa mintegy 34 ang. mfldre van keletre a Lolua (Lulua) folyótól, vagyis 132 ang. mfldre éjszakkeletre Kabangótól. Kvendende falujában (délre a Dilolo tavától) nehány emberre akad-

tam, kik épen az ő városából jöttek vala, ki levén küldve hogy a volt főnök halálát hirdessék ki. Az elhúnyt matiamvo, ezen emberek tudósitása szerint, ugy látszik, tébolyodott volt, mert néha fel s alá dühönge a városban s a kivel csak találkozék, elűté fejét, mignem egész rakása volt emberfejekből. Matiamvo ebbeli eljárását azzal indokolá, emberei már nagyon megszaporodtak s tehát fogyasztani kell őket. Föltétlen hatalma volt alattvalói élete és vagyona felett. Azon kérdésünkre, vajjon szokásban vannak-e még az emberáldozatok, mint Pereira idejében Cazembe városában voltak, azt felelték, hogy sohasem voltak oly gyakoriak, mint Pereira állitotta, hanem hogy csak néha fordulnak elő, mikor a főnöknek az emberi test bizonyos részeire, varázs-szerekül, van szüksége. Hozzáveték, reménylik, hogy a mostani fejdelem nem ugy fog cselekedni, mint őrült elődje, de csak azokat fogja kivégezni, kik varázslatot vagy tolvajságot követtek el.. Továbbá azt beszélték az emberek, hogy mikor a matiamvo meghal, bizonyos mennyiségű rabszolga öletik le, hogy kisérői és szolgái legyenek a más világon. A barotszék ugyanezt szokták teuni. Azt is mondták, hogy az elhunyt matiamvo egész falut is eladott, hogy, ha valamit megkivánt, ezt az idegenektől megszerezhesse. Mikor rabszolga kereskedő látogatta meg, minden árúját lefoglalta, azután 10—14 nap mulva nehány embert külde valami jelentősebb faluba, ott megöleté az előkelőbb lakosokat, a többieket pedig eladá, s igy fizeté meg a lefoglalt árúkat. Ez gyakran történt s csaknem valamennyi látogatója fekete volt.. Egy öreg ember, ki azt állitotta, hogy az elhunyt matiamvo folytonos kisérője volt, s kivel Katema városában találkoztam, azt beszélte nekem, hogy a Lolo (Lulua) a Liambáj folyó egyik ága volna, s hogy a következő folyók szakadnak a Lolóba, t. i. a Lisis, Lisz vagy Lisze, Kalileme, Isidis és Molong. Egyikök sem széles, de a Lolóval egyesülve jelentős folyamot alkotnak. A tartomány, melyet a Lolo hasit, állitólag lapos,

termékeny, népes s terjedelmes erdői is vannak. Matiamvo országa allitólag népes de alattvalói csekély vagy épen semmi kereskedést sem űznek. Ők kalikót, sót, lőport, durva cserépárúkat s gyöngyöt vesznek s cserébe elefántcsontot s rabszolgát adnak. Szarvasmarhájok nincsen, csak magának matiamvónak van egy csordája, melyet a hús kedveért tart. A mostani uralkodó állitólag szeliden kormányoz" stb.

Kazembe birodalma is gyakran emlittetik; ennek fővárosa Lucenda vagy Lunda, mely Cooley szerint a déli szélesség 9° 29¹ s a keleti hosszuság 29° 16¹ alatt fekszik, nincs messze a Luapúla folyótól, s a Mouva vagy Mofo nevű láp éjszaki oldalán épült, melybe a Kanegoa, Lunda s más folyók ömlenek s mely a Luápúla folyóval is kapcsolatban van. A város tehát folyókkal és mocsárokkal van környezve, miért is nagyon egészségtelen. A már emlitett két pombeirón kivül, kik 1810 ben érkeztek oda, Lacerda 1799-ben s Monteiro 1831-ben látogaták meg azon várost. — Kazembe alattvalói az arundák vagy alundák (egyesben tulajdonkép: „m'runda", s többesben „arunda„, mi hihetőleg hegyilakost jelent) szálas, izmos s egészen fekete emberek. Nem reszelik fogaikat, nem is tátoirozzák magokat. Rendesen csak ágyékuk köré kötött s bőr övvel leszoritott kendőt viselnek, lábszárukat pedig kagyló s kavics fűzérekkel ékesitik, de bizonyos ünnepélyes alkalommal zubonyt öltenek Tartományuk igen termékeny, mert rendes és bő esők öntözik, de a földmivelés meg baromtenyésztés igen rosz karban van nálok. A tavakban és folyókban elég hal van, melyet azonban nem tudnak besózni, jóllehet az a belföldi kereskedésnek fontos tárgya Az arundák fő eledele a kaszava vagy maniok, de tartományukban a banána, jam és más gyümölcsök és zöldségek is teremnek. — A honi hagyományok szerint a mult században Ganga Abilonda, Muata-ja-Nvó egyik tisztviselője, ki a hires Kigila nevű sósposvány urává neveztetett vala ki, keletre fordità

fegyvereit s elfoglalá Quichingát s lőn alkotója a Kazembe birodalmának. (Kazembe, ugy látszik alkirályt jelent.) A Kazembe egészen független, mindazáltal Muata-ja-Nvó t atyjának nevezi s szinleg őt ismeri el főurának. A Kazembe birodalma legtágabb értelemben nyugat felé 40 napi járó földre terjed a Luburi folyóig; délkeletre 20 napi járó földre az Uj Zambeze-ig a Luapula egyik mellékfolyójaig. Kelet felé szomszédjai a muzokumák és auembák, kik a birodalma keleti határja s a Njassza vagy Nyandsa tó közt terülő tartományt birják. Kazembe birodalmában hires réz- és sóbányák vannnak.

Kazembe birodalmától délnyugatra, Moropubirodalomtól pedig délkeletre Kalovár ország van. Ezt mások Loval, Louvar, Lobale nevekkel említik. Ez országról legrégibb s eddigelé legjobb tudósitásunk az, melyet De Silva Texeira Sándortól kaptunk, ki 1795-ben jára ottan. Akkoron a fejdelem székhelye (libátája) Kinhama (Quinhama) volt 50 portugal mfldre az ország határjától, a Lualaba vagy Luinhama folyónál. „Loval, ezt mondja Texeira, 60 port. mfld hosszu s 10 mfld széles. Keletre Luy szóvája s Amboella van, délre Amboella, Bunda és Kanunga, éjszakra a moluák (Muropue) nagy szóvája s nyugatra Kibokue (Quiboque) s Bunda“. —

Lobále igen nevezetes ország azért, mivel a Dél-Afrika középhátán levő nagy vizválasztót foglalja el. Éjszaknyugati határján a délnyugatról jövő Kazáj vagy Kaszabi foly, melybe elsőben a keletről jövő Lualaba, feljebb a vele majdnem egyenközűleg folyó Lulua és számos mellékfolyói ömlenek, s mely végre a Kuangóval (Quango) egyesülve a Kongót vagyis Zairét alkotja. Délkeleti oldalán a Liba foly, mely az éjszakkeletről jövő Liambáj (Leeambye) vagy Luambeje folyóval egyesülve délnek tart; végre nyugatdéli oldalán a Ngenko vagy Loeti foly, mely szintén a Liambájba sza-

kad. A Livingstone által fölfedezett Dilolo tó is Lobalé-ban, vagy keleti határján van. H. J.

21) Ezen vas béklyókat „limbámbo“-nak nevezik; rendesen tiz rabszolgát egy béklyóba szoktak láncolni. A lánc-szemekbe t. i. egy lépésnyi távolságra egymástól fél-arasznyi átmérőjű karika van illesztve, melyhez a rab-szolgák a jobb kezökre vert karikákon átvont erős vas gyűrűkkel vannak láncolva. Bal kezök szabad marad a testi szükségek végezhetésére. Éjjel azonban a nagyobb bátorság okáért még lábaikra is vernek béklyót.

22) A Moropu birodalomba tett utazásom alkalmával lovaglásra megtanitott két ökröt vittem magammal s egészen jó sikerrel használtam azokat; de a belföldi magas síkokon naponkint utamba eső sok ingoványokon csak nagy bajjal és több ember segitségével voltam képes átvergődni, s végre a Kibokue sömlyékeiben az egyik ökröm odaveszett, a másikat pedig, mivel nagyon hátráltatott, kénytelen voltam levágni.

23) A bihéiek, mintegy 10 éve, kiváncsiságból hoztak magokkal Benguelából kolompér magvakat, s jelenleg dúsan tenyészik Bihében a kolompér, de csak a szegényebbek táplálkoznak vele.

24) Különbféle kerti zöldségek (hajna, tán: hajdina? káposzta, paréj, saláta) magvait vittem magammal, melyeket kertemben elvetettem, s melyek igen jól tenyésztek ott. Szomszédjaim közül többeket felhivtam, hogy ők is termesszék e zöldségeket s ez által tegyenek szert jó eleségre, de csak igen kevesen vették be tanácsomat; a kik egy keveset elvetettek is, utóbb elhanyagolták, mondván, hogy az effélék csak a fehérek számára teremtvék, nekik pedig könnyen nyavalyát okozhatnak.

25) A maniok-termesztésre leginkább a több év előtt köztük uralkodott nagy éhség ösztönözte, midőn két egymásra következett évben a nagy szárazság miatt a gabnafajok egészen kivesztek. Tehát az éhségtől kényszeritve határozták el magokat, az utazásaik alkalmával a

különböző népeknél látott s a szárazságot jól kiálló maniokot termeszteni.

26) Mikor utazásaimban valamely népnél húzamosabb ideig mulattam, itt is ott is magammal vitt bihéi dohánymagvakból vetőmagot szoktam kiosztani. A Moropu birodalomban, a Kaszábi folyó közelében esztendőnél tovább mulatván, a magammal vitt magvakból saját használatomra termesztettem dohányt; ezt látván a lakosok, kik közt addiglan a dohány használata épen nem volt általános, s a dohány helyett valami vad kenderfajt, melyet ők „pangó“ vagy „liambá“-nak neveznek, használtak vala, örömmel fogadák el a dohánymagot, s termesztése csakhamar elterjede köztük, ugy hogy most, mint ott újabb időben megfordult egyénektől hallom, nagy bővségbeu termesztik a dohányt. Ugyanez alkalommal kolompérmagvakat is kiosztottam köztük, de fájdalom, annak még híre is kiveszett náluk. Megfoghatatlan az embernek azon ösztöne, hogy általjában a neki hasznot hajtható dolgot megveti, ellenben az inkább káros dolgot oly könnyen elfogadja.

27) Csak egyedűl ez adhatott okot arra, hogy e makacs és minden ujitást utáló nép a maniok- és kolompértermesztést elfogadta, mert a maniok és kolompér a számos vizér melletti, mindig nedves földeken akkor is tenyészik, ha eső nincs.

28) E népek annyira undorodnak a tejtől, hogy csak hallatára is eliszonyodnak s felkiáltják: hogyan élhet vele felnőtt ember, holott csak a kisdedek számára teremtetett? Sőt azt hiszik, hogy a kiluluk is megfenyítenék azt, ki tejjel élne. — Az ide délre lakozó népek közönségesebb eledele a tarhó.

29) Az incendera fa a platánok fajához tartozik, igen szaporán s csodálandó erővel nől. 1849-ben épült libátám körül alig ölnyi magasságu zsenge hajtásokat szurtam a földbe, s hét év mulva már több öl magas, terebélyes fákká növekedtek, melyek sürű árnyékot terjesztenek. Csak ezen fák örökitik meg az itteni helységek

emlékét, mert századokig élnek, s még a késő jövendőben is hiven árnyékolják az alattok már rég elhamvadt helységeket, megtartván a népek hagyományában a letűnt helységek nevét. Halálos véteknek tartják ezen fák kipusztitását, mert bizonyos vallási tisztelettel viseltetnek irántok.

30) Tulajdon házamban rendesen kukoricalisztből sütött és sózott „kuskus"-t használok kenyér helyett.

31) Tapasztalásból állithatom, hogy az ezen ital által okozott részegség bármily vérmérsékletű egyéneknél mindig dühös elragadtatássá fokozódik, azért felette veszedelmes ezen különben is vadindulatu népek közt az évenkint kétszer előforduló s mintegy két hónapig tartó mézszüret idején mulatni. — A bihéiek ez italt nem nagyon kedvellik, s kedves kimbombójokat nem egy könnyen cserélik el érte, de a ganguellák nagy mértékben és szenvedéllyel élvezik.

VIII. FEJEZET.

Folytatása az elébbi szakasznak.

Az adó. A bűntettek és bűntetések. A birák és törvénykezés. A végrehajtó hatalom. A vallás. A közoktatás. A lakosok anyagi és szellemi termete s öltözete. Az időszámitás. Az emberek életkora. Az uralkodó betegségek és gyógyitásuk. A halotti szertartások.

Birtokra rendesen kivetett adó, vagy másféle jövedékek a kimbunda népek közt nincsenek, az adózások inkább a termékektől a fejdelemnek és előljáróknak önkénytesen benyujtott ajándékokból állanak, kivevén azon eseteket, melyekben a lakosok a fejdelemnek vagy előljáróknak birói közbenjárását holmi ügyeik elintézése végett megkeresik, mert akkor a kérdésben forgó ügy minőségéhez képest kisebb vagy nagyobb fizetést kell adni. Minthogy tehát rendes állami jövedelmek nincsenek, azért a köz hivatalok rendszeresített fizetéssel sem járnak, hanem azokat csak a remélhető ajándékok fejében viselik.

A libáták birtokosai az azokban megtelepedett családok tehetségéhez, vagy inkább jó akaratjához képest különböző adózást kapnak: az aratásból, a tenyésztett baromból, az elejtett vadakból; még a

teherhordás béréből is kapnak kis részt. Ők magok ismét hasonló, de nagyobb adózásokat adnak az erombe főnököknek, kik azután bizonyos meghatározott időszakban, évenkint legalább kétszer, a fejdelemnek küldenek ajándékul szöveteket, elefántcsontot, viaszt, rabszolgákat, marhát, kapákat.

De ezeknél sokkal nagyobbak azon adózások, melyeket a köztük gyakran előforduló perlekedéseik alkalmával a hivatalviselőknek fizetni kénytelenek; mert a feljebbvalókhoz tanács- vagy itéletkérés végett sohasem lehet üres kézzel járulni, s az ily alkalommal az elöljáróknak nyujtott ajándékok leginkább europai árúkból állanak, s általában oly nyomasztók, hogy a perlekedők vagyonát hamar fölemésztik, minek következtében adósságba merülnek, s ha uzsorás hitelezőiknek az adósságot meg nem fizethetik, végre mint rabszolgák eladatnak.

Mindezt ők jól tudják, de a vérökben levő káros indulat mindazáltal gyakori perlekedésre ösztönzi, s már azt is nyereségnek tartják, ha, bár saját kárukkal, felebarátjoknak még tetemesb kárt tehetnek. Azért nagyitás nélkül mondhatjuk, hogy a kimbunda nemzetnek egyik fele mint vádló a másik fél ellen perlekedik, s azalatt a számos „olombángók“ (ügyvédek) s az álnok kimbandák mint éhes farkasok rágódnak az eszeveszett perlekedő nép husán.

Már a mondottakból gyaníthatjuk, hogy a civakodást már természeti ösztönükből kedvellő, miveletlen, vadindulatú és előitéletekkel teljes nép között a társasági jogok megsértéséből származó büntetteken kivül még sok oly nemüek is vannak, me-

lyek egyedűl babonás véleményeik szüleményei. S valóban ezek oly számosak, hogy leirásuk több lapra terjedne, azért elöszámlálásukkal nem fárasztom az olvasót, elégséges levén egyet kettőt megemlíteni. A legközönségesb büntettek s azoknak megfelelő büntetések a következők:

„Milonga já munu," azaz lopás vétke; ennek több fajai közöl legsúlyosabbak: „Vákái viri kepia" (a vetések megrablása); „guiávo gyinháma" (az elejtett vad elorzása); „olossi ukuávo" (a muzuában fogott hal lopása); „olonyimi ukuávo" (a méhkaptárok meglopása).

„Milonga já ovátuka," vagy is a személyes bántalmak vétke; ennek fajai közül legsúlyosabbak: „Kátáva kundi an szóma" (a felségsértés), mely mindig halállal vagy rabszolgasággal büntettetik; „kundi pakuila" (a nagybátyák ellen tett káromlás és engedetlenség); „kátáva kulonga" (a feljebbvalók ellen tett káromlás és engedetlenség).

„Milonga já véta," vagyis a személysértés; fajai közül legsúlyosabbak: „olo munde" (a gyilkosság); „olovisso" (a szem kiverés), „olokulo" (a lábtörés); „olokoko" (a kéztörés).

„Milonga já kái," azaz házasságtörés.

„Milonga já bálula," ennek két faja még a gyilkosságnál is nagyobb büntett, t. i. az „ondele án kilulu" (az elköltözött lelkekkel való titkos közlekedés), s az „ou hánka" (bübájosság vétke). Ez utóbb nevezett két büntett esetében mindig a bulongo-ital istenitélethez folyamodnak. A babonás előitéleteikből származó ezen vétkeknek veszedelmes következményei leginkább okozzák a délafrikai né-

pek szerencsétlenségét, s az Amerikába már néhány század óta kihurcolt több millió rabszolgának legalább fele, valamint a jelenleg Afrikában levő rabszolgáknak is fele azon képzelt vétkek bünhödésének tulajdonithatja szomorú sorsát. Nem szólok az afrikai népek között naponkint előfordúló véres és kegyetlen kivégzésekről, melyek szintén ezen vétkekre szabott büntetések eredményei.

Minden vétek, kivevén a két utolsót s a felségsértést, bizonyos díjjal váltatik meg, mely a vétek nagyságához képest különböző:

A kecske-, juh-, vagy sertvéslopás dija 30—40 rőf szövet; az ökörlopásé 100—120 rőf szövet s a békeáldozatra szükséges kecske; a vetések megrablása-, a vad, s a muzua törben elfogott hal lopásáért, valamint a méhkaptárok megfosztásáért, midön a vétek a bulongo ital által tökéletesen be van bizonyitva, rendesen 3 rabszolga, vagy a helyett 130—150 rőf szövet jár bündijul, s azonkivül egy kecske az áldozattételre; a fejen tett könnyü sebesités bündija 15—20 rőf szövet; a kéztörésé 100—120 rőf szövet s egy kecske az áldozatra; a lábtörésé 250—300 rőf szövet s egy ökör az áldozatra.

A szemkiverésért 200 rőf szövetet s egy ökröt kell adni, de valahányszor a szemétől megfosztott ember szerencsétlensége okozójának lakásán megjelen, ez mindannyiszor köteles a már megfizetett díjnak egy részét újra megadni, s ez igy tart, mindaddig, mígnem a kárvallott meghal. Mert ez gyakran eljárogat amannak házához s folyvást új követelést tesz azért, hogy kiütött szeme miatt mindenkinek csúfjául szolgál s naponkint új boszantásokat szen-

ved. Azért a szemkiütés esete ritkán fordul elő, mert ha történetesen valaki másnak a szemét verte ki, már inkább agyon is üti, mert noha a gyilkosságért nagyobb díjt kell fizetnie, legalább több zaklatása nem lesz, ha egyszer a díjt lefizette.

A személyes bántalmak s a feljebbvalók iránti engedetlenségnek bündíja a megbántatottnak társadalmi állásához képest 10 röftől egész 40 röfig való szövet s egy sertvés.

A házasságtörés vétkeért csak a bünös férfi lakol, a nő ügye egyedül csak férje akaratjától függ; a megbántott férj társodalmi állásához képest 40—150 röf szövet s egy kecske vagy ökör a bündíj; de ha a vádló a fejdelmi nemzetség tagja, akkor a bünös férfi halállal lakol, s családja rabszolgául eladatik.

Az egyszerü rágalmazás bündija 20—40 röf szövet s egy sertvés. Mint már említettem, a bübájosság s az elköltözött lelkekkel való titkos közlekedés a legnagyobb gonosztettek s elitélésök mindég a bulongo-ital által történik. E népek általánosan azt hiszik, hogy a betegség, halálozások s az életnek más bajai csak a kilulúk vagy a hánkák (büvösök) hatásából erednek, s különösen hiszik, hogy a hánkák a más világon levő gonosz lelkekkel cimboráskodnak, s ezektől tanulják meg a varázslat és bübájosság kártékony mesterségét, melynek segitségével tetszésök szerint mindenféle állatok, oroszlány, kigyó, krokodil, stb. alakját is magokra ölthetik, hogy embertársaiknak ártsanak.

A kik valakit e gonoszság miatt bevádolni akarnak, a legnagyobb titokban teszik meg lépései-

ket, s miután két külömböző kimbanda jóslatát [1]) megkérdezték, a fejdelemnél jelentik be a vádat. Ez a vádlottat felhivja, hogy feleljen meg a vádra; a vádlott rendesen tagadja a ráfogott gonoszságot s felhivja a vádlót, hogy vele együtt menjen a bulongo-italra. Ki az istenitélet folytán ügyét elveszti, az a legkinosabb halállal bünhödik s családjának minden tagja eladatik. E borzasztó áldozatra rendesen a vagyonosb és nagy családdal biró, munkás embereket szemelik ki, midőn vagyonukat s egyéb előnyüket a kapzsi szomszédok megirigyelvén, azt az álnok kimbandával megosztani iparkodnak. S a szerencsétlen jól vetett hálójukba könnyen be is kerül, ha gyors futással meg nem szabadulhat. [2])

A büntettekben itélő rendes birák a szekulúk (helység vénei), kik az „erombe“ elnöksége alatt a törvényszéket nyilvánosan a zsángo-téren a nép előtt tartják; itéletöket még a fejdelemhez lehet feljebb vinni.

A vádló nehány rokona s „olombángó“-ja (ügyvéd) kiséretében a vádlott házához járul; ott a keritésen kivül, rendesen a libáta bejárásához közel a földre telepednek, mig valaki megkérdezi, mi végett jöttek oda. E kérdésre röviden csak azt felelik: „Olo zsángo!“ (a tanácstérre). Ezt megértvén a libáta tulajdonosa, mindjárt meghívja őket a tanácstérre, hol mindjárt többen a helységből is összegyülnek. Ezek azonban nyugodtan, minden szó nélkül hallgatják a vádat s a vádlott feleletét. A vádló vagy ügyvédje hosszas és körülményes beszédben előadja vádját, s kétszer tapsolván, beszédjét a szokott „kámuri jo tu bángysa“ szavakkal berekeszti. Erre

a vádlott vagy helyette más valaki a vádbeszédet szórul szóra taglalja s szintén hosszasan megcáfolni igyekszik. E felelettel a felperes rendesen nincs megelégedve, s most mindkét fél hosszas szóváltással igyekszik jogát bebizonyitani. Érdekes ilyenkor tapasztalni, mily ügyesen s kiapadhatlan ékesszólással tudják az „olombángók“ a szokástörvényeket forgatni és csavarni.

Ha tehát a felek meg nem egyezkedhetnek, a dolog az „erombe szekulu“ elé kerül. Itt a feleknek, mielőtt a tárgyaláshoz fognának, a birákat a „kuikila-omela“ (szájnyitás) ajándékával kell megkeresniök, mely a peres ügy nagyságához képest kisebb nagyobb, s sertvés-, juh-, kecske-, kapa- vagy szövetből áll; a nagyobb fontosságú ügyekben pedig szövetet és rabszolgákat kell adni. Ha valamelyik fél nem bizván ügyének igazságában, attól tart, hogy elitéltetik, a szájnyitás ajándékán kívül még az: „ovitukika“ (kegyelemkérő) ajándékot is benyujtja, mely amannál jóval nagyobb. De ekkor ügyét megis nyeri, ha ellenfelének jó ügyvédje vagy hatalmas pártolói nincsenek.

Miután a birák a zsángón helyet fogtak, elkezdődik a tárgyalás. Most már nem a felek, hanem csak olombángóik beszélnek, kik általábau nagy ügyességet fejtenek ki védenceik védelmében. Néha több napig tart a tárgyalás, mig végre a birák ítéletet hoznak, mely háromszor ismételt felkiáltással, s a fontosabb esetekben puskalövésekkel is tétetik közzé.

A vesztes fél a kérdéses ügy nagyságához képest kisebb nagyobb „effetu kiroja milonga,“ azaz

vétségfoglaló adására kényszeríttetik [3]), s ennek megtörténte után kitűzetik a határnap, melyen a foglalónak megfelelő birságot kell megfizetnie. Mindezek után a nyertes fél kisebb nagyobb „olopándu“ (köszönet) ajándékot tartozik a biráknak adni.

A vesztes fél a szekuluk ítéletét feljebb viheti a fejedelemhez, de ennek az említett ajándékokat legalább kétszerte kell megadnia; itt gyakran megis nyeri ügyét, de akkor ellenfele, kinek javára a szekuluk ítéltek vala, rendesen hazugnak kiáltja ki s a bulongo-italra hívja fel. Tehát utóljára is csak a kimbanda dönti el végérvényesen az ügyet.

Az ítélet végrehajtását maga a nyertes fél és rokonai eszközlik, s csak azon esetben, midön az ellenfél hatalmával meg nem birnak, szoktak a fejdelemhez vagy valamely hatalmas erombe főnökhöz folyamodni. De ez esetben, igen hasonlólag az oroszlány- és farkasról szóló meséhez, a nyert préda csaknem egészen a végrehajtó körmei között marad, sőt néha még maga a segélyért folyamodó is ott kénytelen bőrét hagyni.

A ki ítélethozáskor az „effetu kiroja“ foglalót megadta, a kitűzött határidőben az annak megfelelő birságot is köteles lefizetni, mihelyt felszólittatik; ha nem teszi, a nyertes fél erővel veszi meg rajta, ha pedig tulajdon erejében nem bizik, valamely hatalmas erombe szekuluhoz folyamodik, kinek természetesen a kérdésben álló összeghez képest kisebb nagyobb ajándékot nyujt be. A szekulu azután számos fegyveres kiséretében a késedelmes adóshoz megyen s libatájában minden halogatás nélkül beszállásolja magát, s jöttének okát megsem mondva, maga

és fegyveresei számára bő ételt és italt követel a gazdától. Ez a követelésnek legott eleget tartozik tenni, különben a zsákmányt leső fegyveres csapat könnyen egész libatáját feldulja s telpörköli. Néha több napig csak evéssel és ivással foglalkozik a végrehajtó csapat, s csak azután szólitja fel a gazdát, hogy tartozását róvja le, és pedig most nemcsak a törvényszéki foglalónak megfelelő összeget, de rendesen három annyit kell fizetnie. Könyörgés, siránkozás mitsem használ, ha a követelt birságot megnem adhatja, az irgalmatlan végrehajtó legott feldúlatja a libátát, s néha még háznépét is megkötözve elhurcolja s rabszolgául eladja. A zsákmányból a követelő fél néha megkapja részét, de csak szüken, néha meg épen semmitsem kap.

Sokszor megtörténik, kivált a tartomány határszélin levő helységekben, hogy az elitélt libáta-tulajdonosok, midőn a végrehajtók jöttének hirét veszik, ellenállásra készülnek, s minthogy ott a libáták rendesen karózatkeritéssel s árokkal jól meg vannak erősítve, könnyen megszalasztják a megtámadókat, miután közülök nehányat lelőttek. Ekkor a megszalasztott végrehajtókat rendesen a felmérgesedett szomszédok is megtámadják s irgalmatlan mészárlást követnek el rajtok [4]). Ha most a végrehajtókon ekkép boszút állt lakosoknak attól kell félniök, hogy a fejdelem, vagy a nemesség közös erővel fog rájok támadni, akkor ingatlan jószágaikat ott hagyva, a szomszéd tartományba bujdosnak s halálos boszut eszküsznek megbántójok s minden hozzátartozói ellen. Minden kitelhető módon igyekeznek megbántójoknak ártani, sőt minden különbség nélkül a ha-

talmokba eső földieik javait, még személyét is lefoglalják, s zálogban tartják, mig a kárvallott ki nem váltja, a mikor is bejelentik megbántójok nevét és lakhelyét, s oda utasítják, hogy tőle vegyen kárpótlást.

Minthogy a nyertes fél tudja, hogy a fölkért végrehajtásban nincs köszönet, azért ritkán folyamodik szekuluhoz végrehajtásért, de ha maga erejével nem képes az adóst a fizetésre kényszeríteni, ravasz álnoksággal igyekszik céljához jutni. Meg sem említi a törvényszék itéletét, ugy tetteti magát, mintha az egész dolgot már elfeledte volna, néha több évig is igy folytatja a képmutatást, de mihelyt alkalma akad az adósnak, atyjafiainak vagy szomszédjainak javait vagy népeit lefoglalni, azonnal megteszi, s igy bő kamattal együtt megveszi a tartozást.

Ha pedig igy sem tud boldogulni, mivel az adósnak nagy pártfogása van, akkor minden lépését szemmel kiséri; s ha pl. tudomására jut, hogy az adós maga, vagy rabszolgái vagy fogadott emberei által szöveteket vagy más jószágot küldött külföldre utazó karaván nal, akkor gyorsan annak eleibe kerül s a karaván utjában eső külföldi tartomány fejdelméhez folyamodik, természetesen ajándékkal, hogy a tartományán keresztül utazó karaván nál levő adósát, vagy embereit a tartozás lefizetésére szoritsa. Ha a fejdelem a folyamodást elfogadja, akkor vagy maga, vagy küldöttjei a követelővel együtt a megérkező karaván tanyájára mennek s ott az adóst, vagy embereit felhivják, hogy a tartozást fizessék meg tüsténT, különben az egész karaván megraboltatik [5]). Az ily esetben, bátor a karaván fegyveres kisérete elég erős, hogy fegyver-

rel is ellenállhatna, mégis egynek hibájaért sem kárt, sem halasztást nem akar szenvedni, s kényszeríti az adóst, hogy tartozását leróvja. Az uzsorával kicsikart összeg fele a követelőé, másik fele pedig a végrehajtóé. — Hogyha pedig az adós vagyona a követelt összeg árát meg nem éri, tehát a hiányt a karaván tagjai közös adakozással pótolják, de ekkor az adós vagy emberei a karaván fukái (rabszolga) lesznek, mindaddig, mig ki nem válthatják magokat.

A kielégitett követelő a fizetés alkalmával kapott szövetből egy rőfnyi darabot elvág, s a bikásze vérével megfestvén, az adósnak adja át mintegy nyugtatványul. Ezt gondosan elteszik, mint hiteles okmányt a netán előfordulható kétségek eloszlatására.

Az előadottakból kitetszik, hogy a kimbunda népek közt nemcsak élet- és vagyonbiztosság nincsen, de többnyire az ártatlan bünhődik a vétkesért, s békesség helyett soha meg nem szünő civakodások uralkodnak, s még a közel rokon családok is a viszonyos megtorolások miatt folytonos háborúságban élnek.

Ezen népek vallása csak buta fetisimádás. Bizonyos esetekben a legundokabb tárgyakat, de különösen a kigyókat, békákat, krokodílokat, oroszlányokat, stb. mint az istenek képmásait tisztelik. Ismernek fő istenséget is, melyet „Szuku-vánánge“ névvel illetnek, de ez, véleményök szerint, igen közömbös lény s az emberek sorsában csak kevés részt vesz. A világon valódilag csak két elv, vagyis inkább kétrendbeli lelkek uralkodnak: a „kilulu-szande“ (jó lélek) s „kilulu-jangolo-apeszere“ (rosz lélek).

Hiszik ugyan, hogy a lélek halhatatlan s hogy a más világon (kalunga) tovább él, de e földalatti más világ csak az itteni világnak hasonmása, s csak érzéki élveket remélnek ott; hiszik t. i. hogy ott elég ételök és italuk lesz, s idejöket minden gond és munka nélkül csak vadászattal és táncvigalmakkal fogják tölteni, mert elég feleségök lesz szolgálatjokra. Véleményök szerint mikor itt éjszaka, akkor a másik világon nap van s megforditva.

A földi életben gyakorolt jó vagy rosz tettekért a más világon se jutalmat se büntetést nem várnak, s azt hiszik, egyedül a kilulúk önkényétől függ, hogy haláluk után jobb vagy roszabb sorsban részesüljenek. Midőn a halál után a lélek a „kálungá"-ba jut, akkor a földi éltében tapasztalt körülményekhez képest az élőknek vagy barátja vagy ellensége lesz, s a szerint vagy a „szande", vagy a „jangolo kiluluk"-hoz csatlakozik s azokkal együtt az emberek boldogsága vagy nyomorúsága előmozditásán működik. Minthogy pedig a „jangolo apeszere kilulúk" száma sokkal nagyobb mint a jótékony „szande kilulúké", azért amazok az utóbbiaknak az emberi boldogságot tervező szándékát könnyen meghiúsítják, s számtalan nyomorúságot árasztanak az emberekre. Az emberi nyomorúságok egészen elviselhetlenek volnának, ha „Szuku-vánánge" olykor fel nem boszankodnék a rosz lelkek gonosz tettein, s a „gyitemila" (menydörgés) által rájok nem ijesztene, s a makacsabbakat az „ombéra-kerum" (mennykő) ostorával meg nem fenyítené. De azután ismét kényökre hagyja őket.

Halál után se jutalmat se büntetést nem várván,

csak az ellenséges indulatú kilulúk haragját igyekeznek gyakorí áldozatokkal lecsillapítani. A végre mindenkinek egy vagy több háziistene van, kiket „kilulu ja kula kongyso“ névvel tisztelnek, s kikhez mint közbenjárókhoz folyamodnak a kilulúk haragja lecsillapitására. Nagy tiszteletben tartják s gyakran áldoznak nekik állatok vérével, s ezen különbféle állatok alakját ábrázoló, fából vagy sárból durván készített bálványaikat kápolnájokba teszik, hol gondosan örzik, s hol körültök több antilopszarv van a földbe leszurva. E szarvak porrátört faszén és zsír keverettel megtöltvék, melyre az áldozatok alkalmával égő parázst tesznek, s az igy támadt füsttel mind magokat, mint házi isteneiket megfüstölgetik. Az említett kápolnák a libáták legelrejtettebb részén vannak, s azokba csak a tulajdonos s az áldozattételre meghivott kimbanda mehetnek be; másnak nem szabad bemenni, s ha idegen ember történetesen a kápolna közelébe jut, hamar odább áll, mert attól fél, hogy a kápolnában levő, ísmeretlen kilulúk képeit magára haragitja.

Kétszer esztendőnként, a száraz és esős időszak elején a szande kilulúk tiszteletére nyilvános körmenetet szoktak tartani. Ekkor az ugynevezett „K a n d u n d u“ bálványképet, mely természeti nagyságban szövetekből mint bábu van készitve, menynyezet alatt ének és zeneszóval helységről helységre hordozzák, az ünnepileg öltözött férfiak a bálvány körül táncolnak s tiszteletére dicséröénekeket énekelnek. A körmenetet több kimbanda kiséri, kik a „Kándundu“ számára minden libáta tulajdonosától, a kinél befordulnak, ajándékot kérnek, mert igy

mondják, a „Kándundu“ mindenütt szerencsét osztogat, tehát azok, kiknek alkalmok volt azt házokban elfogadni, s a mi még több, számára ajándékot adni, mindenesetre számithatnak kegyelmére, s biztón remélhetik, hogy a mihez fognak, szerencsés kimenetele leszen; kivált pedig kereskedési ügyeikben szerencsések lesznek, mindig olcsó áron sok jó elefántcsontot, viaszt s egyéb holmit fognak vásárolhatni.

A bálványisteneknek általában állatok vérével áldoznak, s csak a fejdelem beigtatásakor s akkor, midőn az esős évszakban az esők kimaradnak, embereket szoktak áldozni, leginkább hadi foglyokat.

E népek semmiféle tudományt sem ismernek, azért közoktatásról náluk tulajdonkép szó sem lehet. Mindazáltal némi kézmivességek divatoznak náluk, s ezeket egymástól tanulják.

Legkitünőbb mesterember a „kángula“ (kovács), ki a fegyvereket s gazdasági szerszámokat készíti. Azután következnek: a „kuszongola“ (ács), ki ajtót, nyoszolyát, széket s egyéb egyszerű bútort készit; a „vátunga-nánga“ (takács), ki holmi szöveteket készít, nevezetesen „tángát“, „mabállát“, s finom gyékényeket; az „olombia“ (fazekas), ki kisebb nagyobb, gömbölyü fenekü fazekat és korsót (muringe) készit.

A „vákongo ja olibi“-k (törvadászok), az erdőn felállittatni szokott csaptatókat készitik, többnyire a híres pakaszéro egylethez tartoznak, s a népnél általánosan nagy tiszteletben állnak.

A „mukuengyse-jámbákká“-k a karaván s egyéb utazásokra szükséges dolgokat készitik.

A mester „esszené“-nek, az inas pedig „kátungisza“-nak neveztetik.

A mesterségre készülő 10—12 éves fiúnak atyjafiai a választott mesterhez folyamodnak a tanitás végett, s rendesen 20 rőf szövetet s egy kecskét adnak neki mint foglalót. A fiú megfogadja, hogy a mestert tanulása ideje alatt hiven fogja szolgálni, parancsainak engedelmeskedni, s mindenben segitségére lenni, jutalom nélkül, s hogy ha majd felszabadúl, tanitómesterének leányát veszi feleségül, ha pedig kiadó leánya nem volna, közel rokonát veszi el, hogy a nála tanult mesterség idegen család körébe ne kerüljön. Felszabadulásakor a kimbanda bekeni a leölt kecske vérével s átadja neki az impemba-jelt, s ezzel mindjárt mesterré is lesz.

Kik az utazásra tartozó mivek készitését tanulják, azok próbatétel végett kötelesek különböző vidékekre több utazást tenni s ha a portékák eltakaritásában és a „bánzó“-k [6]) helyes elintézésében elég jártasságot mutatnak, akkor mint „kimbálók“ [7]) honmaradt ösmerőseiktől a kereskedésre szöveteket kapnak, s a nyereségből bizonyos részlet nekik jár. Ez életmód a legnyereségesebb s ezért első rendű.

A kimbunda népek általában szép és magas termet s rendes arcvonások által különböztetik meg magokat a többi feketéktől; egy ölet meghaladó magasság köztük nem ritka eset. Széles mellök és válluk, kemény tömött húsos izmaik nagy testi erőre mutatnak; arcvonásaik erősen kinyomvák, járomcsontuk többnyire erősen kiáll, de nem okoz feltünő aránytalanságot; szemök hol apró és csillogó, hol nagy, kerek s szelid vonzó fényü [8]); vannak köztük

néha egészen kék szemüek is, de a kék szem roszul illik a fekete archoz, azért ők természeti hibának tartják s nem szeretik [9]). Orruk többnyire rövid, vastag, lapos s düllyedt lyuku, de soknak egyenes s szép arányos orra van [10]). Ajkaik rendesen vastagok s gambások, de a finomabb orrú egyéneknek rendesen finomabb s jól metszett ajkuk is van. Homlokuk többnyire magas, de ritkán széles, s a fejtető felé keskenyedő. Fejöket erősen göndör, gyapjas, tömött haj fedi, mely arasznál hosszabbra nem igen nő [11]). Arcuk színe fénylő fekete, de némelyeknél többé kevesbbé kormos sárgára, sőt egyeseknél egészen sárgára változik. Szakálluk többnyire rendetlenül s ritkán nő, annál sürübb a szemöldökük, mely szép görbülettel árnyazza a szemet. Nem igen kedvellik a szakállt s még kevesbbé a bajúszt, azért mindig gondosan leberetválják. Hajukat a férfiak böven bekenik olajjal s vékony fürtökbe fonják, melyek a fejen szabadon lebegnek, az asszonyok különbféle képen csomókba kötözik, melyek közé ékességül többféle szinü gyöngyöket tüznek. A harcosok s a csint kedvellő más ifjak a már emlitett „epunta“ hajdisszel (dragonos sisak taréjához hasonló félkerek fonat) tüntetik ki magokat. Mindnyájoknak feltünő szépségü, jól rendezett, hó fehér foguk van, mely még öreg korukban is ép szokott lenni.

Viri apud cunctas fere gentes Africae habent nimium excultas et praegrandes partes genitales, pubes vero tam viri quam et mulieres partim abrasas, partim naturaliter crescentes gerere consveverunt.

Időnként egész testöket tetőtől talpig olajjal vagy zsirral szokták bekenni, miáltal a durva test-

bör nagyobb fényt és rugalmasságot nyer [12]). A férfiak semmi metszéssel testök bármely részét is meg nem bélyegzik; ellenben a nők testök több helyén feltünö, többnyire valami virág képét ábrázoló metszéseket tesznek. E fájdalmas tátoirozás mennél nagyobb kiterjedésben és feltünöbb alakban mutatkozik a testen, annál nagyobb becsben tartatik. Élesre köszörült késsel csinálják a bevágásokat, s a vérző sebeket valami növény porával hegesztik be, ugy hogy azok a börszinén húsos domborodásokat képeznek. Eltérve az ausztraliai vagy más afrikai népek izlésétől nem testök azon részét, mely meztelen szokott maradni, az arcot vagy kezet, szokták a kimbunda nök tátoirozni, hanem azon részeket, melyeket a természet eltakarni parancsol, praesertim circa genitalia, in regione inquinali et hypogastrica, praeterea unum vel ambos musculos gluteos, néha vagy egy vagy mindkét vállapockát is. Ezt leginkább kevéssel férjhez menetelök után szokták megtenni.

A kimbnndákat a természet jó szellemi erővel áldotta meg; eszesek, gyorsan feltalálják magokat, hevenyéből mondott hosszú beszédeikben ritka emlékező tehetséget tanúsitanak. A mit látnak vagy hallanak, mindent könnyen eltanulnak, nyelvet, irást, olvasást, kézimunkát, különösen pedig zene vagy énekdarabot [13]). De minthogy az erkölcsnek nálok semmi befolyása sincs, s a társadalom jó törvények által nincsen fegyelmezve, azért nem csuda, ha ők inkább csak a rosz természeti ösztönöknek hódolnak s a jó és szép iránt érzékök sincs. A nyers indulatokon meg nem szokván uralkodni, minden korlát nélkül követik sugalmaikat, s könnyen fellobbanó és

féktelen indulatjaiknál fogva gyakori vétkeket és szörnyű boszúállásokat követnek el. De ha boszújokat mindjárt ki nem elégithetik, ördögi álnok tettetéssel sokszor több évig elfojtani tudják, mignem jó alkalom kinálkozik, a gyűlölt egyén személyén s minden hozzátartozandón boszút állani. Csak a házassági féltékenységnek nincs nagy befolyása indulataikra, vagyis inkább a sokkal erősebb haszonvágyuknak engedve az efféle bántalmakat a megváltás utján nyert kárpótlás elfelejteti velök.

Érzékeik, kivált a látás és hallás, a kora gyakorlat miatt, felette élesek; hihetetlen távolságról tökéletesen megkülönböztetik a tárgyakat, s a legkisebb nyomot mérföldekre képesek követni, ugy szinte a távolról hallott hangokat is oly jól tudják kivenni, hogy azonnal tudják, miféle hang s mi távolságról jő.

A barátságban igen állhatatlanok, könnyen a legkisebb okból eltökélt ellenségekké válnak. Adott szavoknak ritkán lesznek urai, a legkisebb önhaszon tekintetéből eltagadják s erős esküvel az ellenkezőt állitják. Felette nagy kapzsiság s haszonvágy jellemzi általában a kimbundákat, s azért törvényeik, eltérőleg a többi afrikai népek törvényeitől, a tolvajságot némileg ótalmazzák. Az idegen vagyon után annyira áhitoznak, hogy ezt minden lehető, de többnyire erőszak nélküli módon s inkább hizelgő álnoksággal magokhoz iparkodnak szerezni.

Jellemök ezen árnyoldai mellett vannak azonban jó tulajdonságaik is; ilyen a nagy vendégszeretet, mellyel az idegenek iránt viseltetnek, midőn ezekkel örömest házukat, asztalukat, ha szükség, húzamos időre is, megosztják; igaz, hosszas utazásaikon

nekik is van jó alkalmok ezen társasági erény áldásait élvezhetni. Vallás dolgában felette türelmesek, senkit eltérő véleménye miatt nem üldöznek, vagy jobban szólva, erről még csak hallani sem akarnak. Az öregek iránt tisztelettel viseltetvén, többnyire ellenvetés nélkül követik tanácsaikat; az öregeket peres ügyeik elintézésére biráknak is megválasztják, s ítéletökben bizodalommal megnyugosznak. Végre bátor harcosok, szilárd magokviseletüek s méltóságos külsejűek.

Öltözetökre felette nagy gondot fordítanak. Mindkét nem bő, lobogó, különbféle eleven szinű szövetekből készült, talárforma ruhát visel, melyet fehér, többször körültekert gyapotövvel szorosan összeszoritanak, e fölött a vállra, sálmódra, többnyire fehér, veres vagy sárga csikú kék szövetet vetnek. Az előbbkelők fejöket turbánmódra színes kendővel pólyázzák be, de az asszonyok fedetlen fővel járnak. A vagyonosbak s átalában minden fegyverviselők elől, övük alá szorított s lelógó, kis onka- és leopardbőrt viselnek, régi szokásaik emlékére, midőn még csak vadállatok bőrével ruházkodtak. Ünget csak a vagyonosbak viselnek. Sarut (luháko), melyet szarvasmarha vagy valami vadállat böréből bocskormódra készítenek, csak az úton viselnek, különben mezítláb járnak. Kedveltebb nemzeti szinek a setétkék és fekete.

Ékességül különbféle szinű, igen apró szemű, üveg és porcellán gyöngyöket (kaszungo) használnak, de leginkább csak a nők, a férfiak csak hajfürtjeiket szokták kevés s nagyobbszemű gyöngygyel ékesiteni; de a vas és réz kargyürűket mindnyájan viselik.

Fegyvereik: a „mutáka“ [14]), „diábite“ [15]), „hunya“ [16]), „zagája“ [17]) s hosszúcsövü puskák. A puskát ügyesen tudják kezelni, ritkán vétik el a célt s ha kell, oly gyorsan töltik meg, hogy egy perc alatt három lövést is tesznek. A nyilat csak vadászaton használják, megmérgezését nem ismerik.

Az időt napokra, hónapokra és évekre osztják fel, a hetek rendszerét nem ismerik, a napnak órákra való felosztásáról sem tudnak semmit, de csak az egyes napszakokat különböztetik meg, a nap állásához képest; igy: „vomene“ (reggel), „vomene kátu“ (délelőtt), melyet megkülönböztetőleg kézzel a nap állására mutatnak, „hatukili“ (dél), „kiliongo“ (délután), „ongonussi“ (estve), „uteke“ (éjszaka).

Az egyes napokat következő módon sorolják el: hetan (ma), hela (holnap), helainá (holnapután), hela tualale (tegnap), heláinyanya (tegnapelőtt). Az emlitetteken tul eső napokat a jelentől olvasó számitással jelölik meg.

A hónapot (száji) egyik ujholdtól a másikig számitják, minden más különböztetés nélkül, tizenkét ily hónap egy esztendőt (virimba) képez. Az esztendőt száraz vagy hideg s esős szakra osztják; a május, junius, julius, augusztus, szeptember és oktober „virimba onbámbi“, azaz hideg hónapok; a november, december, januar, februar, martius, aprilis „virimba jombera“, azaz esős hónapok. A lefolyt esztendőket bennök előfordult valamely nevezetesb esemény vagy tünemény által megkülönböztetve emlitik; pl. „virimba ja zala inéne“ (a nagy éhség esztendeje), „virimba ja tuenda Komo“ (Komo eljöttének esztendeje, azaz melyben én jöttem közéjök), stb.

Az életkort már 7 éves gyermeknél sem jelölik meg az évek számával, hanem csak átalában az emberi élet fázisai szerint határozzák meg.

A nap- és holdfogyatkozásokat minden részvét s félelem nélkül nézik, s átalában a csillagok változásainak semmi rosz hatást sem tulajdonítanak, hihetőleg azért, mivel véleményök szerint, az elköltözött lelkek országa nem fent, de a föld alatt van. Oly részvétlen közönnyel vannak a természet tüneményei iránt, hogy nyolc évi köztük tartózkodásom alatt sohasem hallottam őket pl. a nap- és holdfogyatkozás okáról tudakozni.

Mint a természet szabad gyermekei már zsenge koruktól kezdve az élet minden sanyarúságaihoz hozzátörődnek, s erős testalkotásuknál fogva az éhséget, szomjat, a nagy forróságra hirtelen bekövetkező hideget s minden bajt és fáradságot könnyen eltűrnek; egyszerű életmódjok megóvja őket a mivelt társasági élettel járó asztali s más egyéb mértékletlenségek következéseitől. Szünteleni testgyakorlásaik [18]), az uszás, vadászat, nagy terhekkel tett hosszas utazások, testi erejöket annyira megedzik s öregbítik, hogy az europai ember el sem képzelheti magának.

Az ekkép növekedett embereknél, nem csoda, hogy kevés nyavalyát találunk, azértis a hosszú életkor nálok épen nem ritka; 100 és több éves embereket találunk köztük, kik többnyire még elegendő testi erővel birnak, hogy valamely munka által magoknak a szükséges élelmet megszerezzék [19]). Hatvan és több éves emberek hónapokra terjedő utazásaim-

ban, 65 fonttal terhelve hasznos, vidám s fáradhatlan bajtársaim voltak.

A tengerpartokra utazó karavánoknál útközben kifejlődni szokott különböző s többnyire makacs járványokon kivül főleg a következő nyavalyák uralkodnak e népek közt: a himlő, mely időnkint beáll s olykor rettenetes pusztitást tesz köztük, mivel a beoltást nem ismerik. Rendesen ördögi bűbájos mivének tartják a himlőt, s elháritására vagy meggyógyitására semmi orvoslást sem használnak, egyedül csak a haragos kiluluknak állatok vérével áldoznak, mindazonáltal a ragadós nyavalya korlátozására az általa megtámadott vidékeket őrvonalok által elzárják.

A süly elég gyakran mutatkozik s többnyire felette alkalmatlan bőrbetegségeket okoz, melyeket azonban többféle növénnyel, különösen a „tije“ [20]) száritott és porrátört levelével szerencsésen gyógyítanak.

A hideglelések, melyeket leginkább a meghütések okoznak; izzadás, gyakori érvágások és köpüzések által orvosolják. [21])

A szembajok rendes periodikus betegségek, melyek tavasz kezdetével szoktak beállani, midőn a falevelek újra kifejlenek, de átalában nem makacs lefolyásuak s egyszerű orvoslás, t. i. a „bábá“-nak nevezett kaktusféle növény főzetével történt mosogatás által meggyógyithatók.

Annál súlyosabb a vérhas, mely átalában rosz lefolyású, s melynek azért is sokan lesznek áldozatjai, mivel bűbájos mivének tartják, melytől csak holmi véráldozattal igyekeznek megmenekedni.

A „tenia“ vagy „solitaria“ vagyis gelészta nyavalya itt egészen átalános, de nem veszedelmes, noha eddigelé még semmi orvosságot sem találtak ellene [22]).

A rüh itt rendesen szelid lefolyásu, egyedül langyos vizzel való mosogatás által több vagy kevesebb idő alatt meggyógyul, s mint észrevettem, közelsem oly ragadós, mint az europai, de itt nagyon elterjedt.

Az erdők töltve vannak számtalan fajú illatos s orvosi növényekkel, s a benszülöttek sok orvosi növénynek ismerik tulajdonságait, de mivel a nyavalyákat a gonosz lelkek varázslatának tulajdonitják, azért leginkább a kimbandákhoz folyamodnak, hogy áldozatokkal a gonosz lelkek haragját megkérleljék, s épen a legsúlyosabb betegségekben nem használnak orvosságot. A kimbandák a halandók legálnokabb impostorai már kora gyermekségöktől a tettetés és hazugság mesterségébe avatvák, a nép babonáját okosan ki tudják zsákmányolni s a betegségek elháritására a legnevetségesebb s a józan észszel egészen ellenkező módokat alkalmaznak.

A beteg tehetségéhez képest nagyobb vagy kisebb állatnak megáldoztatása után a kimbanda több jelenlévő előtt a betegnek házi isteneit a betegség oka s gyógyitása iránt kérdezi meg hangos szóval, a feleletet kérdéseire a hely közelében ügyesen elrejtett segédje [23]) adja. Azután a lelkektől ekkép kapott választ a beteggel közli. A betegség rendesen a beteg testébe varázslat által bejuttatott holmi vas,

szövet, bőr s más idegen darabok jelenlétének tutajdonittatik, mely tárgyakat a kimbanda már előre közelében a földbe rejtett vala el. Azután a beteg testét több helyen fehér és veres csikokkal mázolja be s oly állásba helyezi, hogy az emlitett s előre elrejtett tárgyak könnyen kezére lehessenek, s mig a betegnek leginkább fájlalt tagját tenyerével erősen simogatja s azután markával összeszoritja, ugy tetteti, mintha belőle valamit erővel kihuzott volna, s ekkor az összetartott markát a jelenlevők előtt felnyitván, a földre ejti a vas, szövet vagy bőrdarabot. E műtétet mindaddig ismételgeti, mignem a testből állitólag kihuzott darabokból jó rakást kuruzsolt a földre, s azután kijelenti, hogy most, miután a test a belé varázsolt idegen tárgyaktól meg van tisztítva, a bevett orvosi szerek sikeresek lesznek. S most a szükséghez képest belső, többnyire azonban csak külső orvosszereket alkalmaz a betegre.

Nem szenved kétséget, hogy a kimbandák sok és feltünőleg jó tékony orvosi növények tulajdonságát ismervén, azok által szapora és szerencsés gyógyitásokat eszközölnek, de minden tetteiket nevetséges és titkos babonafátyolba burkolják s a valódi gyógyszert s alkalmazása módját is nagy titokban tartják, azért általok lehetet len azoknak ismeretébe jutni. Csonttöréseket, mély vágásokat igen hamar tudnak meggyógyitani, de minthogy az orvosszerek, alkalmazása előtt, alatt s után a legotrombább szertartásokkal élnek, azért a beteg felgyógyulását inkább ördögi kuruzsolásuknak mintsem a gyógyszer hatásának tulajdonítja.

Mihelyt valaki meghal, azonnal a rokonok az elhúnyt házába járulnak s a holt testet szövetekkel beburkolván s a földre vetett gyékényen a ház közepén kiteritvén, megkezdik a „námbi“-t (siratást). A némberek a halotti házon belül és kivül hangos jajgatással siratják az elhunytat s életében tapasztalt jó tulajdonait panaszszavakkal emlegetik. A férfiak a roszlelkek elüzésére a halotti ház körül lövöldöznek. E közben az elhunytnak legjobb marháit levágják s elegendő kimbombót is megszereznek s azután a „pirouka-jaffa“-hoz (halotti tor) fognak. Ez az elhunytnak vagyonához képest néha sok napon és éjen át tartatik a már rothadásnak indult holttest közelében. A számosan egybegyültek étkekkel és italokkal bőven lakozva lármás dobjok szava mellett éjjel nappal szünet nélkül járják a halotti táncot, mig a vén asszonyok fülhasitó siránkozással jajgatnak, s mindnyájan a legnagyobb kicsapongásokkal dobzódnak, mignem a halotti torra beszerzett ételt és italt elköltvén, a holttest eltakaritásáról gondoskodnak.

Ekkor az elhunytnak legközelebbi rokonai [24]) a holttestet egy lepedőbe varrva hosszú póznára kötözik s ketten vállaikra vevén kihordják, nem a libáta ajtaján, de a keritésben különösen e végre készitett nyiláson. A halotti kiséret csak férfiakból áll, kik szünteleni puskalövöldözéssel követik a holttestet. Miután a halottvivők az elhúnyt házától bizonyos távolságra haladtak, a holttest nehézségéről panaszkodnak s egyik a másikat taszigálni kezdi, hol előre hol hátra; mintha a halott nem akarna a sirba menni, hanem visszafordulván, ismét há-

zában szándékoznék helyet foglalni. Erre egyik a közelállók közül különbféle kérdéseket intéz a halotthoz s felszólitja, hadd tudassa velök, a mit mondani akar s különösen ha valaki ellen panasza volna. Most egyik halottvivő a holttest fejét kezével ugy hajtja meg, mintha igent akarna mondani, s erre a halott s élők közti párbeszéd kezdödik.

Miért haltál meg atyafi? kérdi egyik kisérő, talán bűbájossággal ölt meg valaki?

Erre egyik vivő a halottnak fejét igenlőleg mozgatja. A kérdező aztán folytatja: Mond meg atyafi, kit gondolsz gyílkosodnak? s legottt több esmerős egyénnek sorolja fel nevét, mire a feje tagadó intéssel felel, mignem végre az álnok atyafiak a köztük már előre kijelölt áldozat nevét emlitik meg, mire a halott feje ismételve igent bólint. Most a halotti kiséret „tyá“! kiáltásra fakad, s a halotthoz ezen utolsó bucsuszavakat intézik. „Légy nyugodt, atyafi, a holtak országában, mert mi itt készen vagyunk halálodat megboszulni“! Végre a holttestet gyors léptekkel a számára már elkészitett sirba viszik, melyet rendesen az út szélén ásnak, s melyben a holttestet vízirányosan hanyatfekve temetik el.

A magasra felhalmazott sírdombra az elhunyt által éltében használt különbféle házi edényeket, fazékokat, tányérokat, kosarakat, s ha több libáta tulajdonosa volt — több marha szarvat raknak, s azonfelül minden sirdombon hosszú póznára erősitett fehér lobogót tüznek ki. A lövöldözéseket még a temetés után is három napig szokták folytatni, de már csak háromszor napjában, t. i. reggel, délben, és estve.

A temetési szertartásokkal járó dorbézolásban az elhunytnak vagyona vagy egészen, vagy nagyrészint elköltetik, sőt néha még az elhunytnak gyermekei is eladatnak, ha máskép a halotti tor ki nem telik.

A fejdelem vagy atyjafiai temetése alkalmával jaj annak, ki utjában a halotti kisérettel találkozik, mert sem nemére sem korára nem tekintve megragadják s a fejdelmi sirhoz hurcolják, hol az áldozatra szánt személyek számát szaporitja. A fejdelem holttestének eltakaritása után az ugynevezett, valóban rettenetes „lunguta“ [25]) kilenc napig tart.

A temetés után egy holnap mulva a bűbájossági perlekedés kezdödik. Az elhúnyt atyafiai az előre kijelölt ellenfelöket [26]) a kimbandánál jelentik be. Ez rendesen a környülállásokhoz képest ugy intézi el a dolgot, a mint neki legtöbb hasznot igér. Megadja a panaszlónak a szükséges utasitást, melyhez magát szabnia kell, ezután a zsángón nyilván bevádolják a vélt bünöst, kire a halált szerző varázslatot fogják, s a bulongo italra idézik meg. Erről már feljebb volt szó. †)

---

1) A kimbandák közt oly nagy az egyetértés és cimboraság, hogy soha egyik a másiknak véleményét vagy itéletét meg nem hazudtolja, bár egészen esmeretlenek egymással s tán másmás nemzethez tartoznak is. Erre nézve különös gondjok van a hozzájok érkező panaszosoktól alkalmas kérdésekkel megtudni, vajjon megkerestek-e már más kimbandát véleményadás végett, s miféle feleletet s utasitást kaptak tőle? S ezt megtudván, a szerint intézik el dolgaikat.

2) Az ily kényszeritett kivándorlások nagyon gyakoriak e népek közt, a midőn egész családok a szomszéd tartomány határain tanyázva földieikkel, soha meg nem szűuő csatározást folytatnak, mignem a fejdelem halála után az utódja által rendesen kihirdetett bűnbocsánat folytán hazájokba visszatérhetnek.

3) Az„ effetu kiroja milonga“ birságfoglaló, mely mint már feljebb láttuk, arányban van a később fizetendő birsággal, a foglalóul adott egy rőf szövetnek tiz rőf felelvén meg. Pl. fejen tett könnyű sebesitésért jeladásul 4 rőf szövet követeltetik, tehát az összes birság, melyet annak idején a bűnös leróni tartozik, 40 rőf szövetet tesz.

4) Igen gyakran megtörténik, hogy a fejdelemtől küldött rendes katonaság is, néha több napi haszontalan ostromlás után a lassankint egybesereglő szomszédok segitségével visszaveretik. A győztesek ilyenkor a kézrekeritett foglyokat lemetszett orral és füllel eresztik útnak. De azután ritkán lehet nekik helyben maradniok, mert nemsokára az összes katonasággal lesz dolguk, mely nek nem igen állhatnak ellen.

5) Az ily adóssági végrehajtások nagyon veszedelmesek az utazó karaván̈ra nézve, mert a rendesen nagy számmal összeseregleni szokott föld népe, látván a jó alkalmat, könnyen rátámad a bekerített karaván̈ra. Nekem ily körűlmények közt már kétszer véres csatákat kellett a bennünket körűlvett ganguellákkal vívnom, kik csak több halott és sebesűlt árán tágitottak.

6) „Banzó“-nak nevezik a különbféle europai árukból álló köteget, mellyel a belföldön rabszolgákat vagy elefántcsontot vásárolnak. De az ily kötegben foglalt árúk értéke s mennyisége a különbféle távolságokban tanyázó népek kereskedéséhez képest kisebb nagyobb. Bővebb felvilágositás végett a következő részleteket igtatom ide:

Bihéországban egy fölserdűlt fiatal, férfi vagy nő rabszolga bánzója a következő értékekből áll:

4 rőf baeta, veres vagy kék durva posztó,
8 „ zuarte, kék pamutszövet,

8 rőf pintado, kék pamutszövet fehér virágokkal,
16 „ fazenda de ley, ritka kockás szövet,
40 töltés s nehány tűzkő,
1—2 palack égettbor.

Vagy az elébbi értéknek megfelelő másféle árúk, t. i. 1 lőfegyver, 24 rőf szövet, 50 töltés, 2 palack égettbor s némely apróságok, mint kargyűrűk, kések vagy gyöngyök. Vagy ismét más árúkból, ha az eladónak jobban tetszik: 1 hordó (20 font) lőpor, 30 tűzkő s 100 levél papiros, 8 rőf szövet, 2 palack égettbor s némely apróságok.

Már a Bihétől beljebb éjszakkeletre hatvan napi járó földre levő Moropu birodalomban ugyanoly rabszolga bánzója a következő értékekből áll:

4 rőf baeta, 4 rőf zuarte, 4 rőf keszkenyő, 8 rőf fazenda de ley, 1 kis kötet fehér öreg szemű gyöngy, 5 arasz hosszú veres üveg korálfüzér, s ugyanakkora fehér porcellán korálfüzér.

Egy hatvan fontnyi elefántagyar ugyancsak Moropúban szintén az említett áron vásároltatik, csakhogy az elefántcsontért adott bánzókba legalább még 50 töltést szoktak tenni, s ha az agyar 80 fontnál többet nyom, (azonban meg nem mázsálják, de csak nagysága szerint osztályozzák), az említett összeghez még egy lőfegyvert is adnak, s még talán egy gyapju pokrócot is, némi kevés értékű apróságokkal (tükör, kés, stb.) egyetemben. Ha pedig az agyar 100 fontnál többet nyom, akkor a felsorolt árucikkeken kivűl még egy fiatal rabnőt is adnak s aránylag több lőport. — Még odább keletre a Riambégysi folyamon tul a Kazembe tartományokban az elefántcsontnak már ismét nagyobb ára van, az Ind tenger felől oda érkező arab s egyéb kereskedők miatt, kik szintén az elefántcsontért járnak oda, de a rabszolgák ára felette csekély, mert a válogatott ifjak és nők bánzója rendesen: 4 rőf baeta vagy panno da costa, 4 rőf keszkenyő, 4 rőf koromandel, 4 rőf kaluko (vagyis fazenda de ley), 10 arasz hosszú öreg szemű fehér

gyöngyfüzér s 5 arasz hosszú veres üveg korálfűzér. Az ott vásárolt rabszolgákat Nyembe, Dalán-houssi, Molondo és Gambos tartományokban elefántcsontért és szarvasmarháért cserélik ki. A szarvasmarhát azután onnan még jobban délre hajtják s a mucimba népeknél elefántcsontért cserélik ki. Vannak tartományok, hol a bánzók csak egyedűl különbféle szinű gyöngyökbűl állanak. Erről más helyen.

7) „Kimbáló"-knak nevezik a karavánokkal utazó kereskedőket, kik tulajdon, vagy bizományba vett árukkal a beltartományi kereskedésre utaznak. Általában tapasztalt élénk emberek, néha tetemes vagyonnak (rabszolgáknak s szarvasmarháknak) jutnak birtokába.

8) Ez leginkább a nőknél vehető észre, s nekik a tündöklő fekete arcon valóban igen jól áll, s eléggé elárulja tüzes szerelmi szenvedélyöket.

9) Mint tapasztaltam, a kék szemet egyáltalán nem kedvellik s azt még az europaiaknál is feltünő hibának nézik. Többször hallottam a nőket, a mint tulajdon személyem külsejéről birálataikat egymással közlék, mondván: Ez a fehér ember magas és karcsu termeténél fogva szép ember lehetne, ha kék szeme s sárgaveres haja valamí erdei állathoz nem tenné hasonlóvá; kár, hogy anyja nem fekete szemmel és hajjal szülte a világra.

10) Földieiknél az egyenes és finomabb metszetü orrot és ajkot sem kedvellik s az ezzel biró embert „kalunguká"-nak nevezik s ravasz embernek tartják.

11) El sem képzelhetjük magunknak, mennyi gondot és dolgot okoz ezen népeknek a hosszú hajviselet. Gyapjas göndör hajuk ugyanis tömötten összeragadó csomókba bongyolódik, s igen jól kell megolajozni, hogy nagy munkával számtalan, igen vékony fodrokba sodortatva hajlékony lelógó állapotba tétethessék. S a csint kedvellő egyének kénytelenek azt minden 14 nap alatt legalább egyszer kibontani s újra fürtökbe fonni.

E dolog kizárólag a feleségeket illeti, s érdekes látni, mikép a férj két vagy több fekete Venus közt a

földre teritett gyékényen kényelmesen elnyujtózva nyugodtan hever mint holttest, mig azoknak kezei a makacs gyapjas haj helyes elrendelésén működnek. Az „epunta“ hajfonat teljes bevégzésére rendesen 2—3 nap kell. — Nagy véteknek tartják a hajból csak egy fürtöt is elvágni, s a mi nekik a rabszolgák sorsában legijesztőbbnek tetszik, az a kurta haj, mely azokat a szabad egyénektől megkűlönbözteti.

12) Rendesen minden harmadnap szokták testöket zsirral v. olajjal bekenni, mert a nélkűl a fényes, bársony tapintatú felbőr, kivált az asszonyoknál, elveszti szinét s hamvassá durvává válik, főleg a hives hónapokban.

13) A portugal gyarmatokra utazó karaván ok ujoncaitól gyakran lehet hallani az ott eltanult opera-áriákat énekelni vagy fütyülni. Fiatal rabszolgáim, mind a fiúk mind a leányok, miután félesztendeig körűltem voltak, megtanulták tőlem a portugal nyelvet, melyen velök csak szokásbul beszéltem.

14) A „mutáka“ hadi balta, melynek éle a mi csákányainkhoz hasonlit, de füle nincsen, hanem a helyett több mint arasznyi hosszú, mindinkább hegyesedő nyulványa van, melynek tompa szeghez hasonló vége kurta s hajlott végű fa nyélbe van dugva s megerősitve. Ez eszköz borotva-élesre köszörülve kezökben hathatós fegyver.

15) A „diábite“ egészen oly szerkezetű mint az előbbi, de nem oly csinos, s annál sokkal nagyobb és nehezebb; valódilag a fejsze helyét pótolja nálok, s vele nemcsak a fákat házaik épitésére vágják le, de az erdőket is kiirtják, midőn ott szántóföldeket készitenek. Ezen s a kapán kivül nincs is más földmivelő szerszámuk. A mutákát és diabitét mindig övűkben szokták hordani.

16 A „hunya“ arasz hosszú s ökölnyi furkójú buzogány, mely a szép zsákáranda fekete és veres fájából, vagy az orrszarvú szarvából készül, kölönbféle hornyolásokkal csinositva. Tetemes messzeségről ügyesen hajítva ütik le vele ellenségeiket.

17) A „zaga“ vagy „zagája“ öl hosszú és végén arasznyi hegyes éllel biró vékony s hajlékony vas dárda, melynek közepén ott hol megmarkolják hosszú szőrű állat farkából való szakállos csomózat van megerősitve, hogy hajitáskor egyensúlyban maradjon. E fegyver az innét délre lakozó népek kezében, melyek megmérgezik s igen ügyesen tudják hajítani, sokkal veszedelmesebb, mint a kimbundáknál, kik nem tudják méregbe mártani s kik inkább a lőfegyverben biznak.

18) Rendesen a teherhordók 80—90 fontnyi teherrel egyremásra naponkint 5 földirati portugal mfldet szoktak megtenni, s e mellett szűken s silány eledellel táplálkoznak. Mindazáltal sok napon át képesek egymásutáu utazni. 1855-ben a Lnngé-bungo folyó mellett kilombómat, melyben valami 300 fegyveres ember volt, a Lucsázi ganguellák körülvették s csak több órai lövöldözés és harc után sikerült azokat szétvernünk s utunkat folytatnunk. Minthogy lőporunk nagyobbrészt el volt költve, csak tartós utazással remélhettük a terjedelmes vad országokon keresztül veszély nékül Bihéországot elérni, tehát 12 napig egymásután s naponkint 7—8 órát gyalogoltunk s igy értük el honunkat. Mindazáltal egyetlen egy teherhordó sem dőlt ki elfáradtan az útból.

19) Oly nagy a tisztelet vagy félelem, mellyel a család tagjai az ily öregek iránt viseltetnek, hogy hozzájok csak a legnagyobb tartózkodás jelével közelednck, s kivált a nők csak földre borulva jelennek meg előttük, mert azt hiszik, hogy azok mint különös kedveltjei a kiluluknak csak az ezektől kapott intések által lettek képesek az életök ellen hihetőleg sokszor intézett varázslatokat megsemmisiteni.

20) A „tije“ bizonyos akácfaj, melynek levele hosszabb és világosabb szinű s végén némileg sárgára átmenő. E fának megszáritott s porrá tört levele veszedelmes sebeket is meggyógyit.

21 A vérköpük nálok gazella szarvából vannak készitve, t. i. használás alkalmával a léget nem tűz, hanem felső, nyitva tartott végén szivás által huzzák ki s azután a nyilást a nyelv segitségével viaszkkal ügyesen betapasztják. Ekkép jó sikerrel használják ez egyszerü eszközt.

22) Ohila tartományba tett utazásom alkalmával az oda valóktól megértettem, hogy a tenia ellen valami fél font tökmagvat héjastól megpörkölnek s éhgyomorra elköltenek. De mi sikere van ez orvosszernek, azt még eddig nem volt módom megtudni.

23) E nevetséges jóslások mindig kivül a legközelebb erdőben történnek. A kimbandával mindig nehány segédje van. Az egész dolog lármás ének és csengőzaj közt történik, csak a kérdésekre adott feleletek halkkal s mindig sok idő vártatva tétetnek, mintha a föld alul jöttek volna, többnyire oly érthetlen módon, hogy a körülállók alig érthetnek belőlük valamit.

24) Véteknek tartják az emberi holttestet megérinteni, azért csak az elhunytnak rokonai kötelessége azt eltakarítani s ha az elhunytnak rokonai nincsenek jelen s rabszolgái sincsenek, akkor a holttest temetetlen marad, mert ha valaki idegen emberek által parancsolná kivitetni, akkor azoknak a teendő tisztulási szertartásokra tetemes díjt tartoznék fizetni.

25) „Lungutá"-nak nevezik azon időközt, mely a megholt fejdelem eltakarítása utáni kilencednapra beáll, s a szó teljes értelmében szabad fegyverforgatást jelent. Ekkor az egész tartományban a legnagyobb rendetlenség áll be, a különben is gyenge társasági törvények egészen elenyésznek s rettenetes fejetlenség uralkodik, az élet- és vagyonbátorság egészen megszűnik, az erős büntetlenül támadja meg a gyengét. A rég elfojtva tartott boszuvágy most szabad tért nyerve véres nyomokat hagy maga után. Csak számos fegyveres kiséretében lehet ilyenkor egyik helyről a másikra utazni. Végre a táborba szállott új fejdelem véget vetni parancsol a fejetlen-

ségnek, de a vadindulatú népek csak több nap mulva csendesednek meg s térnek az engedelmességre.

26) Rendesen régi haragból gyülölt, vagyonos s számos családi taggal biró személyeket szoktak e képzelt vétekkel bevádolni, kik ha a veszélyről annak idején tudomást vesznek, s ellenségeik erős pártját látják, többnyire gyors futással menekülnek, semhogy a bulongo ital folytán magok és családjok romlását bevárnák.

†) Az afrikai népek magán és köz élete s összes szokásai egymáshoz nagyon hasonlók; a kaffirok, hottentottok, bajejék-, ovampók- s más déli népekről Moffat, Livingstone, Galton és Andersson munkáiban a feljebbiekhez hasonló dolgokat olvashatunk, Wilsonból pedig meggyőződhetünk, hogy az egyenlítőtől éjszakra lakó szerecsenyek közt is hasonló intézmények és szokások uralkodnak. H. J.

IX. FEJEZET.

A kimbunda tartományok részletes leirása.

Már fentebb volt alkalmam megemlíteni, hogy a különbféle, egymástól független kimbunda tartományok négy és fél szélességi s öt hosszuságifokokon terjednek el, s hogy e tartományok népei ugyanezen nyelvvel és szokásokkal élnek, de különben nemcsak országlati egyetértés nélkül, sőt nagyobbrészt mint egymásnak eltökélt ellenségei örökös háboruságban élnek.

A kimbunda országok a déli szélesség 9- és 14½-dik s a keleti hosszuság 13- és 18-dik fokai közt terűlnek. Határjokat éjszakra és keletre a Koanza folyam képezi, mely délkeletről hatalmas ivhajtással nyugotnak folyván a kimbunda tartományokat a kimbándi ganguelláktól s alább a portugal birtokoktól választja el. Nyugotra az Atlanti tenger határolja, délre a Kuparol vagy Rio S. Francisco, de közönségesebb néven Kibángulula folyó torkolatjától kezdve forrásaig s ettől beljebb egész a Koanza folyam forrásaig terjedelmes vadon pusztaságok választják el a munyemba ganguella népektől. Kiterjedésöket valami 7300 □ mérföldre (18 mérföldet egy fokra számitva) becsülöm, az összes népességet pedig 1,880,000 lélekre, minden mfldre

256 lelket számitva. A kimbunda tartományok ez összes lakosságából a kiszáma, mupinda, muszumbe, luszeke, munyemba és maszongo népek, számra mintegy 300,000 lélek, tulajdonkép nem tartoznak a kimbunda néptörzshez, s más nyelven beszélnek, mint a kimbundák, de nyers szokásaikra nézve megegyeznek kimbunda szomszédaikkal.

Kiszáma.

A Koanza folyam a portugal birtokoktól választja el, nyugotra az Atlanti tenger határolja, délre a Longa folyó a mupinda népektől választja el, végre keletre Libollo tartomány határos vele. A tartomány kiterjedését 200 □ mérföldre, a lakosság számát 25,000-re számitom; ezek két, egymástól egészen független főnök igazgatása alatt élnek.

A tartomány két részre, alsó és felső Kiszámára osztatik. Az első a tengerpartok hosszában részint sík, homokos földekből, részint kopár sziklás hegyekből áll. Éghajlatja meleg és száraz, a földet csak kevés csekély vizér öntözi, s az időszakos esők is gyérek, miértis a lakosok gyakran a nagy szárazság miatt otthagyják helységeiket s a Koanza és Longa folyók partjaira vonulnak, hol nagyobbrészt mivelt földjeik is vannak, melyeken maniokot, kukoricát, maszángót (pisorgum), maszámbálát (rea mais minima) és makondit (bab) termesztenek.

Kisebb nagyobb, egymástól rendetlen távolságra elszórt valami 300 helységeik közül legnevezetesbek:

Demba, 6 mfldre a tenger partjától, kopár magaslaton épülve, alsó Kiszáma főnökének székhelye; 2000 lakosa leginkább sóbányászattal foglalatoskodik. Nagy szűke levén itt az ivóviznek, a lakosok a vidékökön nagy bőségben termő roppant vastagságu imbundero fákból, melyek könnyen furhatók, viztartókat készitenek, midőn puha belöket különös ügyességgel felülről lefelé kivájják. A fák e kivájt állapotukban is tenyésznek s az eső vizét felfogván, valóságos viztartókul szolgálnak.

Demba helység közelében a hasonnevű kősóbányák vannak. Az itt kifejtett sót másfél arasz hosszú s mintegy 2 fontot nyomó, hengerded darabokban, öt ily darabot egy nyalábba kötvén, messze Afrika belsejébe viszik, hol a különböző távolságokhoz képest nagyobb vagy kisebb értékű pénz gyanánt forog. E sóbányák kimeríthetlenek, könnyű munkával mivelhetők s a legjobb sót szolgáltatják, milyent sehol másutt Afrikában nem találtam. Kár, hogy a portugal kormány ezen nagyon kezére eső kincset már régóta nem vette birtokába.

Felső Kiszáma az éjszakról elnyúló hegylánc ágazatjain terül, azért éghajlatja alsó Kiszáméénál jóval mérsékeltebb, s nagyobb részint veres agyagból álló s az időszakos esőzések által bőven áztatott földje nagyon termékeny. Számos vízerektől öntözött völgyeit változatos tenyészet s magas erdők boritják, de a rest lakosok a már emlitett élelmi szereken kivül egyebet nem termesztenek. A sziklás magaslatokon madárfészkek gyanánt épitett helységek száma talán 400-ra rúg, köztük első helyen áll: Kitel-Kamásingi, mely köves magaslaton

épült s a felső kiszámák főhelye 1500 lakossal, kik részint a hegyen találkozó sziklabarlangokban laknak.

Kiszáma házi állatai: kevés számu, apró fajta szarvas marha, annál több juh, kecske és sertvés, a szárnyasokból pedig sok tyúk. Vad állatai a már említett fajok. Ismeretesb növényei: a kopálmézgafa, a dendéepálma és festőmoh; [1]) de kivált a tartomány felső részében bizonyosan sok még eddig ismeretlen hasznos növényfajt lehetne fölfedezni.

E tartományt csak a Koanza folyam választja el a portugal birtokoktól s a portugal gyarmatok fővárosa alig hét mérföldre van, azért csodálkoznunk lehet rajta, hogy a portugal kormány azt már régen el nem foglalta, [2]) annál is inkább, mert jó ürügyet talált volna a naponkénti zaklatásokban, melyeket a barbár és vadindulatu kiszámák a portugal birtokoknak okoznak. †)

Mupinda.

Éjszakra a Longa folyó, keletre Kiszála és Ombuim tartományok, délre a Kuvo vagy Keve folyó s nyugotra az Atlanti tenger határolják; 120 □ mérföldnyi területén valami 20,000 ember lakik, kik szintén egymástól független két főnököt uralnak.

A tartomány alig 10—12 mérföld széles s két rohanó folyó közzé van szorítva, melyek az időszakos elöntések alkalmával különösen a tengerhez közelebb lapályokat elárasztják, s azokon a vizek apadása után is sok kisebb nagyobb mocsárt és tavat hagynak hátra. Igen alkalmas a földmivelésre, ki-

vált pedig a baromtenyésztésre. Lakosai sokkal szelídebb és békésebb indulatúak mint szomszédjaik, földmivelők, pásztorok s ügyes vadászok. Sok maniokot, kukoricát, maszángót, maszámbálát, babot, tököt, dohányt és amendiumot (?) termesztenek. A számos szarvasmarhát, juhot és kecskét a száraz hónapokban a Longa folyó által képezett s mindig dús növényzetü szigeteken legeltetik.

E szigetek közül legnagyobb a Kápollo, mely 5 mérföld hosszú, de lakott helység nincsen benne, mert alacsony s magas vizálláskor a folyó által nagyrészt elöntetik. Sok elefánt és viziló is tanyázik rajta, mely vadállatokat a lakosok kitünő ügyességgel tudnak vadászni. 3)

Az éghajlat általában egészségtelen, az esös évszakban elöntött földből a nagy melegség veszedelmes betegségeket okozó gőzöket fejt ki; de a tartomány keleti, magasabb fekvésü része egészségesebb.

Az alsó kerületnek 250 helységei közül feltünik: Kazánza, mely 3 mérföldre van a tenger partjától, a hasonnevü tó mellett, a főnök székhelye; 2000 lakosai hires elefánt- és vizilóvadászok.

A felső vagyis keleti kerület, mely a Háma hegylánc ágazatjain terül el, valami 300 helységet foglal magában, melyek közt első helyen áll: Káhi, a Háma hegység oldalán, nem messze a Muzsinzsi folyótól, a főnök székhelye, 2500 lakosai szorgalmas földmivelők. E helységtől keletre egy negyed mérföldre s 14 mérföldre a tenger partjától a felséges Káhi vizzuhatag van, melyet még eddig senki sem írt le.

A Muzsinzsi folyó a báilundói hegyekből kifolyván, s délkeletről éjszaknyugotra menő futásában Ombuim hegyes tartományt elhagyván, az éjszakról délre huzódó Háma hegyláncon tör keresztül s itt alkotja a több mint 300 láb magas vizesést. A szük hegyhasadékban összeszorított folyó elsőben valami 80 foknyi lejtőn tajtékozva az utjában szélesen kiálló sziklasíkra rohan le, s erről azután iszonyu robajjal még valami 150 lábnyni mélységbe függőlegesen zuhan; a nagy eséstől megtört viztömeg köd alakjában magasan felszáll a légbe.— A vizzuhatagot haragos zöldszinü dús növényzet már messziről jelöli, zúgása pedig kivált az esős évszakban 5 mérföldre hallik; közelről tekintve a felséges jelenet bámulatot s félelmet gerjeszt a meglepett vándorban. A folyó az esés után sebesen, de rendes mederben folyván, a Longa folyóba ömlik.

Mupinda tartomány terményei ugyanazok mint Kiszámáéi, csakhogy több elefántja és vizilova van. Az elefántok száma napról napra fogy, de a vizilovak, ugy látszik, mindegyre szaporodnak s a Kuvo és Longa folyókban a hajózást veszedelmessé teszik. Ugyanazon folyókban igen sok krokodíl is van, melyek itt nagyon vérengzők, hogy halálos veszedelem nélkül a vizek partjára sem lehet menni, sőt a hajózást is veszélyeztetik, mert megtörténik, hogy az evezőket összezuzzák s a kisebb ladikokat feldöntik. Azért a csónakon menők mindig nagy zajt ütnek s gyakran lövöldöznek, hogy a veszedelmes szörnyetegeket elriaszszák.

Szumbe.

Határai éjszakra a Kuvo vagy Keve folyó, nyugatra az Atlanti tenger, délre a Kubále vagy Ánhámdánda folyó, keletre Szelles és Ombuim tartományok. Éjszakról délre a tengerpart hoszszában 25 mérföldre terjed, mig szélessége nyugatról keletre a 8 mérföldet meg nem haladja. Összes népességét 35,000 lélekre becsülöm, kik egymástól független, három főnök alatt élnek.

Éjszaki részén a Timba kerület van, melyet a portugalok átalában Ó-Benguelának (Benguelha velha) neveznek, s mely a Kuvo folyó hosszában terül. Földje igen termékeny, s a már említett élelmi szereket termi, számos s szép fajta szarvasmarhát is táplál. Éghajlata meleg s nagyon egészségtelen. Több mint 200 elszórt helységei közt legnevezetesb Timba, a főnök székhelye, 1500 lakosai szorgalmas földmivelők és marhatenyésztők, s jó egyetértésben élnek az europaiakkal s velök kopálmézga, viaszk és festőmoh-kereskedést üznek.

A tengerparttól befelé valami 5 mérföldre több kialudt tűzhányó van, melyeket magasra felhalmozott láva és hamu környez; közelökben gazdag kénkötelepek vannak, melyek azonban, mint tapasztaltam, még ki nem bányásztatnak.

A tartomány közép része felett az alattvalóinak száma által hatalmas s nagy befolyásu Gunza főnök uralkodik, ki mint a muszumbe triumviratusnak elnöke általában ismeretes. Több mint 300 helységei között legnevezetesbek: Gunza a Szumbe vagy Labongo folyó torkolata mellett. E folyó ke-

leten Bailundoországban, hol Dsámba nevét viseli, veszi eredetét s nyugotra folyván s az Ombuim hegyes vidékekről alázuhanván, sok kanyarulattal a Szumbe földeket termékenyiti, s végre szelid hömpölygéssel a tengerbe ömlik. Gunza a főnök székhelye, erős fakeritéssel védett, szép incendéra fákkal árnyékolt, 2000 lakost számláló helység.

Singe két mérföldre van Gunzától, ugyancsak a Szumbe folyó mellett, nagy dendée pálmaerdő közepett; gyönyörű regényes fekvése s 2000 szorgalmas földmivelő lakosa miatt nevezetes.

Poálho még 3 mérfölddel feljebb van mint Singe, s szintén a Szumbe folyó közelében, meredek hegy oldalában épült. A hegyről meglepő és bájoló kilátás esik a magasról tajtékozva lerohanó s azután a pálmaerdő alatt gyönyörű kanyarulatokkal elkigyódzó, ezüstös vizű folyóra. A helységnek mintegy 1500 lakosai szorgalmasan termesztik a maniokot, kukoricát, babot, amendiumot és dohányt, mely cikkeket azután a tengerparton elszórt europai telepekre kihordván, tetemes kereskedést üznek.

A folyo déli partján, közel a tengerhez Novo-Redondo ††) portugal prezidium van, mely a mult század végén épült várból s valami 200 házat számláló helységből áll. A fellegvár a tengerhez egészen közeledő gúlaalakú hegytetőn van épitve; kilenc ágyuja nagyobb része rézből van öntve s 6 fontos, kár, hogy az ágyuknak alig fele van használható állapotban s fölszerelve, a többi hasznavehetlen. A vár kő falai jó karban vannak, s különösen Da Silva Cruz Zakariás, ki ottlétemkor a vár parancsnoka volt, nagy érdemet szerzett magának a várfalak

helyreállitása s kitatarozása által. Jó egyetértésben élvén a lakosokkal, ezektől önkénytes adakozások utján kapta meg az erősség helyreállitására szükséges költséget, s nem kellett a kormány pénztárát igénybe vennie.

A helység a vártól keletre meredek halmokon s völgyeken terül el rendetlen alakban, némely ház köből s két emeletre van épitve s csinos külseje által feltünő, ezek közt az első helyet a templom érdemli meg. [4]) De a helység nagyobb része a várágyuk védelmén kivül esik. A lakosok kisebb részét europai portugalok teszik, a többi benszülött mulát és fekete, kik a földmivelést egészen elhanyagolva egyedül a belföldi kereskedéssel foglalkoznak, mely nehány év előtt kizárólag csak rabszolgavásárlásból állott. E kereskedés oly nyereséggel járt, hogy sokan roppant gazdagság birtokába jutának. Most tilos levén a rabszolgakereskedés, a kereskedelem főcikkei: kevés elefántcsont, viaszk, több kopálmézga és festőmoh. E cikkeket a független belföldi népek viszik oda eladásra. De e kereskedés kevés nyereséget hajt s mindinkább hanyatlik, miértis a helység mind szegényebb és népetlenebb lesz.

Itt ismét fájdalommal kell megjegyeznem, hogy a portugal kormány mind a mellett hogy itt már valami 90 év óta létezik a prezidium, a benszülöttek mivelődésére mitsem tett; s ámitás nélkül állithatjuk, hogy a portugal kormány uralma csakis addig ér, meddig a vár ágyúinak golyói érnek. [5]) Mi legyen ennek oka, azt meg nem foghatom. A benszülöttek legyőzhetlen ereje nem lehet oka, mert ők legfeljebb 5—6000 rendetlen fegyverest képesek

összeszedni, s ezzel a minden oldalról könnyen hozzájok férhető rendes, s ágyukkal fölkészült, bár sokkal kisebb europai fegyveres erőnek nem képesek ellentállani. A benszülöttek megszelidíthetlen vad indulata sem lehet oka, mert ők szorgalmas földmivelők és baromtenyésztők s ügyes tengeri halászok, sőt egyedül ők tartják el élelmiszerrel a prezidiumot, hol naponkint számosan közülök megfordulván s az idegenekkel hosszú idő óta közlekedvén már félig civilizálva vannak, annál is inkább, minthogy már eredetileg nyájas természetűek. Végre még az sem lehet oka, hogy a hóditási munkával járó költség nem térittetnék meg. Mert a népes tartománynak több folyó által termékenyitett völgyei, nagy kiterjedésü dendée-pálma erdői s számos marhacsordái elegendők arra, hogy a meghódoltatott népnek zsarolása nélkül a hadi költség megtéríttethessék. S azután a benszülöttek sorsa anyagi és szellemi tekintetben megjavulhatna, mert a cívilizatio áldásaiban részesülnének, holott most még folyvást a babonájokból származó undok anthropophagia vétkében léledzenek s a portugal ütegek láttára egymást kannibáli módon felfalják. [6])

Délre nem messze Novo-Redondótól a Kikombo vagy Ambuvido folyó torkolatja van. E folyó forrása Bailundo hegyeiben van, nyugoti utjában Szelles tartományt hasitja s azután a tengerbe szakad. A folyó déli oldalán, torkolatjához közel, a hasonnevü portugal faktoria van, mely földbe ásott fákból épült, szalmával fedett 16 házikóbol áll. Lakosai két braziliait kivéve portugalok, kik még csak nehány év előtt egyedül rabszolgakerekedés-

sel foglalkoztak, most pedíg viaszk, kopálmézga- s festőmohhal kereskednek.

A kereskedő telep alacsony s a folyó időszakos elöntéseinek kitett helyen épült, azért igen egészségtelen s ez az oka, hogy soha europai telepitvényesekkel nem gyarapodott, noha meglehetősen jó kikötője van.

A teleptől keletre, 2 mfldre, közel a folyó éjszaki partjához, az egyedül független benszülöttektől lakott Kikombo helység van, iszonyu gránit szikláktól környezve, a harmadik főnök székhelye. E helységnek 1700 lakosa van, kik földmivelők, pásztorok s tengeri halászok; az úszásban oly ügyesek, hogy a tengeren a hullámok és szélvész ellenére bátran és könnyen hihetlen messzeségre úsznak, kis darab bambuszfát tartva bal hónuk alatt. De az europaiak iránt nem oly nyájasok, mint a tőlük éjszakra lakozó testvéreik, minek okát azonban, mint értesültem, a faktoriákon lakozó europaiak kemény és igazságtalan bánásmódjában kell keresnünk.

A szumbe vagy muszumbe népek átalában magos s izmos testalkotásuak; europai szövetekbe öltözködnek; az asszonyok sajátságos hajviselet által tünnek ki, t. i. hajokat a hálánték mellől felnyúló két hegyes szarvba fonják. Munkás, s az europaiakkal átalában jól megférő emberek, kár, hogy az emlitett fertelmes emberevési szokást még le nem tették.

Délre a puszta tengerpart mentében egészen a Bálomba folyó torkolatáig, egymástól különböző távolságra elszórt öt europai faktoria létezett, de azokból a következő négy: Kibángyula, Ki-

szengi-itu, Kiszenge-néne s Rio-Tapádo 1852-ben a szomszéd zsivány szellesi népektől elpusztíttatott, s most még csak az Egyiptom nevü telep áll fenn. E telep a Balomba folyó torkolata mellett épült, mintegy 40 házból áll, melyek részint köből épültek és cseréppel fedvék. Silány készületü ágyuüteg védi. Lakosai nagyobb része europai fehérek, a többiek benszülött mulátok, kik az odább keletre lakozó muszelles népekkel kereskedést üznek, melynek cikkei: jó mennyiségü kopálmézga, festőmoh s élelmiszerek. A telep rendesen minden évben egyszer vagy kétszer szokott a szomszéd rabló népektől megtámadtatni, de még eddig a százszorta nagyobb, otromba erőt is szerencsésen visszaverték az ágyúk segitségével [7]).

A telep éghajlata általában véve meglehetősen egészséges az europaira nézve is, mit a szép Balomba folyó kristály tiszta s frisitö vizének köszönhetni.

Hét mfldre odább délre a Kubále folyónak ugynevezett Anhamdánda torkolatánál Anha portugal telep volt, melyet a muszelles népek egészen elpusztitottak, leöldösvén vagy rabszolgaságba hurcolván lakosait. Azóta a folyótól termékenyített szép vidék mivelő kéz nélkül van. [8]) Ettől szintén valami 7 mfldre délre Lubito faktoria van, hol a kormány mészégetö kemencéi vannak; itt nem köből, de a tengeri kagylók héjából égetik a meszet. Ezen szállást is már többször megtámadták az emlitett rablók, de minthogy a part melletti szigeteken épült, azért nem oly könnyen férhetnek hozzá. A tengerpart hosszában számos ily sziget van, melyeket keskeny de mély csatornák választanak el egymástól. E szigeteket

sürü mángofák borítják, ezek a kormány tulajdona s a hadi hajók számára a szükséges tüzifát szolgáltatják, épületi fának is alkalmasok. E helység égh ajlata nagyon meleg és egészségtelen; 40 lakosa sem talál itt ivó vizet s dereglyéken szállítják Benguelából, vagy a jó két mfldre levő Katumbéla folyóból szárazon viszik oda, mert a folyó torkolatja a hajózást meg nem engedi. A Katumbéla és Kuparol vagy Rio S. Francisco vagy Kibángulula folyók közt van Benguela, mely a mundombe népségek területén épült. Ezek a tengerpart hosszában 20 mérföld hosszú területen élnek s három különböző felekezetre oszlanak. A mundombe an Katumbéla nevűek a folyó mentében tanyáznak; a mundombe a Gyitunda, vagy közönségesen dombe pequeno (kis dombék) nevűek Benguela város környékén a Belo és Bimba tavak körül lakoznak; végre a mundombe an Kinzámba, vagy közönségesen dombe grande (nagy dombék) nevűek odább délre laknak s a legszámosabbak s legvagyonosabbak.

A Kuparol folyótól délre levő országok és népek leirását mnnkám második kötetében fogom közleni, most éjszakkeletre fordulunk, a forró, hegyes, kopár Makángón keresztül, hol az éjszakról délre a tengerparttal csaknem egyenközü irányban elnyuló hegyláncok tetején a tulajdonképeni kimbunda népektől lakott tartományok kezdődnek.

Gánda.

Határai éjszakra a Kiszángysi birtok, keletre s délre rengeteg puszta erdőségek, nyugotra a még rengetegebb Makángók. 150 □ mérföldnyi terűletén

valami 30,000 ember lakik, kik egy rajtok önkénytes hatalmat gyakorló szóba alatt élnek. A magas sziklás hegyektől körűlvett mély völgyeket csak hegyi patakok öntözik; ezek közt nagyságával kitűnik az Ommáte, mely a keleti vadonyokban eredve a tartományon keresztűl foly s az ott találkozó vízereket magábaveszi s azután a délnyugoti részen elfolyó Katumbélába ömlik. A tartomány éghajlata bár meleg, mégis egészséges. A rengeteg erdőkben sok kopálmézgát szolgáltató fa van s a lakosok a mézgát Benguelába szállítják s tetemes kereskedést űznek vele. De a mi őket leginkább foglalatoskodtatja, az a szünetnélküli rablás, mellyel a szomszéd népeknek s kivált az utazó karavánoknak nagy terhére vannak. [9]) Azért a gándabeliek még messze földön is rettenetes haramiák hirében állanak. A földmivelés maniok, kukorica, bab és dohánytermesztésböl áll. A baromtenyésztés itt nagyon csekély, mert mikor szarvasmarhára vagy juhra szükségök van, a délre lakozó szomszéd népeket keresik föl, s ezektől ingyen veszik el. Számosabb a tertvés meg tyúk.

A vason kivűl alkalmasint más kincseket is rejt magában e tartomány földje, de a vad indulatu lakosok a tudományos kutatásokkal foglalatos jövevényt nem igen békésen fogadnák.

Sok apró, s többnyire magas sziklákra épűlt helységei közt kitűnik: Ommáte vagy Nomáte a tartomány közepén, a fejdelem lakhelye, feltornyosodott hegyen épűlve, honnan szép kilátás esik a rengeteg erdőkre s az alatta elterűlő mély völgybe, melyben az Ommáte folyó kigyódzik el dús növény-

zet között. Ommáte helységet vakolat nélkül összehalmazott kőből rakott fal keríti, az ily keritőfalat a benszülöttek „ganguć“-nak nevezik; 1500 lakosai vakmerő zsiványok.

Nyugotra esik a Kibonga kerület, melyben valami 120 helység van, ezek közt kitünik Lunga, mely szintén magas hegyen épült s erös gangue kőfallal van kerítve; 1200 lakosa kopálmézga-szedéssel s rablással foglalkozik. A Lubi hegyi patak a helységgel szemben álló hegyen keresztültörve két szép vizesésen zuhog le s a vidéknek regényes tekintetet kölcsönöz; a mély völgyet elhagyva a nyugatra folyó Katumbélába ömlik.

Délre van a Dsámba legnépesebb kerület, melyben valami 200 helység van. Lángángumbi fellegvárként magas sziklahegyen épült s kőfallal van kerítve; 1500 lakosa van. Nem messze e helységtől a Dsámba hegyi patak csörgedez.

A tartománynak csaknem hozzáférhetlen hegyes erdőiben még sok elefánt tanyázik, mi e vidéken jelenleg ritka tünemény, mert vagy 10 esztendő óta a tartós vadászatok miatt az elefántok a tenger partjáról a messze belföldre menekültek.

Gándától éjszakra Kiszángysi tartomány van, melyet már feljebb leirtam. Azon tul nyngatra Szelles tartomány fekszik.

Szelles.

Határai éjszakra Ambuim tartomány, keletre terjedelmes lakatlan erdőség, melyen túl a bailundo népek laknak, délre Kiszángysi, nyugotra a Makángók. 150 □ mérföldnyi területén valami 75,000 em-

ber lakik, kik egymástól egészen független több kis főnök alatt vannak. Mint Gánda ugy Szelles is az éjszakról délre elnyuló hegységen terül el, de több folyótól öntöztetik s ezért termékenyebb mint amaz s valóságos éléstára a terméketlen tengerparti vidéknek. A tartomány számos vízerei között legnagyobbak: a Balomba, mely nagy kanyargásokkal a tartományt keletről nyugatra keresztülhasitja s Egyiptomnál a tengerbe szakad; a Rio-Tapádo, mely Bailundo tartományban ered; a Kikombo.

Éghajlata meleg, de egészséges. Kár, hogy különben munkás és szorgalmas lakosai, kik naponkint a közel portugal birtokokból hozzájok szökött bünös rabszolgákkal szaporodnak, dühös útonálló haramiák s undok emberhusevők. Ez utálatos vétek oly átalános nálok, hogy nincs vigalmok, melyen egy vagy több embert meg ne emésztenének. Többnyire a varázslat miatt elitélt egyének, a hadi foglyok s betegek szolgálnak ez embertelen lakomára.

Kereskedési cikkeik a nagy mennyiségü élelmi szerek, melyekkel a tengerpart lakosait is ellátják, a kopálmézga, viaszk, festőmoh, s a csiga héjából készült dongo ékszer. Mindezekért Novo-Redondo és Egyiptom prezidiumokban europai árúkat cserélnek be. Szarvasmarhájok kevés van, de juhot, sertvést és tyúkot sokat tenyésztenek. Több helyen jó vasat találnak.

Az uralkodó főnökök közt leghatalmasabbak: Tunda főnöke, mely helység a déli részen, hasonnevü hegyi patak mellett kúphegyen van épitve, 2000 lakossal, kik szorgalmas földmivelők, de félelmes útonálló haramiák is. Kámera főnöke, mely

helység szintén hegyen épült, környezve regényes völgyektől, melyeken a Vizika hegyi patak kigyódzik el. Kámera 1500 lakosai a dongo ékesség készitésével foglalkoznak s élénk kereskedést üznek az europai telepekkel. Kinyánda főnöke, e helység a Balomba folyó mellett épült, 1200 lakossal, kik földmivelők s kopálmézgaszedők.

A közép tájon Holondondo és Gyikuma szóbák uralkodnak, mindegyike valami 200 helységet bír, melyek közt a főnökök hasonnevü székhelyei legnevezetesbek; mindegyiknek valami 1500 lakosa van, kik szorgalmas földmivelők, kopálmézgaszedők, dongokészitők s kereskedők. Földjöket a keletről nyugotra futó Tapádo folyó termékenyíti.

Mindezen főnököket birtokával és népességével felülmulja a tartomány éjszaki részén uralkodó s nem oly zsivány életü Kulembo-Kuabándi szóba, ki valami 300 helységen uralkodik, melyek közt legnagyobb Kipánda, a Kikombo folyó mellett, magaslaton, erős gángue kerítéssel, 3000 lakossal, kik földmiveléssel, baromtenyésztéssel, kopálmézgaszedéssel s dongokészitéssel s kereskedéssel foglalkoznak.

Ambuim vagy Ombe.

Határai éjszakról Kiszáma és Libollo, keletről Kibála és Bailundo, délre Szelles, nyugotra Szumbe és Mupinda tartományok. 200 □ mérföldnyi területén valami 75,000 ember lakik, kik egymástól független, de a nemességtől szük határok közé szorított hatalmu 3 főnököt uralnak. Ezek köztleghatalmasabb

a tartomány déli részén Lumbo a Tena kerület főnöke, ki valami 300 helységen uralkodik. Ezek közt első helyen áll: Aszángo a Szumbe folyó közelében, hegyoldal meredekjén épülve, honnan szép kilátás esik a pálmafákkal szegélyzett folyóra. Aszángo a főnök lakhelye, 3000 lakossal, kik a földet mivelik s viaszkkal és kopálmézgával kereskednek. E helység a spanyol születésü Mera Jeromos gyászos haláláról nevezetes. [10])

A tartomány közép részén Ongysila és Hánda kerületek vannak, mindenike valami 200 helységgel, melyek közt legnevezetesb Ongysila, sziklás magaslaton, a főnök székhelye, 2000 lakossal, kik a földet mivelik s kopálmézgával és festőmohhal kereskednek s átalában az europaiakkal élénk közlekedésben vannak. Ettől éjszakkeletre esik Hánda kerület, melyben Jutu helység van, a Háma hegység tetején, a főnök székhelye, 2000 lakossal, nem messze a Muzsinzsi folyótól.

E tartomány lakosai izmos, szép testalkotásu emberek, leginkább földmiveléssel és kereskedéssel foglalkoznak, maniokot, kukoricát, maszámbálát, [11]) maszángót, [12]) babot, tököt, burgonyát, amenduimot és dohányt termesztenek, s elefántcsonttal, viaszkkal, kopálmézgával és festőmohhal kereskednek. Sajnos, hogy e békés életü népek is emberhússal élnek, söt azt nyilvánosan is árulják. Eltérőleg az általam látogatott délafrikai népek szokásától a házasságtörést minden különbség nélkül halállal büntetik.

Libollo.

Határai éjszakról a Koanza folyó, mely azt a portugal birtokoktól választja el, nyugotra Kiszáma, délre Ombuim, keletre Háko és Kibála tartományok. 150 □ mérföldnyi területén mintegy 40,000 lakos van. E tartomány borítva van sziklás hegyektől, melyek közt hegyi patakoktól öntözött völgyek nyúlnak el. Az éghajlat egészséges. A völgyekben elég élelmi szer terem. A Koanza folyam hosszában dendéepálma-erdők terülnek el, s a lakosok sok pálmaolajt készitenek. Libollo lakosai középtermetü, békés, s az idegenek iránt nyájas indulatú emberek, mert régóta a szomszéd portugalokkal kereskedési viszonyban állván, félig civilizáltak. Az általok készitett különbféle pamutszövetek (tánga és mabálla) a belföldön ismert s keresett cikkek.

A tartomány fő nevezetességeihez tartozik a nyugoti részén levő Mulondo-Zambi (Lelkek hegye) nevü tüzhányó, mely egyetlen ismert, munkás tüzhányó Déli-Afrikában. Kopár hegyek környezik, melyek fölé magasra emeli kupdad tetejét a tölcsérrel, mely időről időre, három négy órában egyszer törik ki. Tompa zugás után gőzfellegbe burkolt, félölnyi átmérőjü s két ölnyni magasságra felnyuló lángoszlop száll fel. E tünemény többször egymásután ismétlődik, de a lángoszlop mind kisebb kisebb lesz. Végre mintegy 10 perc mulva tökéletes csend áll be, s ekkor csak a tüzhányó közelében a levegőt eltöltő kénkőszagot érezni. A benszülöttek azt vélik, hogy ott a megholtak lelkei lakoznak, s

azért nem bátorkodnak a hegyet megközelíteni, annál kevesbbé ott meghálni.

A tartományon sok korlátolt hatalmú főnök uralkodik. Legnevezetesb helység Lunda, *) mely sziklahegyen épült, a főnök székhelye, 1500 lakossal; a hegy alatt Luinda hegyi patak foly.

Libollo népei sokat szenvednek Kibála és Bailundo népei berontásaitól, de sziklás hegyeiktől védetve még eddig megtartották függetlenségöket.

Háko vagy Oáko.

Határai éjszakról a Koanza folyam, keletre és délre Bailundo, nyugotra Libollo tartományok. 200 □ mérföldnyi területén valami 35,000 ember lakik, kik nemességtől korlátolt fejdelem alatt élnek. Többször a délre lakozó harcias bailundók által évenkinti adófizetésre kényszeríttettek, de jelenleg a portugalok segítségével kivivták függetlenségöket. A tartomány általában véve hegyes, s éghajlata mérsékelt és egészséges, de vannak terjedelmes nedves lapályai is. Folyói a Kuszangai és Lubure, melyek délről éjszakra folyván a Koanzába ömlenek. Terményei közt legnevezetesb a böven találtató s tán legjobb minöségü viaszk, mellyel a lakosok a Koanzán tul éjszakkeletre levő Pungo Andongo prezidiumban élénk kereskedést üznek. Kevés szarvasmarhát és juhot, annál több sertvést és tyukot találunk Háko tartományban. Nevezetesb helységei:

---

*) Az eredeti kéziratban világos betűkkel Lunda van írva, de a földképen Muluda áll. H. J.

Vitengo a Lubure folyócska mellett, a főnök lakhelye, 1500 lakossal; Káábanda *) a Kuszangai folyó mellett, 2000 lakossal, kik földmivelésen kivül halászattal is foglalkoznak. A böven nyert halat megszáritják s tizet egy csomóba kötve kereskedésre elszállitják.

Kibála.

Határai éjszakra Libollo és Háko, keletre és délre Bailundo, nyugotra Ambuim. 200 □ mérföldnyi területén valami 35,000 ember lakik, kik korlátolt hatalmu fejdelmet uralnak s a bailundóknak már régóta évenkinti adót fizetnek. A tartomány folyói: a Keve és Longa, melyek keletről nyugotra folyván, a tartományt hasítják. Ezeken kivül számos kisebb nagyobb vízér termékenyiti a földet. A tartomány általában hegyes, rengeteg erdőkkel borítva, éghajlatja mérsékelt és egészséges. Az erdőkben sok méh van s a viaszk a rabszolgákon kivül a lakosok külkereskedésének legfontosabb cikke. A viaszkot a tengerparti faktoriákra szállitják, a rabszolgákat pedig a délkeletre lakozó népeknél szarvasmarháért és elefántcsontért cserélik ki.

Kibála lakosai jól termett s igen harcias emberek, inkább ragadozásból, mintsem földmivelésből és marhatenyésztésből élnek. A tartományban böven fordul elő jóféle vas. Két részre oszlik: Nagy és Kis Kibálára, amaz éjszakra, emez délre terül, minde-

---

*) E helység nincs a földképen, a Kuszangai folyó mellett csak Kaindo és Kiapillo helységeket találjuk. H. J.

niknek külön főnöke van, de Kis Kibála főnöke elismeri a másiknak felsőségét.

Kámbuite a Longa mellett épült, a a fejdelem lakhelye, 2000 lakossal, kik földmivelésből és halászatból élnek. Kingo Kis Kibála főnökének lakhelye, magas sziklás hegyre épült méh kaptárhoz hasonlit, 1200 lakosa van, közel hozzá a Keve foly el.

Bailundo.

Határai éjszakra Háko s a Koanza folyam, keletre Ándulo és Bihé országok, délre Szambos Hámbo és Kiáka tartományok, nyugotra rengeteg erdök, melyek Ambuim tartománytól választják el. 2000 □ mfldnyi területén valami 450,000 ember lakik.

Folyói: a Keve vagy Kuvo, mely a tartományt délkeletről nyugotra keresztülmetszi, azután az Atlanti tengerbe szakad; a Dsámba, melyet alább Szumbénak neveznek; a Kuszángai, mely a Dsámbába ömlik; a Kibombo, melyet alább Kikombónak, vagy Ambuvidónak neveznek, s mely keletről nyugotra folyván, a tengerbe zuhan; a Kutátu an Mungoja, mely délről éjszakra foly s a Koanzába ömlik; a Longa, mely a tartomány ésszakkeleti részén ered s azután az Atlanti tengerbe szakad; továbbá a Gángo, Kunyinga és Kuilla, melyek délről éjszakra folyván a Koanzába ömlenek. Állandó tavai nincsenek, de az esős évszakban a Koanza és Kutátu folyók mentében sok kisebb nagyobb állóviz támad

A tartományon két hegylánc vonul él, egyenközüleg segymástól 20-25 mfldnyi távolságra; a nyugoti hegylánc legmagasabb pontját a Lingi-Lingi,

a keleti hegyláncét pedig a Dsámba csucs teszi. E hegységek gerincein két felsík terül, a nyugati felsík valami 4000 lábra emelkedik a tenger szine felett s mérsékelt és egészséges éghajlatú, a keleti felsík ennél valami 2000 lábbal magasabb, s minthogy a téli száraz hónapok alatt rendesen fújni szokott keleti szeleknek egészen ki van téve, azért hives, söt mondhatni hideg s gyakran a téli éjszakákon a hőmérö csaknem a fagypontra száll, s vastag dér boritja a föld szinét. A nyugoti felsíkon ellenben, mivel a magasabb keleti hegységtől védve van, soha 10 foknál alább nem száll a hőmérő.

Bailundo nyugoti része hegyes és sziklás, s rengeteg sürü erdőkkel van borítva, keleti része pedig szép, hullámos síkság, hol terjedelmes rétek magas erdőkkel váltakoznak. Minthogy az egész tartomány folyókban és vízerekben bővelkedik s az évszakos esők is bövek, azért igen alkalmas a földmivelésre. A kukoricán, maniokon, maszámbálán, maszangón, babon, burgonyán, amenduimon és dohányon kivül veres hagymát is termesztenek, de fő kereskedési, cikkek a viaszk és rabszolgák.

A fejdelem korlátlan hatalommal uralkodik s alattvalóinak éltével és vagyonával parancsol, de ha a nemesség felülkerekedhetik, az önkényü fejdelmet az úgynevezett „impunga“ [13]) törvényszék elé idézi, mely öt lemondásra kényszeritheti, s hatalmát törvényes örökösére ruházhatja.

Bailundo a kimbunda nemzet tulajdonképi hazája; lakosai általában mint magas és szép termetü emberek a többi délafrikai népek közül kitünnek, harcias vitézséggel is felülmulják azokat, s azért

messze földön rettegve emlegettetnek a rettenetes „munáno“ névvel. Azelőtt rablójárataikkal gyakran a tengerparton levő portugal szállásokat is megkeresték, most különösen a messze délre levő Humbe és Kobále tartományokat szokták feldúlni, melyek kivált szarvas marhában bővelkednek. [14]) Általában inkább rablásból élnek, s a mely mértékben bihéi testvéreiket hadi ügyességben mulják felül, oly mértékben maradnak el ezek mögött a kereskedői szellemben. Az idegenek iránt közelsem barátságosak; söt durva, álnok, rabló természetüek, s a jövevényt a legcsekélyebb okból megölik, azért csak számos fegyveres kiséretében lehet köztük némi bátorsággal utazni. [15]) Az anthropophagía a tartomány nyugoti részén napi renden vagyon, de a keleti kerületekben csak bizonyos ünnepi alkalmakkor divatoz.

Bailundo sok kisebb nagyobb hatalmu „szóvetá erombe“ által igazgattatik, de mindezek a fejdelem felsőségét elismerik. A tartomány éjszakkeleti részén Onduma vagy Mulemba kerület van, melynek 120 helységeit meg annyi szekulu igazgatja, kik mindnyájan a felettök uralkodó „erombe szekulu“ vagy „szóba an Mulemba“ főnöknek adóznak. Legnevezetesb helység Vitenda, Kongori a houssi, az erombe székhelye, a Kutátu folyó közelében, nyílt térségen, erős fakeritéssel és árokkal, 2000 lakossal.

Gyikoma kerület keletre van, mintegy 150 helységei közt első helyen áll Viheli a főnök lakhelye, a hasonnevü folyócska mellett, termékeny erdők közt, keritéssel és árokkal, 2000 lakossal, kik a földet mivelik s a vadmézből nyert viaszkot Benguelába szállítják.

Donde és Kimbolenge kerületek délkeletre esnek, mindenikének vagy 120 helysége van, melyek közt legnevezetesbek a hasonnevű főnökök libátái, melyek magas síkon épültek, magas incenderafák árnyékában, s mindenikének vagy 2000 lakosa van, kik a helységeiken keresztüljáró bihéi karavánokkal élénk kereskedést üznek.

Kipeju, Kapitángo és Lom-ágánda kerületek délre esnek. Kipeju főnöke, ki alatt vagy 300 helység van, nagy befolyást gyakorol az impunga-gyülésen, mert elnöke s azért gyakran a fejdelemnek félelmes ellenfele. Székhelye Kápálla helységben van, az erdős Kipeju hegység oldalán épült, erős gángue keritéssel, 2500 lakossal, kik a karavánok előtt vakmerő zsiványok hirében állanak.

Kapitángo kerületben valami 150 helység van, főnöke mint örökös fő hadvezér az összes bailundo hadsereg vezére. [16]) Kilándi a hasonnevű folyócska mellett köves magaslaton épült helység, a főnök székhelye, 2000 lakosa van, kik bátor harcosok.

Lom-ágánda kerületben valami 120 helység van, jelenlegi főnöke a fejdelem közel rokona s hű pártolója, azért most ő vezérli Kapitángo főnöke helyett a tartomány összes seregét. Zsula termékeny völgyben épült s erős kőfallal keritett helység, 2500 lakossal, a főnök lakhelye.

Délnyugotra Kubula kerület van, mely azelőtt Kiákához tartozott, de most Bailundo fejdelmét uralja. 50 helysége közt legnevezetesb: Kumbira a főnök lakhelye, sziklás hegyen, 3000 lakossal, kik nyugtalan dühös zsiványok. Nem messze Kumbirától

regényes völgyben van a hasonnevü új szállás, melynek félig civilizált lakosai nagyobbrészint Bengue-lából származtak ide, s Donna Anna Lartius de Santa Anna dús özvegy kiséretében költözködtek ide. Ezen új telepitvényesek a benszülöttekkel jó egyetértésben élvén s földmiveléssel, baromtenyésztéssel foglalatoskodván, igen vagyonos állapotra jutottak.

Nyugaton a valamennyi között leghatalmasabb Kibánda kerület terül, valami 500 helységgel. Korlátlan hatalmu fönöke a bailundo fejdelemnek alig évenkint csekély ajándék-adót fizet s felsöségét csak az önhasznával megférö esetekben ismeri el, különben mint független fönök csak rablással foglalatoskodik. Több fönökkel egyesülvén, olykor ezrekből álló fegyveres hókáival a messze földön szerte szét tanyázó népeknek valódi ostorul szolgál. A munáno [17]) fegyveres népektöl okozott pusztitásoknak két harmadrésze bizonyosan ez afrikai Attilának tulajnitandó.

A kerület nyugoti részén környezve középrendü sziklás és erdös hegyektöl a Kitágota nevü kénköves meleg forrás van, mely növényzettel gazdagon benött halom alján fakad s mint arasznyi széles vizér iszapos medrében éjszakra foly erös kénkószaggal töltve el a levegöt. [18]) A kerület föhelységei: Kombála an Kibánda, meredek sziklás hegy oldalában, gangue kerítéssel, a hatalmas fönök lakhelye. 4000 lakosai rettenetes zsiványok. Egyitáli a Kevé vagy Dsámba folyó mellett, több egymáshoz közellevö helységekből áll, összesen 6000

lakossal, kik földmivelök, halászok, révészek, de mindazáltal rablással is foglalkoznak.

A tartomány közepén még több kerület van, melyek leginkább a fejdelem sarjadékainak és tisztviselöinek birtokai; ilyenek: Ina-Kullu a Szóma, vagy is az uralkodó első nejének birtoka, 30 helységgel, melyek köztlegnevezetesb Vongyso á Nákullu, a fejdelemnö helytartójának lakhelye, 1500 lakossal; Kápingáno ia Szóma, vagyis a fejdelmi utód birtoka, valami 75 helységgel, melyek közt legnagyobb Ximba a Korova folyó közelében, jó fa kerítéssel és árokkal, a tulajdonos lakhelye; 2000 kiváltságos lakosai csakis a közöttük tartózkodó örökösnek hódolnak s egyedül öt követve hagyják el lakhelyeiket, rendesen közülök választja tisztviselöit az új fejdelem. Manisápi, vagyis az udvarmester birtoka, valami 15 helységgel, melyek közt Pláuka helység a Kunéne folyócska mellett, 1500 lakossal.

Az elöszámlált birtokokon kivül még csak nem ugyanannyi helység a fejdelem közvetlen birtokát teszi, melyek mind neki adóznak. De az adó közelsincs aránylag kivetve, hanem önkénytesen szedetik; az adó szövetekböl, viaszkból, rabszolgákból s marhából áll.

A tartomány fövárósa: Kombála an Báilundo, mely terjedelmes szelíden hullámzott síkság közepett emelkedö ámbász [19]) oldalán félkörben épült s már több mérföldnyi távolságról látható. Egymásra halmazott kövekből rakott vastag fal keríti. A városba utcáról utcára durva kölépcsökön járnak fel szig-szegben. Itt székel a fejdelem, ki a várost ugyszólván még csak kis időre sem merészli

elhagyni, attól félvén, hogy alattvalói fölzendűlnek s öt örökre kizárják belőle. A városnak 5000 lakói nagyobbrészt a fejdelem testőrei s tisztviselői. A hegytetőről lefolyó patak a városon keresztűl futván, ostrom esetében a bentlevőknek jó szolgálatjára van.

Épületei közül a fejdelmi lakás csak nagy kiterjedésével tűnik ki; egymástól udvarok által elválasztott sok kisebb nagyobb, szalmával fedett fa házból áll, melyek minden rend és csín nélkül készültek. E házakban lakik a fejdelem és számos felesége.

A hegy tetejéről, melynek lejtőjén a város fekszik, felséges kilátás esik a körösköríl szélesen kiterjedő síkságra, melyen mint hatalmas gúlák ittott elszórva feltünnek a roppant ámbászok, a távol látkört pedig csaknem minden oldalról kékellő hegyláncok rekesztik be.

Kakonda.

Határai éjszakra Kiáka és Hámbo, keletre Szambos és Galángue, délre a luszeke és nyemba gangüellák földje, nyugotra terjedelmes pusztaságok, melyek Benguela vidékeitől választják el. 300 □ mérföldnyi terűletén valami 100,000 lakos van. Folyói: a Kunéne, mely éjszakkeletrűl délre, azután nyugotra folyván, az Atlanti tengerbe ömlik; a Kálái, mely éjszakról délre folyván, a Kunénébe szakad; a Kuparol, mely az Anhai hegységből eredve keletről nyugotra foly s alább San Francisco,-vagy közönségesen Kibángululának neveztetik s a széles-

ség 13-és 14-dik fokai közt azt Atlanti tengerbe szakad; a Kuándo, mely éjszakról a Kitátai hegyekről lezuhanván délre foly s a Kuparolba ömlik.

A tartomány éghajlata magos fekvése és számos folyója miatt hives és egészséges; termékeny földjén mind a forró égöv, mind Europa terményei teremnek, pl. a barack, alma, buza. A buzát a beköltözött europaiak hozták be s jó sikerrel termesztik. De a benszülöttek csak kukoricát, maniokot kevesebb maszángót és maszámbálát, több babot borsót, kolompért, amenduimot és dohányt termesztenek. A baromtenyésztés is jó karban van s a buja réteken sok szarvasmarha és juh legel, azonkivül sok sertvés, kácsa és tyúk is van.

A kereskedés az europaiak által meghonositott miveltebb és jobb életmódtól származván, még most is meglehetős kiterjedésü, midön különösen a keletre és délre lakozó belnépektől europai árukért elefántcsontot, viaszkot és szarvasmarhát cserélnek be, melyeket azután a tengerparton levő portugal gyarmatokra szállitanak.

Kakonda egyik igen kis része csaknem egy század óta a portugaloktól meghódoltatottt, s ezeknek ott ágyukkal fölszerelt s egy század rendes gyalogsággal megrakott erősségök van. E prezidium sokáig igen virágzó állapotban volt. A vidék egészséges volta s a rabszolgakereskedésből háramló nyereség sok europai embert csalt oda, kiktől, mert mindnyájan benszülött nökkel éltek, számos mulát nemzedék származott. De miután nehány év óta a kormány a rabszolgakereskedést erős büntetések alatt megtiltotta, s az europaiak jobbára már kihal-

tak, a régen híres prezidium mindinkább hanyatlik és pusztul, annál is inkább, mivel a fekete keveretü sarjadék nem képes a rabszolgakereskedés eltörlése által megszüntetett nyereséget az áldásthozó földmivelés termékeivel kipótolni. A kereskedelmi telepnek befolyása a környékre alig egykét mfldnyi távolságra vehető észre, s a tartomány népei a portugal kormánytól egészen függetlenek, s legkisebb engedelmességgel sincsenek iránta.

A „Presidio de Kakonda“ a Sekula és Katápe folyócskák között fekszik, †††) földbe ásott karók közé tömött földvárral, melyben 2—6 fontos nyolc ágyu van; az örséget egy század rendes katonaság teszi, kapitány parancsnoksága alatt van, ki egyszersmind a polgári ügyeket is elintézi; alatta van egy hadnagy és egy zászlós (alferez). A helység házai minden csín nélkül földbe ásott karókból epültek s szalmával fedvék, nagy térségen elszórvák; a helységben és környékén valami 3000 ember lakik, kik nehány europai portugalt kivéve benszülött mulátok és feketék, s félig civilizáltak levén, földmiveléssel, baromtenyésztéssel és kereskedéssel foglalkoznak, mindazonáltal fájdalommal kell megvallanunk, hogy a körültök lakozó független nyersnépek szokását követve, noha keresztyéneknek mondják magokat, a pogány népekkel szövetkezve iszonyú rablásokat követnek el minden kezökre kerithető személyen és vagyonon. [20]) S e rablási vágy oly legyőzhetetlen bennök, hogy a portugal kormány minden jó igyekezete sem képes őket a rablástól visszatartóztatni.

Kakonda tartomány több kerületre van osztva, s az egyes kerületek főnökei egészen függetlenek minden külső vagy belső főhatalomtól. A portugal prezidiumtól éjszaknyugotra s éjszakra a Kitáta szóba kerülete terjed el, mely átalában köves és hegyes, mindazonáltal termékeny. A térség, melyen a prezidium áll, szintén e főnök birtoka volt, de mind maga a főnök mind népei keveset vagy épen semmitsem engedelmeskednek a portugal kormánynak. A Katumbéla folyó azon kerület hegyei közt veszi eredetét, nyugoti utjában a sivatag vadonokon keresztül folyván a Gándai hegyekről rohan le s több szép vízesést képez, egyik a már leirtam Upá vizesés. Odább folyván a sziklás Makángókon keresztül az Atlanti tengerbe szakad. A Kitáta szóba kerülete valami 200 helységet foglal magában, legnevezetesb Kilombo, magasodáson épült, a főnök lakhelye, 2000 lakossal, kik a többi kerületek lakóinál békésebb indulatuak.

Délnyugotra a Kalukeme szóba birtoka van mintegy 90 helység, melyeknek lakosai már régóta az éjszaki hegyes vidékekrűl lerontó munáno zsivány csapatok kalauzai voltak s résztvettek a déli tartományok kirablásában. De a munánók 1853-ban véletlen barátságot váltva rájok ütöttek s csaknem egészen tönkre tették, elrabolván jószágaikat s megkötözvén s rabszolgaságba hurcolván a kiket közűlök elfoghattak.

Ekkor a portugal kormány ótalmaért esedeztek s ettől fogva annak felsőségét ismerik el. Kalukeme helység magos hegyen épült, környezve iszo-

nyú sziklatömegektől, hovaigen bajos a feljárás. De ez mitsem használt 3000 lakosának, mert az ezeknél még haramiább munánók hirtelen ellepték s felpörkölték a helységet. Bongo 1500 lakossal. Itt volt az első europai szállás. Innét nyugotra a volt Ányai (Anhai) kerület esik, szigetként környezve rengeteg pusztaságokkal. E kerület valami 50 helységet foglalt magában, melyek a délre elnyuló, hasonnevü hegyágon voltak elszórva. Ezeknek lakosai szintén a munánókkal szoktak volt szövetkezni s velök együtt rablóskodni, mignem a mondott évben volt barátjaiktól megtámadtattak s egészen tönkre tétettek. A kik a halált vagy rabszolgaságot futással kikerülhették, azok a kalukemei és kiákai földekre menekültek. Azóta a vidék megszabadult veszélyes jelenlétöktől, de most az arra járó karavánokat más baj éri. Ezek t. i. most mind fel- mind lemenet nyolc egész napig lakatlan vadonokon kénytelenek keresztülmenni, mig ismét lakott földeket érnek, s a kipusztult zsiványok helyét dühös oroszlányok foglalták el, melyek különösen e vadanokban felette vérengzők, s a karavánokat világos nappal is megtámadják.

Délre a luszeke ganguellák tanyáznak, kiknek nagyobbrészint sik és termékeny földjét a Kunéne folyam éjszakról délre hasítja. Azon kerület erdőiben felette sok méh tenyészik, s a lakosok fő kereskedési cikke a viaszk: A luszeke ganguellák békés indulatú, földmivelő és baromtenyésztő népek, számok valami 120,000-re rúg, kik mintegy 400 □ mfldnyi területen lakoznak, egymástól független több főnök (hámbá) alatt. Leghatalmasabb főnökök;

Luszeke főnöke; ezen helység a Kunéne folyam mellett épült, 1500 lakossal, kik békés földmivelők s marhatenyésztők. (Leginkább maszángót, maszámbálát, maniokot és babot termesztenek.) Lubándo főnöke, ki valami 100 helységet bír; Lubándo a hasonnevű főnök lakhelye, 2000 lakossal.

Keletre a Kingolo szóba kerülete van, melyet éjszakról délre a Kálái folyó hasít, mely azután nemsokára a Kunéne folyamba ömlik. A kerület 60 helységei közt első: Kombála, erős fa keritéssel és árokkal, a Kálái folyó közelében, a főnök székhelye, 2000 lakossal, kik földmivelésből, de még inkább rablásból élnek. Nem messze e helységtől egy betelepült europai fehér tanyázik, ki a családjához tartozó számos népen határtalan hatalommal uralkodik, de a helyett hogy öket tehetségéhez képest a mivelődés utjára vezetné, fájdalom, csak a rablásban oktatja s rettenetes rablóvezér hirében áll.

Galángue.

Határai éjszakra Bailundo és Számbos, keletre a Kubángo folyó, délre a nyemba ganguellák birtokai, nyugotra Kakonda. 1000 □ mfldnyi területén valami 250,000 ember lakik.

E tartomány a délafrikai felsíkok legmagasbikán terül el s több mint 6000 lábnyira van a tenger szine felett. Éghajlata azért mérsékelt, söt a téli hónapokban hideg is, mert a hömérő némely éjszaka csaknem a fagypontra száll alá. A különböző időszakokban másmás szelek járják át, azért átalában véve egészséges. Folyói: a Kubángo, mely éjszakról

délkeletre folyván, határját teszi; a Kunéne, mely szintén éjszakról délre foly s a tartományt a kakonda birtokoktól választja el; a Kunyogáma, mely a Kunenébe szakad; s a Kutátu, mely a Kunyogámával egyesül. Ezeken kivül több kisebb folyó van: a Gándo, Bámbi, Ászoko, stb., melyek részint a Kunéne, részint a Kubángo folyókba ömlenek.

Itt a fejdelem korlátlan hatalommal uralkodik, a nemességnek nincs oly befolyása, mint Bailundóban.

A galánguék átalában magas karcsu termetüek, s felette harciasok, azért szüntelen a délre lakozó szomszéd népek kirablásával foglalkoznak. Tulajdonkép ök igazgatják a munánó fegyveres csapatokat, s megüzenik követjeik által a különbféle kimbunda főnököknek, mikor és hol kellessék nekik csapatjaikkal összetalálkozni s az általok már előre kikémlelt, szarvasmarhával bővelkedő népeket megtámadni. Azért is már több év óta a rabló csapatok [21]) fővezérlete a most uralkodó Dumba nevü galángue fejdelmet illeti.

A földmivelés Galángne országban is divatozik, de még inkább a baromtenyésztés, s a szarvas és gyapjas marha számát külföldi rablásaikkal is szaporitják. Kereskedési cikkek: viaszk és szarvasmarha, melyeket Benguelába szállitanak, s rabszolgák, kikért a délkeletre és délre lakozó népeknél elefántcsontot cserélnek be.

A tartomány több erombe szoveta kerületre van osztva, mindegyik hübéri főnök alatt van, kik valamennyien a fejdelem felsőségét elismerik.

Az éjszaki részen a Dumba erombe kerület van, valami 300 helységgel, ezek közt legnevezetesbek: Pállánka nyílt síkságon, a Bámbi folyócska mellett, fa keritéssel és árkolattal, a főnök lakhelye, 2500 lakossal. Ándála 3000 lakossal, kik sok szarvasmarhát tartanak, mert legelőik körülbelől olyanok, mint a déli tartományokban levő legelők, miért is az ott rablott marha jobban megmarad s megszaporodik, mint a többi kerületekben, hol nincsenek oly jó legelők.

Keletre Kindemba kerület van, több mint 200 helységgel, ezek közt Sakábábba a Tempo folyócska mellett, magas incendera fák árnyékában, árkolattal és fakeritéssel, 1500 lakossal, a főnök székhelye.

Délre Musinda s a hatalmas Maní-Katoko kerületek vannak, amaz 200, ez legalább 500 helységgel; lakosaik nyemba ganguellák, kik a többi galánguéknál békésebbek s csak földmiveléssel és baromtenyésztéssel foglalkoznak.

Főhelységeik: Zsámbán-bángo terjedelmes síkon, magas incendera fákkal, kerítéssel és árkolattal környezve, a Nenher folyócska mellett, 3000 lakossal. Ez Katoko főnök székhelye. Musinda az előbbihez hasonló módra épült a Bombe folyócska mellett, a főnök lakhelye, lakosai viaszkban és szarvasmarhában gazdagok.

Keletre a Kubángo folyó mentében a Lámbos kerület van, 250 helységgel, melyek közt kitünnek, Szenge a Kubángo közelében, keritéssel és árkolattal, a főnök lakhelye, 3000 lakossal, kik földmiveléssel s halászattal foglalkoznak. Kindumda

1500 lakossal, nevezetes révhely a Kubángó folyón, hol a keleti ganguellákkal csónakon közlekednek. Lakosai leginkább a halászatból élnek.

A tartomány közepén a fejdelem birtokai terülnek el; valami 600 helysége között legnevezetesb: Kombála an Dumba az ország fővárosa s a fejdelem lakhelye, magas sík téren, a Kabange folyócska mellett, erös fa keritéssel és árkolattal; 4000 lakosai többnyire a fejdelem testőrei és tisztviselői, kik leginkább csak a rablott prédából élnek, s kemény harcosok és bizonyos ünnepi alkalmakkor emberhúst is esznek.

Számbos.

Határai éjszakra Bailundo, keletre Kákingi, délre Galángue, nyugotra Hámbo. 120 □ mfldnyi területén vagy 30,000 ember él. E tartomány egészen a belső magos síkon fekszik, mérsékelt és egészséges; számos folyótól nedvesitett földje termékeny s a mivelésre igen alkalmas. A fejdelem korlátolt hatalommal uralkodik. A lakosok szomszédjaiktól különbözve békés földmivelők és kereskedők. A körülbelől 450-re menő helységek közt kitünik: Kandumba a tartomány nyugoti részén, szelid hullámzatu halom tetején, keritéssel és árkolattal, a fejdelem székhelye, 2500 lakossal, kik ismeretes földmivelők s kereskedők. E helységtől környezett sömlyékes tóban a nevezetes Kunéne folyam forrása van, mely ott kisziváregván, déli irányban folyik s hosszú utjában számos mellék folyóval egyesül, s a Luszeke tartományban elhagyván köves medrét,

már hajózható, alább Molondo, Kámba, Humbe és Hinge tartományokat elválasztja a keletre fekvő Kányáma országtól, hol az Ovál folyót s alább a nyugotról jövő tetemes vizü Kakulubale folyót veszi magába, azután délnyugotnak tart, mignem a Mucimba (Ambeba) tartományokban egészen nyugotnak fordul s a déli szélesség 17° 15' alatt az Atlanti tengerbe szakad. [22])

Kápuka a tartomány éjszakkeleti részén, 1200 lakossal, árkolattal s keritéssel. E helység szomszédjában (közte és Donde közt) ered a Kunénénél még nagyobb Kubángo folyam, mely itt több sömlyékből kifolyván előbb délnek folyik s egymásra hamar következő több szép zuhatagon általtörve, forrásától mintegy 15 mfldnyi távolságra Dsámba helységnél az utolsó zuhatagról rohan le s azután a sziklák alatt 300 lépésnyi távolságra egészen eltünik; [23]) odább két napi járásra elhagyván köves medrét, délkeletnek fordul s ott már dereglyékkel hajózható. Tovább a Nyemba tartományokon folyik keresztül, délre maradván tőle Hánda Kányáma, Kafima és Ovámpo vagy Donga, éjszakra pedig Dalánhoussi, Kilombo és Maszáka tartományok; odább Indirikónál az éjszakról jövő, szintén bövizü Kuitu folyóval egyesül s mindig az emlitett irányban folyik Lulu és Mukurszu vagy Libébe országok közt, éjszakra maradván az első, s délre a másik.

Alsó folyásáról nincs biztos tudomásom, azonban gondolom, hogy az Ind tengerbe szakad. De vannak, kik állitják, hogy az éjszakról jövő hatalmas Riámbégysi folyammal egyesül, mások mondják,

hogy a szélesség 21° alatt levő Ngámi nagy tóba ömlik. Bizonyosan a tudós angol utazó (Livingstone), ki, mint értesültem, a folyam alsó futását bejárta, már megfejté a kételyt ††††).

Kuéva csekély helység, alig 300 lakossal; közelében támad a szép Kutátu an Mungoja folyó, mely délről éjszakra folyván, a Koanzába ömlik. — Ezekből kitetszik, hogy a különben nem nagy Szambos tartomány, mint több nevezetes folyó szülője, geografiai tekintetben érdekes.

Kakingi vagy Kibába.

Határai éjszakra Bihé, keletre a Koanza folyam, egészen a délkeletre levő forrásaig, délre Dálánhoussi és Kilombo tartományok, nyugatra a Kubángo folyó és Számbos. 600 □ mfldnyi területén valami 120,000 ember lakik, kik, nagyobb részök ganguellák levén, a kimbundákétól különböző nyelvjáráson beszélnek; szokásaik is sokkal szelídebbek, s életmódjok emberségesebb.

Éghajlatja egészen olyan, mint a vele szomszédos Bihéországé, úgy szinte az ország alakzata s a föld termékenysége is. Söt a kákingibeliek még nagyobb mennyiségben termesztik a maniokot, maszángót és maszambálát, mint a gögös bihéiek.

Kákingi folyói: a Kutyi, mely éjszakkeleten a Bulum-bulu síkságon eredvén, a tartományt nyugotról keletre áthasítja s azután a Koanzába ömlik; a Kutátu an Kingi, mely szintén a Bulum-bulu síkságon támad s éjszaknyugotról délkeletre folyván a nagy Kuitu folyamba szakad; a Mukunya, mely

a bihéi sömlyékekből kifolyván, éjszakról délkeletre a Koanzába szakad. Ezeken kivül még sok kisebb vízér öntözi a tartományt különböző irányokban, s az általok termékenyített réteken nagy számu szarvas és gyapjas marha táplálkozik.

A tartomány mintegy 20 év előtt egymástól független több tartománytöredékből létesíttetett a jelenleg uralkodó Kibába [24]) fejdelem által, ki okosan tudván felhasználni a szomszédoknak egymással folytatott örökös viszálykodásait, ügyes fogásaival a köztük leghatalmasabb Moma főnökét a maga részére vonta, s végre a többieket is meghódoltatta s felsősége elismerésére birta. Igy az egyes meghódolt főnökök hatalmával erősödvén, vitézül tudta magát az öt ismételve megtámadó bailundói és bihéi népek ellen védelmezni s őket is méltósága elismerésére birni.

Kákingi népei több jó tulajdonsággal tüntetik ki magokat; békeszeretők, az idegenek iránt nyájas indulatúak s vendégszeretők, szorgalmas földmivelők, pásztorok s kereskedők. Az emberhúsevést utálják és soha nem keverednek ez undok vétekbe. Mérsékelt hatalmú fejdelmet uralnak, s átalában szomszédjaiknál boldogabb állapotban élnek. Kereskedési cikkeik: elefántcsont, viaszk, szarvasmarha, gazdasági kapák, s kevés rabszolgák; a három első cikket Benguelába szállitják, a két utolsó cikkért pedig az elefántcsontot és viaszkot cserélik be.

Régi állása szerint a tartomány négy fökerületre van osztva, mindegyiknek tulajdon hübéres főnöke van, kik a fejdelem parancsának engedelmeskednek. A tartomány éjszaknyugoti részén Moma kerület

van, valami 300 helységgel, melyek közt első: Káméra, nem messze a Kutyi folyótól, erős fa keritéssel, árkolattal, a főnök lakhelye, 3000 lakossal, kik bátor utazók s karaván jaik a messze belvidékeken is ösmeretesek.

Középen Kangombe kerület van, valami 400 helységgel, melyek közt Kombála an Kibába, az egész tartomány fővárosa, a Kutyi folyó déli partján, szép incendera fák között, a fejdelem székhelye. A fejdelmi lakás csaknem egészen europai módra épült, ha nemis csinos, de mindenesetre tiszta és alkalmas. A várost jó fakerités és árkolat védi, s 4000 ember lakja, kik már több ostromot szerencsésen kiállottak.

Éjszakkeletre Mukunya kerület van a Kokéma és Koanza folyók közt, 60 helységgel. E kerületet Kibába alig 10 év előtt hódoltatta meg. Legnevezetesb helység: Mukunya fakeritéssel s árkolattal, a főnök lakhelye; roppant incendera fái nagy régiségére mutatnak; 4000 ganguella lakosai szorgalmas mézszedők s viaszkkereskedők.

Délkeletre a terjedelmes Kijengo kerület van, mintegy 300 helységgel, melyeknek békés lakosai mind ganguellák, földmivelők s baromtenyésztök; nehány év előtt önkényt hódoltak meg Kákingi fejdelmének. Nevezetesb helységek: Kijengo terjedelmes síkság közepén, több sömlyékes tó közelében, incendera fák árnyékában, árkolattal és fa keritéssel, a főnök lakhelye, 2000 lakossal. Ettől keletre 5 mfldre Számba-Kátenda van, 1500 lakossal. E helység közelében elnyúló Kapeke nevü sömlyékes tavakból ered a hires Koanza folyó,

honnét több ereken kifolyván, éjszakra fordul, utjában keletről és nyugotról jövő több vízerekkel egyesül, úgy hogy forrásától négy napi járó távolságra, Heke helységnél már hajózható; további, mindig éjszakra menő utjában a keletről jövő Kujo folyót, alább a nyugotról jövő Kokémát s ezzel csaknem szemközt a Kuivát veszi föl, azután gyengéden nyugotnak fordulván, még az éjszakkeletről jövő Luándo folyóval egyesül, azután a Maszongo földeken keresztül egyenest nyugotnak tart, s a délről jövő Kunyinga, Kutátu s az éjszakról jövő Lombe folyókkal egyesülvén, két ágra oszlik s több, tetemes hosszuságu szigetet, mint Kiszánga és Kinálonga szigeteket alkot, mig ágai ismét egyesülvén, az éjszakról délre elnyuló sziklás hegyláncon általtör, hol a 12 mfldre elnyuló vizeséseket képezi, melyek utolsóján valami 30 lábnyi magasságról lezuhanván legott Kámbámbe portugal prezidiumnál ismét hajózhatóvá lesz, s az éjszakról jövő Lukála folyóval szaporodván, egész méltósággal hömpölygeti vizét a portugal birtokok s Libollo és Kiszáma tartományok között, mignem végre a déli szélesség 9° 11′ alatt az Atlanti tengerbe szakad †††††).

Kiszendi vagy Maszongo.

Határai éjszakról keletre a Koanza, délre Bihéország, nyugotra Andulo és Bailundo. 300 □ mflnyi területén valami 100,000 ember lakik, kiknek fele a kimbunda, másik fele a maszongo nemzethez tartozik. A maszongók nyelvre különböznek a kimbundáktól, de szokásaikra nézve megegyeznek ezekkel.

A tartomány szépen hullámzott síkságokból áll, melyeken szélesen kiterjedett erdőségek még terjedelmesebb rétségekkel váltakoznak. A minden irányban elhuzódó kisebb nagyobb folyói köztlegnagyobbak: a Kunyinga, mely a délnyugatra levő Andulo tartományban ered, s sok kanyarodással éjszakra folyván, a Koanzába ömlik; a Dsámba, mely keletről éjszaknyugotra foly s a Kunyingába szakad. A tartomány éghajlata mérsékelt és egészséges. Termékei: sok maniok, maszángo és maszambála, s különösen sok viaszk, melyet a lakosok a Pnngo-Andongo prezidiumba szállitanak, hol érte europai árukat cserélnek be. A juhok száma nagyobb, mint a szarvas marháé. Három, egymástól független s csekély hatalmú főnök uralkodik a tartományon. A lakosok, mind a tulajdonképi kimbundák, mind a maszongók, tolvaj, makacs s fertelmes babonás emberek, de mindazáltal hajlandók a kereskedésre, s gyakran lehet őket a messze keletre fekvő Kibokue és Lucsázi országokban látni, hol viaszkot vásárlanak.

A tartomány nyugoti részén Kiszendi kerület van, valami 400 helységgel, melyeknek lakói a kimbunda nemzethez tartoznak s a bihéi fejdelemnek évenkinti adót fizetnek. Főhelység: Kiszendi a hasonnevü folyócska mellett, sík téren, magas incendera fák közt, keritéssel és árkolattal, a főnök lakhelye, 2500 lakossal, kik földmiveléssel s kereskedéssel foglalkoznak. — Keleten Poáke kerület van, valami 300 helységgel, melyek lakosai maszongók, legnevezetesb helységek: Poáke valami 3000 lakossal; Dsamba a Koanza partján, 2000 lakossal,

nevezetes révhely, hol a keletre lakozó kimbándi népekkel ladikokon történik a közlekedés.

Kamesze a kerületek legnagyobbika, a Koanza folyam mentében terül el, mintegy 500 helységgel, melyek lakói szintén maszongók s vad zsivány indulatú és felette babonás emberek. Legnagyobb helység: Kombála an Kamesze a Kamesze nevű folyócska mellett, 4000 lakossal, a főnök székhelye, erős fa kerítéssel, incendera fák árnyékában. E helység arról is nevezetes, hogy ott hires kimbánda oskola van, melyben a „kezíla“ babonás törvényeket tanitják.

Ándulo.

Határai éjszakra Bailundo, keletre Kiszendi, délre Bihé, nyugotra megint Bailundo. 160 □ mfldnyi terűletén 40,000 ember lakik. A tartomány éghajlata, s általános alakzata olyan mint Kiszendié, de lakosai békésebb indulatúak, földmivelők s szorgalmas kereskedők; árucikkeik jó mennyiségű viaszk s némi kevés elefántcsont, melyet a belföldön rabszolgákért váltanak be.

Folyói: a Bálé, mely a Bulum-bulu síkságon ered, s délről éjszaknyugotra folyván a Kutátúba ömlik; a Lumbumbo, mely délkeletről nyugotra folyik s a Báléba ömlik. Még számos más folyócska öntözi a tartományt, melyek részint a Kunyinga, részint a Kutátu folyókba szakadnak.

A fejdelem korlátolt hatalmu, a bailundók ótalma alatt áll, s ezeknek közbenjárásával jut a méltóságra, miért is nekik rendesen évenkinti adót fizet, de különben függetlenül intézi el a tartomány ügyeit.

A tartomány több hübéres kerületre van osztva; déli részén Bále kerület van, 120 helységgel, melyek közt: Bále a hasonnevü folyó jobb partján, keritéssel s árkolattal, a főnök lakhelye, 2000 lakossal; keletre Kábánda kerület van 100 helységgel, melyek közt: Kerángobe a Lumbumbo folyó mellett, a főnök lakhelye; nem messze töle a hasonnevü vasbányák vannak, s 4000 lakosai többnyire bányászok és kovácsok, kik sok gazdasági kapát készitenek, melyekkel a belföldön, hol pénz gyanánt keringnek, nagy kereskedést üznek.

A tartomány éjszaknyugoti részén Kikálla kerület van, valami 250 helységgel, melyek a fejdelem birtokát teszik. Legnevezetesb: Kombála, a tartomány fővárosa s a fejdelem lakhelye, a Bále folyó mellett, 2000 lakossal, jó keritéssel s árkolattal. E helységtől nem messze némely sekély vizü tavak vannak, melyek fenekén a viz elapadása után sok széksó támad. Ezt összeseprik, de elég gondatlanul, miért is mocskos szinü, és sok földrésszel kevert. 5--10 fontnyi zacskókban (mukáta) messze külföldre szállitják, hol konyhasó gyanánt árulják. Nevezetes kereskedési cikk.

Az utazó nem képes Afrikában alapos statistikai adatokat gyüjteni, s a benszülött lakosokat kellőleg számba venni. Az én fölvetéseim is csak conjecturán nyúgszanak, melyet azonban hosszas ittlétem tapasztalásai támogatnak.

Tekintetbe vettem a helységek épitésmódját s egyre másra vett népességöket. A helységek, né-

hány nevezetesebbnek kivételével, kicsinyek s szűk téren nagy számmal szoktak elszórva lenni, azután ismét aránylag nagy távolságra más helység-csoportok vannak. Mindenik helység népességét egyremásra 80-tól 160-ig terjedő személyre számitottam, ide nem értve a kisdedeket.

A leirt tartományoknak kerületekre való felosztása némileg alapos adatokon nyugszik, s ez adatok részint saját tapasztalásom eredményei, részint a benszülött előkelőbb emberektől származnak. De a helységek számát egyedül a benszülöttek tudósitásai szerint határozhattam meg, s igy azt nem lehet egészen bizonyosnak vennünk. Mindazáltal állithatom, hogy azzal, mit az átalános népesség s a helységek épitésmódja tekintetében tapasztalhattam, meglehetős összhangzásban van, s hogy átalában a legbiztosabb szám, melyet fölvethettem s közölhettem. Egyébiránt e népeknél a lakott helységek, sőt még a kerületek nevei is nagyon múlékonyak és változók. E nevezetek t. i. nagyobbrészt a helységek és kerületek birtokosaitól vannak kölcsönözve; azért csak a főbb helyek s azok, melyeknek nevei a közelökben levő hegyek-, tavak- és folyóktól erednek, tartják meg nevezeteiket. De nemcsak a nevezet mulékony, hanem a helységek léte is az. Könnyen otthagyják a helységet s nagyobb vagy kisebb távolságra mást épitenek, melynek rendesen új nevet adnak. Erre különböző okok által indíttathatnak, különösen babonás véleményeik által; ilyen okok lehetnek: járványos betegség, hirteleni halálozások, nevezetesb egyének halála, valamely oroszlány berontása, stb. Az ily bajokat, melyek a helységet érhetik, rendesen a hely-

ség kilului boszujának tulajdonítják, s a kimbandák javallatára otthagyják a helységet. Onnan van, hogy a Délafrikáról készült legjobb földképeket is nehány év mulva az utazó hamisaknak találja, mert az ott följegyzett helységeket többnyire már nem találja eléhbi helyeiken. Ez az eset különösen a belföldi ganguella tartományokban fordul elő, hol 25 év óta a helységek már többnyire eltüntek hajdani helyökről. Midőn a pl. a Kimbunda tartományokban a magas incendéra fák még sok évnek lefolyta után is a volt helységek helyét mutatják, addig a ganguellák földjén az elhagyott helység helyén böven termett száraz gazt az első száraz évszak beálltával a földre vetett szikra villámsebességgel megemészti, s a felgomolygó füstfelleggel együtt az ott volt helységnek neve is örökre elenyészik.

Könnyebb áttekinthetés végett még a leirt tartományokról rovatos kimutatást közlök.

A kimbunda országok áttekintete.

A tartomány neve, területe és népessége.	Nevezetes helységei.	Folyói.	Hegyei.
Kiszáma, 150 □ mfld, népessége 25,000	Kitel-Kamasingi, Demba.	Cekély vizerek a felső részén	Demba.
Mupinda, 120 □ mfld, népessége 20,000	Kazánza, Kahi.	Longa, Muzsinzsi, Kuvo.	Háma.
Szumbe, 200 □ mfld, népessége 35,000	Timba, Gunza, Singe, Poálho, Novo-Redondo, Kikombo helység és faktoria, Kibangysula, két Kiszenga, Tapádo, Egyiptom.	Dsámba, Lubungo vagy Szumbe, Kikombo, Tapádo, Balombo, Kubále vagy Anhamdánda.	Tete, Cabeça da Balea.
Dombe, 100 □ mfld, népessége 20,000	Lubito, Katumbéla-prezidium, Benguéla, Gyituma, Belo, Bimba, Dombe-an-Kinzamba.	Katumbéla, Maribombo vagy Kaváko, Kibángulula.	Sombrero, Szaua, Lengi, Kipupa.
Gánda, 150 □ mfld, népessége 30,000	Ommáte, Kibonga, Lángángombe.	Ommáte, Dsámba, Lubi zuhatag.	Gánda, melyen a tartomány elterül.

A tartomány neve, területe és népessége.	Nevezetes helységei.	Folyói.	Hegyei.
Kiszángysi, 120 □ mfld, népessége 25,000	Kombála, Futa.	Kubále, Luszol.	Gánda.
Szelles, 150 □ mfld, népessége 75,000	Tunda, hol Kámera, Holondondo, Gyikuma, Kulembo, Kuábandi.	Balombo, Tapádo, Kikombo.	Ereu, melyen az egész tartomány elterül.
Ambuim, 200 □ mfld, népessége 75,000	Lumbo-a-tena, hol Asszángo, Ongysila, Hánda, hol Ongysila, Tutu.	Szumbe vagy Dsámba, Kuvo vagy Keve, Muzsinzsi.	Háma.
Libollo, 150 □ mfld, népessége 40,000	Malunda, Zámba.	Koánza.	Mulondo-Zámbi tűzhányó.
Háko, 250 □ mfld, népessége 35,000	Vitengo, Kabánda.	Koánza, Lubura.	Dsámba.
Kibála, 200 □ mfld, népessége 35,000	Nagy-Kibála, Kámbuitto, Kis-Kibála, Kingo.	Keve, Longa.	Dimba.

A tartomány, neve területe és népessége.	Nevezetes helységei.	Folyói.	Hegyei.
Bailundo, 2000 □ mfld. népessége 450,000	Kombála, Vitenda, Viheli, Donde, Kimbolonge, Kipeju, Kapitángo, Kápállá, Káándi, Zsulla, Kubulu; hol Kumbira, Kibánda, hol Kombála, Egyitáli, Nákullu, hol Kombála, Manisápi, Kapinganá, Ximba.	Keve, Dsámba, Kuszángai, Kutátu, Longa, Gángo, Kunyinga.	Kibanda, Kipeju, Dsámba.
Kiákka, 200 □ mfld, népessége 75,000	Kombála, Kahale, Gyindumbu, Kimbondo.	Balomba, Nyenge, Kimbondo.	Lingi-lingi, Kahale.
Hámbo, 300 □ mfld, népessége 120,000	Kombála, Kandála, Sakambéra, Kolongo, Munda.	Keve, Kolongo, Kambéra.	Lingi-lingi, Dsámba.
Kakonda, 300 □ mfld, népessége 100,000	Prezidium, Kitatu, hol Kilombo, Anya, most pusztaság, Kálukeme, hol Kálukeme, Bongo, Luszeke, Lubándo, Kingolo, hol Kombála.	Kunéne, Kálái, Kupárol, Kuándo, Kátápi és Kui.	Ányá, Kitáta.
Galangue, 950 □ mfld, népessége 250,000	Dumbo, hol Palánke, Ándále, Kimdembo, hol Sáká bába, Musinda és Kátoko hol Zsambán-bango, Lambos, hol Szenge, Kombála an Dumba.	Kubango, Kunéne, Kunyogama, Kutátu, Bambi és Aszoko.	Csak halmok.

A tartomány neve, területe és népessége.	Nevezetes helységei.	Folyói.	Hegyei.
Számbos, 120 □ mfld, népessége 30,000	Kándumbu, Kápuka, Kuéva.	A Kuméne forrása, a Kubángo forrása, a Kutátu forrása.	Dsámba sziklatömeg.
Kakingi, 500 □ mfld, népessége 120,000	Moma, hol Kamera, Kángombe, hol Kombálá-án-Kingi, Mukunya, Kijengo, Számba-Káténdá, Kápéke.	Kutyi, Kutátu-an-Kingi, Koánza.	
Bihé, 800 □ mfld, népessége 160,000	Kánzsungo, hol Kombála, Gyingyoja, Dele, Kaluándo, Kikába, Manisápi, Káboa, Kánáná, Tumbá, Kámbándi, Ombále, Kiteke, Kombála-án-Bihé.	Kokéma, Kuitu-Masisi, Kongyso, Kálu-an-panda, Koánza.	Kénye hegy.
Kiszendi és Szongo, 300 □ mfld, népessége 120,000	Kiszendi, Poáke, Dsámba-Kámesze, hol Kombála-án-Kámesze.	Koanza, Kunyinga, Dsámba.	
Andulo, 160 □ mfld, népessége 60,000	Bále, Kerangobe, Kombála-an-Dulo.	Bale, Lumbombo.	

A tartomány neve.	A nevezetesb hegyek magassága a tenger szine felett.	A fensíkok magassága.	Tavak.
Kiszángysi.	Binga jam Bámbi 3,500 láb.	Kálmánda 2,500 láb.	
Kiákka és Hámbo.	Lingi-lingi 5000 láb.		
Báilundo.	Dsámba 7000 láb.	Bulum-bulu 6,500 láb.	
Libollo.	Mulundo-Zambi tűzhányó 5,500 láb.		
Bihé.	Kénye 70)0 láb.	a tartomány közepes magassága 6,8000 lab.	Novaju-lakatai, Engandu, Ovivá.

A nevezetesebb Folyamok.

Neve.	Forrása.	Iránya.	A tartományok, melyeken keresztül foly.	Torkolatja.
Koanza,	Kapeke	Nyugotra	Jobbra: Kimbándi, Mulembák, Szongo, Pungo-Andongo, Kambambi, Musima, Masszangano; balra: Kákingi, Bihé, Szongo (kisebb), Bailundo, Háko, Libollo, Kiszáma.	Atlanti tenger, D. szélesség 9° 15′ 0″
Kuvo,	Hámbo	Nyugotra	Hámbo, Bailundo, Ambuim, Szumbe.	Atlanti tenger.
Kunéne,	Kándumba	Délre és Nyugotra	Jobbra: Hámbo, Kakonda, Luceke, Molondo, Kámba, Hinga, Muimba; balra: Galangue, Nyemba, Handa, Ovár, Dongouna, Badombodolla, Mucimbák.	Atlanti tenger, D. szélesség 17° 15′ 0″
Kubángo,	Számbos	Délkeletre	Jobbra: Galángue, Nyémba, Hánda, Káfima, Ovámpo, Kongári, Mukurszu; balra: Kákingi, Dálánhoussi, Kilombo, Maszáka, Bungysa, Számbio, Indiriko, Lulu.	Indus oceán, vagy Ngámi tó.

Észrevételek a leirt tartományok folyóinak hajózhatásáról, s népeinek lehető civilizálásáról.

Láttuk, hogy a leirt tartományokat több folyó szeldeli, s külömböző tájakról, keletről nyugotra folyván, az említett szélességi fokok között a tengerbe szakad. Azt gondolhatnók tehát, hogy azokon könnyen a beltartományokba lehetne felhajózni. De a beljebb való hajózásra csak egyetlen egy folyó használható, s még az sem egészen akadály nélkül; ezen azonban segiteni lehetne. A többi folyók torkolatját zátonyok rekesztik el, s a tenger felől hajón még csak meg sem közelithetők. Azonfelül medreik rakva vannak zuhatagokkal, melyeknek legkisebbike is elegendő a hajózás meggátlására, főleg ezen földrészben, hol az ipar és vállalkozási szellem még föl nem ébredt.

A hajózásra egyedül alkalmas folyam a Koanza. E folyón torkolatjától felfelé mintegy 40 mfldnyi távolságra már régóta járnak hajók, azaz bizonyos naszádok, melyek t. i. első zuhatagjáig mennek föl. De e zuhatagtól kezdve fölfelé 12 mfldnyi távolságra, az egymásra következő vízesések miatt, a Koanza is egyáltalában nem hajózható. Itt a folyó medrén nagyrészt tömött sziklák vonul-

nak keresztül, melyeket, véleményem szerint, emberi erő ki nem mozdíthatna helyökből. Tehát ez akadályon csak ugy lehetne segíteni, ha az éjszaki parton a folyam hosszában elterülő portugal birtokokon keresztül a szintén portugal birtokban levő Kiszendi révig vasut épittetnék, melyen az áruk tovább szállittatnának. Ott azután ismét hajóra lehetne rakni, mert Kiszenditől kezdve fölfelé valami 200 mfldre akadály nélkül hajózható a Koanza az évnek bármely szakában, sőt a Koanzából azután több mellékfolyóján is lehetne felhajózni s igy különböző belföldi tartományokba eljutni. Igy a Koanzába délről szakadó Kutátu folyó a bailundo birtokokon keresztül, torkolatjától felfelé valami 50 mfldre volna lapos fenekű naszádokon megjárható. Odább a Kunyinga, de különösen a Kokéma folyó Bihéországon keresztül szintén valami 50 mfldre volna hajózható. Az éjszaki oldalon a Lombe, odább a Luando folyókon messzire éjszakkeleti irányban, a mungoják vagy maszongók földjén keresztül, lehetne felhajózni s tehát viaszkban gazdag tartományokba eljutni. Feljebb, csaknem a Kokéma torkolatjával szemben, a szépen kanyargó, tekintélyes Kuiván messze keletre a Kimbándi népek földjein keresztül egészen Kariongo vidékeig, Lucsázi tartományban, lehetne dereglyéken felhajózni, legalább is 50 mfldnyi távolságra. Végre szintén keleti irányban a valami 30 mfldre hajózható Kujo folyó a Koanzából az éjszakról délre folyó Kuitu an Zámbuella folyam közeléig vezetne.

Nagy értékűek az emlitett folyóktól érintet tartományok kereskedési cikkei, mint elefántcsont,

viaszk, kopálmézga, állatbőrök. De a hajózás folytában a népek közt ébredni szokott iparszellem mindenesetre még más, mostanság még egészen ismeretlen terményeket is hozna létre.

De mikép lehetne ezen tartományok népei közt a mivelődés magvait elhinteni? azt kérdik olvasóim. Talán igen nagyok, vagy épen legyőzhetlenek az akadályok, melyekkel küzdeni kellene? Ilyen az éghajlat, de különösen a benszülöttek megszelidíthetlen vad indulata, melynek következtében könnyen védelmezhető helyzetöktől segittetve a behatni akaró civilizatiónak hatalmasan ellenszegülnének. — Erre csak azt jegyzem meg, hogy az említett akadályok bármelyikét a beható mivelt szellem ereje sokkal könnyebben legyőzhetné, mint átalában vélni lehetne. Az éghajlat, a tengerpartok kivételével, átalában mérsékelt és egészséges, s az europai ember könnyen megszokja. A mi pedig a népeket illeti, azt mondhatom, hogy azok a tengerpartok közelében sokkal vadabb és vérengzőbb indulatúak, mint a messze belföldön. Amazok mindeddig makacson megvetették a portugaloktól nekik ajánlott emberséges intézményeket, s sziklás hegyeiktől segíttetve könnyen még fegyverrel is ellenállottak s ellenállhatnak. Azért tehát nem a tengerpartokon kezdve befelé keletre, de megforditva belülről nyugotra kellene s lehetne könnyebben a mivelődést terjeszteni a belföldi népek közt. De nem hiszem, hogy e civilizálás munkája szelíd, békés módon volna eszközölhető, hanem csak fegyveres kézzel lehetne azt végrehajtani.

A portugaloktól meghódoltatott népek földjei

éjszakra csaknem egész kiterjedésökben határolják a kimbunda tartományokat, s csak a Koanza folyam választja el ezeket amazoktól. A belföldön közel a Koanzához a jól megerősített Pungo-Andongo prezidium van, mely célirányos fekvése miatt igen alkalmas támasz lehetne az érintett cél elérésére, sőt véleményem szerint, az jelenleg az egyetlen támaszpont. A portugalok szintén harcias népeken uralkodnak, melyek magokat hiv alattvalóknak vallják; ezek segitségével csekély europai haderő képes volna, a Koanzán átkelve, a legott utjába eső Mulemba sík földeken lakozó népeket meghóditani. Ezekkel szaporodva csaknem akadály nélkül a belső forradalmaktól erősen megszaggatott Bihéországot foglalhatná el, ott azután alkalmas helyeken erősségeket kellene rakni, melyek hatalmas fokhelyekül szolgálnának a mivelődésnek nyugotra való lassankénti terjesztésére.

A bátor harcias népektől lakott sokféle kimbnnda országoknak egymással folytonos viszálykodásban levő kapzsi, önhasznukat leső fejdelmeit csekély ajándokokkal egyiket a másik meghóditására lehetne felhasználni; igy pl. a bailundók segitségével a többi népeket lehetne engedelmességre szoritani, vagy a bailundókkal versengő bihéi és hámbói népeket amazok megtörésére használni. Ekkép lassankint az összes tartományokat lehetne meghódoltatni, mert azután a tengerpartok közelében lakozó vérengző hegyi népeket, Gánda, Kiszángysi, Szelles, Kibála és Ambuim, stb. népeit is könnyen lehetne megfékezni és szelidíteni, miután többé nem támaszkodhatnának a keletre lakozó népek segitségére.

Anyagi és szellemi tekintetben felette hasznos volna ezen népek meghóditása és civilizálása. A portugal, mint egyedül itt uralkodó nemzetnek áll kötelességében, s neki van fentartva e nagy és dicső munkát végrehajtani. S ha a gondot tekintjük, mellyel a portugal kormány uj célszerű s emberi intézményekkel és törvényekkel nehány év óta fáradhatlanul az afrikai népek kimivelésén és boldogitásán munkálkodik, bizvást remélhetjük, hogy nem sok idő mulva e munkát végre is hajtja [25]).

---

1) A festőmoh (orseille, urzella) tüskés fán terem, mely ritkán magasabb két ölnél; e fának ágait zöldelő levél helyett a hamuszinű moh fedi, mely részint rájok gyürüdzik, részint róluk szakáll módjára lelóg. Azon moh szolgáltatja az ismeretes festéket, miért is az afrikai kereskedésnek egyik fontos cikke. Csak a tengerpart hosszában fordul elő, nem több mint 6 mfldnyi szélességre a parttól befelé, s csak a köves s a tengeri szeleknek egészen kitett helyeken tenyészik, hol csaknem minden más növényzet kihal. Képzelni sem lehet a szomorú tekintetet, melyet a hamuszinű szakállal boritott sinylődő fák a kietlen sivatag vidéknek kölcsönöznek. A festőmoh tökéletes kifejlődését 2—3 év alatt éri el.
2) A kiszámák meghódoltatását már több év előtt kisérlék meg a portugalok; néhány ágyúval fölkészült hadosztály beronta a tartományba s nehány helységet el is foglala, de a hadjárásnak igen gyászos, sőt mondhatnók, szégyenitő kimenetele volt. Mert a hadosztály parancsnoka a tartomány topographiájáról s egyéb viszonyairól semmi tudomással sem birván, gond nélkül előrenyomula: a benszülöttek tehát az ellenség utjában találkozó imbundero vagyis baobabfákból készitett viztar-

tókat kivágás által megsemmisiték, s azután a már jó messzire előnyomult s a viz szűke miatt zavarodásba esett hadosztályt megtámadák s könnyű szerrel töhkre tevék, ugy hogy csak kevesen menekülhetének meg, hátrahagyván hadi készületeiket. A győztesek azonban utóbb visszaadták az ágyúkat. — Jobb sikerrel lehetne a tartományt a felső részéről megtámadni, hol minden évszakban elegendő vizerek öntözik.

†) A kiszámákról Livingstone (406 l.) azt mondja: „A Koanza déli oldalán levő föld (‚on the north side of the Coanza' — nyilván sajtó hiba ‚on the south side' helyett) a kiszámáké (quisama), független népségé, melyet a portugalok nem birtak meghóditani. Azon kevesen, kiket láthattam, nagyon hasonlitottak a busmann- vagy hottentotokhoz s puha kéregfoszlányokba voltak öltözve, melyek ágyékukról térdökig lelógtak. Sokat kereskednek sóval, melyben tartományuk bővelkedik. Mintegy 12 hüvelyk hosszu s $1^1/_2$ hüvelyknyi átmérőjű kristályokban hozzák. Egész Angolában hordozzák körűl, s azon só a kaliko mellett a legközönségesb csere-eszköz. A kiszámák vitézek; s mikor a portugal hadsereg őket az erdőikbe követé, a berontott ellenséget a legnagyobb szükségbe ejték azzal, hogy a víztartókat lecsapolák; ezen víztartók nem egyebek, mint a tartományban termő roppant baobabfák, melyeket viztartókká kivájnak. Minthogy Kiszáma tartomány vízben szűkölködik, azért a portugalok csak hamar kénytelenek voltak visszavonulni. — Maszangano közelében levő földjök alacsony s mocsáros, de odább magasabb, s Kiszámán túl Libollo magas hegyláncai sötétlenek." H. J.

3) Az elefántok jelenleg a sok üldöztetés folytán csaknem egészen eltűntek e vidékről, de a vizilovak száma épen nem csökkent. A mupindák következőleg vadásszák a vizilovat: könnyű, alig két embert megbiró sajkán a magas nád között halkkal evezve megközelítik a napon sütkérezve alvó szörnyeteget, azután nagy erővel három vagy négy hosszú vas dárdát vernek a testébe, mire

tüstént a könnyű sajkán nagy hirtelenséggel a nád közé menekülnek. A megsebesített állat most hol elmerülve hol felbukkanva a halállal küzködik, mignem a sok vérvesztés következtében, rendesen kevés idő mulva, párát kiadja s életnélkül a viz szinén úszik. De gyakran megesik, hogy a megsebesült állat az elillanó vadászokat utoléri, s azután sajkástul széttépi. (A bajejék hasonló módon vadásszák a vizi lovat; lásd Andersson: Reise in Süd-West-Afrika, II. köt. 259 s köv. l. H. J.)

††) Petermann legujabb földképén, mely déli Afrikát tárgyazza (Geogr. Mitth. 1858. V. füzet) „Bengelha," azaz Ó Benguéla alatt rekeszben „Novo Redondo" áll, mintha e két név azon egy helyet illetné. Ez hiba; mert Novo Redondo még most is fennálló portugal telep és várda, Ó Benguela pedig rég elpusztult. Hogy továbbá ez utóbbi telep jóval odább éjszakra volt, mint Novo Redondo vagy Kiszála, ezt Tams is bizonyitja. Midőn Benguelából a tengerpart hosszában Loanda felé hajózék, elsőben Inandanha (Anha) elé juta, mely a meredek parti sziklákon keresztültörő, hasonnevű folyócskának torkolatjánál épült, s mely 9—10 mfldre van Benguelától éjszakra. Azután tovább menvén, Quicumbo (Kikombo) kis négervárost éré el, mely egészen a kokuspálma erdőben volt elrejtve s hasonnevű folyócskánál feküdt; s végre még két óráig odább evezvén, a Quicumbótól 2 port. mfldre éjszakra levő Novo Redondót éré el. Ez sziklakiugrás mögött hegynek tetején épült, a tenger felett mintegy 150 lábnyi magasságban, hasonnevű folyócska mellett (ez nyilván a Szumbe folyó), körösköril mosolygó virányzattal s erdővel környezve. „Földképünkön, folytatja Tams, 32 perccel tovább délre volt följegyezve, holott igazán a déli szélesség 11° 13' alatt fekszik. A folyó kigyódzó futását a szem a fokföldi gyarmatokig elnyuló Hármas hegység második láncáig követheti; e hegylánc kissé kopár lejtőin világosan öt szerecsen helységet láthattunk, t. i. Tetét, Quipembát (tán Magyar Kipandája), Andellét, Chingót (Singe), Ganzát

(Gunza). . . A folyó, noha vize csak térdig ér, mégis torkolatánál igen széles s fa magasságu náddal sűrűn benőtt, s minthogy más mocsáros partu folyóval kapcsolatban van, mely odább éjszakra fél mfldnyi távolságra a tengerbe szakad, azért e vidéken igen sok viziló tartózkodik; a nádmocsárban krokodílok is tartózkodnak, a hegyekben pedig oroszlányok, onkák és elefántok vannak.“ Azután utját Loanda felé folytatván, Novo Redondón t u l keresé Ó-Benguela maradványait, de még nyomát sem láthatá sehol. — Ebből tehát világos, hogy Ó-Benguela odább éjszakra volt s nem a mostani Novo Redondo helyén. H. J.

4) A novo-redondói templomban még eddig sohasem volt pap. A templom ajtaja felett belűl réz lemezen feliratot olvastam, mely azt mondja, hogy 1789-ben — ha jól emlékszem — a templomot nehány vagyonosb lakos a „Nossa Senhora da Conceiçāo“ tiszteletére épitteté s az isteni tiszteletre szükséges arany és ezüst edényekkel is fölkészíték.

5) Novo Redondóban mulatásom alkalmával az oda félórányira levő Tete és Kiszála szerecseny helységek lakosai a várda lakóinak rabszolgáival, hihetőleg ivás közben, civakodásba elegyedtek s az utóbbiaktól megbotoztattak. Erre csakhamar a nevezett helységekből számosan jól fegyverkezve segitségökre jöttek s a várda népessége s a boszút lihegő teteiek és kiszálaiak közt dühös lövöldözésre került a dolog; a csatározásnak a katonaság is csak nagy nehezen tudott véget vetni, s a megtámadókat elkergetni. Többen meg is sebesültek. Ily csetepáték nem ritkák a várda lakói s a szomszéd független népek közt.

6) Ez a szó teljes értelmében igaz. Mikor ott jártam, a gunzaiak bűbájosság miatt elitélt két embert a folyó jobb partján levő pálmaligetben, a vártól alig ezer lépésnyi távolságra, szétdaraboltak s megfőzve felfaltak, mig a várban, mert épen vasárnap volt, a portugal zászló ünne-

pileg lobog vala zajos táncvigalom között. A kannibáli dobzódás egész nap és éjjel folyt.

7) Épen midőn e sorokat irom, azon tudósitást veszem, hogy 1857 elején Egyiptomot Szelles, Kiszángysi és Gánda népeiből álló, valami 5000-re rugó fegyveres csapat déltájban megtámadá, de hat órai ostrom után az alig 120 emberből álló helyőrségtől visszavereték.

8) Anha elpusztitása után már több izben kisérleteket tettek a belföldi kereskedésre nézve igen alkalmas vidéken új gyarmatot telepiteni, de a szomszéd népek mindannyiszor ismét tönkre tették.

9) Kilengues tartományba tett utazásom alkalmával 1852-ben a Hetála folyón átkelvén, közel hozzá éjjeli szállásra telepedénk le. Kis idő mulva kiszongóm többed magával a borzalom jelével hozzám jöve s minden más magyarázat nélkül felszólita, kövessem őt. Vele menvén, tüskés erdőn keresztül éjjeli szállásunktól mintegy 1000 lépésnyi távolságra több roppant nagyságu vad figefa alá érkezém, hol hajborzasztó látvány ötlék szemembe. A fák terebélyes gallyai már egészen kiaszott emberfejekkel voltak beaggatva, a földön pedig a nap sugáraitól fehéritett csontvázak hevertek. Valamivel odább tágas kilombóra találánk, melynek gallyakkal fedett s különös módra épitett, háromszáznál több singéi nyilván mutatták, hogy nem utazó karavánoktól, de mindenesetre valamely gándai, ányái, vagy kalukemei rabló csordáktól készittettek. A kilombóban is több kiaszott emberi csontváz hevert a földön. Mindezekből már gyaníthatók, hogy az itt tanyázó rabló csapat europai, vagy legalább civilizált egyéntől vezetett s jól fegyverzett karaván által tétetett tönkre, mert csak a babonás véleményektől ment ember hajthatott végre ily példás büntetést. Kilenguesbe érkezvén, megtudám, hogy azon végrehajtás szerzője Luiz Gama de Almeida volt. Ez lo-andai születés s mulát ember, portugal jobbágy s rég karaván-főnök. Midőn Kilenguesből számos fegyveres kiséretében jó mennyiségü elefántcsontot Benguelába

szállita, s az emlitett folyó mellett letelepedék, az erdőn elszéledő emberei sok fris embernyomra akadának. Ebből mindjárt azt gyaníták, hogy a közelben valami ellenség lappang, s legott elhatározák, hogy fölkeresik s megtámadják. Csakugyan nemsokára ráakadának a zsiványok kilombójára; estve felé a karaván fegyveresei, valami 2000 ember, halkkal körülvevék a kilombót s azután egyszerre minden oldalról jól célzott lövésekkel megtámadák. A felrettent rablók látván, hogy körösköről el vannak zárva s elszökniök többé nem lehet, főnökük, a messze földön elhirhedt, vérengző Kalukángo bátoritására fegyvert ragadának s tüzesen védelmezék magukat, s a megtámadókból sokat le is terítének. De miután vezérjök elesett vala, lerakák fegyvereiket s kegyelemért esedezének. Gama de Almeida az ismeretesb zsiványokból hetvenet lenyakaztata, a többieket elvágott füllel s minden fegyver és eleség nélkül útnak ereszté. Alkalmasint ezek is odavesztek, mert élelem s fegyver nélkül nehezen vergődhettek keresztül a nyolcnapi járó földre kiterjedő lakatlan vidéken. — Még egy nehány ily példát kellene a zsiványoknak adni, s a karavánoktól járt uton bizonyosan ritkábban mutatkoznának.

10) Mera Jeromossal 1848-ban a Záire folyamon találkoztam s vele együtt Loandába utaztam. Később megint Novo-Redondóban találkoztam vele, honnan ő europai árukkal Ambuim tartományon át Bailundóba szándékozott menni. De útközben Aszángo helységben tulajdon benszülött kisérőinek segitségével mindenéből kifosztatott s azután pálma-olajban megfőzetett s fölemésztetett. Hogy felfalták volna, azt előttem erősen tagadták, állitván, hogy a holttestet eltemették. E kannibál népnek átalában az a szokása, hogy idegen előtt az emberhús-evést eltitkolják s tagadják.

11) A maszámbála igen apró szemű kukoricafaj, szára oly növésű mint nálunk a ciroké, szeme is csak valamivel nagyobb.

12) A maszángo pizorgumfaj, (tán „sorghum“), csakhogy szeme hamvasszinű s a közönséges pizorguménál valamivel nagyobb s gömbölyűbb; szára egészen a mi ugynevezett vizibuzogányunkéhoz hasonlít, feje rakva van maszángo szemekkel. Mind e két növény a puha homokos földeken díszlik s kevés esőt kiván.

13) Impungá-nak az ország nemességétől a fejdelem ellen alkotott törvényszék neveztetik, mely a fejdelmet, ha ez az ellenzéket le nem győzheti, lemondásra kényszeríti, s helyébe mindjárt örökösét kiáltja ki fejdelemnek. A méltóságától megfosztott fejdelem saját kezével szokta magát főbe lőni, ezt mondva: „Nem lehetvén a bailundo nemzet uralkodója, hol találhatnék rangomra méltó más helyet?“

14) Ezen ugyszólván rendes időközökben megmegujuló rablójáratok, köz tapasztalás szerint, főleg a rabszolgakereskedés eltörlése óta kaptak fel. Most t. i. a rabszolgáknak az europai telepeken nincsen keletjök, tehát ezen hiú és fényüzést kedvellő népnek nincs más módja az europai kelméket és csecsebecséket megszerezni, mint hogy évenkint a szarvas marhában bővelkedő déli tartományok békés lakosait megkeresse s az ezektől elrablott marhát Benguelába hajtván, az europai árúkat becserélje.

15) Nekem a bihéi fejdelemtől ajánlatom volt a bailundói fejdelemhez, s igy lehetséges volt azon vérengző nép közt több hónapot töltenem. De igy is alkalmam volt tapasztalni, hogy azon kapzsi tolvaj népek közt csak számos fegyveres kiséretében lehet bátorságosan utazni.

16) Néhány éve, hogy Kapitángo főnökének egyik testvérje, midőn több kerület főnökei által követségben a fejdelemhez küldetett, ettől valamely gondolatlanúl kiejtett szó miatt hadi baltával levágaték. E miatt több hatalmas főnök összeszövetkezék a fejdelem ellen, hogy rajta boszut álljon. S a bailundók királya, az europaiakat nagyon pártoló erélyes Kalándula végre csakugyan

legyőzeték a nemesi ellenzék által s az impunga itélete következtében főbe lövé magát.

17) A déli tartományok népei a kimbundákat munanók-nak nevezik, mi hegyi népet jelent, a kimbundák viszont amazokat közös néven mombuerók-nak nevezik, mi al- vagy síkföldi népet jelent.

18) A Kitágota kénköves forrás egy és fél napi járó földre nyugotra Kombála an Kibándától buzog ki köves, de csak kis dombokkal borított vidéken, csekély magaslat tövében, s a vizér teknőforma, hosszu, keskeny, sebes hajlatu völgyben huzódik el. A forrásba meritett hévmérő 78 R. fokra száll fel; a forrás közelében találltató növényzet mocskos fekete szinü. Alább a vizér tócsát képez, melynek iszapos partjain a föld naftával van erősen keverve.

19) Az „ambász“ szó abüsziniai nevezet, mellyel a különösen Abüsziniában igen gyakori, elszigetelt gúlaalakú hegyeket illetik.

†††) Kakonda portugal őrségi hely Gumprecht szerint (Wappaeus: Handbuch der Geographie und Statistik, II. B. Afrika von Dr. T. E. Gumprecht) a déli szélesség 14° 35′, Cooley szerint a déli szél. 14° 12′ s a keleti hosszúság 14° 56′ alatt van, Magyar földképén ellenben a déli szél. 13° 42′ s a keleti hossz. 16° 35′ alatt.

20) Midőn a délre fekvő Ohila tartományból csekély kiséretemmel Bihébe visszamenék, Luszeke tartomány lakatlan erdeiben véletlenül rabló csapat által megtámadtatám. A megtámadók is kevesen voltak, hihetőleg nem reméltek vala ellenállásra s annál kevesbbé europai fehérre találni. Nehány lövés után három sebesültjöket hátrahagyva elfutának. A foglyok vallomásából megtudám, hogy a megtámadók mindnyájan Kakonda őrségi hely lakóinak rabszolgái voltak, kik vadászatra és mézszedésre levén kiküldve (ezzel szokták kiküldetéseik valódi célját elpalástolni), jónak tarták a későn estve közelökbe érkezett utazókat, kiket ganguelláknak véltek, megtámadni.

21) Azon rablócsapatok különbféle tartományok népeiből alakulnak, s néha 15 sőt 20 ezer emberből is állanak. Elegendő élelmi szerekkel fölkészülve levén, hihetetlen gyorsasággal rontanak be a kiszemelt országba, s a lakott vidékeket kikerülve, csak a rengeteg erdőségeken vergődnek keresztül. Néha azonban megtörténik, hogy a berontásukkal fenyegetett tartomány lakói előre értesülnek a veszélyről, s ideje korán, marhájokkal együtt, a viztelen sivatagon keresztül az általok jól ismert utakon egész a mucimba népek közeléig vonulnak. Ekkor a rablócsapatok makacsul utánuk mennek s néha ezrenkint odavesznek a viz szűke miatt. De a délre lakozó pásztornépek oly gyávák, vagyis inkább a munáno név bennök oly félelmet okoz, hogy a rablókat még akkor sem merik megtámadni, mikor a sivatag vidéken a legnagyobb szorúltságba jutnak, s könnyű szerrel tönkre tétethetnének.

22) A Kunéne folyó már régóta különböző vitatkozások és vélekedések tárgya volt. 1824-ben a „Springle“ angol hajó a déli szélesség 17° 15′ alatt tetemes folyam torkolatjára akada, de a következő évben Owen angol tengeri kapitány, ki az afrikai partok megvizsgálásával foglalatoskodott, az emlitett szélesség alatt s ettől délre és éjszakra félfoknyi távolságra, folyamnak még csak nyomát sem lelé. Ezt csak igy vélték megmagyarázhatónak, hogy a Springle által fölfedezett folyó néha a homokban elvész, mielőtt a tengert elérné, mint több afrikai folyóval történik, melyek keletről nyugotnak tartva a forró homokos vidéken keresztül folynak. De másfelől a belső vidékeken járt különbféle utazók: Lacerda, Brochado, Magyar tudósitásai szerint lehetlennek látszott, hogy az oly tetemes viztömegű folyó a homoktól tökéletesen elnyelessék, annélkül, hogy annak legalább egy része a tenger partját elérné. Azért mások azt vélték, hogy a Kunéne a belföldön valami nagy tóba ömlik. — Most végre mindezen kétségek el vannak oszlatva. A portugal kormány t. i. 1854-ben fölkeresteté s meg-

vizsgáltatá a folyó torkolatját; az illető expeditio nov. 14-dikén a Tigrisek félszigeténél kikötvén, onnét szárazon mene déli irányban a partok hosszában. Egy és fél napi járás után csakugyan ráakada a folyó torkolatára, s azután futását fölfelé valami 25 angol mfldre követé. Igy megvizsgálá a folyam alsó futását. A folyam melléke, mint olvastam, gazdag növényzettel van borítva, az erdei fák között kitűnnek a magas cedrusok, s az erdőkben nagy számmal különbféle állatok tanyáznak, különösen elefántok, miért is a folyó eddigi nevét fölcserélve Elefántfolyamnak nevezték s e névvel irták be földképökbe a déli szél. 17° 15′ alatt.

23) Már több mint egy mfldnyi távolságról hallám a folyó tompa zugását, végre a sűrű erdőből kijutva egyszerre a 40 öl széles, de iszonyú sziklatömegtől egészen elborított mederben elrohanó Kubángo partjára érkeztem. Fölmásztam a folyót eltakaró sziklákra, s itt ott a nyilásokon keresztül megláttam 10 ölnyi mélységben a folyó tajtékzó hullámait. Alább nem nagy távolságra ismét napvilágra jön a folyó, s regényes vidéken, magas cedrusokkal boritott partok között sebesen odább siet.

††††) A Kunéne (Ku-néne=nagy folyó) és Kubángó folyók még most is azokhoz tartoznak, melyeknek futását nem igen ösmerjük. A Kunénét az angolok Nourse Rivernek is nevezik. Magyar e folyót 1853-ban a mosszamedesi portugal kormányzó hivatalos megkeresése folytán vizsgálá meg, de kutatásairól részletesb tudósitást hozzánk nem külde. Megjelent naplótöredékeiben (Lásd: M. L. délafrikai levelei s naplókivonatai, Pesten, 1857, 75 l.) csak azt mondja, hogy a Kunénét Muszanda helységnél érte el, hogy a folyó ott Tiszánknál nagyobb, s tele van vizilovakkal s krokodilokkal. A Kalisse és Kingolo folyókkal egyesülvén, s délnyugatra folyván, a Mombuella (Ambuella) tartományokat csaknem két egyenlő részre osztja, stb., A portugal expeditióról, melyet Magyar megemlit

Da Costa Leal Ferdinánd a Földirati közlemények számára külde Pétermannak tudósitást, melyből kitetszik, hogy a Kunéne torkolata homokzátonnyal van elrekesztve, s hogy keskeny, tekervényes és zuhatagos volta miatt alsó futásában nem hajózható. 1857 május végén Hahn és Rath hithirdetők Damaraországból, Otsimbingéből indulának utnak, hogy a Kunéne vidékét kikutassák, de Nangoro főnöke Andongo-országban meghiúsitá vállalatukat. Ugyanezen főnök már Galtont és Anderssont is megakadályozta volt abban, hogy a Kunéne vidékére kirándulást tegyenek. Hahn és Rath kénytelenek valának jul. 30-dikán megfordulni, útjokban álnokul megtámadtatának az ovampóktól, hogy csak nagy nehezen menekülhetének meg. — E helyen tehát egybeállitjuk, a mit a Kunénéről eddigelé tudunk. Cooley szerint (Inner Africa laid open) forrása Kandumbo mellett van, s ebben megegyez Magyarral, csakhogy Kandumbo Cooley szerint a déli szélesség 13° 30′ s a keleti hosszúság 16° 40′, Magyar szerint pedig a déli szél. 12° 55′ s a keleti hossz. 17° 20′ alatt van; sőt Cooley más földképén (Geogr. Mitth. 1856. IX.) a folyó forrását a keleti hosszúság 15-dik foka alá teszi. Magyar szerint továbbá jobb felől, azaz nyugatról a Kálái, Katape és Kue, balfelől vagyis keletről a Kunyogáma és Aszoko, alább a keletről jövő Ovál s a nyugatról jövő Kakulubale ömlenek a Kunénébe. Cooley szerint ellenben nyugatról a Kuando, a Kakonda mellett elfolyó Katape és még egy nevezetlen folyó elébb egymással egyesülnek s csak azután szakadnak a Kunénébe, alább még egy nevezetlen folyó s azután a Kakuluvale (Kakulubale) folynak nyugatról a Kunénébe; keletről pedig a Kutete és Kingolo (ezt Magyar elébbi közleményében szintén megemlíti), miután elébb egymással egyesültek, alább a Kobango, melybe a Szandan szakad, s még alább az Ovál, a Kámba tóval szemben, s az Acsitánda ömlenek a Kunénébe. — Anderssonban csak ezt olvassuk: „Nangoro székhelyén a Kunéne felől tudakozódván, arról ér-

tesülénk, hogy Ondongától csak 4 napi járó földre nagy folyó van, ezt mindjárt azonosnak tartók a Kunénével s nyomozásaink tökéletesen megerősíték ebbeli gyanitásunkat. Benguelából ide szökött s most itt tartózkodó rabszolga elbeszélé nekünk, hogy a folyó felső futását (inkább egyik ágát) Mukuru-Mukovandsának, alsó futását pedig Kunénének hivják. Cooley földképén Acsitanda nevű mellékfolyót találunk, ezt azonosnak tartom a Mukuru-Mukovandsával.“ — De hogy a Kobango, vagy mint Magyar irja — a Kubángo is a Kunénébe szakadna, arról Andersson mitsem hallott. S én ugy tartom, Cooley hibázott, midőn a Kubángót nyugatra folyatja s a Kunénével egyesülteti. Annyi bizonyos, hogy Magyar a Kuneéne két oldalán levő Handa, Kámba és Oukanyáma vagy Kanyáma (Quinhama) országokat bejárta, sőt a Kunénén a Kámba tó közelében átkelt. Ha tehát a Kobango Handaország déli határszélén folyna s Kámbaország irányában a Kunénébe szakadna, akkor Magyar ezt bizonyosan megtudta volna. Magyar továbbá világosan azt mondja, hogy a Kubángo még a Kunénénél is nagyobb folyó; ha tehát a két folyó egymással egyesülne, akkor az ovampók nem mondhatták volna Anderssonnak, hogy a Mukuru-Mukovandsa nagyobb folyó, mint a Kuneéne; s végre ha mindezen nagy folyók egymással egyesülnének, akkor a Kuneéne torkolatja és alsó futása nem lehetne oly keskeny, mint milyennek a portugal expeditio találta. — Magyar a Kubángo folyóra nézve megegyez Petermann legujabb földképével (Geogr. Mitth. 1858. V.). Itt elébb a Kuitu an Kingi, azután Darikónál (Magyar Indirikója) az éjszakról jövő Quito (Kuitu), odább még a Kunabare, Kuando és Banjenko szakadnak a Kubangóba, melyet ott már Tsobénak neveznek. A Tsobe vagyis Zabeza folyó végre a Liambájba szakad s igy, ha Livingstone véleménye áll, hogy t. i. a Liambáj (Leeambye) a keleti parton ismeretes Zambezé-vel egyazon folyó, csakugyan az Ind tengerbe ömlik. Magyar több izben emlegeti a Riam-

bégysi nagy folyót. Kérdés támadhat, micsoda folyót ért alatta? — Cooley (Geogr. Mitth. 1857. III.) Milua, azaz Moropuország nagy folyóiról értekezvén, azt mondja, hogy Douville, ki tudositásait a rabszolgakereskedőktől bunda vagyis angola nyelven kapta, a Lulua vagyis Ja-Mbéze folyót nevezte Ria-mbigé-nek. (A Lulua a Kazáin tul délről éjszaknyugotnak foly s hihetőleg a Kazáiba ömlik). Magyar egyik legelső közleményében azt mondja: „Oda hagyván Kariongót . . . elértem a délafrikai kontinens legmagasabb pontjára . . . Itt mintegy 10 mfldnyi kerek kiterjedésben a legnagyobb folyamok támadnak, melyeknek egy része keletre folyva az Indus tengerbe, más része szintén ezen pontból kiindulva nyugatra az Atlanti tengerbe ömlenek. Innét ered a hatalmas még eddig ismeretlen Kaszabi kaudal (bővizű) folyam, mely délnyugotról éjszakra az aequatoron keresztül több mint 1500 geogr. mfldnyi futásában sok folyamokkal erősödve s több mfldnyi szélességre kinyulva az Indus tengerbe szakad; ugy szintén a kanyargó Lunge-Bungo, mely a lobári (loválei) sík ország és a bundai királyság között keletre a hatalmas Riambégysi *) folyammal egyesül; a Luena, mely az emlitett Lobárt a Kalundai királyságtól elválasztva éjszakra vizét szintén a Riambégysibe önti; a Lumegi, mely Lobár és Kalui országokon keresztül még eddig bizonytalan helyen eltünik.“ (Lásd: M. L. délafrikai leveleit és naplókivonatait, Pesten, 1857.). Cooley ezekre azt jegyzi meg (Geogr. Mitth. 1855. XI.). „Világos, hogy a Kaszabi-Kandale (a ki Magyar tudósitását angolra fordította, a „caudal“ portugal szót, mely annyi mint „bővizű“ bizonyosan nem értette s tulajdonnevet csinált belőle), azaz a Kazembefolyó a Luapula (ez a Luviri és Uj-Zambeze folyók egyesüléséből támad s éjszakkeletnek folyik), mely itt a

*) Az idézett helyen Ziambégi áll, de ez hiba; átalában meg kell jegyeznem, hogy az idézett füzetben a tulajdonnevek igen sokszor hibásan nyomatvák, minthogy szerkesztésénél az eredeti kézirat nem volt kezemnél.

Njassza tavával azonosíttatik s melyről az képzeltetik, hogy a tengert eléri. A Lualábát (a Lulua egyik ága) László (azaz Magyar László), ki e folyót délről kerülte meg, helytelenül, de megfoghatólag Lunge-Bungónak nevezi. A Luennya, (azaz folyam) . . . a Kazái vagy Cazéje, s a Lumégi a régibb utazók Luambeje-je vagyis Livingstone Leeambye-ja.“ A Riambégysit a fordító tán kifeledte, azért Cooley nem említi. De ha Cooley szerint Magyar a Lumégi alatt csakugyan a Liambájt (Leeambye) értette, akkor valóban azt kellene gondolnunk, hogy a Riambégysivel a Luluát jelölte meg, mint Cooley szerint Douville tette. Ez azonban nem áll, s Cooley azon egész magyarázatát hibásnak kell mondanom. Maga Cooley is utóbb megváltoztatá véleményét, midőn Graça és Texeira utazásait taglalgatá (Geogr. Mitth. 1856. IX.). Ez utazók szintén megemlitik a Kaszabit, melyet most Cooley is egyazon folyónak tart Livingstone Kazájával (Kasye), mely csakugyan „délnyugotról éjszakra foly“ s melyről azt hiszik, hogy azután éjszaknyugotnak fordul s a Kuangóval egyesülve a Kongót képezi; továbbá megemlítik a Luennyát és Lumegit. Ez utóbbiról Magyar mondja, hogy Lobar és Kalui országokon keresztül folyván, még eddig bizonytalan helyen eltünik; Cooley azt tartja, hogy alsóbb futását Luaké-nak nevezik, Livingstone szerint Loke, s hogy ezen folyó a Kaszabiba ömlik. A Luennya is Cooley szerint a Kaszabi felső folyása; de Magyar Luennyá-ja attól különböző folyó, mert azt mondja róla, hogy Lobálét a Kalundai királyságtól választja el, s azután a Riambégysibe ömlik, s tehát alig lehet más folyó, mint az, melyet mások Lokalujé-nek neveznek, s mely alsó futásában Libának neveztetik. A Lunge-Bungo, mely „Lobale és Bundaországok között keletre foly s a Riambégysivel egyesül, úgy tartom, azon folyó, melyet Livingstone Loeti-nek nevez, s mely szerinte Kibokuéból jön. Végre mindezekből kitetszik, hogy a Riambégysi nem más folyó, mint a Luambeje vagy Luambezi vagy Liambáj. Ezt bizonyitják mindazon

helyek, hol Magyar a Riambégysit megemlíti pl. midőn mondja: a Moropu birodalom 60 napi járó földre van Bihétől; még odább keletre a Riambégysi folyamon tul a Kazembe tartományok vannak; vagy midőn mondja, hogy a délkeletre folyó Kubángo némelyek szerint a Riambégysibe ömlik. — Melesleg megemlítjük, hogy Cooley még nagyobb hibát követett el, midőn Magyarnak: „Kirándulás némely középafrikai országokba“ cimü tudósitásához irt magyarázatában azt mondá: a Vindika, Kuiva, Karima és Kambale folyók a Lulua medencéjéhez tartozóknak tekinthetők.“ — Magyar világosan mondja, hogy e folyók „keletről nyugotra folyván, vizeiket a Koanzával egyesitik.“ A Bandikát (Vindika), Cuibát (Kuiva) Cooley földképén is, melyet Graça utazásához készitett, mint a Koanza mellékfolyóit találjuk feljegyezve, s az ugyanott találtató Caluembé-ben könnyen Magyar Kambaléját gyaníthatjuk. H. J.

24) Kibába, mint tőle személyesen értesültem, a Kángombe főnök sarjadéka levén, felserdült korában a galanguei harcosoktól elfogatott s Benguelában mint rabszolga eladatott. Braziliába szállittatván, 10 évnél tovább mint rabszolga dolgozott, de jó magaviseletével urának bizodalmát megnyervén, ennek halálával fölszabadult. Azután apródonként annyi pénzt gyüjtögetett össze, hogy Benguelába visszahajózhatott. Sok évi távolléte után haza érkezvén rokonaitól elismertetett. Lassankint megnyeré földiei kedvét s végre testvérje helyébe főnökké lőn. Most az egymással szüntelen civakodó szomszédokat egyiket a másiknak segitségével rendre legyőzé s végre rábirá, hogy őt fejdelmökül ismerjék el. Igy lőn virágzó független államnak szerzője, s harcban és kereskedésben jeles népen uralkodik. Kibába magas, kövér testalkotásu, mintegy 60 éves ember; vig társalgása könnyen talál rokonszenvre, a portugal nyelvet jól tudja s a fehéreknek háladatos barátja. Nagyon sajnálja, hogy buta, ba-

bonás népét kivánságához képest ki nem mivelheti, tartván a kimbandák veszedelmes befolyásától.

†††††) A Koanza vagy Quanza (helyesebb: Ku-anza) felső futását eddigelé még nem ismerjük tökéletesen. Midőn Livingstone Loanda felé irányzott utjában a Csikapa folyón (a déli szél. 10° 22′ alatt) átkelt vala, nagyon csodálkozék azon, hogy ott azon szélesség alatt, melyben állitólag a Koanza forrása van, a benszülöttek e folyóról semmitsem tudtak. Mert akkor még nem tudá, hogy a Koanza sokkal nyugatibb vidéken támad, s hogy „neki aránylag rövid futása van forrásától torkolatáig.“ Régi portugal földképen, mely kezénél volt, a Koanza forrása a Kuango nyugati hegyszéle, az ugy nevezett Tala Mungongo (Lásd a hegysort!) vidékére volt helyeztetve, de oda érkezvén azt hallá, hogy a Koanza messze délre Bihé közelében támad, délkeletre vagy déldélkeletre a Lombe folyóval való egyesülésétől. Livingstone nem tudta jól, hogy hol fekszik Bihé, s tehát azt tartá, hogy a Koanza forrása nincs messze Szanza helységtől, mely a déli szél. 9° 37′46″ s a keleti hosszuság 16° 59′ alatt fekszik. De ebben nyilván tévedett. Cooley földképén (Inner- Africa laid open) a Koanza forrása Samba mellett, azaz a déli szél. 13° s a keleti hossz. 17° 20′ alatt van, onnan elébb délre, azután keletre s végre éjszakra s éjszaknyugotra folyik. Ugyancsak Cooley későbbi földképén, melyet Graça utazásához készitett (Geogr. Mitth. 1856, IX. füz.) a Koanza a déli szél. 13° s a keleti hossz. 15° 20′ alatt támad, két pataknak egyesülése által, azután keletnek s éjszakkeletnek foly, egészen a keleti hosszuság 17° 30′-ig, s csak azután fordul éjszakéjszaknyugatra. Magyar szerint a Koanza körülbelől a déli szélesség 13° 30′ s a keleti hossz. 18° 50′ alatt támad, s mindjárt éjszaknyugotnak foly. Futásában elsőben az éjszaknyugatról jövő Kutyival s a hasonló irányban folyó Mukunyával egyesül, odább a délkeletről jövő

Kujo, s a délnyugatról jövő Kokéma folyók szakadnak belé. A Kokéma, Magyar szerint, a Bulum-Bulu felsíkon ered s elébb délkeleti, azután éjszakkeleti irányban folyik, egyesűlvén a délnyugatról s az éjszaknyugatról jövő Kutátu s Masisi Kuitu folyókkal. Cooley utóbb emlitett földképén a Coquémát (Kokémát) szintén megtaláljuk, s forrása egy fokkal éjszakibbra s vagy 10 perccel keletibbre esik a Koanzáénál, futása pedig a Koanzáéval majdnem egyenközű, végre körülbelől a déli szél. 12° 30′ s a keleti hossz. 17° 25′ alatt a Koanzával egyesül. A Kokémával majdnem egyenközüleg menő más folyó a Cunge, mely körülbelől a déli szél. 11° 30′ s a keleti hossz. 16° alatt támad, s mely a Koanzába mintegy 10 perccel feljebb szakad be, mint a Kokéma. A Cunge (olv. Kunzse) nem lehet más, mint a Magyar által emlitett Kuitu, s ha ez csakugyan a Kokémába ömlik, akkor Cooley mindkét folyónak futását roszul jelölte meg. Graça nem emliti meg a Kokémát, s Cooley azt mondja róla, hogy éjszakról jövő s a Koanzába ömlő kis folyó, mely a délre vagy délnyugatra lakó ganguellókat Bihétől elválasztja. Magyar szerint a Kuitu a déli szélességnek 11° 45′ alatt szakad a Kokémába, ez pedig a déli szél. 11° 25′ alatt egyesül a Koanzával. A keletről jövő mellékfolyók közzűl a Kujo a déli szél. 12° felett szakad a Koanzába, s valami 40 perccel odább éjszakra a Kuiva egyesűl vele. A Kuivát (Cuiba) Cooley földképén is találjuk, de mikép a Kokéma, úgy az is körülbelől egy fokkal délibbre van, mint Magyar helyezi. A Kujót nem találjuk, s azért hihetőnek tartom, hogy Magyar Kujója a Graça által említett Cotia, s hogy ez nem a Cuibába, mint Cooley véli, de egyenest a Koanzába ömlik. Graça ugyanis azt mondja, hogy 1846-ban május 5-dikén elhagyván Bôa Vistát, a portugal telepet Bihében, mely most, úgy látszik, már elpusztult, minthogy Magyar nem említi, — két napi járással Lukátát éré el, a ganguellók földjén, innen tovább menve 4 nap alatt a pusztán halada keresztül (ez nyilván a Magyar által emlitett Bulum-Bulu

felsík), s azután a Koanza mellékére Gombéba juta. Ez nem lehet más, mint a Magyar által említett Kángombe, Kakingi tartományban, a Mukunya és Kutyi folyók közt. Graça Lukatá-ja tehát, úgy látszik, nem helység, de folyó neve s annyi mint Kutátu, mely a Bulum-Bulu éjszaki oldalán foly el. A Koánzán (a Kutyi és Mukunya mellékfolyók közt) átkelvén, négy napi utazással, 19 port. mfldet haladván, a Cotia folyóhoz juta, mely tehát Magyar földképe szerint nem lehet más, mint a Kujo.

A Kuivától valami egy fokkal odább éjszakra Magyar szerint a délkeletről jövő Kámárlui ömlik a Koanzába; Cooley földképén ugyanazon távolságban hasonló irányban menő mellékfolyócskát találunk, melynek neve azonban nincs kiirva, csakhogy ez is körülbelől egy fokkal délibbre esik, mint Magyar földképén. Mintegy 40 perccel odább éjszakra Magyar földképén az éjszakkeletről jövő Luándo ömlik a Koanzába, Cooley földképén pedig a Loando keletről jön s a nevezetlen folyócskától valami 32 perccel éjszakra szakad a Koanzába. A Loando és Cuiba Cooley földképén majdnem egyenközüleg folynak s egymástól $1^0\,22'$-nyi távolságban vannak, Magyar földképe szerint pedig a két folyó közt $1^0\,35'$-nyi távolság van, s a Luándo a déli szél. $9^0\,37'$ s a keleti hossz. $17^0\,45'$, Cooley szerint ellenben a déli szél. $10^0\,50'$ s a keleti hossz. 17^0 alatt ömlik a Koanzába. Feljebb még nagyobb eltérés van. Magyar földképén a Loando és Lombe között nem találunk mellékfolyót, mely a Koanzába keletről ömlenék. Cooley földképén ellenben a Loandótól éjszakra valami 55 perccel Luchexe mellett elfolyó nevezetlen folyócskát, azután még valami 25 perccel odább a Cuije (olv. Kuizse) folyót találjuk, melyet Livingstone Quize-nek (Kuize), mások Cuie vagy Cuiye-nek neveznek, s mely az esős évszakban rohanó folyam. E folyó Cooley földképén a déli szél. $9^0\,55'$ s a keleti hosszúság $16^0\,22'$ alatt ömlik a Koanzába; a Lombe pedig Cooley szerint a déli szél. $9^0\,32'$ s a keleti hossz. $15^0\,55'$, Livingstone szerint a déli szél. $9^0\,41'\,26''$

s a kel. hossz. 16°, Magyar szerint ellenben a déli szél. 9° 20′ s a keleti hossz. 17° 4′ alatt szakad a Koanzába. Odább az éjszakról jövő Lukála folyót találjuk, mely Magyar szerint a déli szél. 9° 5′ s a keleti hossz. 15° 43′, Cooley szerint pedig a déli szél. 9° 38′ s a keleti hossz. 14° 32′ alatt szakad a Koanzába. — Általában Magyar földképének éjszaki része, úgy látszik, hibás, s nem egyezik meg sem Cooley földképével sem Livingstone vizsgálataival. Magyar szerint Maszangano a déli szélesség 9° 6′ s a keleti hosszúság 15° 23′ alatt fekszik, tehát nyugatra a Lukála torkolatától valami 9 mfldre; Kámbámbe a déli szél. 9° 14′ s a keleti hosszúság 16° 8′ alatt, végre Pungo Andongo a déli szél. 9° 15′ s a keleti hossz. 16° 34′ alatt van, ez utóbbi hely valamivel közelebb esvén Kámbámbéhoz mint a Lombe torkolatához. Cooley szerint ellenben a Koanza jobb partján levő azon helységek közzűl Maszangano a Lukála bal partján, a torkolata és Koanza közötti földszögleten fekszik, a déli szél. 9° 40′ s a keleti hossz. 14° 40′ alatt, Pungo Andongo körülbelől ugyanazon szélesség alatt s a keleti hossz. 15° 35′ alatt, Cambambe végre közepett van, de kissé közelebb esik Maszanganóhoz. Livingstone (402 s k. l.) a Lukála folyón lehajózva érkezett Maszanganóba, mely a Lukála bal partja s a Koanza jobb partja által képezett magasabb földnyelven épült s úgy találta, hogy a déli szél. 9° 37′ 46″ alatt van, körülbelől ugyanazon szélesség alatt, mint Kazengo. Kambambe, Livingstone szerint, valami 30 angol mfldre odább keletre esik, végre Pungo Andongo a déli szél. 9° 42′ 14″ s a keleti hossz. 15° 30′ alatt van. E nevezett pontok tulajdonkép már Magyar földképén kivűl esnek, s tán azért nem ügyelt arra, hogy fekvésöket szabatosan följegyezze, különösen hogy Maszangánót ne tegye nehány mfldre a Lukála jobb partjától, holott valóságban a Lukála bal partján fekszik. Mindazáltal meg kell vallanom, hogy e hiba némileg az egész földkép hitelét csökkenti, vagy legalább azt sejteti velem, hogy Magyar az

alsó Koanza vidékeit, tehát Libollo és Háko tartományokat sem járta be. Ugyis e tartományokról aránylag keveset mond, s különösen Libollo és Háko hegyeit nem irja le kellőleg, sőt az alsó Koanza mellett levő két portugal telepet és várdát, Mnximát és Calumbót is kifeledte. Cooley földképén Libollo a Pungo Andongo mellett délről a Koanzába ömlő Gango s a Cambambe mellett szintén délről a Koanzába szakadó nevezetlen folyó között van; a Gángót Magyar is megemlíti, de nem mondja, hogy hol szakad a Koanzába, a másik pedig csak a Kuszangai, vagy pedig a Lubure lehet. E földterület Magyar szerint Bailundóhoz tartozik, s ettől nyugatra elébb Háko van s csak azután Libollo. Hákót Cooley a Koanza mellé helyezi, holott Magyar szerint ott Malemba, Andulo és Maszongo tartományok vannak. Cooley szerint az említett két folyó közt a Zamba Hita, Libollo, Mula Amana és Kazale hegyek és hegységek vannak, a Gango és Koanza folyók közt pedig a Hákó hegység volna. Ez utóbbi hegység Magyar földképe szerint Malemba és Maszongo tartományokba esnék, Libollo tartományban pedig különösen csak a Mulondo-Zambi tűzhányó van megnevezve, mely tán azonos Cooley Zamba Hitájával, csakhogy amaz, Magyar szerint, a keleti hossz. 14 és 15, a Zamba Hita pedig a keleti hossz. 15 és 16 fokai közt van. Livingstone szerint Pungo Andongótól délre s délnyugatra Libollo magas hegyeit látjuk, délkeletre szintén hegyes vidék terül, melyen a kimbondák vagy ambondák laknak, a Koanza bal partján Pungo Andongo felett a hákók laknak, délre a libollók, kik nem oly jó természetűek mint a hákók; Kiszáma pedig Maszangano vidékén a Koanza déli partján van, s Libollo hegyei Kiszámán túl sötétlenek.

Még egy eltérést akarok e helyen megérinteni. Magyar földképén Kamesze és Kiszendi kerületek Maszongo tartományban vannak, amaz a déli szél. 9 és 10., emez a déli szél. 10 és 11-dik fokai közt; Cooley ellenben Kameszét (Camexe) a déli szél. 11° 50′ alá s

Kiszendit (Quissende) a 12-dik foktól délre helyezi, és pedig Graça tudósitása nyomán. Ez t. i. a Loandón átkelvén, 33 port. mfldet járt s igy eléré Kapellát, itt átkele a Koanzán s Banzába Camexe főnöke falujába juta, melytől a főnök székhelye 12 port. mfldre volt. Camexéből Camathiába, azután a Cunge folyóhoz, s végre Calungo bihéi helységbe juta. Cooley tehát fölteszi, hogy Graça Capellától Camexéig nyugatra s innen délre utazott. Graça Calungója csak Magyar Kángysungója vagy Kaluandója lehet, s tehát Kamesze fekvését okvetlenül délibbre kell tennünk. H. J.

25) Dicséretet érdemel a munkásság, melyet a nyugotafrikai portugal gyarmatok jelenlegi főkormányzója, Jozé Rodriguez Coelho d'Amaral, az anyaország s a benszülöttek javára kifejt. A gyarmatok elhanyagolt ügyeit rendbe hozta s feltünő javitásokat eszközölt mindenfelé; a benszülött alattvalókat fölmenté a felette nyomasztó adózásoktól s elhinté köztük a mivelődés csiráit. Több szomszéd makacs népséget, melyek megrögzött ellenséges indulattal a belső tartományokkal való kereskedést akadályozták s minden javitásnak ellenszegültek, meghódoltata, ugy hogy most készségesen fogadják el az emberiséges törvényeket és intézményeket, melyek boldogabb jövendőjöket előkészitik. Ilyenek különösen Ambriz és Bemba kongói tartományok népei. Ambriz, az egykori undok rabszolgakereskedési telep most mivelt várossá alakittatott, mely az új várnak ótalma alatt gyors felvirágzásnak indult. Bembában az oly sokáig elhanyagolt rézbányák most szorgalmasan miveltetnek s az oda behatott europai ipar a benszülötteket is hasznos munkásságra serkenté, ugy hogy az ott nyert réz már is kereskedési cikké lett.

X. FEJEZET.

Jegyzetek a kimbunda népek nyelvéről.

A délafrikai népek származásáról és történeteiről szóló, irott vagy másféle emlékeket hiában keresünk, mert azon népek az eredeti természeti állapotból még alig bontakoztak ki s a miveltségnek még csak igen alacsony lépcsőjére jutottak fel. A ki tehát eredetöket és történeteiket kutatja, annak nem marad más segédeszköz, mint nyelveiket tanulmányozni, s egyiket a másikhoz hasonlitva a nagyon elágazott s széles kiterjedésü földön elszórt különbféle nemzetek kisebb nagyobb rokonságát kisütni.

Délafrikában legelterjedtebb nyelv a bunda vagyis ábunda; e nyelven, vagyis inkább azon nyelvnek egymástól inkább kevesbbé különböző, számtalan járásain a 20 szélességi s csaknem ugyan annyi hosszúsági fokok között lakozó népek beszélnek. A búnda nyelvnek sokféle járásai közül a következő ötöt kell kiemelnünk, mint melyek a főbbek s egymástól nagyon eltérnek, tudniillik: a kimbunda vagy náno, a lovár vagy lobár lobale), a lúnda vagy moropu, a munyanéka vagy húmbi s a kanyáma vagy

ovampo nyelvjárásokat. Most csak az elsőről fogok értekezni, melyen a leirt népek beszélnek. †)

A kimbunda vagy náno nyelv kétségkivül jobban van kiképezve, mint a többiek; benne elegendő bőségben megvannak a kifejezésre szükséges szók, s ezek hangzata a fülnek kellemes és vonzó; a szeszélyes közmondások pedig, melyek a beszédnek erőteljes jellemet kölcsönöznek, a müvelt népek nyelveivel egy rangba helyezik.

Igen gyakoriak ezen nyelvben a természetutánzó szók, melyek már hangzásuk által fejezik ki a jelentendő tárgyat, s e szók rendesen kétszer szoktak ismételtetni; pl. mémé juh, kúkú kakúk, vetapuhpuh botozás.

Nagyon kedvelik továbbá a metaforikus és allegorikus szólásokat, s ezekkel hosszas előadásaikban nagyon helyesen tudnak élni, miáltal beszédjök eredeti, s mondhatnók, oktatói színt kap.

A magánhangzókat hol hosszan és erősen, hol röviden és gyengén ejtik ki; igy különösen a végtagok is hol hosszúk, hol rövidek. Sok orr-, fog- s még több ínyhang van; torokhang ellenben kevés fordul elő. A magyar nyelv hangjaival átalában sokkal hivebben lehet az ábunda nyelv hangjait kifejezni, mint akár a portugal és francia, akár a német nyelv hangjaival. Azért az ábunda szókat a magyar helyesirás szerint írom, s egészen ugy kell azokat olvasni, mint a betük a magyar nyelvben ejtetnek ki. Pl. nauá sógor, ukái asszony, ouvi rút, ne olvastassanak franciásan nóának, ükének, úvinak, stb. Úvi már nem rutat, de csinosat jelent.

Nyelvtani nemet nem különböztetnek meg, s e tekintetben az ábunda nyelv a magyarhoz hasonlít.

Az ejtegetés ragjai a szó elejére tétetnek, kivevén a tárgyi esetet, hol az illető rag a szó után áll; e ragok következők: a genitivus- és dativusban *j*, az accusativusban *oi*, az ablativusban pedig *li*. A többes számban a ragokon kivül még *s* járul a szók végéhez. P. o.

Egyes szám.		Többes szám.
Nom.	ulume férfi	ulumes férfiak
Genit.	julume	julumes
Dativ.	julume	julumes
Accus.	ulumeoí	ulumesoi
Ablat.	lilume	lilumes.
Nom.	ongombe ökör	ongombes ökrök
Genit.	jongombe	jongombes
Dativ.	jongombe	jongombes
Accus.	ongombeoi	ongombesoi
Ablat.	lingombe	lingombes.
Nom.	ukái asszony	ukáis asszonyok
Genit.	jukái	jukáis
Dativ.	jukái	jukáis
Accus.	ukáioi	ukáisoi
Ablat.	liukái	liukáis.

Az adjectivum mindig a substantivum után áll, pl. ulume aposzoke jó ember; vongyso néne nagy ház, uiki gyápepa édes méz.

A tulajdonságnevek fokoztatása ekkép történik, hogy a comparativusban *néne* nagy, a superlativusban pedig *ínéne* járul hozzájok; pl. bambi hideg; bambinéne hidegebb; bambiinéne leghidegebb; gyápepa édes, gyápepanéne édesebb, gyápepainéne legédesebb.

A névszókhoz járuló *li* tag nagyitást, a *ká*, *kám*, *kán* tagok pedig kisebbitést jelentenek. Pl. ombueti bot; limbueti nagy bot, pózna; kámbueti botocska; hombo kecske, lihombo nagy kecske, káhombo kis kecske; oszima majom, liszima nagy majom, kászima majmocska.

A személyes névmások: ami én, ove te, ejje ő etu mi, enu ti, ovo ők; ezek az ejtegetésben a genitivusban *ty*, a dativusban *nyi*, az ablativusban pedig *tyi* ragokat veszik föl.

	Egyes szám.	Többes szám.
Nom.	ame én	etu mi
Gen.	tyame	tyames
Dat.	nyiame	nyiames
Accus.	ame	ames
Ablat.	tyiame	tyiames.
Nom.	ove te	oves (enu) ti
Gen.	tyove	tyoves
Dat.	nyiove	nyioves
Accus.	ove	oves
Ablat.	tyiove	tyioves.
Nom.	ejje ő	ejjes (ovo) ők
Gen.	tyejje	tyejjes
Dat.	nyiejje	nyiejjes
Accus.	ejje	ejjes
Abl.	tyiejje.	tyiejjes.

A igehajtogatás a segédigékkel: hámo lenni, genda menni történik, kivált a múlt és jövő időkben.

Jelenidő.

Egyes szám.	Többes szám.
Ame tuszole szeretek	etu tuszole szeretünk
Ove ouszole	enu ouszole
Ejje ouszole	ovo vouszole.

Aligmult.

Egyes szám.		Többes szám.	
ame	tuszolele	etu	tuszolele
ove	ouszolele	enu	ouszolele
ejje	váuszolele	ovo	váuszolele.

Multidő.

ame	hámo tuszolele	etu	hámo tuszoleli
ove	hámo ouszolele	enu	hámo ouszoleli
ejje	hámo váuszolele	ovo	hámo váuszoleli.

Jövendő.

ame	dala okuszolele	etu	tuela okuszolele
ove	guala okuszolele	enu	vuala okuszolele
ejje	vualaka okuszolele	ovo	vualaka okuszolele.

Parancsolómód: okuszola.
Kötmód: siamen d'ouszole.
Határozatlanmód: kujongola.

Jelenidő.

ame	dokuveta büntetek	etu	tuveta büntetünk
ove	dokuveta	enu	ouvetti
ejje	douvette	ovo	ouvetta.

Aligmult.

ame	douvetere	etu	touvetere
ove	ouvetera	enu	ouvetere
ejje	ouvetere	ovo	ouvetere.

Múlt.

ame	hámo douvetare	etu	hámo douvetteri
ove	hámo douvetera	enu	hámo ouvettari
ejje	hámo douvetari	ovo	hámo ouvettari.

Jövendő.

ame	dálé okuvétá	etu	tuále kokuvétá
ove	uálé kákuvétá	enu	uale kokúvéti
ejje	uálá kokúvétá	ovo	ouále kokúvétá.

Parancsolómód: ovétá.
Kötmód: siamen douvetere.
Határozatlanmód: kuvétávétá.

Jelenidő.

ame	géndá megyek	etu túéndá megyünk
ove	uéndá	enu úándi
ejje	uéndá	ovo úándá.

Aligmult.

ame	dálé	etu tuálé
ove	uálé	enu uálé
ejje	uálá	ovo ouálé.

Multidő.

ame	dáli áli	etu tuáli áli
ove	tuáli áli	enu uáli áli
ejje	uáli áli	ovo uále áli.

Jövendő.

ame	dálá kokuéndá	etu tuále kokuéndá
ove	uálá kokuéndá	enu ouále kokuénde
ejje	ouálé kokuéndi	ovo vuálá kokuéndá.

Parancsolómód: kuendi.
Kötmód: siamen gende.
Határozatlanmód: ouvendanda.

Szógyüjtemény.

A természetről: szúkú isten, átimbá test, kilelémbiá lélek, kiru ég, kálungá alvilág, kándingo ördög, ándálu tüz, oférá levegő, eve föld, obábá viz, lumbongululu csillag, ekumbi nap, oszányi hold, oszáká korá megtelő hold, géndá koérémá telihold, ikasze gyimumbu fogyó hold, ouja meleg, bambi hideg, kuáposzoké jó idő, uváléndé felhő, umbera eső, gyilemila égdörgés, umbera kerum mennykő, hongolo szivárvány, otyirumá földrengés.

Az időről: Ongyovo tavasz, kuányá nyár, kakuányá ősz, bámbi tél, eteke nap, gyimélé méke reggel, ongurá hajnal, kuátya pitá hajnallik, uteke éjszak, pokáti teke éjfél, kekumbi délután, kunyiko utányé napnyugta, tyikungyi ünnep, hétari ma, hélá holnap, helainyána holnap után, ekumbili hela tegnap, szaki, száhi hónap, ulima esztendő.

Az emberről: ulume ember, ukái asszony, oholo-lundá aggember, oholo-lukái aggnő, ukuengye legény, ofeku leány, mona nevendék, umeléke szűzleány, kámoná kisded, ulume-inéne óriás, katyinimbu törpe, ututue fej, kiszáme haj, otyipala arc, obászo szem, viszokopia szemöld, enyulou orr, pokati kányulou orrlyuk, ongyembo ajak, omela száj, ovajjo fog, okieri állkapca, anguru torok, vátui fül, orungyele szakáll, oszingo nyak, poinette mell, polipepe váll, koko kar, koko kongyio jobb kar, koko kapina bal kar, ovoko kéz, ovimuinya újj, olongyále köröm, vimu has, ohopa köldök, kondunda hát, kamukátito öv, matáku alfel, olongola térd, okulu láb, ositu hús, szondi vér, mokatikimu belek, utimá sziv, olomuma tüdő, aszengyere téj, kujora nevetés, kurira sirás, ukofima lélekzet, okulitelela sohajtás, utolo álom, ondáká szózat, undámbi szépség, ouvi rútság, uhákopá soványság, uvahájjá egészség, gyivela szín, okulete látás, okujábite hallás, elémba szaglás, okupépá izlés, kokutává tapintás, ohundá púpos hát, bumbi tökös, omeke vak, opute sebesült, okuvála betegség, epuilá hideglelés, overutue fejfájás, tyinyonyá nehézkór, okukuszola köhögés, kufima rekedtség, gyimomussu süly, olohátá rüh, okulenga dagadás, gyingongo hímlö, ovavímu hasmenés, omounyu élet, oloffa, kuffa halál, okityipángó akarat, olondunge értelem, vatopa butaság, oválonguká élénkség, ututueúá emlékezet, okurimbá feledékenység, okuszola szeretet, onyéngo gyülölet, gyikolomoinya remény, uszumbá félelem, okukálá békesség, oszámbo öröm, okunyimáná szomoruság, ologémbiá fájdalom, oszoki szégyen, okumia vakmerőség, dipopere kegyelmesség, vatema kegyetlenség, oloholo vitézség, kaloholo gyávaság.

Rokonsági szók: táté atya, mámé anya, kuku öreg atya és anya, kukulululu ősapa és ősanya, mona fiú,

monukái leány, mányángé testvér, imámu nagybátya, tyepua unokatestvér, otyimumbá testvérfi, náuá sógor, dátémbo ipa vagy anyós, tembo vej, kátumbá mostoha atya vagy anya, omone utete elsőszülött, uszokáne házasság, ukotyina lakodalom, vihaje-ulume férj, vihaje-ukái feleség, kápingáná örökös, gyikolovia özvegy férj, nő, tuszonga kumue szomszéd, mukombe vendég.

Állatok nevei: houssi oroszlány, ongue leopárd (a tigrisfajhoz tartozó minden állatot igy neveznek), dsámba elefánt, gyimánda orrszarvú, ongebe viziló, gándu krokodil, boma óriáskigyó, kimalánká hiéna, onguri farkas, ongulube vaddisznó, oszima majom, kandimba nyúl, pakasza vadbivaly, inyányi vadökör, nangolo zebra, ingysiri antilop, bámbi gazella, nyundu vidra, hombo kecske, ongombe ökör, némá üsző, mémé juh, gulu sertvés, ombua eb, otyiszue macska, ongyila madár, gonga sas (igy neveznek minden nagy ragadozó madarat), kikuamányá varju, kuku kakuk, kondombolo kakas, szángysi tyúk, opátu kacsa, olopombo galamb, onyénde gerlice, onguári fürj, hángá gyöngytyúk, opiminini kanári, kapáju papagáj, miapia fecske, ombo strucmadár, káteve vércse, onyoká kigyó, andálá csörgő kigyó, enyányá skorpió, tátu gyík, gyingonge csiga, ángohi pók, olongyingyi hangya, mufume béka, lona tetű, oroluke bolha, olviszo büdös féreg, gyihopio acarus, olonyi légy, olukámá szúnyog, olonyihi méh, uiki méz, onde kaptár, onbizsi hal, ombeu teknyősbéka. Houssi ililá oroszlányorditás, ongombe ililá ökörbőgés, ombua ikuá ebugatás, mémé ivándálá juhbégetés, ombulu ililá rókacsaholás. Ujela fehér, ukuszuká veres, ojeruruka sárga, kitakává fekete, otyingore kék, tyingoroká zöld.

Fegyverek, testi gyakorlatok, erkölcsi tulajdonságok: uta puska, honga dárda, hunya buzogány, mukuállo gyilok, mutáka hadi balta, diábite fejsze. Okotyiná tánc, kulomboká ugrás, okulupuka futás, okujová vadászat, okulováolossi halászat, ohuivá uszás, okuimba éneklés, okunda beszélgetés, pomángále játék, apitila sétálás. Olotyiri igazság, ulonyo serénység, obembua béketürés, ukoszunga hűség, uholuhe részegség, okuszápá torkosság, kuka-

venga paráznaság, ovohonga házasságtörés, kiporulu nagyravágyás, ohortero fösvénység, aosze lustaság, okuípá gyilkosság, umuna lopás, lombonde álnokság, kiszuángyi hazug, gyinatyángo roszlelkü, olyimunu tolvaj, onyema kurva, onyáki verekedő, oholoa részeges.

Nehány ige: okuria enni, okunua inni, uimá reggelizni, kuriákekumbi ebédelni, kutekiná rágni, okuinyá elnyelni, kokárungysálá éhezni, okárilényonya szomjazni, oukolua megrészegedni, kupehere aludni, okupururuká nyugodni, pászuká felkelni, ukoszia köpni, okuszalámia izzadni, kururumá reszketni, akuszenápo tapogatni, kukoszole köhögni, upopia beszélni, kukovenga hívni, ukulongiszá tanítani, okulivendera engedelmeskedni, kupatáná tagadni, okukanumbi kételkedni, ukászanánuná fenyegetni, okuliveti verekedni, katamba győzni, okuenda menni, okuejja jöni, okutyitá szülni, okutyitivua születni, kukuna nőni, olománya élni, kouffa halni, kukendá eltemetni, talama várakozni, kuszeula csufolódni, okukemála dicsérni, lupándu megköszönni, olueszika elbucsúzni, okupászula meglátogatni.

A legszokottabb indulatszók: élo vigyáz, tyáá lám, ái oh, aipátluka jaj, uluulu (örömkiáltás), éé nini, ejje nosza.

Egyes szokott szólások: Kaivange édesem, utima uánge édes szivem, oveutyánge mindenem.

Otyiri igaz, eszántáko nagyon is igaz, okupopéa otyiri igazán szólva, otyo moine otyo egészen úgy vagyon, okupátárá kételkedhetel-e?, ame tupütika tugyiri fogadhatnék, okulungula nem kétlem, siángola nem tetszik.

Etyin dingá nyéhé mit kell tenni? etu etari tukingá nyé mit tegyünk most? uhe! ondonga etyin dinga erie mit mondasz, mit tegyek? nála mérépo náito várj keveset, gétye! digiringe etyi hadd ezt tennem, vouszi haivo vámue mindegy, siámen szápuila etyi hogyha azt megtudhatnám, ame da poperi lásála etyi ugy tartom hadd el azt.

A személynevek. Ezek vagy a természeti tárgyaktól vagy az illetők születése körülményeitől vétetvék; pl. a gyermek Kánéketere (szélvész) nevet kap, ha születésekor

szél dühöngött. Enzála (éhség) nevet kap, ha inséges időbeu született. Külföldön születvén, többnyire születése helyéről neveztetik, pl. egyik fiam a Moropubirodalomban, az ugynevezett Sah-Kilembe helységben születvén, nevét azon helységről s akkori főnökéről kapta s igy hivatik: Sah-Kilembe Gongá. A főrangu nemes személyek neveikhez birtokuktól vett jelzőt is kapcsolnak, pl. Lombe á Ganda=Gandai Lombe; Kángombe Kikába=Kikábai Kángombe; Sáh-Kilembe Gongá ia poutu= a fehérországi (fehértől származó) Sah-Kilembe Gonga (azaz fiam); Inakullu Száke a Nyenge= a nyengei Száke hercegnő; Inákullu Ozoro ia Komo= a Komói Ozoro hercegnő (feleségem).

Ugyanazon tárgy a férfinak és nőnek szolgálhat nevéül, csakhogy a nem megkülönböztetése végett a férfi neve elé a „sáh," az asszony neve elé pedig a „náh" szót teszik; pl. a Dsámba (elefánt) elé, ha férfi neve, a sáh-t tevén, lesz Sáh-Dsámba; ha pedig nő neve, Náh-Dsámba; bumba cserebogár, ebből lesz Sah-Bumba s Náh-Bumba; kiszingi tuskó, ebből lesz Sáh-Kiszingi s Náh-Kiszingi. De bizonyos állatok nevei csak a férfiaknak, mások pedig csak a nőknek adatnak, pl. a houssi (oroszlány), nángolo (zebra), ongue (leopárd), boma óriáskigyó, stb. csak a férfiaknak szoktak adatni, ugy ongebe (viziló), gámboa (bizonyos hal), gondi (fehér hangya) is.

Igen gyakran az atyát és anyát elsőszülött gyermekök nevével szokták nevezni, mivel bizonyos jóakaratot és tiszteletet akarnak kifejezni. Pl. mikor elsőszülött gyermek neve Sah-Kalumbo vagy (ha t. i. leány) Náh-Kalumbo, akkor az atyját Tate Sah- vagy Náh-Kalumbo-nak, atyját pedig Máme-Sah- vagy Náh-Kalumbó-nak nevezik, azaz Kalumbo fiunak vagy leánynak atyja vagy anyja.

A számnevek: mosi egy, váári kettő, táátu három, kuáná négy, tánu öt, epándu hat, pánduváári hét, kiráná nyolc, tyiérá kilenc, ekunyi tiz, ekunyi-ai-mosi, ekunnyi-ai-vivári, ekunyi-ai-táátu, ekunyi-ai-kuána, ekunyi-ai-tánu, ekunyi-ai-pándu, ekunyi-ai-panduvári, ekunyi-ai-kirána, ekunyi-ai-tyiérá. Ekunyi váári husz, ekunyi váári ai mosi 21, ekunyi váári

ai vivári 22, ekunyi váári ai tátu 23, stb. Ekunyi tátu ai mosi 31, ekunyi tátu ai váári 32, ekunyi tátu ai táátu 33, ekunyi tátu ai kuáná 34, stb. Ekunya kuána 40, ekunya kuána ai mosi 41, ekunya kuána ai váári 42, ekunya kuána ai táátu 43, ekunya kuána ai kuána 44, stb. Ekunya tánu 50, ekunya tánu ai mosi 51, stb. Ekunya pándu 60, ekunya pándu ai mosi 61, stb. Ekunya pánduvári 70, ekunya pánduvári ai mosi 71, ekunya pánduvári ai vári 72, ekunya panduvári ai táátu 73, stb. ekunya panduvári ai pánduvári 77, stb. Ekunyi ai kirána 80, ekunyi ai kirána i mosi 81, ekunyi ai kirána i vári 72, stb. ekunyi ai kirána i kirána 88. Kunyi i tyiéra ai mosi 91, kunyi i tyiéra ai tyiéra 99. Gyitá 100, gyitá vivári 200, gyitá i táátu 300, stb. Gyitá ekunyi 1000. ††)

Beszélgetési példák.

Onyihű ihuéte	jó étvágyam van
Angyángola kuria	akarsz enni?
Nyihe otyimune tyi kuria	adj egy keveset ennem
Ámen da telále	megvagyok elégedve
Nyihe otyiui nyúú	adj innom
Angyángola vári	akarsz- e még többet?
Daitérá pándula	elég, köszönöm
Túún dápi	honnan jösz?
Één dápi	hova mégy?
Kuenda	menj el
Tuunda ovászo	takarodj el
Viringa-nyé	miért?
Ame hászi tyivuá pálo	jól vagyok itt
Jiká e pitu	tedd be az ajtót
Pita kúlo	jöjj ide
Oszánda nyé	mit keressz?
Uványe liszá nyé	mit vesztettél el?
Dáli	semmitsem
Dita lumbiri kobászo	gyorsan menj előre
Ka ambáti viteri inéne	ne vigy nagy terhet
Ame ka pitali koviteli	nem járok teherrel
Da u vitundiszi lumbiri	ugy, szaporán visszajöhetsz

Vá evá nye	mi hír van?
Etyi vá popera oku	mit beszélnek a helységben?
Kuáje vere gyimu jo poperi vita	nem hallottam semmitsem beszélni a háborúról
Vuáti oku kujávéla ovota inéne	mondják, hogy odább dühös csata volt
Tuátyi véra, katyelingele, otyiri	mondották, de a hír hamis
O vita vikoká ápesze o mánu ja feká	a háború sok kárt tesz a népnek
O feká jouszi ijongola okiúhátyi vué	az egész világ szereti a békét
Vákoa vipindi viávo	kivált a kereskedők
Otyiri moine, vouszi mánu vi uta tugyiszóli ja vita	igaz, hogy a fegyveresek szeretik a háborút
Ouszole kujévá	szeretsz-e vadászni?
Ame duku akuénda uszenge okujévá	szoktam foglalkozni a vadászattal
Ove huete olomboa viukujéva	vannak-e jó vadászkutyáid?
Ámen kuete moine olombua vikujéva vívári	vannak bizony két jó vadászkutyáim
Olojela viru, ele volupesi	repültökben vagy futtokban ejted el a vadat?
Dinga tyimue letyi tyikuávo	mind a két módon
Ouszole okulove	szeretsz- halászni?
Hákuti tukászi pálá lo luj	nem, mert távol vagyunk a folyótól
Hie olinga kuendi volui, lo uszenge, lo okulova	mit csinálsz hát, midőn sem a vadászattal sem a halászattal nem foglalkozol?
Tugyilá, tujukále, túúnyuá tuliá o tyélá otyi tyi vua	táncolok eszem iszom s kedvemre játszom a tyéla táblán
Dámen vákulete oven vá kuengye gyáposzoká	látom, derék legény vagy
Kuendápi v' ámbákká	hova megy a karaván?
Géénda ko Lucsázi	Lucsázi országba megy

Oloneke vingámi okuende kuna	hány napi járásra van ide?
Vápopere dá néke kunya vári moine	mondják, hogy 20 napi járásra van
Vongyilá muri áounyi vuelua	van-e veszedelem az úton?
Tukálanda olo mund okuna	odáig nem kell hegyet mászni
Ongyila iuá vuakulikán dáti	jól tudod-e az utat, nem téveszted el?
Okutuendá tukászángá o luij iné pi	hol találunk valami nagy folyóra?
Okutunda vinyanya iné	mihelyt a nagy mezőségből kijutunk.
Utányou tuenda jápá) Utányou sonánge)	Isten veled, menjünk.

Közmondások.

U gángyá da ouenda mo luij da tyimue kiszálá	Addig jár a korsó a folyóra mig végre ott marad.
O szonéna ká, juká on gángyá	Öröm a szívben, könyek a szemben
Ouve a palálá enene oli szokeira, tyálinga olonyima	A ki szárny nélkül röpül, megfogja bánni tettét.
Vo tyialo viváli viáuilá poszi	Két szék között földre esett.
Olunyimá lualila ongyilá e' tyápándékuá	Későn kiabál a madár, midőn már fogva van.
Ouve uejjá okinyimá, olia etyi tyuámbátá	Ki későn jön, rosz szállást kap.
Itito tyávolá ukueké iné ne katyikoki ukámba	Csekély adomány barátot, nagy pedig ellenséget szerez.
Úú ojongolá okuku lingá, haimo kahámbi eteke vumuale héla	A ki roszat tenni akar, soha sem hibázik rá az alkalma.
Uvá kulihá, haije ouszole	Ha keveset jösz, kedves, ha sokszor, kedvetlen vendég lészesz.
Okokui káukuete eszungá, vámela ongungya jázima	A szegényt még az ág is húzza.

Láléká u úúviha, kalupuiszá vongyo	Adj a rosznak szállást, kiver a házadból.
Ojévá uuhá hotáli, do jongolá okutumálá tyivuá	Értsd lássd hallgass, ha békén akarsz élni.
Ouve ángyángolá ándálu otálá oháli lóóuiszi	Ki tüzet akar, kell hogy füstjét tűrje.
Uszuku ákueti szeko uavitápo, uu olimeleka oszule	Többet ér pillanatnyi szerencse mint sokévi működés.
Okupá ongyéke látyimue okápámo ironga uáli encne	Ha a zacskóból csak mindig kiveszesz s soha belé nem raksz, hamar fenekére jutsz.
Ouve olonda enene, koku kupuka kóóli	A ki magasra mászik, nagyot esik.
Kátyi kuvete ouá okukálá, okokui utita, ho kuáffá kukuássi vuu kunu.	Dőreség szegényül élni s gazdagúl meghalni.
Uejje etyá, uejje ouála	Egyik szövi, másik felölti.
Háándi huásze ukuere uove, vuéká láé gaudi ove ouszole.	Többet ér egy jó barát, mint szász rokon.
O munu voukulika kondákka, ongyila kévává uti uimá dá vászitirapu	Az embert szaváról, a madarat pedig tolláról ismerik meg.
Okiná szoule tyikuria	Sajtba esett féreg azt gondolja, ott van a világ.
Gyimeke kujora, uteke kurira	Néha reggel tánc, estve lánc.
Ongyíla ja jokuá káéku pitila vomela	A sült galamb nem repül a szádba.
Du váiszukáiná gyiri momela hátyova, szándo pandolo kuffá	Adj a szájnak enni eleget, mert holnap azt tenned megtilthatja a halál.
O vita ja kuáta kávikuete ongyilá, konyima jo mundé i pitá.	A győztes harcosoknak nem kell út, hegyen völgyön mennek keresztül.

A költői tehetség a kimbunda népeknél korántsincs annyira kifejtve, mint ékes szónoklatukból

itélve várhatnók. A versalkotást tulajdonkép nem is ösmerik. Dalaik csak rövid, gyakran értelemnélküli s összefüggéstelen mondatokból állanak, semmi költői fordulat vagy mérték és hanglejtés nincsen bennök. Rendesen az előéneklő rögtönzi, a többiek pedig karban énekelve utána mondják, vagy az előéneklő egy szakot mond, a többiek pedig más, de mindig ugyanazon szakkal felelnek. Mindazáltal azon egyszerű s pongyola dalaik énekelve a dallamok változatossága mellett kellemesen hangzanak. A dalok tárgya rendesen a legfajtalanabb szerelem, milyet csak az afrikai forró éghajlattól felgyulasztott képzelődés gondolhat ki, s a háboru. Még a hideg kegyetlenséget és vérszomjas indulatot lehellő csatadalok is tele vannak ocsmány s fajtalan kifejezésekkel, melyektől a feketék szája folyvást áradoz.

---

†) Az úgynevezett búnda nyelven nem csak Kongo, Angola és Benguela benszülött népei beszélnek, de Livingstone szerint a Délafrika szivében lakozó makalakák, azaz a barotszék, bajejék, banyetik nyelve is a bunda nyelv egyik járása. Moffat állitása szerint a masonák nyelve ugyanaz a makalakák nyelvével, tehát a bunda nyelv délkeletre egészen a keleti hosszúság 31-dik fokáig terjed. A déli széles. körülbelől 19° 30′-től 22° 58′-ig s a keleti hossz. 14° 20′-től 20°-ig a hererók (ovahereró) s mbangyerúk (ovambangyerú) lakoznak, kik egy nyelven beszélnek, mely a kimbundák nyelvével igen közel rokonságban áll. Ugyanezen nyelvághoz a rondúk (barondu), vandák, ruïk (árui), ngolák (mangóla), induk (maindu) és koák (makóa) nyelvei is tartoznak, mint ezt már a következő mutatvány is bizonyitja, melyet Hahn hereró nyelvtanából kölcsönzünk, hozzátevén Magyarból a kimbunda szókat.

Magyar,	kimbunda,	otyihereró,	rondu,	vanda,	rui,	ngola,	indu,	kóa.
Isten	szuku	mukúru	szugu	szugu	nambe	inandzambi	murungu	muluku.
ember	munu	omundú	omunu	omunu	mundu	mutu	mutu	mutu
asszony	ukái	omuka-zendu	ukaja	. . .	muchadi	umuchetu	mukazi	mutiana
gyermek	mona	omuná	omola	omola	muana	mona	muana	muana
viz	obabá	omevá	ovava	. . .	mei	meija	mazi	mazi
nap (sol)	ekumbi	ejuvá	ekumbi	. . .	lejua	luana	zua	uzua
nap (dies)	eteke	ejuvá	. . .	eteke	. . .	luana	zua	melo
menny	kiru	euru	eru	elu	leuero	diulu	eru	. . .
szem	obászo	ehó	. . .	. . .	leszo	liszo	iszo	nito
puska	uta	otyimbari	. . .	. . .	leangora	uta	mfutí	kapati
fej	ututue	otyiuru	. . .	. . .	mutue	mutue	mutu	muurú
eledel	kuria	kudia	okudia	. . .	kudia	kudia	biakudia	. . .
madár	ongyila	ondzerá	. . .	ongyilá	tyinóni	zila	barame	palame
ökör	ongombe	ongombé	ongombe	ongombe	ngombe	ngombe	ngombe	ngombe
kecske	hombo	ongombó	ochombo	mbongo	mbongo	chole	. . .	ikobe
sertés	gulu	ombindá	ongulu	. . .	. . .	nguli	nyurue	ikulue
eső	umberá	omburá	ombera	. . .	mvora	mvula	mvura	epula
csillag	lumbongu-lula	onoszé	ombungu-lulu	. . .	nongueti	mkela	ninezi	neneri
ujj	omumunye	omunúe	omuene	. . .	munue	muino	munue	munue
szív	ntimá	omutimá	. . .	. . .	mutima	mutyima	mutima	mutima
kigyó	onyoká	onyoká	onyohá	. . .	nyoka	nyoka	nyoka	noa

A rondúk (barondu) a nyugati parton laknak éjszakra vagy éjszakkeletre a mbóktól (ovambó, ovampó) a Runga folyó mellett, mely vagy a Kunéne vagy a Kuanza egyik ága. A vandák (otyivanda) alkalmasint a rondúk szomszédjai. A ruik vagy luik a Magyar által ismételve megemlített Kalui (Korui, Kolui) ország lakói, melyen a Liambáj folyó folyik keresztül. A ngólák (mangola) és koák (makóa) a nyugoti parton lakoznak.

Magyar szerint a messzire elterjedt nyelvtörzs öt fő ágra szakad. Felosztása szerint a lui nyelvjárás a lovári ághoz tartoznék, a rondu, vanda, ngola és kóa nyelvjárások pedig részint a munyanéka, részint a kanyáma ágakhoz számitandók. A munyanéka népcsalád, Magyar szerint (Délafrikai levelei, stb. 71. l.) ohila, dsau, hahi, gámbo, kipungó, molondó, kámba és humbi népségekre szakad; a kanyáma vagy oukanyáma család pedig (az idézett munka 89. l.) a donga, káffima, oukongari, ganzséla, ukonomáto és mucimba népségekre oszlik.

Moffat szerint a makalaka nyelv a szecsuána nyelvnek (azaz a becsuánák nyelvének) egyik ága, s Hahn szerint is a szecsuána nyelv rokonságban van a hererő nyelvvel. Ellenben a nama vagyis hottentott s a kaffir nyelvek nagyon különböznek a nyugati népek nyelveitől. Mind a hottentott, mind a kaffir nyelvekben bizonyos sziszegő és csettenő előhangok vannak, melyeket a szecsuána és nyugati népek lágy és öszhangzatos nyelveiben nem találunk. Ugy látszik tehát, hogy a délafrikai népek összes nyelvei csak két, vagy legfeljebb három családhoz tartoznak. Livingstone (339. l.) erre nézve igy nyilatkozik: „A déli néptörzsek szólamai közel rokonságban vannak azokkal, melyeken az éjszaki határjaikon lakó népek beszélnek; egyik szólam a másikba megyen át, s rokonságuk oly könnyen fedezhető fel, hogy azonnal rokonoknak ismerjük el. Ha két szélső pontnak szójárásait vetjük egybe, pl. a kaffir szójárást az egyenlítő szomszédjában lakozó néptörzsek nyelvével, akkor bajosabb a tényt fölismerni, hogy mindazon szó-

lamok valóban csak két nyelvcsaládhoz tartoznak. A szógyökök vizsgálata, ha a szólamokat földirati rendbe sorozzuk, azt mutatja, hogy egymásba mennek át.“

A külső testalkotás, a bőrszíne, haj s egyéb külső ismérvek szerint a délafrikai népeket rendesen négy külön törzsre osztják, t. i. a hottentott, kaffir, becsuána és szerecseny vagy néger törzsekre. A hottentott népségek a földrész nyugati s déli vidékeit foglalják el, körülbelől a 21-dik szélességi fokig; a kaffir népségek ellenben a keleti vidékeken laknak felfelé majdnem a 24-dik szélességi fokig; a becsuánák a földrész közepén a hottentott és kaffir népségek között tanyáznak; a néger törzsökök végre a szélességi 21-dik s illetőleg 24-dik fokától kezdve az egyenlítőig s azon tul éjszaki Afrikában is laknak, hol a sémi s másféle népségek által határoltatnak. H. J.

††) Látnivaló dolog, hogy Magyar a kimbunda nyelvnek kimeritő ismertetését nem akarta adni, de legalább arra kellett volna törekednie, hogy rövid vázlata ne legyen hibás és érthetetlen. Rövid ismertetésében csak azon szakaszok figyelemre méltó s becses adalékok, melyekben a kimbunda szám- és tulajdonneveket adja elő és magyarázza; a szójegyzéket s közmondásokat is szivesen vehetjük; de a közlött beszélgetések helyett inkább a névszók, névmások s igék ragozását kellett volna világosabban s részletesebben tárgyalnia. Az afrikai nyelvekben, pl. a hereróban, az előragok és képzők igen nagy szerepet visznek, s e ragok és képzők ismerete nélkül nem lehet sem a névszók, sem az igék változtatásait megérteni. Bátran állithatom, hogy ily declinatio és conjungatio, mint Magyar leirja, nem létezik a kimbunda nyelvben; pl. a többes számot bizonyosan nem a szó végéhez függesztett *s* betűvel képezik, a kötmód is bizonyosan nem igy van: „siamen d'ouszole.“ — Hahn szerint a kimbundával rokon hereró nyelvben minden névszónak tizennyocféle előragja van, melyek részint csak az egyesben vagy a többesben, részint mindkét számban

járulnak a nevekhez; s ez előragokon kivül még nehány viszonyszó is van, melyek által a viszonyok fejeztetnek ki. A többes csakis az előragok által fejeztetik ki. A birtokviszony kifejezésére valami 40 előrag van. Épen oly bonyolódott az igék hajtogatása is, s ez részint a személyes névmásokhoz, részint magához az igéhez járuló sokféle elő- és utóragok által képeztetik. Magyar nyelvtani ismertetése tehát nemcsak hiányos, de ugy látszik hibás is. H. J.

FÜGGELEK.

Készületeim a belföldi utazásra.

Már több mint esztendeje folyt le, hogy Bihéországban letelepedtem vala. Egészségem folyvást jó volt s igy időmet jól használhatám fel. Távol levén a mivelt világ körétől s zajától, figyelmemet egyedül csak az engemet környező népek szokásai és nyelve tanulmányozására fordítám, mignem képesnek vélém magamat arra, hogy Dél-Afrika sivatagjait bejárjam.

Hogy a tartomány fejdelmével vérségi rokonságba léptem, az tulajdonkép anyagi tekintetben inkább veszteség, mintsem nyereség volt rám nézve; de szellemi tekintetben bizonyosan hasznomra volt. E lépésemnek következménye volt az általános tisztelet és bizodalom, mellyel a benszülöttek részéről találkoztam, s ez tervem valósitását hathatósan előmozditá.

A messze belföldre menő karavánok leginkább a száraz évszak elején szoktak útnak indulni, s az elutazni akaró egyének már nehány hónappal elébb kezdik meg a szükséges készülődéseket. Miután mindennel elkészültek s a hosszas távollétök alatt szükséges házi intézkedéseiket is megtették, a kitüzött napon ott hagyják lakjaikat s rendesen a Kokéma és Koanza folyók közt kijelölt helyre gyülekeznek. Itt az egybesereglettek nehány napig várakoznak, mignem a különböző vidékekről beérkező utasok mindnyájan együtt vannak, s csak azután kezdik meg

a már ismeretes s bizodalmat érdemlő karavánfönök vezérlete alatt az utazást.

A Bihében összevásárolt belföldi cikkeket a legközelebbi karaván nal Benguelába szállittattam volt, hogy azok árán az utazásomra még szükségelt europai készítményeket megszerezhessem. Ezeket megkapván, azonnal a további utazásra készülék. Szándokom volt: Dél-Afrikát, a mennyiben csak lehet, bejárni, s némi renddel utazásaimat éjszakról délre apródonként kiterjeszteni. Azért most éjszakkeleti irányban menő karaván létesitésén munkálkodám.

A bihéi karavánok már nehány év óta az éjszakkeletre levő moropu országokat nem látogatták meg, a pungo-án-dongói és kaszángysi tartományokból való bangelák (belföldi kereskedök) miatt, kik oda igen sürün járnak, s kik az elefántcsont beváltásában s az elefántvadászatban a bihéieket belátással és serénységgel megelőzvén, elölük a nyereségnek nagyobb részét elkapták. Ezért nagy versengés támadt a bihéiek és bangelák közt, s a versengő karavánok a moluvai sivatagokban egymásra találván, már többször véres csatára is keltek egymással. A bihéiek rendesen kevesebb számmal voltak s tehát ismételve legyőzettek, azért a bangélák túlnyomóságától félvén, karavánaik végre keleti és délkeleti irányt vönek, hogy azokat kikerüljék.

Mindez nem volt titok előttem. De ismervén a bihéi nép szellemét, elhatározám a hanyatlott lelki erőt benne újra fölélesztení s versenytársaitól való félelmét elháritani. Mert tudtam, ha ebben boldogulok, könnyen rábirhatom a nyereséghajhászó, kalandor szellemü népet, hogy azon országokat ismét föl-

keresse, melyekről a bangélák miatt lemondott vala. Már említettem, hogy a belföldön azon karaván̈t, melynél europai ember van, jobban tisztelik; ezt már magam is tapasztaltam vala. Azért megvoltam győződve, hogy a bihéiek felszólitásomat egész bizalommal követni fogják.

A ki valamely kijelölt országba utazandó karaván̈t alkotni akar, az elsöben is tulajdon libatája zsángóterén saját előbbkelő embereivel közli szándékát. Ezek, kik közt természetesen a kiszongo és atyjafiai nagy szerepet visznek, a tudomásukra jutott tervet legott egymásközt komolyan meghányják; megfontolják micsoda haszon és nyereség remélhető a célba vett vállalatból s micsoda körülmények és akadályok teszik lehetségessé vagy kivihetlenné. Azután a körülmények szerint vagy helybenhagyják vagy ellenzik. Első esetben arra kötelezik magokat, hogy a karaván̈t mentöl elébb létre fogják hozni, a másik esetben szó nélkül otthagyják a zsángót s ezzel tudatják a magára maradt tervezővel, hogy tervével fel kell hagynia vagy azt tetemesen megváltoztatnia.

Ha tehát a családtagok (kikumba) a tervet a zsángón elfogadják, kötelesek a karaván̈ személyzetét összeállitani. E végett rokonaikkal együtt több csapatra oszlanak s igy bejárják a tartományt s a zsángókon mindenütt kihirdetik, hogy ez vagy amaz egyén (tehetséges személynek kell lennie) ezen vagy más országba árúkat akar szállitani, s e végett teherhordókat keres. Ennél többet nem szabad nyilvánitaniok s különösen nem kell valakit egyenesen nevénél fogva felhívni, hogy részt vegyen a kara-

vánban. Mert ha az igy felhivott ember a meghivást elfogadja, s utközben történetesen kárt vall, vagy épen életét veszti, akkor ő maga, ha t. i. életben maradt, vagy pedig rokonai legott azon váddal lépnek föl, hogy ha névszerint fel nem hivatott volna, a kárt vagy halált bizonnyal elkerülte volna, s feleletre vonják a meghivót, vagy azt, ki őt kiküldötte, s tetemes kárpótlás vagy vérdij lefizetésére kényszerítik. — A követek által kihirdetett vállalat csakhamar az egész tartománynak tudomására jut. Ha tetszésre talál, nemsokára mindenfelől a vállalkozó házába sereglenek össze, hogy az utazás módjáról és céljáról bővebb felvilágositást szerezzenek magoknak. Az ily vállalathoz csatlakozó emberek közt első helyen állanak a kimbálók (kereskedők), kik kisebb nagyobb mennyiség árúnak tulajdonosi levén, azt szintén a kijelölt országba szállitani akarják. Ezek rendesen a magokkal hozott atyafiak és ismerősök számára terheket kérnek, melyek, ha a fizetendő bér iránt megegyeztek, legott át is adatnak nekik, és pedig az érettök szószóló kimbáló felelőssége mellett; mert ha az átadott árúkban hiány találna lenni, ő tartozik azt megtériteni. A másik helyen a vákongo andsámbák (elefántvadászok) állanak; ezek a karaván̈t többnyire egészen rendeltetése helyéig kisérik el, s mig az ottan telel, — mert a messze belföldre járó karavánok rendesen egész esztendeig maradnak az úton — ők egyes csapatokra oszlanak s igy bejárják a különböző tartományokat elefántot vadászva, azután pedig elefántcsonttal rakodtan, a karaván̈nal együtt ismét haza mennek. Ha sok elefántcsontra tettek szert, egy részét még

az úton a kimbálóknak adják cserébe holmi árúkért. Az elefántvadászok rendesen csak a szükséges löporral s golyókkal terhelik meg magokat, árút vagy más terhet nem visznek, s igy a karaván nak nem annyira a terhek szállitásával használnak, mint inkább csak azzal, hogy jelenlétökkel nagyobb bátorságot szereznek neki.

A felfogadott teherhordók a már leirt módon összekötözik s begöngyölik a terheket, de még a tulajdonos házában hagyják, mignem a főnök a kitüzött napon, az utazási áldozat tételére a karaván összes tagjait házába meghivja. Ezek ünnepi ruhában s fegyverrel jelennek meg s a libáta külsö udvarán, számukhoz képest, kisebb nagyobb körben a földre leülnek. Ekkor a főnök számos tisztelgő lövés közben a körnek közepéu feltüzi a zászlót s közelében fa ágasokra a kimbángókat (töltvénytáskákat) rakatja, melyek nyitvák a végett, hogy az útitársak saját szemökkel meggyőződhessenek, hogy a töltények jó karban és rendben vannak. Ennek láttára hangos ulu! ulu! örömkiáltásra fakad a gyülekezet.

Most a főnök helyet fogván, hosszas és ünnepies komolysággal mondott beszédben előadja az utazás célját s felszólitja a hallgatókat, hogy ellenvetéseiket, ha volnának, sziveskedjenek ezennel nyilvánitani, mert nagy megelégedésére és megnyugtatására szolgálna, ha nyilatkozataikból látná, hogy nem az ő kedveért, hanem saját választásukból s önnön hasznukért szánták magukat az útra. Rendesen ezzel jelentik ki megelégedésöket, hogy átalános kiáltásra fakadnak: „Otyiri! hámokomó! hetyekotyo!“ (Igaz,

helyes! nagyon jól van!). Azután az egybegyültek részéről valamelyik szószóló kijelenti a főnök előtt, hogy tökéletesen szabad akaratukból s önnön tetszésökből határozták el magukat az útra, s hogy öt elöljárójoknak ismerik el, s tisztelettel engedelmeskedni fognak neki; egyszersmind megigérik, hogy veszély idején emberül fogják magokat viselni, egymást segíteni s ha kell egymásért meg is halni.

Mindezek után a kimbanda dolga kezdődik, ki addiglan csak néma tanú volt. A kimbanda levágja az áldozatra szánt ökröt, a legfurcsább mozdulatokkal s folyvást érthetlen szavakat mormogva kifejti béleit s ezekből kiolvassa a jóslatot, melyet hangos, komoly szóval a kiváncsi figyelemmel rá-hallgató gyülekezetnek kihirdet. Minthogy a karaván szerzője ajándékaival már előre lekötelezte a kimbandát, azért ez rendesen kedvező kimenetelt jósol a tervezett vállalatnak. Azután a karaván főnökét s előbbkelő tagjait a leölt állat vérével arcukon és karjaikon gyengéden bekenvén, végre még fehér krétával az impemba-jelt is mellökre irja s igy útra bocsátja a karaván̈t.

Az egész ünnepélyt bő lakoma s kimbombo ivás s tánc és vigalom rekeszti be. Végül a teherhordók a már elébb elkészitett málhákat vállaikra veszik s házaikba magokkal viszik, innen azután haladék nélkül a kitűzött helyen vert kilombóba gyülekeznek, hol addig várakoznak, mignem a következő napon a főnök is megjelenik s jelt ád az elindulásra.

Én is tehát a leírt mód szerint intézém el ügyeimet s állitám ki a karaván̈t, mellyel utazásaimat

folytatni akarám. Azután szándékomról inkább becsületből, mintsem kötelességből a fejedelmet is tudósitám s megegyezését kérém ki, annál is inkább, mivel nöm egyáltalán velem akart menni, atyja engedelme nélkül pedig nem tartám jónak öt elvinni.

Tehát kiszongómat nehány atyjafia kiséretében s az ily alkalommal okvetlenül szüséges ajándékokkal a fejdelemhez küldém, hogy neki hírt vigyen a történtekről s tőle engedelmet kérjen az utazásomra s leánya magammal vitelére s egyszersmind házamat és hátrahagyott javaimat ótalmába ajánlja. Küldötteim csakhamar visszajöttek azon hírrel, hogy a fejdelem a neki küldött ajándékomat köszönettel vette, tervezett vállalatomat jóváhagyja s szerencsés kimenetelét óhajtja, s hogy, miután neki leánya fölött többé semmi hatalma vagy joga nincsen, öt mint feleségemet tetszésem szerint magammal vihetem vagy itthon hagyhatom. Azonban azt tartja, a feleség köteles férjét mindenben híven szolgálni, s tehát rendén találja, hogy feleségem elkisérni akar, ugyis elegendő rabszolgája van, kik által magát a tipojában hordoztathatja, tehát baj és hátráltatás nélkül utazhat velem. Veszély sem érheti, mert nem hihető, hogy az europai fehér által vezérlett s bátoritott bihéi karaván a vele netán találkozó ganguelláktól megcsúfoltassék.

A már nehány hónap óta erősen készülődő karaván végképeni elindulására az 1850-diki május elejét tüzém ki, s tökéletesen megnyugodva az isteni gondviselésben, reménytelve s lelkesülten néztem jövendő sorsom elé.

A földkép az Atlanti tengertől befelé a keleti hosszuság 19-dik fokáig, s a Koanza torkolatától délre a szélesség 14^0 30′ között való tartományokat ábrázolja. A főbb pontoknak fekvését személyes tapasztalásom után astronomiai figyelések utján határoztam meg. A tartományok határai nem épen bizonyosak s ingatagok; a helységeket nagyobb részint a benszülöttektől összegyüjtött adatok után irtam be, de hosszas köztük mulatásom alatt meglehetős bizonyossággal határozhattam meg számukat. A hegységek irányát, de kivált a nagyobb folyók forrását, futását és torkolatát, kevés esetet kivéve, személyesen vizsgáltam meg s astronomiai figyelésekkel határoztam meg. A különböző időkben tett sokféle utazásimat nem jelöltem meg, azt majd az általam készitett egyetemes délafrikai földképen szándékozom tenni; azért a jelen földképen csak a Benguelából Bihébe való rendes karaván utat jelöltem meg.

Ezt jegyzi meg Magyar a munkájához csatolt földképről. Az illető helyen kimutattam, hogy e földkép sok tekintetben eltér mind Cooley mind Livingstone földképeitől. Itt általában még csak azt jegyzem meg, hogy Magyar földképén a Koanza futása s tehát a többi pontok is valami 15—20 mflddel, tehát egy foknál többet odább keletre, ellenben Kakonda s átalában a déli pontok odább éjszakra ésnek mint Livingstone földképén. Magyar földképe, mert részletesebb az eddigieknél, mindenesetre használható, sőt kútforrásul szolgálhat, de vajjon föltétlen hitelt érdemel-e s minden tekintetben helyesebb-e az eddigi földképeknél, azt mindaddig el nem dönthetjük, míg részletesen meg nem mondja, micsoda pontokat határozott meg astronomiailag, micsoda figyeléseket tett s ezek mathematikai eredményét hogyan számitotta ki.

H. J.

Sajtóhibák.

8	lap	17	sor	fel.	jelentéktelen	hlyt.	jelentéktelen	3)
28	—	17	—	—	teljesítenek	—	teljesítenek	8)
29	—	5	—	—	jetenlétében	—	jelenlétében	
31	—	7	—	alul.	nágyon	—	nagyon	
37	—	15	—	—	vivelik	—	viselik	
41	—	10	—	—	jarraz	—	garraz	
46	—	3	—	—	kérgc	—	kérge	
47	—	8	—	fel.	kibicek	—	bíbicek	
59	—	18	—	—	levegő	—	levegőt	
60	—	1	—	—	e	—	a	
63	—	5	—	alul.	földerítcni	—	földeríteni	
69	—	6	—	fel.	adóztatástól	—	adóztatásból	
69	—	15	—	—	tar-omány	—	tartomány	
77	—	9	—	—	légdelibb	—	legdélibb	
78	—	20	—	—	bihai	—	bihéi	
79	—	5	—	—	körepén	—	közepén	
80	—	13	—	alul.	tnlajdonos	—	tulajdonos	
84	—	4	—	fel.	lehett	—	lehetett	
107	—	12	—	—	vogy	—	hogy	
116	—	3	—	alul	ferfordítva	—	felfordítva	
118	—	7	—	—	szel	—	szél.	
119	—	10	—	fel.	bobonákkal	—	babonákkal	
121	—	9	—	alul.	Mángó	—	Makángo	
125	—	20	—	fel.	villamvezető	—	villámvezető	
126	—	16	—	alul.	megnyujtották	—	meggyujtották	
153	—	16	—	fel.	kiáradt, folyótól	—	kiáradt folyótól	
156	—	4	—	alul.	semterem	—	sem terem	
157	—	7	—	—	előfordulnnk	—	előfordulnak	
163	—	4	—	—	ez ősödő	—	erősödő	
167	—	8	—	—	meheték. bár	—	meheték, bár	
181	—	14	—	—	Kimbolengo	—	Kimbolenge	
187	—	18	—	—	elfelejtékottho nváró	—	elfelejték otthon váró	
188	—	8	—	—	hgy	—	hogy	
191	—	6	—	fel.	népnek	—	népeknek	
192	—	1	—	—	veve	—	vevé	
195	—	1	—	—	jegőeös	—	jegöcös	
195	—	10	—	—	uagy	—	nagy	
195	—	1	—	alul.	nézetett	—	nézeteit	

200	lap	7	sor	fel.	kevésesetet	hlyt.	kevés esetet
207	—	18	—	—	eszembc	—	eszembe
211	—	1	—	—	czelédszer-zésnek	—	cselédszerzésnek
212	—	8	—	—	csekely	—	csekély
231	—	13	—	alul.	sájából	—	szájából
235	—	15	—	—	dé —	—	déle-
237	—	5	—	fel.	miden —	—	minden
244	—	13	—	—	troehilus	—	trochilus
250	—	2	—	alul.	általáhan	—	általában
255	—	8	—	—	al- —	—	ál-
255	—	2	—	—	partugal	—	portugal
266	—	14	—	fel.	köteletségeit	—	kötelességeit
278	—	12	—	alul.	követeltetetik		követeltetik
303	—	10	—	—	asor —	—	a sor
307	—	18	—	—	ejszakkeletre		éjszakkeletre
311	—	17	—	—	hűberései	—	hűbéresei
317	a lapszám hibásau van igy 217						
330	—	8	—	alul.	általábau	—	általában
332	—	4	—	fel.	telpörköli	—	felpörköli
347	—	12	—	alul.	jó tékony	—	jótékony
347	—	9	—	—	babon afá tyolba	—	babonafátyolba
347	—	7	—	—	lehetet len	—	lehetetlen
370	—	10	—	—	mnnkám	—	munkám
379	—	9	—	—	ésszakkeleti	—	éjszakkeleti
391	—	10	—	—	Galángne	—	Galángue
403	—	10	—	—	Midőn a pl.	—	Midőn pl.
409	a lapszám hibásan van igy 406						
418	—	3	—	alul.	rég —	—	régi.

Feb. 14. 1862

Mundombe nő. Mundombe férfi.

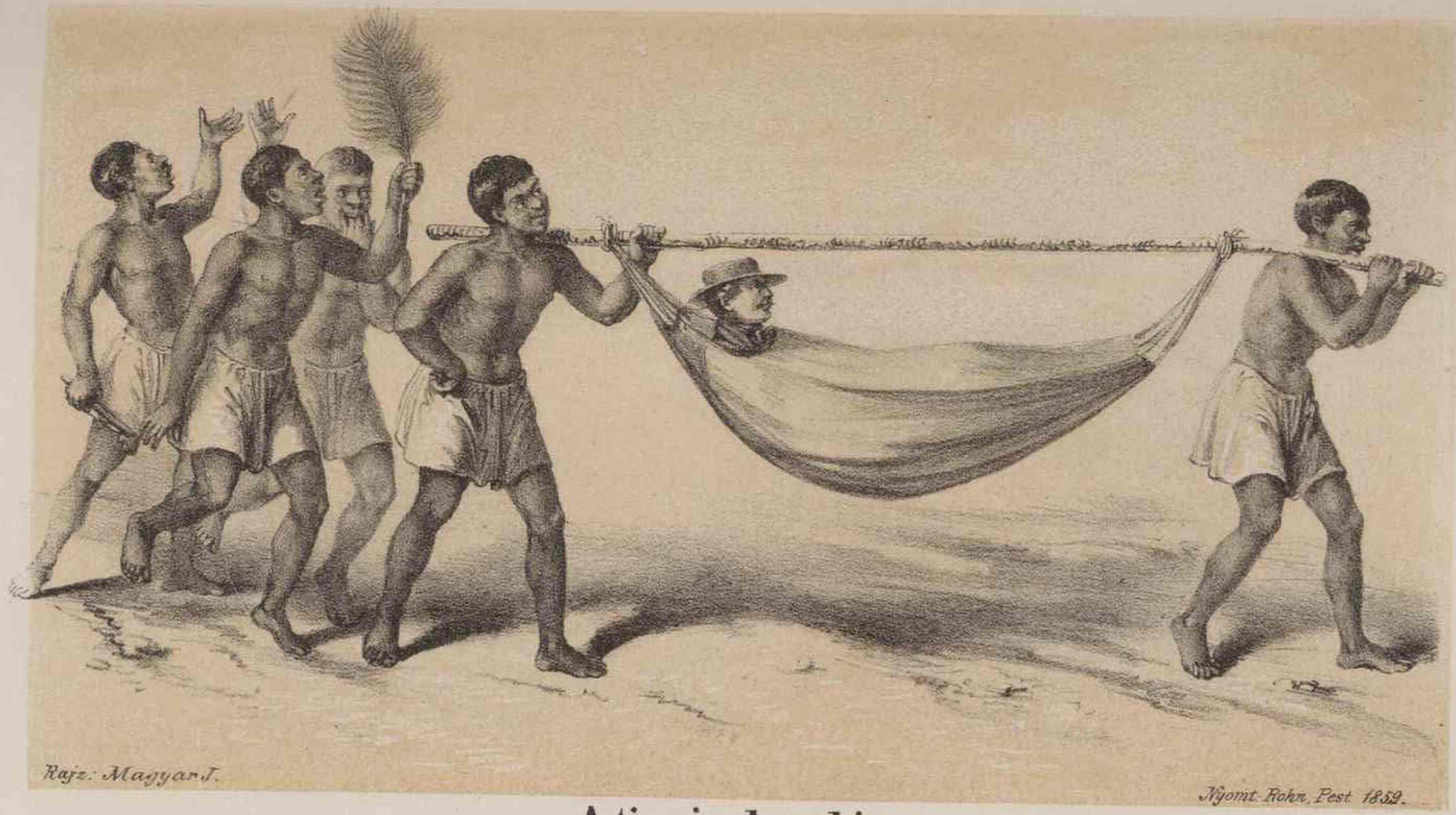

A tipoja-hordás.

Kimbunda ember hadi készületben.-Elökelö kimbunda.

Előkelő kimbunda asszony beszélve rabszolgálójával.

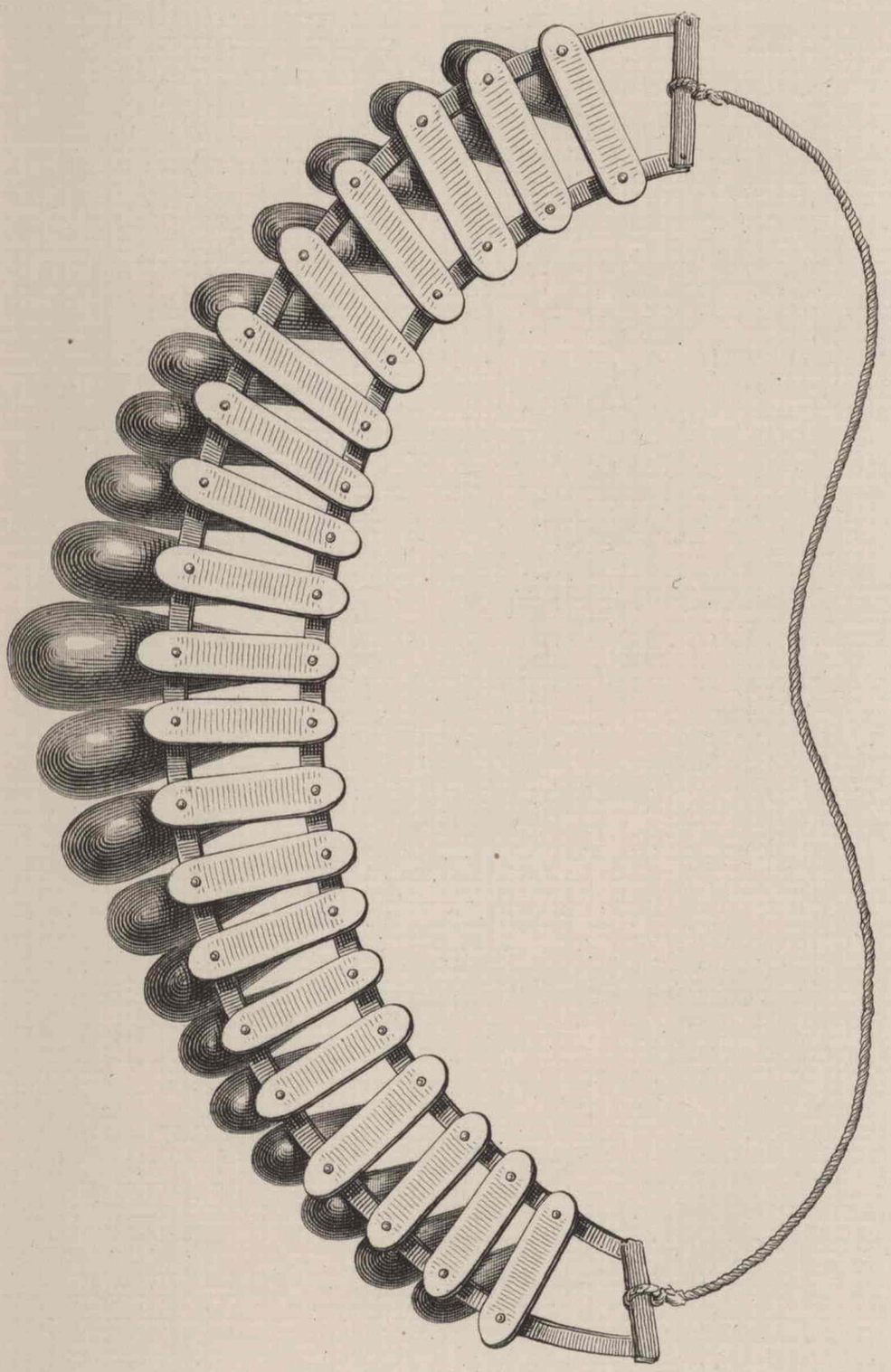

A marimba hangszer

Rajz. Magyar L.

Nyomt. Rohn Pest, 859.

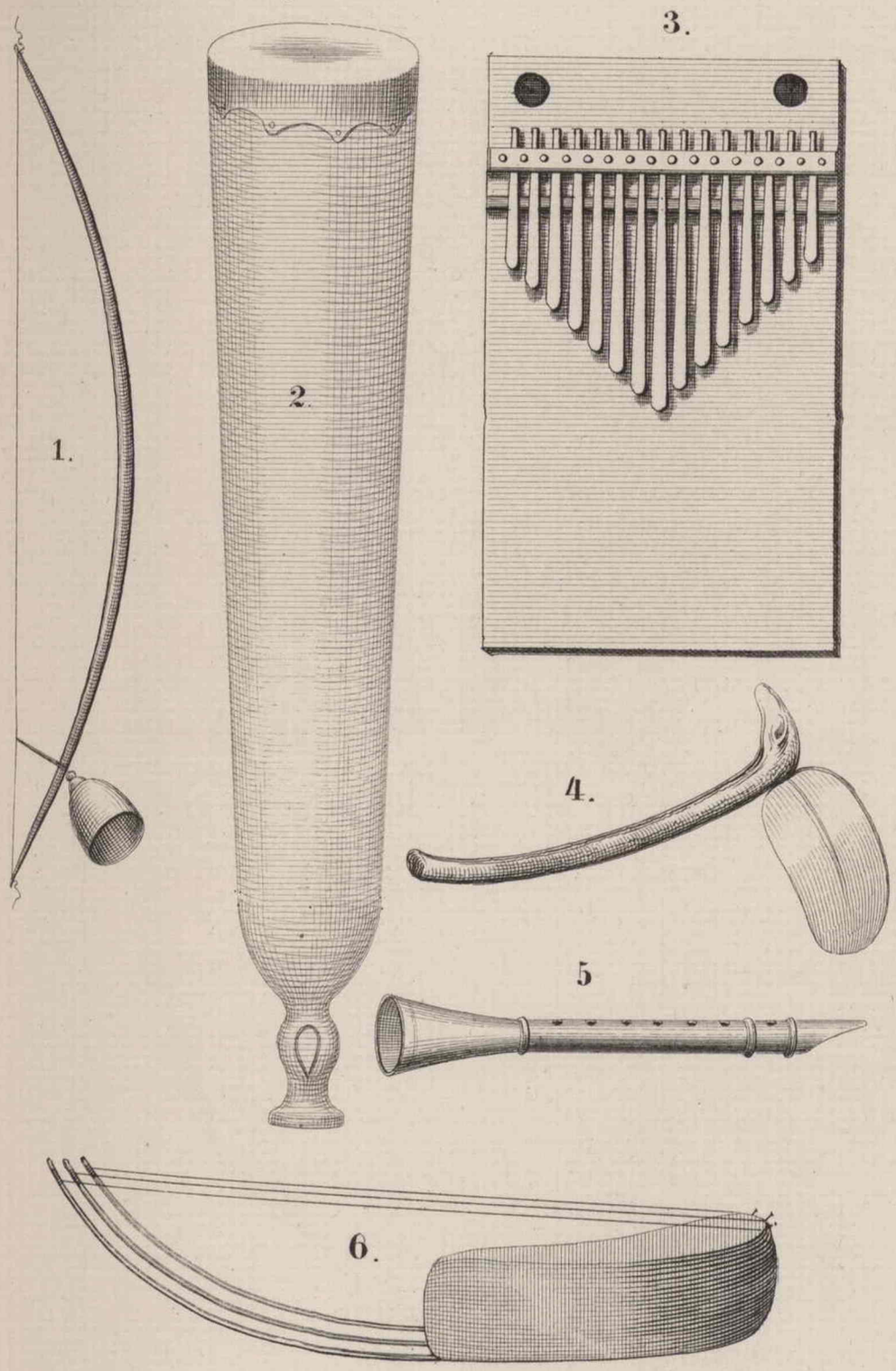

1 Burumbumba hangszer. 2 Engoma, dob. 3 Viszángysi hangszer. 4 Kapa. 5 Bendu, fuvola 6 Kiszumba, tamtam vagyis tamburin.

Rajz: Magyar I.

Nyomt. Rohn Pesten 859.

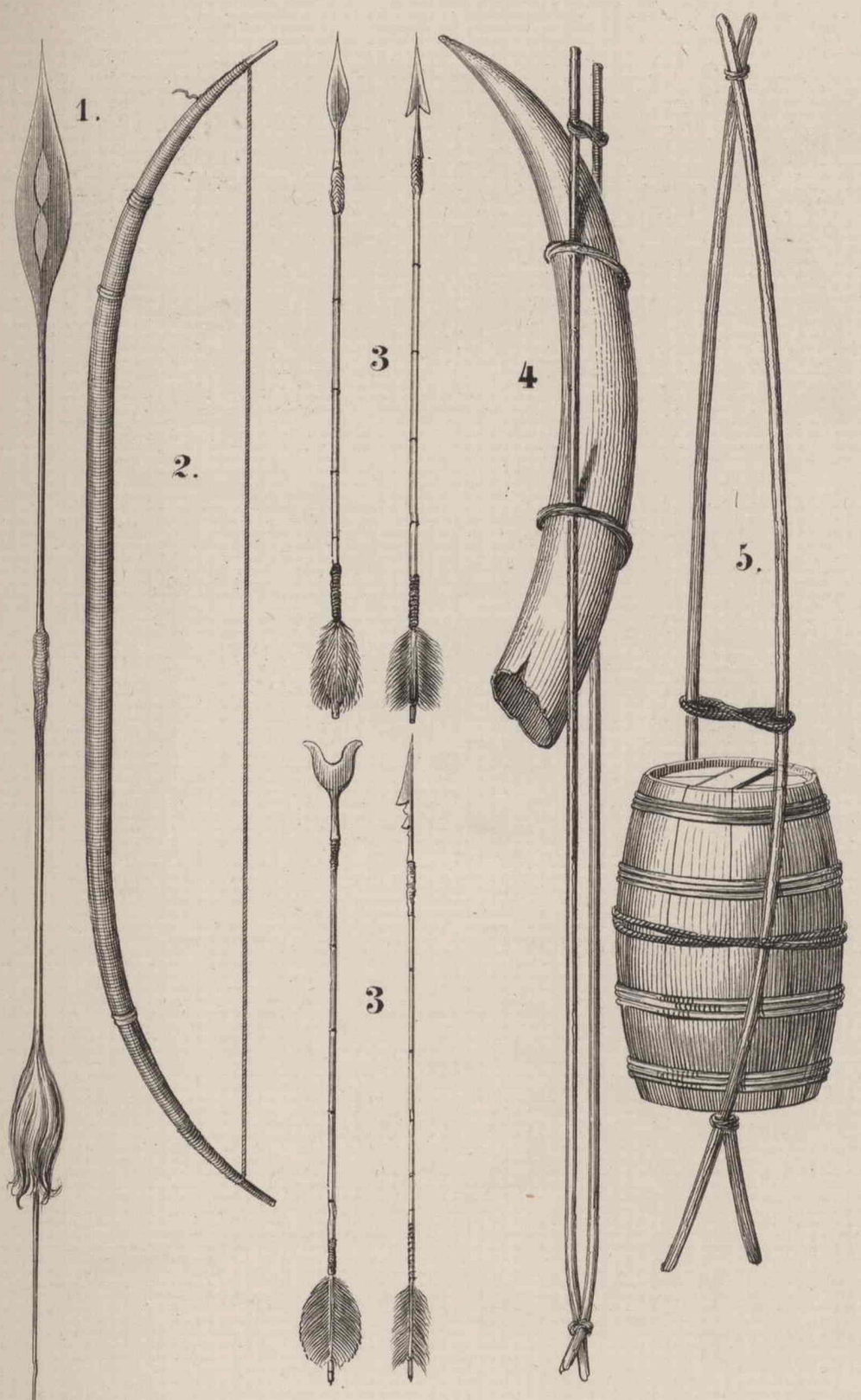

1.Honga, zagája vagyis gerely. 2.Ongysi, íj. 3.Nyilvesszők.
4.Elefántagyar. 5.Égettbor hordócska a mángók közé kötve.

Rajz: Magyar L.

Nyomt: Rohn, Pesten 859.

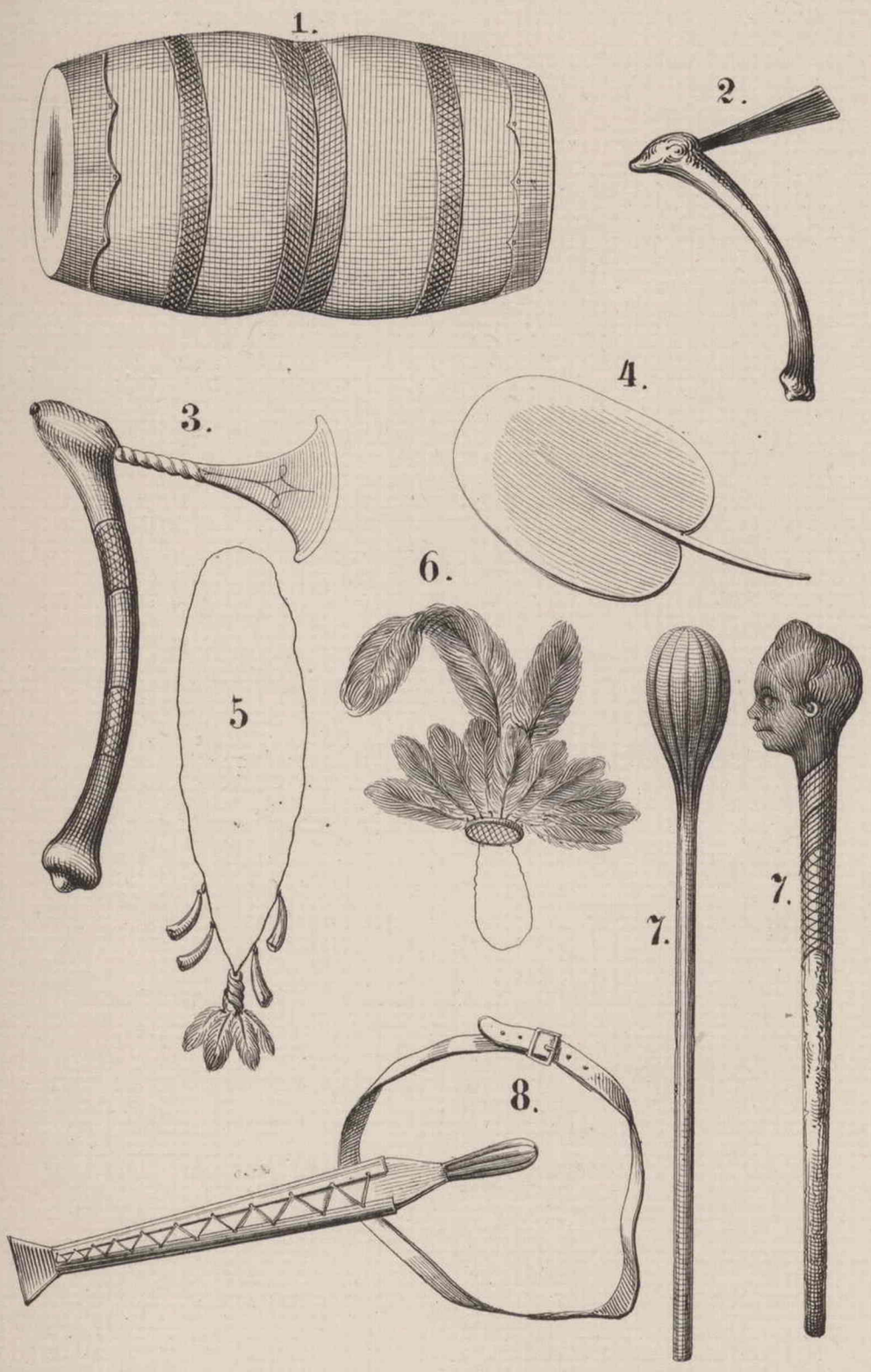

1 Kandinga, hadidob. 2 Diabite. 3 Mutáka, hadibalta. 4 Temo, ásókapa. 5 Vihemba, a nyakon hordott gazellaszarvak. 6 Szala, harcbokréta 7 Hunya, buzogány. 8 Mukuálo hadigyilok.

Rajz: Magyar L. Nyomt: Rohn, Pesten 859.

MAGYAR AKADEMIAI

LEGÚJABB KIADÁSOK.

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁR. Kiadja a Magyar Tudományos Akademia Történelmi Bizottmánya. *Első kötet*: X és 260 l., egy pecsét-fametszettel. — *Második kötet*: 215 l., száz rézmetszetű pecsétmással. — *Harmadik kötet*: 264 l. s egy címerrajz. — *Negyedik kötet*: 260 l. — *Ötödik kötet*: XVIII és 231 l. Pest, 1855—8. Az I., II. k. ára együtt 4 ft., a III., IV. és V-diké külön 1 ft. 20 kr.

Tartalmuk. I. kötet: Előszó (a munka terve). 1. A palóc nemzet. és palóc krónika, orosz és lengyel évkönyvek nyomán, *Jerney Jánostól*. 2. Budai Regesták, a magyar történet legrégibb idejétől 1541-ig. Első közlés, *Wenzel Gusztávtól*. 3. A mohácsi ütközet, török forrásokból, *Repicky Jánostól*. 4. A soproni kapitányság és királyi adóról szóló oklevelek, *Ráth Károlytól*. 5. Két magyar köriratú pecsét 1500. évből, két fametszettel, *Lugossy Józseftől*. 6. Liptay Imrének török követsége 1619-ben, *Nagy Iványtól*. 7. Gr. Rhédei László naplója, *Vass Józseftől*. 8. Martinúziának. *Podhradczky Józseftől*. — II. kötet.: 1. A magyarországi káptalanok és konventek, mint hielmes és hiteles helyek története, *Jerney Jánostól*. 2. Okmányi kalászat, I—XXXII. 1102—1702. *Wenzel Gusztávtól*. — III. kötet: Gritti Alajost illető eredeti emlékiratok, *Nagy Iványtól*. 2. Mihály vajda jelleme s tetteire vonatkozó okmányok, *gr. Kemény Józseftől*. 3 Az 1397-ki országgyűlés végzeménye, *Knauz Nándortól*. 4. Kisebb közlések: a) Kivonatok Révay László naplójából, *Dualszky Jánostól*; b) Magyar történeti adatok Svédhonban, *Nagy Iványtól*; c) Adalék a magyar köriratú pecsétek ismeretéhez, *Ráth Károlytól*; d) Egy névtelennek évjegyzetei 1427—1554. *Toldy Ferenctől*. — IV. kötet: 1. Liptói regestrum 1391-ből, *Érdy Jánostól*. 2. Sárospataki magyar krónika, *Toldy Ferenctől*. 3. Budai Regesták az Anjouk korában, *Wenzel Gusztávtól*. 4. Oklevelek Bethlen Gábor 1619—20-ki hadjáratai történetéhez, *Szilágyi Sándortól*. 5. Romai magyar regesták, *Nagy Iványtól*. — V. kötet: Csányi János magyarországi krónikája 1682—1704. *Páur Iván*. — VI. kötet sajtó alatt.

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA. Magyar Történelmi Emlékek. *Első osztály*: *Okmánytárak*: I. II. kötet; *Magyar Történelmi Okmánytár* a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. Összeszedte s lemásolta *Hatvani Mihály*. I. II. kötet: 1441—1553. Pest, 1857—8. XXI és 387, meg VIII és 367 l. — *Második Osztály*: *Irók*. I. kötet: *Szerémi György*. II. Lajos és János királyok házi káplánja Emlékirata Magyarország Romlásáról 1435—1543. Közli *Wenzel Gusztáv*. 459 l. — II. III. IV. kötet: *Verancsics Antal*. m. kir. helytartó, esztergomi érsek *Összes Munkái*. Közli *Szalay László*, 400, 380, 472 l. Pest, 1857—58. A négy kötetes folyam ára 10 ft.

HUNYADIAK KORA MAGYARORSZÁGON. Irta *gr. Teleki József*. Történeti rész I—V. kötet: 538, 534, 563, 508, 546 ll. számos arcképekkel. Okmánytár X—XII. köt. 642, 584, 500 ll. arcképekkel és hasonmásokkal. Pest, 1852—57 Minden kötet ára egyenként 3 ft. 20 kr.

HUNYADI JÁNOS UTOLSÓ HADJÁRATA Bolgár- és Szerbországban 1454-ben, és Nandorfejérvár fölmentése a török táborítástól 1456 A nandorfejérvári diadal negyedik százados napján jul. 21. 1846. előterjesztette a m. akademiában *Kiss Károly*. Pest, 1857. N. 8-r. 117 l. és 2 abrosz. Fűzve 1 ft.

ERDÉLYBEN TALÁLT VIASZOS LAPOK A Magyar Akademia elébe terjesztette *Dr. Érdy János*. Hat kőnyomattal. Pest, 1856. kir. 8-r. 21 l. Fűzve 1 ft. 30 kr.

RÉGISÉGTANI KÖZLEMÉNYEK, *Érdy János* m. akad. r. tagtól. 1. A Pannonia és Dacia térein ekkorig talált becsületi bocsátványok. 2. A verebi pogány sír. Buda, 1858. n4r. 27 l. tíz rajzos táblával. Fűzve 1 ft.

A BOSZNA ÉS SZERB RÉGI ÉRMEK. Ismerteti *Érdy János*. 63 rézmetszettel és 1 kőrajzzal. Buda, 1858. N. 4-r. 41 l. Fűzve 1 ft. 20 kr.

MAGYAR LÁSZLÓ DÉLAFRIKAI LEVELEI és naplókivonatai. Kiadta *Hunfalvy János*. Egy abroszszal. A M. Akad. költségein. Pest. 1857 92 l. Fűzve 40 kr.

MAGYAR LÁSZLÓ DÉLAFRIKAI UTAZÁSAI 1849—57. években. A M. Tud. Akademia megbizásából sajtó alá engengette és jegyzetekkel ellátta *Hunfalvy János*, m. ak. lt. I. kötet, egy földképpel, 8 kőiratú táblával. Pest, 1859. N8r XVI és 464 l. Fűzve 4 ft. újp.

Pest, 1859. Emich Gusztáv könyvnyomdája.

Deacidified using the Bookkeeper process.
Neutralizing agent: Magnesium Oxide
Treatment Date: June 2003

PreservationTechnologies
A WORLD LEADER IN PAPER PRESERVATION
111 Thomson Park Drive
Cranberry Township, PA 16066
(724) 779-2111

THE LIBRARY OF CONGRESS

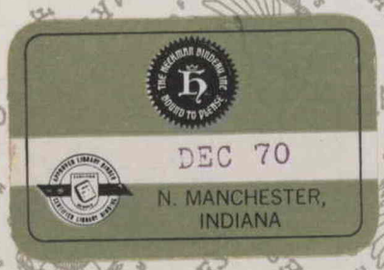

LIBRARY OF CONGRESS
0 010 646 827 8